טויזנט יאָר איידיש לעבן אין אונגאַרן

יסותיאל יהודה נרינוואַלד

ניו־יאָרק, 1945

ברוקלין, ניו יארק
שנת **תשל״ז** לפ״ק

טויזנט יאָר אידיש לעבן אין אונגאַרן

פון

הרב יקותיאל יהודה גרינוואַלד
קאַלאָמבוס, אָהייאָ

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ברוקלין, ניו יארק
שנת **תשל״ז** לפ״ק

Copyright © 1976

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

אינהאַלט

הקדמה 5

קאַפּיטל 1 19

אַן אַלגעמיינער איבערבליק איבער די אידן אין אונגאַרן. — די ערשטע שפּורן פון אידן אין אונגאַרן. — די קריַיז־ציגלער. — די קיסרים קלמן, בעלאַ און אַנדערע. — די מלחמה בייַ מוהאַטש. — גזרות און בלוט־בלבולים. — דער חורבן פון דער שטאַט אויפן.

קאַפּיטל 2 45

אַסימילאַציע אין אונגאַרן. — דער אַכציק־יעריקער קאַמף פאַר גלייכבאַרעכטיקונג. — ציוניזם, ד״ר הערצל. — די רעוואָלוציע אין 1848 און די אידן.

קאַפּיטל 3 71

דער 60־יעריקער קאַמף צווישן די פאַרגעשריטענע און די פרומע אידן אין אונגאַרן. — דער קאַמף אין בערלין. — ר׳ משה סופר. — די גרויסע אַסיפה אין בודאַפּעסט. — די שפּאַלטונג אין דעם אונגאַרישן אידנטום: די דריי פּאַרטייען — אָרטאָדאָקסן, רעפאָר־מיסטן און סטאַטוס־קוואָ.

קאַפּיטל 4 98

דאָס גייסטיקע לעבן אין אונגאַרן. — דער מצב פון תורה און אמונה. — גדולים און מחברים אין אונגאַרן. — די ערשטע ישיבה אין אונגאַרן. — די אייגנאַרטיקייט פון די ישיבות און פון די ראשי ישיבות אין אונגאַרן. — משומדים אין אונגאַרן.

קאַפּיטל 5 121
אין די פינסטערע טעג. — אונגאַרן פון יאָר 1915 ביז 1922. — אַנטיסעמיטיזם אין דער אַרמיי, אין די באַנען, אין מיניסטעריום. — אונגאַרן פאַרלירט די מלחמה. — די קאָמוניסטישע רעגירונג. — די ווייסע טעראָריסטן. — הריגות, גזירות, אידן־טרייבונגען.

קאַפּיטל 6 146
די אידן אין קלייגעם אונגאַרן. — די ישיבות און דער סעמינאַר. — די קהילות אויפן (בודאַ), אַלט־אויפן (אוי־בודאַ), פעסט. — די פראַנקיסטן אין אונגאַרן. — די צוויי חסידישע שטעט קאליוו און אוהעל. — דער קאליוצער און דער אוהעלער.

קאַפּיטל 7 179
די אידן אין טראַנסילוואַניע. — די עלטסטע קהילות דאָרט. — קאַרלסבורג און די רב־הכוללים. — גרויסוואַרדיין, קלויזנבורג. — טראַנסילוואַניע איז אויסגעוואַקסן פאַר אַ תורה־צענטער.

קאַפּיטל 8 204
די אידן אין סלאָוואַקיע. — זייער אַרט לעבן. — די שטעט פרעשבורג, עיר חדש. — די ישיבות אין סלאָוואַקיע. — די אַלטע אידישע ישובים.

קאַפּיטל 9 230
מאַראַמאָרעש און קאַרפּאַטן־רוסלאַנד. — זיי זייגען די פרומסטע אידן אין אונגאַרן. — סיגעט, מונקאַטש — די שטאַרקסטע חסידישע פעסטונגען. — זייער אַרט לעבן, זייערע פרנסות, זייערע רבנים, זייערע רביים.

קאַפּיטל 10 257
דער סך־הכל פון די טויזנט יאָר. — 1,300 רבנים, צוזישן זיי וויכטיקע גאונים; איבער 1,000 ספרים, צוזישן זיי זייער וויכטיקע אין הלכה און אויך אין חכמת־ישראל, וועלכע זיינען וויט פאַרשפרייט און באַרימט — זיינען אַרויסגעגאַנגען פון אונגאַרן.

הקדמה

די טויזנטיריקע געשיכטע פון די אונגאַרישע אידן איז דער אידישער וועלט ניט באַקאַנט. די עטלעכע ביכער, וועלכע זיינען איבער זיי געשריבן געוואָרן פון פאַכמענער (קאַהן, ביכלער, וועניציאַנער), זיינען אין אונגאַריש — אַן אומפאַרשטענדלעכע שפּראַך פאַרן כלל־ישראל, — אויך זיינען זיי געשריבן געוואָרן פאַר אידן און ניט־אידן; האָבן זיי במילא ניט דערגרייכט דעם ציל, זוייל, ערשטנס, האָבן זיי געשטרעבט צו באַווייזן פאַר דער גוי׳אישער וועלט, אַז מיר, אידן, זיינען געקומען קיין אונגאַרן נאָך אידער זיי, די אונגאַרן, זיינען געקומען. זיי האָבן גוט געמיינט, אָבער דער רעזולטאַט איז ניט געווען גוט. ער האָט גורם געווען קנאה און שנאה. ס׳איז דאָך געניג געווען פאַר אונז צו שטיצן זיך אויף די היסטאָרישע דאָקומענטן, וועלכע באַווייזן, אַז מיר, אידן, זיינען אין אונגאַרן טויזנט יאָר, און במשך פון דער גאַנצער צייט־האָבן מיר געהאַלפן אויפבויען דאָס לאַנד. צווייטנס, זיינען יענע ביכער געשריבן מיט חניפה און אונטערטעניקייט פאַר די מאַדיאַרן, און ס׳פעלט דאָרט אַ אידישער גייסט.

דער שרייבער פון די שורות איז דער ערשטער און ביז איצט דער איינציקער, וועלכער האָט שוין אָפּגעדרוקט 18 ספרים אין העברעאיש וועגן די אונגאַרישע אידן און האָט פאַר אַ קלייגעם טייל פון אידישן פאָלק באַקאַנט געמאַכט זייער לעבן און ווירקן. ער האָט פאַר זיין אַרבעט באַקומען אַנערקענונג אין „העולם" (יאָר 1924, נומער 44) און לעצטנס אין „במישור" (ירושלים, תש״ד, נומער ר״ט), אויך פון די גרעסטע געלערנטע: הרכבי, סאַקאַלאָוו, קלויזנער, חיות, גאַסטער, ביאַליק, בערדיטשעווסקי און אַנדערע.

דאָך האָט דער שרייבער פון די שורות פאַרעפנטלעכט צוויי וויכטיקע ביכער און אַ סך וויכטיקע אַרטיקלען איבער די אונגאַרישע אידן אויך אין אונגאַריש (פאַר די אונגאַרישע אידן), און איבערהויפט אין די צוויי וויכטיקע אונגאַריש־אידישע זשורנאַלן „עדיעניעשעג" און „מולט עש יעווע", אין וועלכע איך בין געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער, און וועלכע זיינען — ווי געזאָגט — אומפאַרשטענדלעך פאַרן כלל־ישראל.

די אינציקע אַרבעט, וועלכע איך האָב געשריבן אין אידיש, איז: „די געשיכטע פון דער אידישער ליטעראַטור און פרעסע אין אונגאַרן". איך האָב עס געשריבן אויפן פאַרלאַנג פון זלמן רייזען פאַר זיין „לעקסיקאָן". אָבער אַנשטאָט צו דרוקן מיין אַרבעט פולקום, ווי איך האָב זי געשריבן (זע רייזענס הקדמה צום „לעקסיקאָן"), האָט ער זי צעשניטן אויף שטיקלעך; דורכדעם האָט זי פאַרלוירן אַ סך פון איר ווערט.

איצט, וען די אויגן פון דער גאַנצער אידישער וועלט זיינען געווענדט צו אונגאַרן און זיי באַווייגען דעם רוב פונם קנאַפּן מיליאָן אידן, וועלכע זיינען פאַרניכטעט געוואָרן פון די כוליגאַנעס, וועלן מיר דערנענטערט צו יענע אידן, אוּן זינט חדשים בויערט עס אוּן בויערט ווי אַן עגבער יעדנס מוח: וויפיל אידן זיינען פאַרבליבן אין אונגאַרן? ווי גרויס איז דער שארית־הפּליטה? אוּן די אונגאַרן האָבן טאַקע געלאָזט פאַרניכטן די אידן, וועלכע האָבן מיט בלוט אוּן שווייס אויפגעבויט זייער לאַנד אוּן געווען צוגעבונדן צו אים מיט טויזנטער פעדעם אוּן פאַרגליידערט מיטן גוף אוּן דער נשמה צום פאַלק?!

אוּן טראַכטנדיק טעג אוּן נעכט איבער זיי, האָב איך אַנגעהויבן פילן דעם גרויסן חסרון, וועלכער הערשט ביי אונז: מען ווייסט ניט, ווי אַזוי דער קנאַפּער מיליאָן אידן געלעבט, מען ווייסט ניט וועגן זייער שאַפונג, זייער אינפלוס, זייער בייטראָג פאַר אַלעם, וואָס איז גוט אוּן שיין, זייער פאַטריאָטיזם, זייער תורה, השכלה אוּן זייער ארגאַניזירט קהילה־לעבן. דאָס האָב איך באַמערקט, וען איך האָב געשריבן איבער זיי אין פאַרשידענע צייטונגען, איבערהויפּט אין „מאַרגן־זשורנאַל". אָבוּך דעם גרויסן רושם, וואָס מיינע ארטיקלען האָבן געמאַכט, בין איך אויך אויפגעפאַדערט געוואָרן פון באַקאַנטע אוּן אומבאַקאַנטע, פון אונגאַרישע אוּן ניט־אונגאַרישע אידן, צו שרייבן די גאַנצע געשיכטע פון אידן אין יענעם לאַנד. איבערהויפּט האָט מיך מיין חשוב'ער פריינד, דער משכיל ד"ר שמואל מילער פון יאַנקערס, אויפגעפאַדערט אין „מאַרגן־זשורנאַל", איך זאָל צוטרעטן צו דער ארבעט פאַרצושטעלן די אונגאַרישע אידן פאַרן אידישן פאַלק.

איך בין מודה, ס'איז היינט פאַר מיר אַ שוועריקייט אויפגאַבע צו שרייבן אי־בער זיי, נאָכדעם ווי ס'זיינען שוין אַריבער 20 יאָר זינט איך בין אַוועק פון אונגאַרן. מעגלעך, ס'זיינען אין צווישנצייט דערשינען אַ סך ביכער, וועלכע וואָלטן מיר געקענט העלפן אין דער ארבעט. אויך האָב איך ס'רוב פון די 20 יאָר מיך פאַרנומען מיט אַנדערע געשיכטס־פעריאָדן (זע מיינע ספרים „תולדות הכהנים הגדולים", „בבלי וירושלמי", „מהרי"ל וזמנו", און נאָך, און ספרים אין הלכה; זע אויך מיינע ספרים „אח לצרה", „אוצר נחמד", און נאָך). דאָך פיל איך פאַר מיין הייליקן חוב דאָס צו טאָן פאַר מיין לאַנד און זיינע אידן, איבערהויפּט איצט, ווען די אונגאַרישע אידן שטייען כסדר פאַר מיינע אויגן, די שיינע בלי־ענדע קהילות, די וויכטיקע אידישע פירער; יעדער דור מיט זיינע פאַסירונגען שוועבט אויף פאַר מיר, מיינע ראשי־ישיבה, מיינע חברים, קרובים און פריינד. די שטעט, אין וועלכע איך האָב געלערנט און וועלכע כ'האָב באַזוכט, די שיינע געשטאַלטן פון די גאונים, די אַסיפות פון די רבנים און די קדושה מיט השראת־השכינה, וואָס האָבן דאָרט געהערשט, זייער עניוות, צדקות, דער כבוד־התורה, מיט וועלכע אונגאַרן איז געווען באַרימט, — דאָס אַלץ דערשיינט איצט פאַר מיינע אויגן אוּן ס'דאָכט זיך, זיי בעטן מיך: „נעם דיך צו דער ארבעט!".

איך וויל דערפילן זייער בקשה. איך האָב געעפנט מיין אוצר, אַן אוצר מיט הונדערטער האַנטשריפטן, פאַרוועלקטע פאַפּירן און צייטונגען, וואָס איך זאַמל

זינטן עלטער פון 13 יאָר. מיט זיי האָב איך מיטגעמאַכט אַ סך גלות'ן. אין 1914 בין איך מיט זיי אַנטלאָפן פאַר די רוסן, אין 1916 — פאַר די רומענער, מיט זיי בין איך געקומען קיין אַמעריקע. ס'געפינט זיך איז אַ סך מאַטעריאַל, נאַטיצן, אויפצייכענונגען, וואָס איך האָב אַנגעזאַמלט אין די אונגאַרישׂ־אידישע ביבליאָטעקן, בית־הקברות'ן, אַרכיוון, איבערהויפט אין לאַנדס־אַרכיוו פון בודאַפּעשט (אויפן), וואו איך האָב גאַנצע 6 חדשים אַן אונטערבראָך געאַרבעט, נאַטיצן פון צייטשריפטן, יאָרביכער, וועדטפולע בריוו אין די הונדערטער, וואָס דערציילן זויכטיקע היסטאָרישע געשעענישן. איך האָב פון זיי געשעפט און געבויט אַ בילד — 1000 יאָר אידיש לעבן אין אונגאַרן.

✡ ✡ ✡

בנוגע דאָס אונגאַרישע פאַלק — האָב איך עס זייער גרינטלעך קענען גע־לערנט. פיר יאָר בין איך, אַלס סאָלדאָט, געווען אינאיינעם מיטן גוי, געשלאָפן מיט אים, געגעסן מיט אים, מלחמה געפירט מיט אים, אַנטלאָפן מיט אים פונם פראָנט, געשריבן פאַר אים זייער בריוו, געלעזן זייער בריוו, שפעטער געזעסן מיטן גוי אין פאַרלאָמענט אַלס באַריכטערשטאַטער (רעפאָרטער) פאַר די צייטונגען, מיט זיי דורכגעמאַכט די אונגאַרישע רעוואָלוציע, און ענדלעך צווישן יאָר געלעבט אין אונגאַרן אין דער פינסטערער צייט, וועו טעראָר האָט געהערשט אינם לאַנד און אידיש בלוט איז געווען הפקר, אין דער צייט, וועו די צווישן כולי־גאַנעס, העיאַש און פראָנאַי, האָבן זיך צעישעט אויף האָבן טעראָריזירט בודאַ־פעסט און אַנדערע שטעט אין אונגאַרן. בילדער פון די אַלע צייטן וועט איר דאָ געפינען און איר וועט אייך באַקענען מיט די אונגאַרישע אידן, וויל כמעט אַלע אַרטיקלען איבער זיי און איבער אונגאַרן, וועלכע זיינען דערשינען אין די אידישע צייטונגען און זיינען ניט פון מיר געשריבן געווארן, זיינען געווען אייג־פאַכע בבא־מעשיות, געשריבן פון אַזעלכע, וועלכע האָבן אונגאַרן קיינמאָל ניט געזען, אָדער וועו זיי האָבן דאָס לאַנד אַפילו יאָ געזען עטלעכע טעג, האָבן זיי זיך דוויניק אינטערעסירט מיט די איינוואוינערס גייסטיק לעבן, נאָר געזומען די ידיעות פון די ענציקלאָפעדיעס.

נאָך אַ וואָרט: ס'איז אַ טרויעריקער סימן און אַ צייגענים פון ארעמקייט פאַר אונזער לאַנד און פאַר אונזער דור, אַז איך שרייב דאָס ספר אין אידיש, און ניט אין העברעאיש. איך מוז דאָ דעם אמת זאָגן, אַז מען קען ניט פאַר־קויפן אין אַמעריקע קיין העברעאישע ספרים — ווי וויכטיק זיי זאָלן ניט זיין. איר דאַרפט זיין אַ גרויסער בר־מזל צוריקצוזען אייער געלט, וואָס איר האָט אַריין־געלייגט אין אַ העברעאיש ספר, אויסער וועו איר וועט קלאַפן אין די טירן פון די גבירים און ביי זיי אויסבעטלען עטלעכע דאָלאַר, אַ זאַך, וואָס איך האָב קיין־מאָל ניט געטאָן. דער עולם קויפט ניט קיין העברעאישע ספרים.[1] איך האָף, אַז דער גורל פון דעם ספר וועט זיין אַ בעסערער; איך ווייל פּרואווון.

✡ ✡ ✡

---

[1] איך ווייל דאָ אויסדריקן מיין דאַנק דעם באַוואוסטן געלערנטן און זשורנאַליסט מנשה אונגער פאַר זיינע צווייי אינטערעסאַנטע אַרטיקלען איבער מיינע צווייי לעצטע ספרים: „אוצר

זאָל די וועלט וויסן! ביז דער לעצטער רגע האָב איך אַזוי שטאַרק געגלויבט,[2] אַז אונגאַרן וועט שיצן אירע אידן, — אָפגערעדט פון יענע צייטן, וועלן זי איז נאָך געווען דער דעה־זאָגער אין אַיר לאַנד, נאָר אַפילו וועלן דייטשלאַנד איז געווארן דער בעל־הבית, — אזן וועט אַלץ טאָן, ניט צו לאָזן אירע בעסטע פריינד, די אומשולדיקע אידן פאַרניכטן — אָן שום סיבה. אונטער דעם איינדרוק און האָפענונג האָב איך דאָס ספר געשריבן, אַזוי ווי איר וועט עס זען אין אַלע קאַפיטלעך. ערשט ביים 8טן קאַפיטל האָב איך אויסגעפונען מיין ביטערן טעות. איך וויל איצט פאַראייביקן דעם שאַנד־פלעק פון אונגאַרן. זאָל די וועלט וויסן!

זאָל די וועלט וויסן! זאָגט עס אייערע קינדער, דערציילט עס אייערע אייניקלעך, אַז ס'איז דאָ אָן אונגאַריש פאָלק אויף דער וועלט, אַ פאָלק, פאַר וועלכן אידן האָבן געהאַט די טיפסטע אַכטונג און מיט וועלכן זיי זיינען געווען אין די פריינדלעכסטע באַציאונגען. דאָס דאָזיקע פאָלק איז באַפאַלן זיינע אידן מיט גרויליקער אכזריות, זיי געפיניקט, זיי געמאַרדעט, אומגעברענגט אומשולדיקע קינדער, אומגליקלעכע קראַנקע, שוואַכע אלטע ברואים, אָנגעפאַלן אויף זיי און מיט גרויזאַמער ווילדקייט זיי אויסגעשחט'ן.

זאָל די וועלט וויסן, אַז אידן האָבן אויפגעבויט אונגאַרנס מאַטעריעלע און גייסטיקע קולטור. זיי האָבן דעם גרעסטן חלק אין אירע דערפאָלג. די אידן האָבן זיך פאַרלייקנט צולייב אונגאַרן, טויזנטער און טויזנטער האָבן זיך אָפגעריסן פון זייער פאָלק, — און צום סוף האָט דאָס דאָזיקע פאָלק זיך באַצויגן מיט דער גרעסטער רשעות קעגן זיי. זאָל די וועלט וויסן, אַז די אונגאַרן האָבן נאָך אין 1935 געלאָזט אינפירן אין דעברעצען די ווילדסטע אַנטיסעמיטישע פראָפאַגאַנדע־מאַשין און פון דאָרט געלאָזט זי פאַרשפרייטן איבער גאַנץ אונגאַרן. זיי האָבן צוגעקוקט, ווי דער פאַרפלוכטער סאַדיסט מאַיאָר פראַנץ סאַלאַשי (שפּעטער פרעמיער פון אונגאַרן) פריידיקט „מאָרד צו די אידן!", און מ'האָט אים ניט געשטערט, און ווען מ'האָט אים שוין יא אַרעסטירט, האָט מען אים **דעם זעלבן טאָג באַפרייט!**

נחמד" און „מהרי"ל וזמנו", אין „דער טאָג". ער איז דער אייניציקער אידישער שרייבער, וואָס האָט זיך געגומען די צייט דורכצולייענען די ספרים און זיי גרינטלעך צו באַשרייבן פאַר דער אידישער וועלט. אויך מיינע פריינד חיים בלאָך אין „הדואר", ד"ר ש. מילער אין „קראַניקל", הרב מ. שוואַרצמאַן אין „קענעדער צייטונג".

[2] זע „דאָס וואָרט" (פאַריז, דעם 17טן יאַנואַר), אַן אַרטיקל פון ה' בערגער, תל־אָביב, אונטערן נאָמען „בייַ אונז איז עפּעס אַנדערש". ער שרייבט דאָרט: „די אונגאַרישע אידן האָבן געוואוסט, וואָס עס איז געשען מיט די אידן אין פּולין און בעסאַראַביע, אין בוקאָווינע און אין די באַלטישע לענדער, וואָס זיינען אָקופּירט געוואָרן פון די דייטשן. פּליטים פון פּולין זיינען געקומען קיין אונגאַרן און האָבן אַלץ דערציילט. אונגאַרישע אידן, וועלכע זיינען פאַרשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבעט בייַ זייער צוריקקער, האָבן באַשטעטיקט דאָס, וואָס די פּליטים האָבן דערציילט, אָבער די אונגאַרישע אידן האָבן געטענהט ביז צו דער לעצטער רגע, אַפילו שוין נאָכדעם ווי די נאַציס האָבן פאַרכאַפּט די גאַנצע מאַכט, ממש ווען די טויט־וואַגאָנען זיינען אַרויס צום מזרח: „אָ, דאָס איז געשען אין מזרח, אָבער דאָ, אין אונגאַרן, קען דאָס ניט געשען; אונגאַרן איז עפּעס אַנדערש".

זאָל די וועלט וויסן, אַז נאָך אין יאָר 1943, דעם 20טן נאָוועמבער, זיינען כּוליגאַנעס באַפאַלן אין דער שטאָט פּשעט סענט לערינץ אום שבת די שוהל און זי געוואָלט פאַרברענען צוזאַמען מיט אַלע מתפּללים האָבן באַוויזן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד. ביי דעם געשלעג זיינען 16 אידן און 9 ניט־אידן שווער פאַרוואונדעט געוואָרן. ס׳איז אמת, די שוהל איז גערעטעוועט געוואָרן, אָבער די רעגירונג האָט ניט באַשטראָפט די פאַרברעכער.

זאָל די וועלט וויסן! דעם 24טן מאַי 1944 האָט די איטאַ (אידישע טעג לעגראַפן־אַגענטור) געבראַכט די פאַלגנדע נייעס פון דער שווייץ: לאַסלאַ ענדרע, דער אונגאַרישער קאָמיסאַר פאַר אידישע אָנגעלעגנהייטן, האָט פאַרעפנטלעכט אַ צעטל פון 34 געטאָס פאַר אידן אין אונגאַרן (מייסטנס אין די שטעט, וואָס אונגאַרן האָט צוריק באַקומען פון סלאָוואָקיע און רומעניע; שטעט, וואו אידן האָבן במשך 25 יאָר געהאָפט אויפן גליקלעכן טאָג צוריק צו געהערן צו אונגאַרן) אין די פאַלגנדע שטעט: קאָשוי, אוהעל, אונגוואָר, בערעגסאָס, סעלעש, טעטש, חוסט, סלאָטפינאַ, סיגעט, נאָדי־באַניא, סאָלקאָ, קלייַנוואַרדיין, נירעדהאַז, שומלוי, מאָרושוואָשאַרהעל, מונקאָטש, סעפשיסנטדיאַרז, טשיקסע־רעדא, טשיקשומלוי, דיאַרדז סענט מיקלאָש, מארושהעוויז, ביסטריץ, דעש, סאָמאָשאויוואָר, גרויסוואַרדיין, קלויזנבורג, נאָדי־סאָלאָנטאַ, דיולאַ, מאָקעווע, סעגעד, סאָבאָדקאַ, סאָבאָטיש. שפּעטער האָבן זיי אויך אין אַלע גרעסערע שטעט איינגעפירט געטאָס.

זאָל די וועלט וויסן, אַז אונגאַרן האָט אויסגעמאַרדעט אידן, אַ סך — נאָך אידער היטלער האָט באַזעצט זייער לאַנד (דעם 21טן מערץ 1944). זיי האָבן אויסגעמאַרדעט טויזנטער אידן פון מונקאָטש, חוסט, סעלעש, אונגוואָר און אַנדערע שטעט, און זיי באַגראָבן לעבן אוזשאָק. זיי זיינען שפּעטער אָנטדעקט געוואָרן דורך די רוסן (זע די אידישע צייטונגען פונם 10טן יאָנואָר 1945).

זאָל די וועלט וויסן, אַז די אונגאַרן האָבן קאָלטבלוטיק אויסגע׳הרג׳עט אומשולדיקע קליינע קינדער אין טראַנסילוואַניע און אַוועקגעשלעפּט אַלע אידן פון דאָרט, פאַר׳משפּט׳נדיק זיי וואָרשיינלעך צום טויט. ווען די רוסן זיינען אַריין אין טראַנסילוואַניע, האָבן זיי פון די 176 טויזנט אידן, וועלכע האָבן דאָרט געוואויונט, געפונען סך־הכל 6 טויזנט אידן אין עלטער פון 20—40 יאָר. זיי האָבן דאָרט קיין אייניציק קינד אָדער פרוי ניט געפונען, און די זעקס טויזנט מענער זיינען צופעליק געראַטעוועט געוואָרן: אַ סך האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די גרויסע וועלדער און אַ סך דורך פאַלשע דאָקומענטן.

זאָל די וועלט וויסן, אַז די אונגאַרן האָבן דעם 8טן מאַי 1944 אַוועקגערויבט פון זייערע היימען אַלע אידישע פרויען פון 17 ביז 30 יאָר און זיי געזונטן פאַר פיזישער צוואַנגס־אַרבעט אין די געגנטן, וואו זיי וואוינען, און אַ סך פון זיי פאַרשיקט קיין דייטשלאַנד, וואו די מערהייט איז אויסגעשטאָרבן פון די גע־וואַלדיקע צרות און ליידן.

זאָל די וועלט וויסן, אַז די אונגאַרן האָבן אויך אין קלייניגם אונגאַרן גע־מאַרדעט, גערויבט די אידן, וועלכע זיינען געווען באַרימט מיט זייער פאַטריאָ־טיזם. לויטן באריכט פון דער „וואָר רעפיודזשי באָארד", איז דעם 10טן מאַי 1944 אָנגעקומען קיין בירקענוי דער ערשטער טראַנספּאָרט פון אונגאַרישע אידן; דעם 15טן מאַי און שפּעטער זיינען כסדר אָנגעקומען נייע טראַנספּאָרטן פון 14־15 טויזנט אונגאַרישע אידן טעגלעך. בלויז אַרום 10 פּראָצענט פון זיי זיינען אַרייגעגנומען געווארן אין קעמפּ, די אַנדערע זיינען דירעקט געשיקט גע־ווארן אין קרעמאַטאָריומס, וואו זיי זיינען געטויט געווארן דורך גאַז און פאַר־ברענט געווארן.

דעם 19טן יולי 1944 האָבן מיר אין דער פּרעסע געלייענט, אַז אונגאַרן הערט אויף צו דעפּאָרטירן אידן און האָט דערלויבט דעם אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ צו עוואקואירן אידישע קינדער און אַרויסצופירן פון אונגאַרן די אידן, וועלכע האָבן וויזעס קיין ארץ־ישראל.

אָבער אונזער באַרואיקונג האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן, ווייל נאָך דעם זעלבן טאָג האָבן מיר באַקומען פון סעקרעטאָר האָל אין וואַשינגטאָן די שרעק־לעכע ידיעה, אַז דער גאַנצער מיליאָן אידן אין אונגאַרן איז אין געפאַר אונ־טערגעברענגט צו ווערן דורך די רשעים. ער האָט אויפן שאַרפסטן אופן פאַרדאַמט זייערע מעשים און פייערלעך דערקלערט, אַז די מערדער וועלן שטראָפט ווערן.

דאָס זיינען געווען זיינע ווערטער:

„פאַרטרויענסווערטע באַריכטן פון אונגאַרן באַשטעטיקן די מורא׳דיקע נייעס, אַז די נאַציס און זייערע אונגאַרישע קוויזלינגס מאַרדן אויס מאַסנווייז די אידן. די צאָל קרבנות פון אָט די טיוולשע פאַרברעכנס איז גרויס. די גאַנצע אידישע געמיינדע אין אונגאַרן, וואָס האָט געציילט קרוב צו אַ מיליאָן נפשות, איז אין געפאַר פון אויסראָטונג. דער שוידער און די אויפרעגונג פונם אַמעריקאַנער פאָלק איבער די דאָזיקע קאַלטבלוטיקע פיניקונגען און פאַגראָמען זיינען אויסגעדריקט געווארן דורכן פרעזידענט, דעם קאָנגרעס און הונדערטער פריוואָטע אָרגאַניזאַציעס איבערן גאַנצן לאַנד.

„...דורכדעם וואָס די איצטיקע אונגאַרישע רעגירונג האָט פאַרלעצט די עלעמענטאַרסטע מענטשלעכע רעכט און דורכדעם וואָס זי האָט אָנגענומען די ערגסטע פונקטן פון דער נאַצישער ראַסן־פאָליטיק, האָט זי זיך אַליין פאַר׳משפט אין די אויגן פון דער געשיכטע. עס איז אפשר נוצלאָז צו אפּעלירן צו דער מענטשלעכקייט פון די, וואָס באַגייען אזעלכע גוואַלדטאַטן; זאָלן זיי אָבער וויסן, אַז זיי קענען זיך ניט אַרויסדרייען פון דער שטראָף, וואָס וועט זיי צוגעטיילט ווערן, ווען די מאַכט פון די רשעים, וואָס קאָנטראָלירן איצט אונגאַרן, וועט גע־בראָכן ווערן!".

די „פויליש טעלעגראַפן־אַגענטור" האָט אין יענעם חודש (יולי 1944) דער־ציילט, אַז זינט אַפּריל 1944 זיינען הונדערט טויזנט אונגאַרישע אידן געבראַכט

געווארן קיין אשוויענטשים, וואו זיי ווערן געטויט אין גאז־קאמערן, און נאכדעם ווערן זייערע קערפערס פארברענט.

דעם 27טן דעצעמבער האבן מיר אין די צייטונגען געלייענט דעם פאלגנדן רעפארט, וואס איז צוגעשיקט געווארן פון זשענעווע דורך דער איטא:

„די דייטשן זיינען ארויס אין אונגארן דעם 21טן מערץ 1944, און די אונגארישע נאציס האבן גלייך געגומען — מיט דער הילף פון די דייטשן — אפּזונדערן אידן אין די געטאס. גלייך נאכדעם האבן זיך אנגעהויבן די מאסן־דעפארטאציעס פון אידן. אלץ איז צוגעגאנגען אזוי שנעל, אז אין מיטן יולי איז שוין ניט געבליבן קיין אינציקער איד אין דעם אונגארישן טייל פון טראנסילוואניע און אין קארפאטישן טייל פון לאנד, ווי אין דרום־אונגארן. איבער 60 טויזנט פון די דאזיקע פראווינצן זיינען דעפארטירט געווארן אין פארלויף פון צווי מאנאטן. די מייסטע פון זיי זיינען פארשיקט געווארן אין דעם אויסראטונגס־לאגער אין אשוויענטשים אין דייטש־אקופירטן פוילן.

„פון בודאפּעסט זיינען דעמאלט דעפארטירט געווארן בלויז ארום 10,000 אידן. ארום 250,000 זיינען פארבליבן. מ'האט געהאפט, אז די דאזיקע אידן וועט מען ניט טשעפּען, אבער די דאזיקע האפענונג איז צערונען געווארן, גלייך נאכדעם ווי דער פארפלוכטער סאלאשי איז געקומען (דעם 10טן אקטאבער) צו דער מאכט. אויף א באפעל פון פרעמיער סאלאשי און מיט דער שטיצע פון דייטשן מיליטער האבן אפּטיילונגען פון דער אונגארישער אנטיסעמיטישער „פייל און קרייץ"־פארטיי דורכגעפירט א פאגראם אויף אידן דעם 15טן אקטאבער. טויזנטער אידן זיינען געטויטעט געווארן אין די גאסן פון בודאפּעסט.

„דעם 16טן אקטאבער איז ארויסגעגעבן געווארן א באפעל אין בודאפּעסט, אז אידן טארן ניט פארלאזן זייערע היימען. דער באפעל איז געווען אין קראפט אין פארלויף פון 5 טעג. די גאנצע צייט האבן זיי ניט געקענט באקומען קיין שפּייז. נאכדעם איז געגרינדעט געווארן די געטא אין דעם טייל פון דער שטאט ארום דער טאבאק גאס.

„די סאלאשי־רעגירונג האט אויך בטל געמאכט דורך א נייעם באפעל די שוץ־פאספארטן, דאס הייסט די 14 טויזנט אידן, וועלכע האבן געהאט ארץ־ישראל אימיגראציע־סערטיפיקאטן און שוץ־פאספארטן פון דער שווייץ און פון שוועדן, האט מען צונויפגעטריבן אין דער טאבאק גאס־שוהל און דארט זיי ברוטאל געשלאגן און צעריסן זייערע שוץ־פאספארטן".

זאל די וועלט וויסן, אז אין מיטן דעצעמבער 1944 האבן די מערדער אויפגעריסן מיט דינאמיט אין בודאפּעסט 32 שוהלן און טויזנטער ספרים און הונדערטער ספרי־תורה זיינען דערביי פארברענט געווארן. ווען קארדינאל סערעדי און געוויסע ליבעראלע מאגנאטן האבן פראטעסטירט צום אינערן־מיניסטער און צו דעם מערדער פאול וואגא, וועלכער אין דעמאלט געווען אויסערן־מיניסטער, קעגן די שענדלעכע טאטן, האט וואגא געענטפערט, אז „עס איז געווען זיין לעבנס־אמביציע צו מאכן בודאפּעסט אידן־ריין". דאס איז אבער דעם רשע ניט געלונגען.

זאָל די וועלט וויסן, אַז די אונגאַרישע רעגירונג האָט טויזנטער אידן גע־טריבן צופוס אין די גרעסטע קעלטן פון בודאָפּעסט קיין עסטרייך, און אַ פערטל פון זיי זיינען אומגעקומען אין זייער וועג. דער באַראַרישער אָקט האָט אויפ־געוידערט אַלע נייטראַלע לענדער, אָבער ס׳האָט ניט געהאָלפן.

זאָל די וועלט וויסן וועגן די רשעות׳דיקע מעשים פון די אונגאַרן אין די קליינע אָרטשאָפּטן! דעם 30טן נאָוועמבער האָט די איטאַ דורך לאַנדאַן איבער־געגעבן דעם פּאָלגנדן אָפּיציעלן רעפּאָרט פון די רוסן:

„אַריינמאַרשירנדיק אין די אונגאַרישע שטעט טאָקאַי, מוהאַטש און האָט־וואָן, האָט די רויטע אַרמיי געפונען די אידישע געטאָס אויסגעלידיקט פון אייג־וואוינער און טויזנטער פּאַרברענטע קערפּער פון אידן אין די חרוב׳ע הייזער פון דער געטא. אויף די תּליות, וואָס זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן אויפן מאַרק, זיינען געהאַנגען דערשאָסענע קערפּערס. די ניט־אידישע באַפעלקערונג האָט עדות געזאָגט, אַז דאָס זיינען די קערפּערס פון די אידישע פירער פון דער געטא, וואָס זיינען געהאַנגען געוואָרן איידער די געטאָס זיינען פאַרניכטעט געוואָרן. די אונגאַרישע אָפּיצירן האָבן דערקלערט, אַז זיי האָבן פאַרניכטעט די געטאָס״...

✡ ✡ ✡

דער טרויעריקער סך־הכל פון די 964,000 אונגאַרישע אידן, וועלכע האָבן געוואוינט אין: 1) אונגאַרן, 2) סלאָוואָקיע, 3) טראַנסילוואַניע, 4) קאַרפּאַטן־רוס־לאַנד, 5) יוגאָסלאַוויע, 6) בורגנלאַנד, 7) פיומע — איז פאַלגנדער:

דעם 21טן פעברואַר האָבן מיר געלייענט אין די צייטונגען די רעדע פונם נייעם אונגאַרישן פרעזידענט בעלאַ שעדעני, וועלכער האָט צווישן אַנדערן גע־זאָגט דאָס פאָלגנדע: „דאָס אומגליק פון די אונגאַרישע אידן איז פיל שוידער־לעכער, ווי מען האָט זיך געקענט פאָרשטעלן. די נאַציס און די מערדער פון דער סאָאַשי־רעגירונג האָבן אויסגעקוילעט איבער אַ האַלבן מיליאָן אונגאַרישע אידן. אָלץ, וואָס מיר קענען טאָן, איז — באַווייזן די מורא׳דיקע אידישע טראַגעדיע און באַשטראָפן די שולדיקע אין די דאָזיקע מאָסן־מערדרייען״.

איך וויל האָפן, אַז דער סכום פון די אויסגעקוילעטע אידן איז איבערטריבן. הגם ד״ר בעלא פאַביאַן, דער באַוואוסטער פירער פון דער דעמאָקראַטישער פאַרטיי, וועלכער איז אויך געווען פאַראורטיילט צום טויט, האָט באַשטעטיקט דעם אויבן־דערמאָנטן סכום, האָף איך דאָך, אַז נאָך דער מלחמה וועט זיך אַרויס־שטעלן, אַז דאָס אומגליק איז דאָך קלענער.

לעת־עתה איז פעסטגעשטעלט געוואָרן דאָס פאָלגנדע:

1) אין אונגאַרן גופא (זע קאַפּיטל 6) זיינען פון די 440,000 אידן געבליבן אַן ערך פון 200 ביז 250 טויזנט אידן, וויל נאָך אידער בודאָפּעסט איז איינגע־נומען געוואָרן האָט די ליבעראַלע רעגירונג אין דעברעצען געמעלדעט, אַז 100,000 אידן האָבן געשיקט זייערע פאַרטרעטער קיין דעברעצען. דאָס איז צו פאַרדאָנקען דעם שנעלן מאַרש פון דער רוסישער אַרמיי, וועלכע האָט ניט געגעבן די אונגאַרישע משחיתים קיין געלעגנהייט אויסצוראָטן די אידן, איבער־הויפט אין סעגעד און אין אירע שכנישע שטעט.

אין בודאַפּעסט זיינען — לויט ווי דער „אַפּיס פון קריגס־אינפאָרמאַציע" האָט באַריכטעט דעם 10טן מערץ — פון 250,000 אידן געראַטעוועט געוואָרן 150,000; וועגן די אַנדערע 100,000 אידן וועלן איבערגעבן די פאַלגנדע ציפערן: 20,000 זיינען געשטאָרבן פון הונגער אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן, 30,000 זיינען פאַרשיקט געוואָרן אויף שקלאַפן־אַרבעט קיין דייטשלאַנד, 15,000 זיינען פאַרשיקט קיין עסטרייך, און 35,000 זיינען דערמאָרדעט געוואָרן דורך אונגאַרישע פאַשיסטן, דורך דער געסטאַפּאָ און דורך די שוץ־שטאַפֿל־טרופן".

ביי דער ערשטער רבנים־אַסיפה, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין מישקוץ, איז געזאָגט געוואָרן, אַז לויט די ערשטע ציפערן, וואָס זיינען ביז דעמאָלט באַקאַנט געוואָרן, געפינען זיך אין אונגאַרן בלויז 200,000 אידן. 6,141 אידישע קרבנות זיינען געפונען געוואָרן אונטער די חורבות פון דער בודאַפּעסטער געטאָ. מען האָט פאַר זיי געמאַכט אַ מאַסן־לוויה, נאָכדעם ווי בודאַפּעסט איז באַפרייט געוואָרן. ווי געזאָגט, האָפן מיר, אַז נאָך טויזנטער און טויזנטער אונגאַרישע אידן וועלן זיך צוריקקערן צו זייער הייס.

2) זייער טרויעריק איז אָבער דער גורל פון די 176,000 טראַנסילוואַניער אידן. נאָך אין 1940, איידער טראַנסילוואַניע איז געוואָרן אַ טייל פון אונגארן, האָבן די רומענער פאַרשיקט אויף צוואַנג־אַרבעט אין טראַנסניסטריע 140,000 אידן פון טראַנסילוואַניע, און בלויז 60,000 פון זיי זיינען צוריקגעקומען. אין 1944 זיינען אַרום 100,000 אידן — פאַקטיש די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג פון טראַנסילוואַניע — דעפּאַרטירט געוואָרן דורך די אונגאַרן. די רוסן האָבן געפונען אין גאַנץ טראַנסילוואַניע 6,000 אידן, פון זיי 1,200 אין גרויסוואַרדיין, 1,050 אין קלויזנבורג, 350 אין סאַקמיר, 80 אין דעש, און עטלעכע אין ביסטריץ, בעטלאַן, און נאָך. שפּעטער זיינען צוגעקומען נאָך 7,000 אידן, וואָס האָבן זיך גערעטעוועט דורך אונטערערדישע היילן, אַנטלויפנדיק קיין רומעניע.[3] אויך אין אַשוויענטשים האָבן די רוסן באַפרייט 12,000 טראַנסילוואַניער אידן. אין דייטשלאַנד האָבן אונזערע זיגרייכע אַרמייען באַפרייט נאָך עטלעכע טויזנט אידן. לייַדער פעלן נאָך קאַרגע 150,000 טראַנסילוואַנישע אידן.

3) אין קאַרפּאַטן־רוסלאַנד[4] און אין מאַראַמאַרעש, וואו ס'האָבן געוואוינט 170,000 אידן, זיינען איבערגעבליבן זייער וויניק אידן. די אונגאַרן האָבן דאָרט

---

[3] אין דער לעצטער צייט האָבן די רומענער — מיר וויסן ניט די סיבה דערפון — דורכגעלאָזט אידן, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט — דורך אונטערערדישע היילן פון אונגאַרישע שטעט — צו טראַנסילוואַניע אין זייער חלק. דאָס האָבן מיר געשריבן די יעניקע, וועלכע האָבן זיך אַליין געראַטעוועט.

[4] דעם 17טן מאַי 1945 האָבן מיר געלייענט, אַז קאַרפּאַטן־רוסלאַנד איז אַריבער צו רוסלאַנד, און דער איד אַרפאַד דאַנאַס פון בערעגסאַס (אַ שטאָט אין קאַרפּאַטן־רוסלאַנד) איז באַשטימט געוואָרן אַלס גאַווערנאָר פון דער פּראַווינץ, אויך אַז אליה עליאוויטש פון מונקאַטש איז באַשטימט געוואָרן אַלס מונקאַטשער מיליטעריישער קאַמענדאַנט. זיי און די איבעריקע אידן זיינען געראַטעוועט געוואָרן דורך דער אונטערערדישער באַוועגונג. אָבער מיר וויסן ניט געוויס, וואָס דאָרט איז פאַרגעקומען.

אַנגעמאַכט אַ געוואַלדיקן חורבן. אין די צייטונגען איז געווען אַ ידיעה (דעם 27טן נאָוועמבער), אַז די אידן הויבן ביסלעכווייז אָן אַרויסצוקומען פון זייערע באַהעלטענישן אין די וועלדער און אין די בערג און קערן זיך אום צו זייערע דערפער און שטעט. אין מונקאַטש, אַ קהילה פון 16,000 נפשות, זיינען פאַר־בליבן 3,000; אין אונגוואַר זיינען פון 12,000 נפשות פאַרבליבן 2,000; אין סיגעט — 110 אידן. ס׳זיינען אויך צוריקגעקומען אידן קיין חוסט, טעטש און נאָך. דעם 6טן יאַנואַר איז אַבער געקומען אַ צווייטער רעפּאָרט, וואָס האָט באַהויפּטעט, אַז אין אונגוואַר זיינען פאַרבליבן 130, אין בערגסאַס — 300, אין מונקאַטש — 230, אין סעלעש — 120 אידן, און אין עטלעכע שטעט צו 3־2 אידן.

אויך האָבן מיר געלייענט, אַז אין בערגסאַס (אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד) האָבן די אונגאַרן אויפגעשטעלט גאַז־קאַמערן, און אַז „אַנהויב זומער 1944 האָבן אידישע פאַרטיזאַנען באַפאַלן דעם טויטן־לאַגער אין בערגסאַס און פאַרנומען אַ טייל פון אים, דראַענדיק צו באַשטראָפן די רומענער (?), וועלכע וועלן אַרויס־העלפן די נאַציס אין זייער אַרבעט צו פאַרניכטן די אידן״.

4) אין סלאָוואַקיע האָבן די 150 טויזנט אידן באַלד פון יאָר 1939 אָן געליטן אַ סך צרות. זיי זיינען באַרויבט געוואָרן פון זייערע געשעפטן. די סלאָוואַקן האָבן זיי מערדערלעך געשלאָגן, חרוב געמאַכט די שוהלן, שפּעטער אַרײַנגעוואָרפן די אידן אין די געטאָס, און ענדלעך שביעי של פסח 1942 האָט זיך אָנגעהויבן דער טרויעריקער גירוש קיין פוילן, וועלכער האָט אָנגעהאַלטן ביז ראש־השנה 1942. דער „וואָר רעפּיודזשי באָארד״ פון וואַשינגטאָן האָט געמעלדעט, אַז אין קעמפּ בירקענאָו אַליין זיינען 30 טויזנט סלאָוואַקישע אידן אומגעקומען דורך גאַז.

דעם 18טן דעצעמבער האָט די פּרעסע באַריכטעט, אַז די רוסישע אַרמיי האָט אין מיהאַלאָוויץ, וואַראָנאָוו, הומענע, טרעבישאָף און מעזשלאָבראָק געפונען צו 2־3 אידן; די איבעריקע זיינען פאַרשיקט געוואָרן קיין פוילן. דעם 3טן יאַנואַר האָבן מיר געלייענט באַריכטן, אַז אין גאַנץ סלאָוואַקיע געפינען זיך אָן ערך 10—12 טויזנט אידן. שפּעטער האָבן מיר געלייענט, אַז דער סלאָוואַקישער אויסערן־מיניסטער האָט זיך באַרימט געמאַכט דערמיט, וואָס ער האָט געמאַכט סלאָוואַקיע אידן־ריין, און אַז די עטלעכע הונדערט אידן, וועלכע זיינען נאָך אין לאַנד, זיינען באַרויבט געוואָרן פון זייער בירגערשאַפט און זיי זיינען אין דער קאַטעגאָריע פון ציגיינער און ווערן געהאַלטן אויף שקלאַפן־אַרבעט.

שפּעטער האָט אונז אָן אַפיציעלער רעפּאָרט פון דער טשעכאָסלאָוואַקישער רעגירונג אָנגעזאָגט אַ טרויעריקע ידיעה, אַז זייער וויניק אידן זיינען פאַרבליבן אין סלאָוואַקיע, אין די גרויסע שטעט — אין פרעשבורג אינגאַנצן 150 אידן, אין קאַשוי — 300, אין עפּערייש — 30, און אין נייטרא — 40 אידן. שפּעטער האָבן מיר באַקומען ידיעות, אַז אין מיהאַלאָוויטץ געפינען זיך 25 און אין הורמענע 30 אידן. דעם 29טן אַפּריל האָט די איטאַ פון לאַנדאָן געמעלדעט, אַז אין סלאָוואַקיע געפינען זיך בלויז 5 טויזנט אידן, אין פרעשבורג — 1,000, אין קאַשוי — 500 און אין עפּעריש — 300.

דעם 7טן אַפּריל 1945 האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה פון בוקאַרעשט דורך איטאַ, אַז 3,000 סאָוואַקישע אידן, וועלכע זיינען באַפרייט געוואָרן דורך די רוסן פון אָשוויענטשים־לאַגער, זיינען בשלום אָנגעקומען קיין קאַשוי. זינט יענער צייט זיינען נאָך טויזנטער אידן צוריקגעקומען פון דייטשלאַנד, פוילן און עסט־רייך קיין סלאָוואַקיע. מיר האָפן, אַז נאָך אַ סך טויזנטער אידן וועלן מיט דער צייט צוריקגיין קיין סלאָוואַקיע.

5) די 20,000 אונגאַרישע אידן, וועלכע זיינען צוגעטיילט געוואָרן צו יוגאָסלאָוויע, זיינען ביז 1940 געווען די גליקלעכסטע (זע איבער זיי אין קאַ־פּיטל 1, 12טע הערה), אַנטיסעמיטיזם איז דאָרט געווען פאַרדאַמט ביי יעדן רעכט־denkenden מאַן, און ווען די נייזאַצער אידן האָבן געפייערט זייער 200־יעריקן יובילעאום פון דער חברה־קדישא, זיינען כמעט אַלע מלוכה־פירער געקומען אויף זייער שמחה; אויך דער קייסער האָט געשיקט אַ ספּעציעלן שליח זיי צו באַגריסן אין זיין נאָמען. אָבער באַלד ווי די נאַציס האָבן באַזעצט יוגאָסלאָוויע, האָבן זיך אָנגעהויבן די אידישע צרות; אַ סך אידן זיינען דער־הרג'עט געוואָרן, אַ סך האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַן טיטאָס גרופּע, לײדער זיינען דאָרט זייער ווייניק אידן איבערגעבליבן.

6) אין בורגנלאַנד האָבן געלעבט אַן ערך 4,000 אידן (זע איבער זיי אין קאַפּיטל 1, הערה 5; באַוואוסט אַלס די „שבע קהילות"). באַלד ווי די נאַציס האָבן באַזעצט עסטרייך, האָבן זיך זייערע צרות אָנגעהויבן. ליל שבת (דעם 12טן מערץ 1938), ווען היטלערס מחנות האָבן אַריינמארשירט קיין ווין, זיינען שוין פאַרגעקומען אַנטי־אידישע עקסצעסן אין יענע שטעט. די אידן זיינען באַפאַלן געוואָרן אין די שוהלן, גאַסן און זייערע הייזער. עטלעכע וואָכן שפּעטער האָבן זיי באַקומען אַ באַפעל צו פאַרלאָזן בורגנלאַנד און איבערלאָזן זייערע הייזער און געשעפטן אויף הפקר.

פונקט אום פּסח זיינען די רשעים באַפאַלן די בורגנלענדער קהילות. זיי האָבן אַלע אידן אַרויסגעשלעפּט פון זייערע הייזער, אַרויפגעפאַקט זיי אויף לאַסט־וואָגנס און זיי אַוועקגעפירט צו די אונגאַרישע און טשעכאָסלאָוואַקישע גרענעצן. דער רוב פון זיי איז אין מיטן וועג צע'מזיק'ט, דערנידעריקט און באַרויבט געוואָרן.

די אונגאַרישע און סלאָוואַקישע גרענעץ־וועכטער האָבן אַבער די אידן ניט געוואָלט אַרייננלאָזן און צוריקגעטריבן זיי קיין עסטרייך. אַזוי זיינען די אום־גליקלעכע אַ לאַנגע צייט עלנט, צעריסן און הונגעריק געטריבן געוואָרן פון איין גרענעץ צו דער אַנדערער, ביז די דייטשן האָבן זיי אַרויפגעזעצט אויף אַ שיפל און איבערגעלאָזט זיי אין מיטן דונאַי. די אומגליקלעכע אידן, וועלכע האָבן באַלד פאַרשטאַנען זייער ביטערע לאַגע, האָבן מיט פאַרצווייפלטע קולות געשריגן נאָך הילף, זיי זיינען אָבער פון קיינעם ניט געהערט געוואָרן, ביז ענד־לעך איז געשען אַ נס. אַ פראַנצויזישער קאַפּיטאַן, וועלכער האָט גראָד גע־פירט אַ פראַכט־שיף אויף דער דונאַי, האָט דערהערט זייערע געשרייען און

געאייגט צו זיי, ממש אין דער מינוט, וועו די שיף האט אָנגעהויבן צו זינקען. ס׳איז אים געלונגען זיי אַלע צו ראַטעווען, אַרויפנעמענדיק אַלע אויף איין שיף און האָפנדיק, אַז ער וועט באַלד געפינען אַ פלאַץ פאַר זיי.

לייַדער אָבער איז דאָס אים ניט געלונגען. ער האָט זיי אַרומגעפירט צו פאַרשידענע פּאָרטן אין עטלעכע לענדער, און קיינער האָט אים ניט דערלויבט צו לאַנדן. דורך דער צייט זיינען אַ סך פון די אידן געשטאָרבן פון הונגער, דאָרשט און צרות, עטלעכע זיינען אַראָפּ פון זינען, אַ היפש ביסל זיינען קראַנק געוואָרן, און ערשט צום סוף זומער, נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען, איז אים געלונגען צו באַקומען אַ פלאַץ פאַר די איבערגעבליבענע אידן פון יענעם שיפל.

אַ קלייניע צאָל פון די בורגנלענדישע אידן מיט עטלעכע רבנים האָבן זיך געראַטעוועט קיין ארץ־ישׂראל. די רבנים האָבן דאָרט געגרינדעט אַן אָגודה מיטן נאָמען „התאחדות רבני בורגנלאנד ואוסטריה"; די חברים זיינען: הרב יפה שלעזינגער, אייזנשטאָטער רב, הרב אונגאר, לאַקענבאַכער רב, משה שמעון הלוי, פרויענקירכענער רב, און הרב טויסיג, מאַטערסדאָרפער דיין; און נאָך אַ קלענערע צאָל מיט די רבנים: גרינוואַלד — צעלים, און עהרענפעלד — מאַטערסדאָרף, האָבן זיך געראַטעוועט קיין אַמעריקע.

ס׳פעלט ניחום אבלים! אַ גרויסע צרה און אַן אומגליק, וואָס איז כמעט אַזוי ביטער און האַרצרייסנד, ווי די פריערדיקע צרות, איז, אַז די לעבן־געבלי־בענע און די צוריקגעקומענע אידן טרעפן אומעטום אַ זייער קאַלטן „ברוך הבא"! עס פעלט אַ וואָרעמער האַנט־דרוק, אַ שמייכל, אַ גוט וואָרט, אַ טרייסט־וואָרט. ס׳פעלט ניחום אבלים אפילו פון די מכלומרשט ליבעראַלע רעגירונגען. אין אַ סך ערטער באַגעגענען די אומגליקלעכע און פאַרפייניקטע אידן פאַרפאַלגונגען און ליידן, און אין עטלעכע ערטער זיינען אידן געשלאָגן געוואָרן. ס׳זיינען אויך פאַרגעקומען בלוט־פאַרגיסונגען.

דעם 15טן אַפּריל 1945 האָבן מיר געלייענט אין די אידישע צייטונגען די שרעקלעכע נייעס, וועלכע קומט דורכן רויטן קרייץ, אַז די באַריכטן פון בודאַ־פּעסט שילדערן די שוידערלעכע באַדינגונגען, אונטער וועלכע דער שארית־הפּליטה לעבט אין אונגאַרן, און אַז די וואָרצלען פון אַנטיסעמיטיזם צעוואַקסן זיך אין אונגאַרן אויך איצט, נאָכן גרויסן חורבן, — און די אידן וויל־ן אויס־וואַנדערן.

דעם 16טן אַפּריל 1945 האָבן מיר געלייענט אין די צייטונגען די פאַלגנדע נייעס, צוגעשיקט פון לאָנדאָן:

„די דערקלערונג פונם טשעכישן נייעם פרעמיער פירלינגער, אַז פיל אידן אין טשעכאָסלאָוואקיע האָבן קאַפּעפּירט מיט די נאַצים, האָט אַרויסגע־רופן גרויס אויפרעגונג און אַנטריסטונג אין די היגע אידישע קריזן.

פירער פון די טשעכישע אידן, וועלכע זיינען אַנטלאָפן פון די נאַצים און געפינען זיך איצט דאָ, האָבן מיט גרויס אַנטריסטונג צוריקגעשליידערט דעם עקלהאַפטן בלבול פון טשעכישן פרעמיער. זיי לייקענען קאַטעגאָריש די ני־דערטרעכטיקע באַהויפּטונג פון אים.

אין אַלגעמיין, זיינען די היגע אידישע פירער און די אידישע עמיגראַנטן פון טשעכיע אַנטוישט מיט דער צווייטייטיקער און היפאַקריטישער שטעלונג פון דער טשעכישער רעגירונג אין קאשיצע (קאַשוי). דעם פרעמיערס דער־קלערונג, אַז „אידן וועלן געניסן גלייכבאַרעכטיקונג", ווערט דאָ אַנגענומען אלס זאַמד אין די אויגן, וויל די מעשים שטימען ניט מיט די רייד.

די רעגירונג אין קאשיצע (קאַשוי) האָט דערווייל אַנגעפאַנגען צו דיסקרי־מינירן קעגן ציוניסטן. קיין אין ציוניסטישער פירער איז ניט איינגעלאַדן געוואָרן צום קבלת־פנים פאַר ד״ר עדואַרד בענעש, דער פרעזידענט פון טשע־כאָסלאָוואַקיע, וועלן ער איז אַנגעקומען קיין קאשיצע נאָך 4 יאָר גלות. די שטע־לונג פון דער טשעכישער רעגירונג איז, אַז ציוניסטן זיינען אַ פרעמדער עלע־מענט אין לאַנד, כאָטש די גרעסטע צאָל אידישע זעלנער אין דער טשעכישער אַרמיי זיינען ציוניסטן".

ס׳איז ריכטיק, אַז מיט 14 טעג שפעטער (דעם 29טן אַפּריל) האָבן מיר געלייענט אַ הכחשה פונם פרעמיער. פירלינגער האָט קאַטעגאָריש געלייקנט די אויבן־דערמאָנטע באַהויפטונג. כ׳ווייס ניט, וויפיל אמת ס׳שטעקט אינם ערשטן באַריכט, ס׳איז אָבער דאָך אַ פאַקט, אַז צו בענעש׳ס קבלת־פנים זיינען קיין ציוניסטן ניט געווען אייננעלאַדן.

☆ ☆ ☆

רעדנדיק פונם „שארית־הפליטה אין אונגאַרן, וויל איך דאָ פאַראייביקן מיין ברכה און בעסטן דאַנק צו די אַלע לייבעראַלע קריסטן, וועלכע האָבן גע־האָלפן ראַטעווען דעם שארית־הפליטה. סיי די מאַגנאַטן און סיי די איינפאַכע בירגער אין אונגאַרן, וועלכע האָבן ממש אייגנעשטעלט זייער לעבן, און אַ סך האָבן באַצאָלט מיטן לעבן פאַר זייער אידעלער האַנדלונג. אויך האָבן זיך פאַר זיי אַ סך משתדל געווען די באַוואוסטע פערזענלעכקייטן, די ריכטיקע חסידי אומות העולם, ווי דער שוועדישער מלך־חסד יר״ה און אונזער פאַרשטאַר־בענער פרעזידענט רוזוועלט, און נאָך. זייערע נעמען וועלן ביי אונז בלייבן היליק און אונזערע ברכות וועלן זיי באַלייטן אויף אייביק.

☆ ☆ ☆

דאַנקען גאָט! האָבן מיר דערלעבט צו זען, ווי דייטשלאַנד ליגט אין חורבות. דייטשלאַנד, וועלכע האָט געהאַדעוועט די דאָזיקע שלאַנג אין איר בוזעם און האָט מיט גרויס הנאה זיך געזעטיקט פון איר רויב, געטרונקען פון איר גיפט און געגעסן פון איר טיש, איז צעשמעטערט, צעשטערט! זייערע פירערס זיינען ס׳רוב געפאַנ׳ט, זייער סוף איז געווען אַזוי מיאוס, אַזוי שענד־לעך, ווי זיי האָבן עס כשר פאַרדינט. מיר האָפן, אַז דער גרעסטער המן פון אַלע צייטן, דער גרעסטער שונא פון דער מענטשהייט, ליגט צווישן די חורבות פון בערלין אינאיינעם מיט בערלין, ווי אַ פגר, ווי אַ נבלה. קינ׳ס צייכן איז געשטעמפלט אויף אַלע זיינע פאַרברעכן, גאָטס קללה זאָל זיי באַלייטן ביז צו

זייער קברי פאַרשאַלטן זאָלן זיין די אַלע, וועלכע האָבן היטלעריס האַנט גע־דריקט און זיינען נתפעל געוואָרן פון זיין חכמה, וויל די אַלע, וועלכע האָבן אים באַוואונדערט און געזוכט זיין פריינדשאַפט, נאָכדעם ווי ער האָט געדרוקט „מיין קאַמף", האָבן אַ חלק אין זיינע מעשים הרעים, אַפילו דער דיוק אָו ווינ־דזאָר מיט זיין פרוי, וועלכע האָבן אים באַזוכט אין 1937, מעגן אויך אַרויפגע־שטעלט ווערן אויף דער פאַרברעכערישער ליסטע — זיי האָבן פאַר אים גע־עפנט די טויערן פון די דעמאָקראַטישע לענדער. זאָל זיי גאָט באַצאָלן! נקמה איז זיס!

יקותיאל יהודה גרינוואַלד

קאַלאַמבוס, אָהייאָ. ראש חדש סיון, תש״ה.

קאַפּיטל 1

אַן אַלגעמיינער איבערבליק איבער די אידן אין אונגאַרן. — די ערשטע שפורן פֿון אידן אין אונגאַרן. — די קריין־ציגלער. — די קיסרים קלמן, בעלאַ און אַנדערע. — די מלחמה ביי מוהאַטש. — גזרות און בלוט־בלבולים. — דער חורבן פון דעו שטאַט אויפן.

וועו די אַלטע ריזיקע פעסטונגען אוו די גרויסע תפיסה־באַסטיליַן מיט די שטיינערנע טורעמס, וועלכע זענען פאַרבליבן אין אַ סך אונגאַרישע שטעט אַזש פון מיטלאַלטער זאַלן נאָר קענען רעדן, וואָלטן זיי אייך דערציילט, אַז דער איד האָט אַ גרויסן חלק אין זייער בויען.

אויך די שמאָלע, טונקלע געסלעך, וואו עס געפינען זיך אַלטע פאַלאַצן, קלויסטערס אוו לְהבדיל פאַרשאַטענע אמאָליקע בית־עלמינ'ס אוו אַלטע אידישע מצבות, וועלכע זענען אַלע איבערגעפילט מיט געשיכטע אַנגעזאַפּט מיט די לע־גענדעס פון די אַלע וויטע, פאַרזונקענע יאָרהונדערטער. וועו זיי זאַלן קענען רעדן, וואָלטן זיי אייך דערציילט, אַז דער איד איז אַן אַלטער תושב דאָרט אוו איז צוגויפגעבונדן מיט הונדערטער פעדעם צו דער אונגאַרישער ערד, פאַרגלי־דערט מיט זיין גוף אוו נשמה צום פאַלק.

אוו וועו די פאַרשידענע האַפּנס ביי דעם דונאַי זאַלן קענען דערציילן גע־שיכטעלעך פון אַמאָל, וואָלטן זיי דערציילט פון די פאַרשידענע אומגליקלעכע זואַנדערער, וועלכע זענען געקומען מיט איינגעבויגענע רוקנס, פאַר־דאגה'ט אוו פאַר־חושכ'ט, זוכן אַ צופלוכטס־אָרט, אוו האָבן געפונען אוו פאַר דעם באַצאָלט. אָט קוקט די שיינע געביידעס, די שיינע גאַסן אין אַלע שטעט אין אונגאַרן, די שיינע געשעפטן אין דער הויפטשטאָט בודאַפּעשט, אוו די הויפטשטאָט אַליין, זענען לעבעדיקע עדות, אַז דער איד איז מיט אייזערנע רינגלעך איינגעקייטלט אין דער אונגאַרישער באַפעלקערונג; דער איד האָט פאַקטיש אַ גרויסן חלק אין דעם מאַטעריעלן אוו גייסטיקן אויפבוי פון לאַנד אוו אין דעם, וואָס אונגאַרן איז געוואָרן באַקאַנט איבער דער גרויסער וועלט; דער איד האָט באַשריבן אוו באַזונגען אונגאַרן; דער איד האָט זי באַרימט אוו רייך געמאַכט; דער איד האָט גוט באַצאָלט פאַר זיין געוועזענעם בעל־מכניס־אורח — די קוילן־גריבער, די צוקער־פאַבריקן, די געווער־פאַבריקן אוו נאָך אוו נאָך זענען פון אידן, מיט זייער שווייס, געלט, בלוט אויפגעבויט געוואָרן.

פון וואַנען זיינען געקומען די ערשטע אידן קיין אונגאַרן, איז אונז ניט באַ־וואוסט. מעגלעך פון דייטשלאַנד. וועו — וויסן מיר אויך ניט גענוי. דער עלטסטער היסטאָרישער דאָקומענט בנוגע אידן אין אונגאַרן געפינט זיך אין שופרונער (עדינבורגער) שטאָטישן אַרכיוו. ס'איז אַ בקשה פון די דאָרטיקע

אידן, געשריבן אין יאָר 1526 צו דער שטאָטישער פאָרוואַלטונג. דאָרט גיבן זיי אַן וויכטיקע עדות, שטומע עדות, מצבות פונם דאָרטיקן בית־עולם. „די אידישע מצבות זיינען אַלט 600 יאָר, און דאָס באַווייזט" — טענה'ן די אידן, — „אַז דער בית־עולם איז זייערער". דאָס איז דער ערשטער וויכטיקער שפור פון אידן אין אונגאַרן, און ער באַווייזט, אַז אין יאָר 926 זיינען שוין געווען אידן אין שופרון.

עטלעכע יאָר שפעטער, אינם פּלאַן פונם באַוואוסטן אידיש־שפאַנישן שטאַטסמאַן, חסדאי אבן שפרוט, צו קומען אין פאַרבינדונג מיט די כוזרים, ווערן דערמאָנט אונגאַרישע אידן; זיי, די אונגאַרישע אידן, וועלן זיין פאַרמיטלערס ווייטער צו שיקן זיינע בריוו איבער רוסלאַנד צו די כוזרים. עס זעט אויס, אַז אין יענע צייטן, אין יאָר 956, זיינען שוין געווען עטלעכע קהילות אין אונגאַרן.

דאָך האָבן מיר ניט קיין שפורן פון אַ קהילה ביזן יאָר 1050. אין יענעם יאָר געפינען מיר אַ דאָקומענט, וואָס דערציילט, אַז אין עסטערגום (גראַן, אין דייטש) איז געווען אַ שול מיט אַ רב און אַ חשוב'ע קהילה (זע קאַפּיטל 4). דער רב איז געווען אַ למדן און האָט שטרענג באַשטראָפט אַ מחלל־שבת.

אין יאָר 1092, ווען דאָס קריסטנטום איז אַנערקענט געוואָרן אַלס די אייניקע אמונה אין אונגאַרן, האָט די לאַנדס־פאַרזאַמלונג פון קאָמיטאַט סאָבולטש אַרויסגעגעבן פאַלגנדע דריי געזעצן פאַרן לאַנד: 1) ס'זיינען פאַרבאָטן געמישטע חתונות צווישן אידן און קריסטן; 2) אידן טאָרן ניט אַרבעטן זונטאָג און קריסטלעכע חגאות; 3) אידן טאָרן ניט האַלטן קיין קריסטלעכע שקלאַפן.

מעגלעך, אַז די אַלע געזעצן זיינען געווען דער רעזולטאַט פונם קריסטלעכן נצחון, וואָס דער קייסער סענט לאַסלוי האָט איינגעפירט אין אונגאַרן, און די אַלע געזעצן זיינען געמאַכט געוואָרן פאַר שפעטער; עס קאָן אָבער אויך זיין, אַז ס'זיינען שוין פאַרגעקומען געמישטע חתונות אין יענע צייטן אין אונגאַרן. אַלנפאַלס זיינען שוין געווען אַ סך אידן אין אונגאַרן אין יענער צייט.

עטלעכע יאָר שפעטער (אין יאָר 1100) האָט קייסער קלמן פאַרשטאַרקט די גזירה, אַז אידן טאָרן ניט האַלטן אַדער קויפן קיין קריסטלעכע שקלאַפן. ווי עס זעט אויס, איז די גזירה צווישן דער צייט פון די צוויי קייסרים ניט דורכגעפירט געוואָרן. ער דערלויבט אָבער די אידן צו האַלטן ניט־קריסטלעכע שקלאַפן. מעגלעך, אַז ניט־קריסטלעכע שקלאַפן זיינען ניט געווען צו באַקומען; ווי עס זאָל ניט זיין, אידן זיינען צוליב דער דאָזיקער גזירה הינטערשטעליק געבליבן ביי פעלד־אַרבעט — ס'האָבן זיי פשוט אויסגעפעלט אַרבעטער, און זיי האָבן זיך געמוזט נעמען צום האַנדל.

דער זעלבער קייסער האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אויף יעדן וועקסל, וואָס אַ איד וויל אײַנקאַסירן פון אַ גוי, מוזן זיין צוויי עדות, און אייניער פון זיי אַ גוי; אַן דעם גוי'ס עדות קאָן קיין איד ניט אײַנקאַסירן זיין חוב.

דאָך האָט זיך דער קייסער קלמן אומשטערבלעך געמאַכט ביים אידישן פאָלק מיט זיין אידעלעך האַנדלונג אין דער צייט פון די קרייץ־צוגלעך.

אין יענער צייט, ווען די זיידעס פון די היינטיקע נאַציס האָבן זיך צעיושעט און האָבן געלאָזט פליסן אידיש בלוט אין די גאַסן און פארניכטעט הונדערטער קהילות, האָבן די אונגארישע אידן געהערט פון די געראַטעוועטע דייטשע אידן, וואָס ס׳האָט זיך אפגעטאָן אין דייטשלאַנד און אין אירע שכנות׳דיקע לענדער. שפעטער זיינען זיי דערציטערט געוואָרן, הערנדיק פארשידענע קלאַנגען, אז דער גלח וואלקמער מיט א מחנה מערדערס מארשירן קיין אונגארן. די דאָזיקע קלאַנגען האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר אמת: די דייטשע מערדערס האָבן זיך באַוויזן אין עטלעכע אונגאַרישע שטעט. די אידן האָבן געבעטן שוץ ביי די אונגאַרן. צו זייער גליק האָט זיך דאָס אונגאַרישע פאָלק פארטיק געמאַכט צום קריג. לעבן דער אונגאַרישער שטאָט נייטרא איז פארגעקומען א גראַנדיעזע שלאַכט. די אונגאַרן האָבן באַוויזן וואונדער: זיי האָבן צעשמעטערט די גאַנצע רויבערישע באַנדע, און די לעבן־געבליבענע קריין־ציגלער זיינען פארקויפט געוואָרן פאַר אייביקע שקלאַפן.

די אידישע שמחה האָט אָבער לאַנג ניט געדויערט. דער גלח גוטשאַלק האָט אַרגאַניזירט א גרויסע מחנה און איז געקומען קיין אונגאַרן נקמה נעמען פאַרן קריסטלעכן בלוט, וואָס איז פארגאָסן געוואָרן. די אידן האָבן ווייטער געשיקט שתדלנים צום קייסער קלמן און געבעטן רחמים. דער קייסער האָט זיי צוגעזאָגט הילף, ניט האַנדלענדיק ווי די דייטשע בישאָפן און מאַגנאַטן, וועלכע האָבן די אידן צוגעזאָגט הילף, זיך געלאָזט דערפאַר גוט באַצאָלן און נאָכדעם ניט געהאַלטן וואָרט, לאָזנדיק זיי אויס׳הרג׳ענען. קייסער קלמן האָט געפירט די מלחמה קעגן זיי און מיט זייַנע 40 טויזנט סאָלדאַטן זיי פארניכטעט.

צום דריטן מאָל, ווען אמיכו איז געקומען מיט אַן ארמיי פון 200,000 מאַן און דורך זיינע שליחים געלאָזט זאָגן דעם קייסער, אז „ער וועט ניט אָנרירן קיין קריסט און זיין פארמעגן", און וואָס ער וויל, איז „נאָר די אידן — די שונאים פון אונזער דערלייזער — פארניכטן", האָט דער קייסער — א קייסער אין מיטלאַלטער — אידעלער און פיינער געהאַנדלט, ווי די פוילישע גראָפן אין כמעלניצקיס צייט: ער האָט אים געלאָזט זאָגן, אז די אידן זיינען ביי אים די זעלבע חשובים ווי די ניט־אידן. קייסער קלמן האָט גלייך מארשירט מיט זיין ארמיי קעגן שונא. עטלעכע טעג האָט דער קאַמף געפלאַקערט און, ענדלעך, ביי דער שטאָט מושון, האָט ער זיי אלע דערשלאָגן.

אין יענער צייט האָבן זיך א סך אידישע פליכטלינגע פון דייטשלאַנד, עסטרייך, בעמען און מערן געפונען א רואיקע היים אין אונגאַרן, ווייל די קריין־ציגלער האָבן דאָרט קיינמאָל ניט דערגרייכט.

א וויכטיקער עדות אויף די גוטע פארהעלטנישן אין אונגאַרן אין יאָר 1143 צווישן אידן און זייערע קייסרים איז דער מהר״ם מראָטענבורג. אין זיין ספר איז דא א פסק־דין איבער א דין־תורה צווישן צוויי אידן. די מעשה איז אזוי: א איד איז דערשינען פאַר דער אונגאַרישער קייסערין, און זי האָט געגעבן א באַפעל צו אירע מינצנמאַכערס צו מאַכן פאַר דעם אידן זילבערנע מטבעות.

וואָס און וועָן, שטייט דאָרט ניט, אָבער ס׳איז אַ פאַקט, אַז אידן האָבן דערגרייכט אַפילו צו דער קייסערין און מיט איר געשעפטן געמאַכט.

נאָך קייסער קלמ׳ס טויט, שוויגן אַלע היסטאָריקער גאַנצע 100 יאָר און דערמאָנען ניט די אונגאַרישע אידן. מעגלעך, ס׳האָט גארניט פאַסירט קעגן אידן, מ׳האָט קעגן זיי גארניט געהאַט. ערשט אין יאָר 1222, אין דער צייט פון קייסער ענדרע דעם צווייטן, ווערן אידן דערמאָנט. ס׳איז אין יענעם יאָר אַרויס אַ באַפעל, אַז „קאַמער־גראָפן, [1] שטייער־פאַרוואַלטערס, אויפזעער אויף גאָלד־גריבער און זאַלץ־גריבער קענען באָר זיין מענטשן פונם אָדל, און ניט אידן און ישמעאלים". עטלעכע אידישע קאַמער־גראָפן זיינען געווען אין יענער צייט. די געשיכטע דערציילט אונז פון דעם אידישן קאַמער־גראָף טעקא, וועלכער איז געווען זייער טעטיק אלס הויפט־פינאַנץ־מאַן פון דער אונגאַרישער רעגירונג.

ווי די היסטאָריקער גיבן איבער, איז יענער באַפעל קיינמאָל ניט אַריין אין קראַפט, און די אידן זיינען ווייטער פאַרבליבן אין זייערע אמטן. ניט איינמאָל האָט מען פון רוים געשטורעמט איבער דעם — פויפסט האָנאָריוס אין יאָר 1225 און ג. גרעגאָר דער 9טער אין יאָר 1231. ביידע האָבן געפרעגט די קלאָץ־קשיא: היתכן, איר געטרויט אידן מיט אַזאַ חשובן אמט? און דער קייסער איז אַרומגעריגלט מיט אידן? אונטערן שטאַרקן דרוק פון רוים האָט דער קייסער געמוזט שווערן, אַז ער וועט אַוועקשיקן די אידן פון זייערע שטעלעס, אָבער ער האָט עס דאָך ניט געטאָן, ביז דער פויפסט האָט אים געדראָט, אַז ער וועט אים אַרייניילען אין חרם. אַ גאַנץ יאָר איז אַנגעגאַנגען אַ שטיל־קריג צווישן דעם פויפסט און דעם אונגאַרישן קייסער. ענדלעך האָט דער קייסער געמוזט נאָכ־געבן און ער האָט אַוועקגעשיקט זיין הויפט־פינאַנץ־מיניסטער, דעם איד; אָבער ניט אויף לאַנג. די אידן זיינען ווייטער געווען דעם קייסערס יועצים און וויטער געהאַלפן אייגנטלעכ דיר שטייערן. דאָס זעען מיר פון דעם שטורעם, וואָס איז געקומען פון רוים עטלעכע יאָר שפעטער, אין יאָר 1234, צום קייסער בעלאַ, אַ זון פון קייסער ענדרע, און דער פויפסט האָט געצוואונגען דעם ליבעראַלן און חשובן קייסער בעלאַ צו שווערן, אַז ער וועט אַוועקשיקן די אידן פון די הויכע אמטן, און האָט טאָקע די אידן באַזייטיקט פון זיך. וואָס האָט אָבער פאַסירט? דער קייסער האָט זיך גארניט געשעמט צו שילדערן פאַרן פויפסט די לאַנגע פון אונגאַרן, אַז זי איז געפערלעך, און אויב מען וועט ניט די אידן צוריקשטעלן אויף זייערע געהאַלטענע שטעלעס און פאַזיציעס, וועט אונגאַרן פינאַנציעל צוגרונדע ברעכן. דער פויפסט האָט איצט פארשטאַנען, אַז די לאַנג איז באמת ערנסט, און איז געווען געצוואונגען מסכים צו זיין צוריקצורופן אַלע אידן און זיי איבער־

---

[1] דער אידישער קאַמער־גראָף שאַמועל, ווען ער האָט געהערט פון דעם באַפעל, האָט זיך גלייך געשמדט, כדי ניט צו פארלירן זיין טיטל און שטעלע — דאָס איז געווען דער ערשטער אונגאַרישׁ־אידישער משומד. אין יענע צייטן זיינען אַ סך קריסטן אַריבער צו דער אידישער אמונה, און דער פויפסט האָט ווען דער דאָזיקער געפאַר אויפמערקזאַם געמאַכט דעם קייסער, ער זאָל וויטער ניט דערלאַזן אַזעלכע פארשוינגען.

געבן זייערע שטעלעס, מיטן תנאי, אז צו יעדן אידן מוז מען צוגעבן א גוי; עס זאל הייסן, אז דער גוי טוט די ארבעט, נאר דער איד העלפט אים.[2]

קייסער בעלא האט זיך אומשטערבלעך געמאכט מיט זיין „סטאטוט", וואס איז דער שענסטער דאקומענט אין אונזער געשיכטע. דער „סטאטוט" אנט־האלט דרייסיק פונקטן, און אלע וועלן זיי ווי ליכטיקע שטערן אייביק שיינען אין אונזער געשיכטע. אלע דרייסיק פונקטן זיינען געווען צו פארזיכערן א גאלדענע צוקונפט פארן אידישן פאלק און זיי שיצן פון אלערליי משחיתים אין יענער צייט, ווען די מיטלאלטער האט זיי געגוג געהאט. אט זיינען אייניקע פון קייסער בעלאס תקנות:

1) א גוי, וואס דער'הרג'עט א אידן, מוז באצאלן מיטן לעבן פאר זיין פארברעכן;
2) ווען א גוי וועט אטאקירן א אידישע פרוי, זאל מען אים א האנט אפ־האקן;
3) קיין איד זאל ניט באשולדיקט ווערן אין א פארברעכן, בלויז אויפן עדות־זאגן פון קריסטן; די באשולדיקונג מוז האבן וויניקסטנס אויך איין אידישן עדות;
4) א גוי, וועלכער גנב'עט א אידיש קינד, כדי עס צו שמד'ן, זאל באשטראפט ווערן ווי יעדער גנב, וואס גנב'עט א מענטשן.

די גוטע תקנות האבן גורם געווען שנאה און קנאה צו אידן. די ערשטע, וועלכע האבן דאס ניט געקענט פארנעמען, זיינען געווען די גלחים, וואס האבן נאר געוואלט אויף א געלעגנהייט די אידן שלעכטס צו טאן, און באלד האבן זיי טאקע א געלעגנהייט געפונען. אין יענער צייט זיינען די טאטארן איבערגעפאלן לענדער און האבן כמעט גאנץ רוסלאנד באזעצט; במילא האבן זיי אויך אונגארן ניט געשונינט, און אידן ווי ניט־אידן האבן פון זיי געליטן. דאך האבן שוין די גלחים געפונען א געלעגנהייט צו מאכן א בלבול אויף אידן, אז זיי האבן דאס געטאן, כדי זיך נוקם צו זיין אן די קריסטן. דער בלבול האט אבער ניט געשלאגן קיין ווארצלען, און דאס פאלק האט זיך דערפון אויסגעלאכט.

די גלחים האבן אבער אלץ ניט אויפגעגעבן זייערע פלענער און אפט געזוכט וועגן אויף שלעכטס צו טאן די אידן. זיי האבן אין יאר 1279 פאררופן אן אסיפה קיין אויפן, און דארט באשלאסן אינצופירן די געלע לאטע. זיי האבן אבער, ווי מיר זען, זיך ניט געפילט גענוג מעכטיק ארויפצולייגן אויף אידן די לאסט פון דער גלער לאטע, נאר אויף די גוים, דאס הייסט, זיי האבן פארבאטן די גוים צו האנדלען מיט אידן, וועלכע טראגן ניט די גלע לאטע. זיי האבן אויך פארבאטן קריסטן צו פארדינגען אידן הייזער. עס זעט אויס, אז, פונקט ווי פריער, האט זיך אויך איצט קיינער ניט אומגעקוקט אויף זייערע ווערטער,

---

[2] דאס איז קיינמאל ניט נאכגעגעבן געווארן. די אידן האבן אליין געפירט אלע רעגי־רונגס־געשעפטן, און דער פויפסט האט געמוזט שווייגן. ערשט אין יאר 1262 האט פויפסט אורבאן דער פערטער געשריבן דעם קייסער, פארוואס ס'זיינען ניט באשטימט געווארן קיין גוי־אישע אויפזעער.

ווייל מיר געפינען אַ שטרענגן באַפעל פון קייסער ענדרע דעם דריטן, אַרויס־געגעבן אין יאָר 1291 פֿאַר פּרעשבורג, צו געבן די דאָרטיקע אידן די זעלבע פּריווילעגיעס, וואָס די קריסטן האָבן; און ווייל אין פּרעשבורג האָבן געוואוינט דייטשן, אונזערע שונאים פון אייביק, און זיי האָבן געוואָלט באַשרענקען די אי־דישע רעכט, — פֿאַדערט אויף דער קייסער פּינקטלעך דורכצופירן זיין באַפעל און די אידן ניט באַלעסטיקן און ניט באַליידיקן.

מיטן טויט פון ענדרע דעם דריטן איז דער לעצטער הערשער פונם הויז פון אַרפּאַד (וועלכער האָט מיט אַלמושן איינגענומען אונגאַרן אין יאָר 896) געשטאָרבן. אַ וויכטיקער פּרק פון דער גאַלדענער צייט פֿאַר אידן אין אונגאַרן האָט זיך דע־מאָלט געענדיקט. די ערשטע 400 יאָר זיינען געווען גליקלעכע יאָרן פֿאַר די אידן; זיי האָבן געגאָסן פון אַלעם גוטן און געווען חשובים ביי די קייסרים. מיט ענדרעס טויט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער און אומאָנגענעמער פּעריאָד פֿאַר די אידן אין אונגאַרן.

✡ ✡ ✡

די איינגעוואַנדערטע מאָגנאָטן פון דייטשלאַנד, עסטרייך און בייערן, וועלכע זיינען צוליב געוויסע סיבות געקומען זיך באַזעצן אין אונגאַרן, האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט אידן־האַס, וואָס זיי האָבן לאַנגזאַם פֿאַרשפּרייט אין אונגאַרן. הגם דער ערשטער הערשער, ראָבערט קאַרל, האָט אין יאָר 1324 דערלויבט אויך אידן צו באַזעצן זיך אין דער שטאָט שופּרון (עדינבורג), נאָכדעם ווי די שטאָט איז פֿאַרברענט געוואָרן און מ׳האָט זי אויפס׳נייַ אויפגעבויט, האָט אָבער זיין נאָכפֿאָלגער, קייסער לודוויג נאדי, אַרויסגעגעבן אין יאָר 1360 די ערשטע גזירה צו די אידן צו פֿאַרלאָזן אונגאַרן — דער ערשטער פֿאַל און די ערשטע צרה פֿאַר אידן אין אונגאַרן.

ס׳מוז אָבער געזאָגט ווערן צו זיין שבח, אַז אין יענער צייט — די טרויעריק־סטע צייט אין אונזער געשיכטע, די צייט פון דער שוואַרצער מגפה, ווען אַ פערטל וועלט איז אויסגעשטאָרבן, און די דייטשן און אַנדערע רשעים האָבן באַשולדיקט אידן, אַז זיי האָבן פֿאַר׳סמ׳ט די וואַסערן, און פֿאַר דער עלילה זיינען אויסגע־הרג׳עט געוואָרן טויזנטער אידן, — האָט קייסער לודוויג ניט געלאָזט שלעכטס טאָן אידן און בפירוש געזאָגט, אַז ער גלויבט ניט דער דאָזיקער עלילה, נאָר ער וויל, אַז די אידן זאָלן זיך שמד׳ן; און ווען זיי האָבן צוריקגעוויזן זיין פֿאַרלאַנג, האָט ער זיי געהייסן פֿאַרלאָזן אונגאַרן. ער האָט אָבער גלייכצייטיק באַפוילן, אַז אַלע קריסטן, וועלכע זיינען שולדיק אידן געלט, מוזן עס באַצאָלן, און די יעניקע, וועלכע האָבן ניט געקאָנט גלייך באַצאָלן, מוזן עס טאָן שפּעטער. דער קייסער האָט אויך באַשטימט שומרים, זיי זאָלן באַשיצן די אידן, כדי זיי זאָלן ניט באַ־ליידיקט אָדער געשלאָגן ווערן, ווען זיי וועלן פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד.

ס׳זיינען קוים אַדורך פיר יאָר, און די אונגאַרישע באַפעלקערונג האָט באַ־מערקט, אַז אַלץ איז אָפּגעשטאָרבן, אַז אידן איז ניטאָ קיין האַנדל, קיין לעבן אין די שטעט און דערפער, קיין אַרטיקלען צו באַקומען, קיין סחורות; און אויב זיי

ווילן זען אַ גוט אַנטוויקלט לאַנד, מוז מען די אידן צוריקרופן. דער קייסער האָט דאָס אויך באַמערקט און גלייך אַנגעהויבן צו פאַרהאַנדלען מיט די אידן. די אידן האָבן ארויסגעשטעלט געוויסע באַדינגונגען. זיי האָבן פאַרלאַנגט צוריק זייערע הייזער און פעלדער, וועלכע זיי האָבן איבערגעלאָזן און זייער ביליק פאַרקויפט; זיי האָבן פאַרלאַנגט זייערע שולן און בית־הקברות'ן; זיי האָבן געפאַדערט אַ בעסערע באַשיצונג; אויך האָבן זיי געבעטן, מען זאָל זיי געבן אייגענע ריכטער; זיי זאָלן אויך האָבן זייערע פירשפרעכערס, זייערע שטייער־איינמאַנערס, כדי זיי זאָלן ניט מוזן קלאַפן אויף צו פיל פרעמדע טירן.

ס'איז אומבאַקאַנט, וויפיל אידן ס'זיינען צוריקגעקומען, אָבער די וואָס זיינען צוריקגעקומען, זיינען מיט כבוד אויפגענומען געוואָרן און האָבן צוריקבאַקומען זייער פאַרמעגן. די אידן האָבן אויך באַקומען זייערע אייגענע ריכטער. ס'האָט אויסגעזען, אַז דאָס איז אַ גרויסער פאַרטיל פאַר אידן, שפּעטער אָבער האָט זיך ארויסגעשטעלט, אַז ס'איז קיין גלייק ניט פאַר זיי, ווייל זיי זיינען אַרײַנגעפאַלן אין די הענט פון ריכטער, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין הארץ און נשמה, און זיי האָבן געדויבט און געריסן געלט פון די אידן אַן שום רחמנות, ביז מ'האָט די ריכטער אַנטאָגט. פּראָטעסטן און אַנקלאָגעס, קלענערע און וויכטיקערע, זיינען געקומען צו דער רעגירונג פון אַ סך שטעט אין אונגאַרן. די לאָגע איז דאָך געווען צו דערליידן.

מיר געפינען אויך אַ ליכטיקן מאָמענט פון יענער צייט: אין יאָר 1421 האָט קייסער זיגמונד דערלויבט די ארויסגעטריבענע אידן פון עסטרייך, זיי זאָלן קומען קיין אונגאַרן, און אין אַ געוויסן זין זיי אויך געהאָלפן אייניצואַרדענען זיך. שפּעטער האָט זיך די לאָגע שטאַרק פאַרבעסערט. אין די צייטן פון קייסער מאַטיאָש האָבן אידן גענאָסן כמעט פולע פרייהייט. קייסער מאַטיאָש האָט אויך געגעבן אידן אַ שתדלן, וועלכער האָט זיי פאַרטרעטן ביי אַלע אַנגעלעגנהייטן ביי די פריצים און ביים קייסער, אָבער מייסטנס איז ער געשטאַנען אין דינסט קעטער פאַרבינדונג מיטן קייסער אַליין. דער שתדלן האָט באַקומען אַן ערן־טיטל "פּראָפעקטוס". מר. מענדל — דער נאָמען פון שתדלן — איז געווען אַ גרויסער חשוב ביים קייסער מאַטיאָש און האָט ערלעך אָן ערנסט דערלויזיקט אַלע אידישע אַנגעלעגנהייטן.

די אַלטע פאַרוועלקטע פּאָפּירן דערציילן אַן אינטערעסאַנטן פאַקט: אין יאָר 1476, ווען קייסער מאַטיאָש מיט דער קייסערין האָבן אַרײַנמאַרשירט אין דער הויפטשטאָט אויפן, האָט דער אידישער פּראָפעקטוס מענדל פאַרנומען אַ זייער חשוב'ן פּלאַץ. ער האָט גערופן אין דער סאַמע שפּיץ אויף אַ פערד, אַנגעגאַרטלט מיט אַ זילבערנער שוורד; זיין זון הינטער אים. נאָך זיי זיינען גענגען 24 שיין־אויסגעפוצטע אידן מיט שוורדן ביי דער זייט, פירנדיק אַ מחנה פון 200 אידן מיט פאַנען. זיי האָבן געזונגען תהלים און יעדער האָט געהאַלטן אַ ספר־תורה אין האַנט. זיי זיינען אַלע דערשינען פאַרן קייסער און דער קייסערין און געזאָגט פאַר זיי אַ ברכה אין העברעאיש אויפן קול.

ס׳זיינען דעמאָלט געווען אין אונגאַרן 11,400 אידן. ס׳איז אָבער גאַנץ מעגלעך, אַז נאָר די שטייער־צאָלער זיינען געציילט געוואָרן. דאָך האָט זיך געפילט אין אונגאַרן אַ בין־השמשות־צייט. אין עטלעכע שטעט זיינען שוין פאַרגעקומען גוואַלט־אַקטן קעגן אידן. מען האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן און גאָריסן פון זיי געלט אָן אַ פאַראָאָס. אויך זיינען שוין געהערט געוואָרן אין פיל שטעט נאָרישע טענות און אומבאַרעכטיקטע באַשולדיקונגען קעגן אידן. אין טירנוי האָט מען אָנגעהויבן צו פאַרפאָלגן אידן מיט אויסגעטראַכטע שקרים, און געענדיקט האָט זיך עס מיט אַ בלוט־בלבול — דער ערשטער פאַל אין אונגאַרן — אין יאָר 1494. די אידן האָבן דורכגעלעבט די שרעקלעכסטע צייטן און ניט געוואוסט פון קיין בלוט־בלבולים אין אונגאַרן. אָבער דעמאָלט, כמעט ביים סוף פונם מיטלאָלטער, האָבן זיי געמוזט פאַרזוכן דעם ביטערן טעם פון עלילת־דם. 14 אידן זיינען אַרעסטירט געוואָרן אויף אַ חשד פון הרג׳ענען אַ קריסט. זיי זיינען כמעט אָן אַ משפט פאַרברענט געוואָרן, וויל דער גאַנצער פראָצעס — אַרעסטירן, אויספרעגן, חוקר ודורש זיין, דאָס עדות־אויסהערן, אונטערזוכן — אַלץ אינאיינעם האָט געדויערט בלויז 17 טעג און האָט זיך געענדיקט מיט פאַרברענען די אידן אין מיטן דער שטאָט.[3]

אויך פון אַנדערע שטעט איז געהערט געוואָרן דאָס וויי־געשריי פון אידן. אין יאָר 1503 זיינען אין שופרון (עדינבורג) אַלע אידן אַרעסטירט געוואָרן, וויל אַ געוויסער משומד האָט זיך צוריקגעקערט צום אידנטום; זיינען ממילא אַלע אידן באַשולדיקט געוואָרן, אַז זיי האָבן אים אויסגערעדט צו ווערן אַ איד. דאָ האָט אָבער דער קייסער געמוען דאָס וואָרט און באַפוילן גלייך צו באַפרייען אַלע אידן, און ס׳איז באמת אַזוי געשען.

פון פרעשבורג זיינען זייער אָפט געהערט געוואָרן אָנקלאָגעס פון אידן קעגן גוים, וועלכע דריקן זיי אונטער צו שטאַרק. דער קייסער האָט עטלעכע מאָל

---

[3] זע וויטער, זייט 136, מער איבער דעם בלוט־בלבול אין טירנוי. 12 מענער און 2 פרויען זיינען פאַרברענט געוואָרן און עטלעכע זיינען פאַרטריבן געוואָרן. אַ קינה איז פאַרבליבן פון דעם עלילת־דם. צי זי איז בלויז געשריבן געוואָרן ביז „למד", אַדער נאָר אַ העלפט פון איר איז אונז פאַרבליבן — וויס איך ניט. די דאָזיקע קינה איז געפונען געוואָרן אין קראַקע, אין ספר תקון סופרים כתב יד.

אקונן במרה, בכל שנה ושנה בהגה נהי וקינה על בני טירנוי חסידי קהלינ.
בני החביבים והנאהבים בחייהם אף במותם להאש הלכו בגללינ.
גללו עללו חזירי מיערים, והם ענו וגם שרפו מהם בני בחירינ.
דלף כנחל שפכו על עונך, ומכירת בכורך, כי מכרו אבותינ.
הלכו ברחובות ברגישה, וקול צאנך בחלישה, בחודש אלול בשלשה תפשו עדרינ.
ואיך אוכל להתאפק בכות, על ה׳ התקבצו לענות, והתחילו בלויך.
זכור תזכור עמך אשר בטחו בך, ועשה למען שמיך והם כהניך.
חסדי אברהם זכור, ואמת ליהודה תזכור, זכור ונקום נקמת זקניך.
טהור ברע מראות, טובה עשה לראות, קיים דברי הנביאות, יראו שונאיך.
יום העקידה קבצו תועה וטמא ירצו, התעות עמך רצו בני חביבין.
כי איך אני אעלה, עם בול עץ יתלה, אבטח בנורא, אמרו קדושיך.
לכו, בני, עורים גוזלים וחומסים הישרים, שופכים דם כשכרים, דברו טהוריך.

אַראָפּגעשיקט דעם שתדלן מיט אַ באָפּעל צו מאַכן אַרדענונג, און זייער אָפּט איז אים אויך געלונגען אויסצוגלייכן די סכסוכים און צוזאַמענצוברענגען די דערוויי־טערטע הערצער. אויך האָט דער קייסער זייער איידל געהאַנדלט, ווען ער האָט אַרויסגעגעבן אַ שטרענגן באָפּעל אין יאָר 1517 צו די פּרעשבורגער באַאַמטע, זיי זאָלן די אידן לאָזן רואיק לעבן און אויפהערן צו פּאַרפאָלגן זיי. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן דער געלעגער לאָטע, וואָס די דייטשע אַנטיסעמיטן אין פּרעשבורג האָבן דווקא געוואָלט, אַז די דאָרטיקע אידן זאָלן טראָגן. אָבער דער אידישער דאָקטאָר זכריה, וועלכער איז געווען אַ גרויסער חשוב ביים קייסער, האָט אים געבעטן, ער זאָל מציל זיין אידן פון דער גרויסער בושה און שרייבן קיין פּרעש־בורג, מען זאָל די דאָרטיקע אידן לאָזן רואיק לעבן. האָט אָבער פּרעשבורג איג־נאָרירט דעם קייסערס באָפּעל. הערנדיק וועגן דער חוצפּה, האָט דער קייסער זיי געשריבן, אַז אויב די באַאַמטע וועלן ניט גלייך אָפּשאָפן די לאָטע, וועלן זיי אַלע באַזייטיקט ווערן פון זייערע אַמטן. אָבער אויך די וואָרענונג האָט ניט גע־האָלפן. ענדלעך האָט דער קייסער מיט קלאָרע און דייטלעכע ווערטער זיי גע־לאָזט וויסן, אַז אויב זיי וועלן ניט גלייך אָפּשאָפן די גזירה, קומט ער מיט זיין אַרמיי און וועט די שטאָט פּרעשבורג צעשטערן און פון איר מאַכן אַ חורבה אויף אייביק. ערשט דעמאָלט האָבן די דייטשע רשעים געמוזט אויפגעבן זייער פּאַר־שאָלטענעם פּלאַן — נאָר אַזעלכע דיבורים קענען זיי פּאַרשטיין.

דער דאָזיקער פּאַל איז אָבער אַ זעלטענער. דער קייסער האָט אַזוי שיין געהאַנדלט אָנטקעגן אידן נאָר צוליב דאָקטאָר זכריה׳ס השתדלות. פון יענער צייט דערגרייכן אונז ידיעות וועגן פּאַרשידענע צרות און רדיפות, וואָס אידן האָבן געליטן. אונגאַרן האָט זיך געלאָזט באַאיינפלוסן פון אירע שלעכטע שכנים, און איבערהויפט אין שטעט, וואו ס׳האָבן געווואוינט דייטשן. דאָרט איז די לאָגע פון אידן געווען אומדערטרעגלעך, הגם ניט אַזוי שלעכט, ווי אין דייטש־לאַנד. דער אידישער שתדלן האָט אָפּט געמוזט קלאָפּן אין קייסערס טיר, וויל נאָר ביי אים האָט ער געפונען געראַטעוועניש. דאָס איז אַזוי אָנגעגאַנגען ביזן יאָר 1526, באַוואוסט אַלס דאָס אומגליקלעכסטע יאָר פּאַר אונגאַרן, וויל אין יע־נעם יאָר זיינען די אונגאַרן שווער געטראָפן געוואָרן: זיי האָבן פּאַרלוירן די מלחמה קעגן די טערקן און זיינען ביי דער שטאָט מאָהאַטש שרעקלעך געשלאָגן געוואָרן און פּאַרלוירן אַ סך פון זייער זעלבסטשטענדיקייט.

✡ ✡ ✡

נאָך דער מפּלה ביי מאָהאַטש, וואו דער אונגאַרישער קייסער לודוויג דער צווייטער האָט פּאַרלוירן זיין לעבן, איז אויך די אידישע לאָגע אין אונגאַרן גע־וואָרן אַ סך ערגער. די שלעכטע מענטשן, וועלכע האָבן שוין פּאַרשטאַנען צו זוכן בשעת מפּלות אַ זינדיקן און אויף אים אָנהענגען די שולד פּאַר זיי, האָבן אויסגעפונען, אַז אידן זיינען שולדיק אין זייער מפּלה, וויל זיי האָבן מכלומרשט שפּיאָנירט פּאַר די טערקן, וועלכע ס׳איז צוליב דעם געלונגען צו פּאַרכאָפּן אַ גרויסן חלק פון אונגאַרן. כאָטש ס׳איז באַוויזן געוואָרן, אַז אין פּעטש האָבן די טערקן אויסגע׳הרג׳עט אַ גרויסע צאָל אידן — און זיכער ניט צוליב דעם,

וואָס אידן האָבן זיי געהאַלפן איינצונעמען אונגאַרן, — האָט עס אָבער ניט גע האַלפן, און צוויי חדשים נאָכן אומגלויק ביי מאַהאַטש, דעם 9טן נאָוועמבער 1526, ווען דער אונגאַרישער קאָנגרעס האָט זיך באַראָטן אין סעקעשפּערוואַר, איז שוין געווען אָנגעגרייט א רעזאָלוציע, אז די רעגירונג זאָל אַרויסטרייבן אַלע אידן פון אונגאַרן.

אויך דער קאַמף צוגישן די צוויי פּאַרטייען, וועלכע פון זיי זאָל הערשן אין אונגאַרן, האָט גורם געווען די אידן צער און שברי־לב, ווייל ביידע פּאַרטייען האָבן אויסגעניצט די אידן אין זייער אַגיטאַציע. זיי האָבן די גוים צוגעזאָגט אידישע הייזער און פעלדער האַלב־אומזיסט און געגעבן אָנצוגעהערן, אז ווען זיי וועלן אויסגעוויילט ווערן און האָבן די מאַכט, וועט מען ניט דאַרפן באַצאָלן די אידישע חובות, ווייל אַלע אידן וועלן ווערן אַרויסגעטריבן פון אונגאַרן. צו די אידנס גליק האָט אָבער דער עסטרייכישער קייסער פערדינאַנד (דער ערשטער האַבסבורגער, וואָס האָט אַריינגעשטעקט א פוס אין אונגאַרן און פאַרבליבן דאָרט ביזן יאָר 1918), וועלכער האָט געוואונען די וואָלן צו קאָנטראָלירן ס׳רוב אונגאַרן, ניט מסכים געווען אויפן גירוש. כאָטש דער אָנדערער אונגאַרישער הערשער יאָנוש סאפּאָלאי, האָט יאָ געוואָלט פאַרטרייבן די אידן, זיינען אָבער קייסער פער־דינאַנדס ווערטער געווען א באַפעל פאַר גאַנץ אונגאַרן.

די קייסערין־אַלמנה מאַריאַ, א פאַרביסענע אַנטיסעמיטקע, איז געקומען מיט א נייער גזירה: אַזוי ווי א סך אידן פון פּרעשבורג זיינען — פון פחד פאַר די טערקן — אָנטלאָפן קיין ווין און דורכדעם געשעדיקט די אינטערעסן פונם לאַנד און גע־בראָכט עס אין א פאַניק, — זאָלן זיי קיינמאָל ניט צוריקקומען קיין אונגאַרן. הגם יעדער האָט געוואוסט, אז אַלע רייכע ניט־אידן פון אויפן זיינען אויך אָנט־לאָפן קיין ווין, האָט זי נאָר די אידן געפונען פאַר שולדיק. שפּעטער האָט זי אויך באַפויל־ן אַרויסצוטרייבן די אידן פון טירנוי און שופּרון (עדינבורג); דאָך זיינען ניט אַלע אידן פון די דריי שטעט פאַרטריבן געוואָרן.

די טערקן האָבן שפּעטער פאַרשטאַנען, אז די אידן, אַלס אונגאַרישע איינ־וואוינער, האָבן געמוזט פאַרטיידיקן דאָס לאַנד פונקט ווי די ניט־אידן, און האָבן אָפּגעשטעלט זייערע רדיפות אויף זיי. שפּעטער האָט דער סולטאַן סולימאַן אַריינמאַרשירט אַלס זיגער קיין אויפן. די רייכע גוים זיינען באַצייטנס פון דאָרט אָנטלאָפן. אויך די, וועלכע האָבן פאַרטיידיקט אויפן, האָבן זיך געראַטעוועט. ס׳זיינען נאָר געבליבן א ביסל אידן, און זיי האָבן דעם סולטאַן אויפגענומען. ער איז געווען צו זיי פריינדלעך און זיי צוגעזאָגט שוץ. אָבער זיין שוץ איז באַשטאַנען דערין, וואָס ער האָט צוזאַמענגענומען אַלע אידן פון אויפן אין עסטערגום און זיי אַלע פאַרשיקט, * און פון זיינע לענדער זיינען א סך טערקישע אידן (ספרדים) געקומען קיין אונגאַרן.

---

* ס׳איז ניט באַווייזן ביז היינט, צי די אידן זיינען אַוועק פון אונגאַרן מיט זייער אייגענעם רצון, אָדער די טערקישע מאַכט האָט זיי געצוואונגען צו גיין אין די באַלקאַן־לענדער; אָבער דער אמת איז, אַז אידן האָבן אין יענער צייט געלעבט זייער גליקלעך אונטערן סולטאַן און אום־גליקלעך — אין אונגאַרן.

פון יאָר 1526 ביז 1546 האָבן די אידן אין אויפן געלֿיטן אַ סך צרות. ערשט אין יאָר 1546, ווען די טערקן זיינען געקומען קיין אויפן דאָרט צו שטיין, און מיט זיי זיינען מיטגעקומען אַ סך אידן, וואָס האָבן זיך גוט איינגעאָרדנט. הגם זיי האָבן אויך געצאָלֿט שטייערן צו די טערקן, דאָך זיינען זיי ניט פאַרפאָלֿגט געוואָרן צולֿיב זייער אמונה.

אין יאָר 1529 האָט אונגאָרן ווייטער באַוויזן, אַז זי שטייט אין מיטלֿאָלֿטער, ווען זי האָט געגלֿויבט די פאָלֿשע עדות, וואָס האָבן געזאָגט, אַז זיי האָבן געזען, אַז אידן האָבן אין דער שטאָט פּעזינג געהרג׳עט אַ גוי׳איש קינד, און די ריכטער האָבן די אומשולֿדיקע געלֿאָזט פאַרברענען.

אויך אין די אַנדערע גרעסערע שטעט, באַוואוסט אָלֿס קעניגלֿעכע שטעט, איז די אידישע לאָגע זייער שלֿעכט געווען. אידן זיינען אין די אָפּיציעלֿע דאָקומענטן איינפאַך דערקלֿערט געוואָרן אָלֿס „אידן, וועלכע זיינען ניט אַריינגענומען צווישן די, וואָס דאָס געזעץ באַשיצט". אַ טרויעריקער פאַקֿט אין דער אונגאַרישער געשיכטע און אַ שאַנד־פלֿעק פאַר אונגאַרן און פאַרן יאָר 1647.

צום גלֿיק פון די אידן זיינען זיי אין ס׳רוב מקומות אין אונגאַרן אויפגענומען געוואָרן מיט ליבשאַפט. אין די אָרטשאַפטן, וועלכע האָבן געהערט צו די אונגאַרישע גראָפן און מאַגנאַטן,[5] האָבן זיי זיך אַנטוויקלֿט, געהאַט גרויסע

די געשיכטע דערציילט, אַז דער ראש־הקהל פון אויפן האָט דעם סולטאַן איבערגעגעבן דעם שליסל פון אויפן, און אַז דער איד יוסף בן שלמה האָט דעם סולטאַן באַדינט. דער סולטאַן האָט די דאָזיקע צוויי מענטשן באַפרייט פון אַלֿע שטייערן און דאָך זיי אַוועקגעשיקט קיין טערקיי (זע רוזאַנעס בוך „דברי ימי ישראל בתורכיה", צווייטער חלק, זייט 245). דאָרט איז אויך פאַרפּנטלֿעכט דעם סולטאַנס „פערמאַן", אין וועלכן דער סולטאַן דערציילט, אַז „דער איד יוסף בן שלמה, דער פאָטער פון שלתי, האָט אים איבערגעגעבן די שליסלען פון די אויפּענער טער פעסטונג און אים אַרויסגעוויזן געטריישאַפט. פאַר דעם איז ער און זיינע קינדער באַפרייט פון אַלֿע שטייערן". אין אַנדערע קוועלן שטייט, אַז יוסף בן שלמה האָט אים באַדינט און דער ראש־הקהל (אָן אַ נאָמען) האָט אים איבערגעגעבן די שליסלען.

[5] ביזן היינטיקן טאָג זיינען אידן דאָנקבאַר די מאַגנאַטן און גראָפן, וועלכע האָבן זיי, אין די שרעקלֿעכסטע צייטן, געשטיצט און געלאָזט אָנטוויקלֿען זיך. אַ גאָר גרויסן דאָנק קומט דער אַדל־פאָמיליע עסטערהאַזי, וועלכע האָט פון צייט צו צייט אויך אַריינגעלאָזט פרעמדע, געיאָגטע און געפֿאָלגטע אידן אין זייערע שטעט און זיי געלאָזט זיך אָנטוויקלֿען. גראָף עסטערהאַזי האָט אין די צוויי קאָמיטאָטן: עדינבורג (שופרון) און אייזענבורג (מושון) געלאָזט אויפבויען 7 אידישע פעסטונגען, 7 גרויסע אידישע קהילות, באַוואוסט אין גאַנץ אונגאָרן זייט 1690 אונטערן נאָמען „שבע קהלות". דאָרט זיינען אידן רואיק געשלאָפן, האָבן רואיק געהאַנדלט און געדאָנקט גאָט און געבעטן פאַר זייער גראָפּס לעבן. די נעמען פון די 7 קהילות זיינען: אייזענשטאָט, מאָטערסדאָרף, לאָקענבאָך, צעלים, פרויענקירכן, קאָבערסדאָרף און קיצע. אַלֿע באַוואוסטע חשובֿע אידישע קהילות, מיט גרויסע רבנים און ויכטיקע ישיבות, וועלכע אַלֿע אידן אין אונגאָרן האָבן רעספּעקטירט און זיינען געווען גליקלֿעך מיט זייער מנוחת־הנפש. די אַלֿע זיבן קהילות זיינען אָרטאָדאָקסישע קיבוצים, וואו רעפאָרם אָדער אַסימילאַציע האָט קיין שליטה ניט געהאַט.

אין יאָר 1920 האָבן די אָרטשאַפטן באַקומען אַ נייעם נאָמען — בורגענלאַנד — און זיינען אַוועקגעגעבן געוואָרן צו עסטרייך. אין יאָר 1938 האָט היטלֿער די שטעט אַוועקגעריבן, און די 4,000 אידן, וואָס האָבן אין פאַרלויף פון 255 יאָר דאָרט אַזוי גליקלֿעך געלעבט —

ישיבות און גוטע פּרנסה. אויך אין די קלײנערע אָרטשאַפטן האָבן אידן ניט געווואוסט פון פּאַרפאַלגונגען און דאָרט געגאַסן פון אַלעם גוטן.

ס׳האָט אויך פּאַסירט, אַז אַ סך אידן זיינען זייער רייך געוואָרן, און פון זיי האָבן אויך אייניקע פּאַרשטאַנען זיך צו מאַכן אומשטערבלעך ביים אונגאַרישן פּאַלק. ווי שיין איז עס, אַז די אונגאַרישע שטאָט נאַגי־קיריש האָט אָנגעקלאַפּט אין אַלע טירן פון ניט־אידן, בעטנדיק אַ הלוואה, און זיי, די ניט־אידן, האָבן עס איר אָפּגעזאָגט, ביז דער איד יעקב דיוק פון אויפן האָט דער שטאָט געבאָרגט די פּאַרלאַנגטע סומע. ס׳איז פּאַרבליבן אַ בריוו פון דער פּאַרוואַלטונג פון דער שטאָט נאַגי־קיריש (דאָטירט דעם 14טן מאַי 1671), געשריבן צום חשוב׳ן אידן יעקב, אין וועלכן ס׳ווערט אים מיט גרויס רעספּעקט און הכנעה געדאַנקט פּאַר זיין הילף צו דער שטאָט.

עטלעכע יאָר שפּעטער האָט זיך איבער גאַנץ אונגאַרן צעטראָגן אַ פּאַר־צווייפלטער „העלף!״־געשריי פון די אונגאַרישע אידן. די „קורוצן״, סאָלדאַטן, וואָס דער אונגאַרישער פּאַטריאָט ראַקאָטצי האָט אויסגעבילדעט מיטן צווועק מורד צו זיין אין עסטרייך, האָבן אָנגעהויבן צו שלאָגן, רויבן, אַרעסטירן און אָפּלאָ אויך מאָרדן אידן און פּאַרניכטן זייער פּאַרמעגן, — אַנשטאָט צו באַווייזן זייער

קיין פיינדלעכע האַנט האָט זיי קיינמאָל ניט דערגרייכט, קיין המן איז צו זיי ניט צוגעקומען — זיינען אָפּגעווישט געוואָרן פון דער וועלט דורך די מענטשן־פּרעסערס. זייער וויניק פון זיי האָבן זיך געראַטעוועט קיין ארץ־ישראל, און נאָך ווייניקער קיין אַמעריקע. ה׳ ינקום דמם! (זע קאַפּיטל 4).

אַלנפאַלס, די גרעפּלעכע פאַמיליע עסטערהאַזי האָט די גאַנצע צייט געשטיצט די אידן ווי גוטע מלאכים. אויך די גרעפּלעכע פאַמיליע קאָראָלי האָט זיך אומשטערבלעך געמאַכט ביי די אידן פונם סאַקמירער קאָמיטאָט, איבערהויפּט ביי די אידן פון קראלע. דער אַלטער גראַף האָט אָפּילו די אידן פּאַרזאָרגט מיט א רב. ער איז געפּאָרן קיין פּרעשבורג און האָט אויס־געקליבן אין יאָר 1740 אַ למדן פּאַר זיינע אידן (זע קאַפּיטל 7, ביי דער שטאָט קראלע).

ס׳איז אויך פּאַרבליבן אַ ניט־פּריילעכער דאָקומענט פון יענער צייט פון דער קהילה באַ־לאשא־יארמאט, וועלכע האָט געהערט צו צוויי מאָגנאַטן — אַ האַלבע שטאָט האָט געהערט צו גראַף זיטשי, און די אַנדערע האַלבע שטאָט — צו גראַף באלאשא. יעדער פון זיי האָט געהאַט אידן, אָבער זיי זיינען געווען צוויי באַזונדערע קהילות און ביטערע שונאים איינער דעם אַנדערן, און ס׳איז אוממעגלעך געווען זיי צו פּאַראייניקן און צו מאַכן פון זיי איין קהילה. איין פּאַרטיי האָט זיך גערופן זיטשיאַנער (אויפן גראַפּס נאָמען) און די אַנדערע פּאַרטיי — באַלאַשער (אויך אויף זייער גראַף באַלאַשאס נאָמען). זיי האָבן זיך געמסרט און געראדפט אויינער דעם אַנדערן, „און ווען אָפּילו אַלע ימים זאָלן זיין טינט און אַלע שטעקעלעך פעדערן, וואָלט אויך אומ־מעגלעך געווען אַראָפּצושרייבן אויפן פּאַפּיר אַלע ליידן און חילול־השמ׳ס אין די לעצטע צוויי יאָר אין באַלאשא יארמאט״ (פונם פסק־דין פון דריי רבנים). ענדלעך האָבן זיי איינגעזען, וויי וויט זיי זיינען געזונקען, און האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ בית־דין, און זיי, די רבנים, האָבן אויסגע־גלייכט. דער וויכטיקער פסק־דין געפינט זיך אין ספר „קורות התורה והאמונה באונגאריא״, זייט 28, וועלכן איך האָב אַליין מעתיק געווען פונם באלאשא־יארמאטער פנקס, און האָב די זייער וויכטיקע געשיכטע דערציילט דער וועלט צום ערשטן מאָל.

וויי געזאָגט, האָבן ס׳רוב אידן אין יענער צייט גוט געלעבט אין די ארטשאַפטן, וואָס האָבן געהערט צו די גראָפן, און אין די קליינע מקומות. וועו די עסטרייכישע אידישע שתדלנים זיינען אויפגעקומען, איז די לאַגע פון אידן אין די קעניגלעכע שטעט אויך אַ ביסל בעסער געוואָרן.

גבורה איבער די עסטרייכער. די אידן, וואס האבן געוואוינט ניט ווייט פון דער עסטרייכישער הויפטשטאט, זיינען אנטלאפן קיין ווין, און דער באוואוסטער גביר און גאון ר' שמשון וועגהיימער האט זיי געשפייזט און זיי באזארגט מיט אלעם. אבער די יעניקע, וועלכע האבן געוואוינט ווייט פון ווין, האבן שרעקלעך גע־ליטן. אפילו די, וואס האבן געהאט שוצבריוו פונם פירער פון די קורוצן רא־קאטצי, האבן אויך געליטן פון די סאלדאטן.

און דאך, ווי שלעכט ס'איז געווען די אידן אין אונגארן, האבן דאך די עסטרייכער אידן זיך געפילט גליקלעך, ווען זיי האבן געקענט ארייננקומען קיין אונגארן, ווייל אין די אלע לענדער, וועלכע האבן געהערט צו עסטרייך (אחוץ אונגארן) איז שוין געווען איינגעפירט די ביטערע גזירה, וואס האט געשטעלט אין געפארוועט ווערן אן דער באוויליקונג פונם עסטרייכישן קייסער. דעמאלט האבן הונדערטער אידן זיך ארייננגענב'עט קיין אונגארן. ס'איז אינטערעסאנט צו זען דעם רעזולטאט פון דער אידישער פאלקס־ציילונג אין יאר 1735: נאר 40 פרא־צענט פון די אונגארישע אידן זיינען געווען דארט־געבוירענע; די איבעריקע 60 פראצענט זיינען געווען געבוירענע אין מערן, בעמען און שלעזיע.[6] אבער די גליקלעכסטע אידן אין איראפע זיינען געווען די אויפענער.[7]

די גליקלעכע צייט האט אבער ניט לאנג געדויערט. אויפן, וועלכע איז אויסגעוואקסן אלס איינע פון די גרעסטע אידישע צענטערס אין דער וועלט, איז דורך מערדערישע הענט חרוב געווארן אין יאר 1686.

☆ ☆ ☆

א גאר וויכטיקער דאקומענט איז אונז פארבליבן פון יענער צייט. אן עדות, וועלכער האט אליין א סך מיטגעמאכט, געזען דעם טויט טויט מאל פאר די אויגן און צוגעזען דעם גרויסן חורבן,[8] ר' יצחק שולהויף, אויפענער דיין, בא־

---

[6] 2,600 אידישע משפחות זיינען דעמאלט געווען אין אונגארן, מעגלעך נאר שטייער־צאלער, אבער מעגלעך נאר אין די קעניגלעכע שטעט. מיט הונדערט יאר שפעטער (1830) האט שוין אונגארן געהאט צוויי הונדערט טויזנט אידן, און אין יאר 1890 — איבער זיבן הונדערט טויזנט. אין יאר 1900 זיינען שוין געווען אין אונגארן אכט הונדערט איין און פופציק טויזנט אידן. טויזנטער אידן זיינען ארייננגעקומען אין די לעצטע הונדערט יאר פון אונגארנס שכנות־דיקע לענדער.

[7] די אויפענער אידן און אויך די אידן פון אנדערע מקומות, וואס די טערקן האבן בא־זעצט (ביזן יאר 1686) זיינען מיט דער צייט געווארן די גליקלעכסטע אידן אין אייראפע. די טערקן האבן זיי געהאלפן און מיט צופרידנהייט געזען זייער אנטוויקלונג. ס'זיינען אויך געווען פאלן, וען קריסטן האבן אנגענומען די אידישע אמונה (אין אויפן), כדי צו גענישן פולשטענ־דיקע פרייהייט.

[8] קרוב צווי יאר האט געדויערט די מלחמה פאר דער אויפענער פעסטונג, און די גאנצע וועלט האט געשפאנט געוואוארט אויפן רעזולטאט פון דער מלחמה. עסטרייך האט זיך פארמאסטן צו פירן א מלחמה מיט די טערקן, וועלכע האבן דעמאלט באהערשט א האלבע וועלט; און וויל זיי האבן די ערשטע חדשים ניט מצליח געווען אייניצונעמען אויפן, האבן זיי און די גאנצע קריסט־לעכע וועלט באשולדיקט די אידן. זיי האבן געזאגט, אז די דרייסיק טויזנט אידן, וועלכע וואוי־נען אין אויפן, פירן די מלחמה, און דווקא זיי שלאגן די קריסטן, און דווקא זיי פינאנסירן

שרייבט אַלץ, וואָס ער האָט געזען אין זיין ספר „מגילת אובען". איך האָב זיין דערציילונג איבערגעדרוקט אין מיין ספר „תולדות חכמי ישראל", און דאָ וועל איך נאָר איבערגעבן די וויכטיקסטע חלקים פון זיין דערציילונג:

. . . „דער ניט־גוטער טאָג איז געקומען! דרייצן טעג אין חודש אלול, אונ די עסטרייכער האָבן זיך אַריינגעבראָכן אין אויפן. . . . איך בין געווּאוינט געווען צו זיין אין שול די גאַנצע צייט פון דער באַאַנרונג פון פרי ביז שפּעט נאָכט, און אַזוי איז אויך געווען אין יענעם טאָג. בין איך מיט מיין זון שמשון געווען אין שול און גאָרניט געוואוסט, וואָס עס קומט פאָר אין שטאָט. פּלוצים זיינען אַריינגעלאָפן אידן מיט דער כוונה זיך צו

די מלחמה; און זיי וויסן זיכער — האָבן די קריסטן אי־בעראַל געזאָגט, — אַז דער טערקישער קריגספירער האָט שוין געוואָלט שלום מיט עסטרייך, נאָר די אידן האָבן דערצו ניט דערלאָזט און דערלאָזן וויייטער ניט. זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, זיינען אין די שטעט, וואו מען האָט די דאָזיקע שקרים דערציילט, אויסגעבראָכן אומרוען, ווי אין רוים, פּאַוּאַ און אין אַ סך שטעט אין דייטשלאַנד (זע וועגן דעם אין מיין ספר „תולדות חכמי ישראל", זייט 25). ווען אויפן אין, נאָך אַ כמעט 2־יאָריקער באַלאַגערונג, געפאַלן, — און אויך נאָר דערפאַר, וויייל עס איז ניט געווען וואָס צו עסן, — האָבן די עטלעכע קריסטן, וועלכע זיינען דאָרט פאַרבליבן, עדות געזאָגט, אַז די אידן האָבן נאָר דאָס געטאָן, וואָס זיי — די קריסטן — האָבן אויך געמוזט טאָן, נעמלעך, 20 אידן האָבן יעדן טאָג געמוזט שטיין אין דינסט, העלפן ברענגען פּול־ווער און באַדינען די סאָלדאַטן, וועלכע זיינען געשטאַנען אין דער ערשטער ליניע. זייער עדות־זאָגן האָט אַ סך געהאָלפן. מ׳האָט די אידן ניט מער גע׳רודפ׳ט. די פאַדוער אידן האָבן לכבוד דעם באַשלאָסן צו מאַכן אַ פורים —— „דער אויפענער פורים".

9 די אידן זיינען באַלד אַוועק צום גענעראַל און אים אַנגעבאָטן גאָלד, זילבער, ער זאָל זיי באַשיצן. ער האָט עס צוגענומען, אָבער די סאָלדאַטן האָבן זייערס געטאָן, געמאָרדעט און גערויבט. 500 אידן זיינען דעם ערשטן טאָג אַליין דער־הרג׳עט געוואָרן, עטלעכע הונדערט ספרי־תורות און צענער טויזנטער ספרים און אַלע אידישע הייזער זיינען פאַרברענט געוואָרן, עטלעכע טייערע כתבי־יד האָט גראַף מארזיגלי פאַר זיך געראַטעוועט. אַ סך אידן זיינען צו־זאַמענגענומען געוואָרן מיטן צוועק זיי צו פאַרקויפן פאַר שקלאַפן, און מ׳האָט זיי שוין אויפגע־זעצט אויף שיפן אונטער עסטרייכישער אויפזיכט. זיינען אָבער פּלוצים אַרויפגעשפרונגען הוסאַרן (אונגאַרישע פערד־רייטערס) מיט אַ תירוץ צו זען די געפאַנגענע; און אַזוי וי זיי האָבן דערזען אידן, האָבן זיי אַלע דער־הרג׳עט, אַריינווואַרפנדיק זיי אין דונאַי. דאָך זיינען אַ סך אידן געראַטעוועט געוואָרן דורך גרויסע סומעס געלט, און אַ סך זיינען פון עטלעכע אידישע גבירים אויסגעלייזט געוואָרן.

אַ באַוואוסטער שתדלן, ר׳ אַלכסנדר זיסקינד טויסק פון פראָג, האָט זיך אומשטערבלעך געמאַכט מיט זיין איבערגעבנקייט אין יענער צייט פאַר הצלת־נפשות. 270 נפשות און 35 ספרי־תורות האָט ער אַליין מיט זיין געלט און מיטן געלט, וואָס ער האָט צוגעזאָגט פאַרן פירשט לאָטרינגען צו באַצאָלן שפּעטער, געראַטעוועט און האָט די אידן מיט די ספרי־תורות געלאָזט פירן קיין ניקולסבורג אונטער מיליטערישער וואַך. ער איז פיל יאָרן אַרומגעפאָרן מיטן צוועק צוזאַמענצונעמען דאָס געלט, וואָס ער האָט פאַרשפּרייט דעם פירשט צו באַצאָלן. זע וועגן אים אין מיין ספר „תולדות חכמי ישראל", אין וועלכן איך האָב אָפּגעדרוקט זיין „אויפרוף צום אידישן פאָלק", עס זאָל געבן געלט. די גרעסטע מענטשן פון יענער צייט זיינען אונטערגעשריבן אונ־טער דעם אויפרוף, און זיי שרייבן וועגן זיין מסירת־נפש, ווי ער איז אַרומגעלאָפן אין אויפן צוזאַמענקוליבן אַלע אידן און האָט זיין אייגן געלט צעטיילט צווישן די סאָלדאַטן, זיי זאָלן די אידן שיצן, ביז ס׳וועט אים מעגלעך זיין צו קויפן פאַר זיי פערד, כדי זיי אַוועקצושיקן קיין ניקולסבורג.

ראַטעוועז פונם טויט אוז האָבן אַנגעהויבן שרייען: „מיר זיינען פֿאַרלוירן, דער פיינד איז אין אויפן!" באַלד איז די שול אַנגעפילט געוואָרן מיט אידן, פֿרויען, קינדער. אַלע האָבן געשריגן צו גאָט, ער זאָל זיי העלפֿן. איך האָב צוגערופן מיין ווייב אוז מיין אייניציקן זון שמשון אוז מיר זיינען אַרויף אויף אַ געוויסער בימה פֿאַרן אָרון־קודש צו מערב־זייט, ווייל אין אויפן לאָזט מען ניט דעם רב דרש׳ענען אויף דער בימה, ער זאָל שטיין אויסגעדרייט צו די ספרי־תורות, נאָר אויף דער גענויטער בימה צו מערב־זייט. דאָרט זיינען מיר אַלע אַרויף. פֿלוצים זיינען די סאָלדאָטן אוז הוסאַרן אַריין, געפאָכעט מיט זייערע שוועדן אוז פֿאַרגאָסן בלוט. זיי האָבן אונז דערזען אוז באַלד צוגעשפרונגען מיט זייערע שוועדן צו אונז. איך האָב זיי אָבער געבעטן אוז געזאָגט, אַז איך בין אַ פֿראָגער, אַ גרויסער פריינד צו עסטרייך אוז בין אַלע מאָל געווען די טערקנס אַ שונא! רופט זיך אַן איינער: „שווייג! גיב געלט!" אוז אַזוי האָב איך זיי אַלץ אַוועקגעגעבן. וועז זיי האָבן געהאַלטן ביים אַוועקגיין, האָב איך זיי געבעטן, זיי זאָלן מיך ניט לאָזן אַליין, ווייל אַנדערע וועלן אַריינקומען אוז מיך הרג׳ענען: „נעמט מיך מיט, אוז אין מערן וועט איר געפינען אידן, וואָס וועלן מיך אויסלייזן פֿאַר אַ סך געלט". צו מיין פֿרייד האָט איינער פון זיי געענטפֿערט: „גוט, קום!" וועז מיר זיינען אַרויס פון דער שול, האָט ער געפונען אידן אוז פון זיי אַלץ צוגענומען. אויף דער גאַס האָבן הוסאַרן מיך געוואָלט הרג׳ענען, האָב איך געשריגן צו מיין שומר אוז ער האָט מיך גערעטעוועט. אָבער אין דער גאַס, צוליבן גרויסן געדרענג אוז די שלאַכטן צווישן טערקן אוז עסטרייכער, איז ער מיר פֿאַרלוירן געגאַנגען.

. . . ליידער איז מיין ווייב דעמאָלט דער׳הרג׳עט געוואָרן . . . אוז איך בין געבליבן אַ צעבראָכענער אוז בין אַנגעקומען צו מיין הויז. דאָרט האָט מיך אַ סאָלדאָט געוואָלט דער׳הרג׳ענען. איך האָב אים אָנגעבאָטן געלט אוז חפצים, ער האָט אָבער מיין לעבן געוואָלט. . . . מיין קריסטלעכע משרתת האָט מיך אין טונקלן קעלער באַהאַלטן אוז געזאָגט דעם סאָלדאָט, אַז איך בין אַרויס אויף דער גאַס. . . . אַזוי בין איך געלעגן אין קעלער עטלעכע שעה, ביז כ׳האָב געהערט אָנקומען מענטשן מיט ליכט אין די הענט. דריי סאָלדאָטן אוז אַ קאַרפּאַראַל זיינען געקומען אוז מיך דערזען. איך האָב פֿאַרן קאַרפּאַראַל געווויינט אוז אים דערציילט, אַז איך בין פון פֿראָג. איך האָב אים געגעבן ווערטפוול חפצים פֿאַר דריי הונדערט ר״ט. ער האָט אויף מיר רחמנות געהאַט אוז מיר פֿאַרשפּראָכן צו מאַכן מיך פֿאַר זיין געפֿאַנגענעם אוז מיך פירן צווישן אידן, זיי זאָלן מיך אויסקויפן. . . . דער קאַרפּאַראַל האָט מיך געשיצט עטלעכע מאָל, ווייל די סאָלדאָטן די רשעים האָבן מיך עטלעכע מאָל געוואָלט הרג׳ענען.

דינסטאָג . . . זאָגט מיר דער קאַרפּאַראַל, אַז ער האָט באַקומען אַ באַפֿעל אַוועקצוגיין זוכן באַהאַלטענע טערקן, אוז ער ווייס ניט, וואָס צו טאָן מיט מיר, ווייל דאָרט אַהין קען ער מיך ניט מיטנעמען. אוז זיינע פריינד

זאָגן אים: „וואָס מאַכסטו פראָגעסן שיס אים?" און איין רשע צווישן זיי, וואָס האָט מיך זייער שטאַרק מצער געווען, זאָגט: „איך וועל אים זיין קאָפּ אָפּהאַקן". . . . און איך האָב פאַרן קאַרפּאַראַל געווייגט און אים געבעטן, ער זאָל מיך כאַטש צופירן ביז צום סוף פונם לאַגער — דאָרט געפינען זיך אידן (אין אונגאַרן, לעבן אויפן, אין אַן אַרטשאַפט, וואו אידן פון ניקולסבורג האָבן געוואוינט). זיי וועלן מיך אויסלייזן. איז געבליבן, אַז אויב זיי וועלן ניט געפינען קיין אויסלייזערס, וועלן זיי מיך הרג׳ענען. . . . מיר גייען, און צו מיין גליק באַגעגענען מיר אַ אידן. זיי פרעגן אים, אויב ער וויל מיך אויסלייזן. דער איד האָט זיך אָבער געמאַכט פאַר אַ גוי, כדי ער זאָל מיך בילליקער אויסלייזן. . . . און (נאָך צרות און שפּיכת־דמים, שרעק און ציטערניש, וואָס דער שרייבער גיט איבער, ווי ער האָט יענעם טאָג דורכגעלעבט) ענדלעך פאַר 30 טאָלער האָבן זיי מיך פאַרקויפט און מיט גאָטס הילף בין איך געבראַכט געוואָרן קיין פּראָג . . .

איך האָב געמוען אויף מיר און אויף מיינע קינדער (זיין זון שמשון איז דאָרט אויך דער׳הרג׳עט געוואָרן, ער האָט אָבער אין פּראָג חתונה געהאַט אַ צווייט מאָל און געהאַט קינדער) יעדעס יאָר צו פאַסטן דעם 13טן אלול, און מאַכן דעם 14טן אלול פאַר אַ יום־טוב . . .".

ס׳זעט אויס, אַז אַ סך אידן האָבן זיך געראַטעוועט פון אויפן. מיר געפינען אויפענער אידן אין פּראָג, אין האַמבורג, ירושלים און נאָך שטעט. דער חכם צבי, אַן אויפענער, שרייבט, אַז גאָט האָט אים געהאָלפן, און ער האָט זיך געראַטעוועט פון אויפן בשעת די עסטרייכער האָבן נאָך געוואָרפן באַמבעס; און זיין זון, ר׳ יעקב עמדין, שרייבט אין „מגילת ספר", אַז בשעת דער באָלאָגערונג זיינען דעם חכם צבי׳ס ערשטע פרוי און קינד דער׳הרג׳עט געוואָרן דורך אַ באַמבע.

אַ סך רבנים דערמאָנען אין זייערע ספרים דעם חורבן אויפן, און ווי אַזוי זיי זיינען געראַטעוועט געוואָרן. ר׳ יוסף בן גרשום (געדרוקט „שאלות ותשובות" ר״י איסקיפא) שרייבט אין זיין הקדמה וועגן דעם. אויך ר׳ יוסף בן שמואל באַשרייבט די געשעענישן אין זיין ספר „זמירות ובקשות", ווי אויך ר׳ יונתן בן יעקב, וועלכער איז געווען „פון די פירערס פון דער אויפענער קהילה און איז אויסגעלייזט געוואָרן אין ניקולסבורג" (אין זיין הקדמה צום ספר „קסת יונתן").

אַן אומגליקלעכער שקלאַף, יוסף בן משה, וועלכער איז געווען אַ חשוב׳ער אויפענער בעל־בית, באַקלאָגט זיך אויף זיין ביטערן גורל. ער שרייבט: „פיר יאָר האָב איך שווער געאַרבעט פאַר מיין גוי׳אישן בעל־הבית, און די גאַנצע צייט האָט ער מיך געהאַלטן געשמידט אין קייטן. ער האָט געפּרואווט מיך צו פאַרקויפן, אָבער קיינער האָט מיך ניט געוואָלט אָפּקויפן. ענדלעך האָט ער מיך אין מיטן דער נאַכט גאַנץ נאַקעטערהייט אַרויסגעוואָרפן. אַ סך טעג און נעכט האָב איך געוואַנדערט, ביז איך האָב מיך צוגעשלאָגן צו אידן".

נאָך דער שלאַכט פון אויפן זיינען די אידן, וועלכע האָבן געוואוינט אין די קייסערלעכע שטעט, שטאַרק פאַרפאַלגט געווארן. בישאָף קאַלאָניץ, אַ באַוואוסטער צורר־ישראל, האָט אין יענער צייט אויפגעשטורעמט אונגאַרן מיט זיינע פייערדיקע רעדעס קעגן אידן און געפאַדערט אַלע צו פאַרטרייבן. ער האָט אַבער גאָרניט אויסגעפירט. דאָך איז דער קייסער קאַרל ביי געווינסע פראָגן געשטאַנען אונטער זיין איינפלוס. מאַריא־טערעזאַ, קייסער קאַרלס טאָכטער און הערשערן פון עסטרייך־אונגאַרן, האָט געהאַסט אידן און ביי יעדער געלעגנהייט זיי שלעכטס געטאָן. זי איז די יעניקע, וואָס האָט ארויפגעלייגט אויף אידן דעם שאַנד־פלעק צו צאָלן דעם טאַלעראַנץ־שטייער בלויז דערפאַר וואָס זיי זיינען אידן, וואָס אידן האָבן געמוזט צאָלן ביזן יאָר 1847. דאָך האָבן אידישע שתדלנים און גרויסע אידישע פינאַנץ־מענטשן געווירקט אויף איר צוריקצורופן גזירות, וואָס זי האָט ארויפגעלייגט אויף אידן.

אידישע פרנסות אין יענער צייט! אַ זייער וויכטיקער דאָקומענט איז אונז פאַרבליבן פון יאָר 1735, וואָס באַשרייבט די אידישע פרנסות. אידן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט די פאָלגנדע באַשעפטיקונגען: רבנים, חזנים, שוחטים, שמשים, פריזיידער, בעלי־עגלות, ליווראַנטן, קנעפלמאַכער, בוכבינדער, מאָלער, ווערט־הייזער, קצבים, בראַנפן־ברענער, ביר־ברויער, שניידער, וועבער, ווארגער, גלעזער, הויזירער (פעדלער), געווילבערס, פעלצמאַכער, ארענדאַרן, ווין־סוחרים, בהמות־סוחרים, פעלד־אַרבעטער, פעלד־פאַרוואַלטער.

דער בארימטער ווין־הענדלער בער באַליכיוו פון גאַליציע, וועלכער האָט באַשריבן זיינע רייזעס אין אונגאַרן, וואו ער איז געווען מיט 200 יאָר צוריק אַ סך מאָל אייגנצוקויפן ווייַן, שרייבט אין זיינע „זכרונות" וועגן די פיל אידישע ווין־סוחרים אין טערצאל, סערענטש, טאָקאַי און נאָך שטעט אין יענעם קאַמי־טאָט זעמפלען, — וועגן זייער רואיק און גליקלעך לעבן, זייערע שמחות [10] און זייער איינפלוס אויף די אונגאַרישע גראָפן. ער דערמאָנט דאָרט אויך אַ אידן מיטן נאָמען ר' יחזקאל, [11] „שהחזיק אז כפר סערענטש" — ער האָט געהאַלטן אין פאַכט דאָס דאָרף סערענטש, און וועגן אַ אידן מין נאָמען ר' איזיק קאַליווער, וועלכער האָט געהאַלטן די אַרענדע פון מאָניק. אויך זעען מיר, אַז די אידן זיינען געווען חשובים ביי די גוים, און מ'האָט אים געגעבן ווין אויף באַרג (גוים האָבן עס געטאָן). זיין ספר איז אַ וויכטיקער עדות, אַז די אידן האָבן אין יענעם חלק אונטער די גראָפן זייער גליקלעך געלעבט און זיינען ממש געווען די בעלי־בתים אין יענע מקומות.

---

[10] זע „זכרונות", זייט 79, וואו ר' בער באַשרייבט דעם ברית־מילה, וואו ער איז געווען דער מוהל ביים ברודער פונם קאליווער רבין: „און דעם דריטן טאָג, „יום שלישי למילה", זיינען געקומען אַלע שכנים פון די שטעט און דערפער, מער פון 5 מניינים (50 אידן) חשוב'ע בעלי־בתים, און איך האָב אויך געמוזט דאָרט זיין אויף דער סעודה, וועלכע האָט אַנגעהאַלטן אַ גאַנצן טאָג". אויך שרייבט ער דאָרט (זייט 80) וועגן אַ חתונה, און ער האָט אויך געמוזט ניין.

[11] ר' יחזקאל איז געווען דעם קאליווער רבינס פאָטער (זע קאַפיטל 6, ביי „קאליוו").

אַנפאַלס, די גאַנצע לאַגע פון אידן אין אונגאַרן האָט פּלוצים, מיטן טויט פון דער קייסערין מאַריאַ־טערעזאַ, זיך געבעסערט. די אַנטיסעמיטן האָבן פאַר־לוירן זייער איינפלוס, ליכט־שטראַלן זיינען פּלוצים געזען געוואָרן, אַנזאַגנדיק נייע צייטן און אַז פרייהייט און גלייכהייט זיינען שוין ניט מער אַזוי ווייט. א נייער קייסער איז דערשינען: קייסער יאָזעף.

קייסער יאָזעף איז געווען א זעלטענע דערשיינונג אין יענער צייט. ס׳איז שווער צו געפינען זיינס גלייכן אין דער עפאָכע. קיינער האָט אים ניט פאַר־שטאַנען און ניט געוואָלט פאַרשטיין. ער איז געווען העכער פאַר זיין דור, און דווקא געבוירן געוואָרן ביי דער רשעת מאַריאַ־טערעזאַ. ער, קייסער יאָזעף, האָט לאַנג געמוזט מסביר זיין זייַנע פריינד, אַז אידן זיינען אויך גאָטס קינדער, און מען מוז זיי געבן די זעלבע רעכט און באַהאַנדלונג ווי ניט־אידן. קייסער יאָ־זעף האָט אַריינגעבראַכט גרויסע האָפענונגען אין די אידישע הייזער; זיי האָבן פרייער אויפגעאָטעמט, הערנדיק זיינע ווערטער, אַז „שנאת־הדת וועט ער ניט דולדן און וועט עס פאַרטרייבן פון זיין לאַנד; עס וועט ניט געמינערט ווערן קיין רעכט פאַר מענטשן צוליב זייער רעליגיע און קיינער וועט ניט דאַרפן בייטן זיין רעליגיע, כדי אים מעגלעך צו מאַכן צו פאַרנעמען א גרויסע שטעלע״ (אין זיין בריוו צו וואַן סוויעטען).

קייסער יאָזעף איז געקרוינט געוואָרן אין נאָוועמבער 1780, און אין עטלעכע חדשים אַרום האָט ער שוין אָנגעהויבן צו פאַרבעסערן די אידישע לאַגע. ער האָט אַבער מיט אין זאַך געמאַכט א טעות, דעם טעות, וואָס טויזנטער אידן האָבן גע־מאַכט, מאַכן און וועלן וויטער מאַכן: ער האָט געדענקט, אַז מיר, אידן, קענען אַליין צעברעכן די וואַנט, וואָס שטייט צווישן אונז און קריסטן; און דאָס, האָט ער געגלויבט, קען מען דערגרייכן דורכדעם, וואָס מיר, אידן, וועלן אויסזען גלייך ווי אַנדערע, אין שפראַך און אין אויסזען, [12] דאָס הייסט, אַראָפנעמען א גרויסע שטעלע״ (אין זיין בריוו צו וואַן סוויעטען).

---

[12] ער האָט אַרויסגעגעבן א באַפעל, אַז אידן זאָלן נאָר אין שול ביים דאַוונען ניצן די העברעאישע שפראַך, אַבער אויסער דער שול זאָלן זיי ניצן די לאַנדסשפראַך. ער האָט גע־עפנט שולעס פאַר די אידן, און זיי האָבן זיך געמוזט פלייסיק לערנען וועלטלעכע לימודים. ער האָט אויך פאַר זיי געעפנט אַלע אוניווערזיטעטן און גימנאַזיעס. ס׳איז קיין ספק ניט, אַז א געמיינזאַמע שפראַך העלפט א סך צוזאַמענצובינדן פאַרשידענע מענטשן אין איין פאַרבאַנד. הלוואי וואָלט אונגאַרן פאַרשטאַנען זיינע ווערטער, וואָלט זי זיך פאַרהיט פון א סך צרות. זי האָט געלאַזט אירע מינאָריטעטן רעדן פרעמדע שפראַכן, און אַזוי זיינען זיי געבליבן פרעמד צו אונגאַרן. סלאָוואַקן, רומענער און סערבן האָבן זיך געקענט אַסימילירן מיט די אונגאַרן זייער לייכט.

דער ויכטיקער קאַמיטאַט באַטשקא און א שטיק פונם באַנאַטער קאַמיטאַט, וועלכע זיינען אַריבער צו יוגאָסלאַוויע מיט אירע 20 טויזנט אידן, זיינען באמת געווען א סערבישע געגנט, הגם זיי זיינען טויזנט יאָר געווען אונגאַרישע שטעט. מ׳האָט זעלטן געהערט רעדן אונגא־ריש, נאָר סערביש. די אידן זיינען געווען די אייניקע, וועלכע האָבן אויפגעהאַלטן די אונ־גאַרישע קולטור און שפראַך. א סך פון די שטעט האָבן א שיינע אידישע פאַרגאַנגענהייט און א סך שטעט זיינען באַרימט אַלס אַרטאַדאָקסישע ויכטיקע ישובים, וי זענטא, אדא, פעטערא־וואָסעלע, וי אויך זומבור, סאבאטיש, גרויס־בעטשקערעק, גרויס־קיקינדא, וועלקע־וואָרשץ און נאָך.

אַמאָל זיינען די אַלע שטעט אין באַטשקא געווען פאַראייניקט און געשטאַנען אונטער דער

און זיך באַטייליקן אין מיליטער־דינסט.[13] קייסער יאָזעף האָט גוט געמיינט מיטן געזעץ צו נעמען אידן צום מיליטער־דינסט. אין דער צייטונג „ווינער מיטטיי־לונגען", זעקסטער יאַרגאַנג, נומער 34, ווערט דערציילט די פאָלגנדע מעשה:

אין אַ שיין, מאַדערן ווערטהויז אין ווין, לעבן דער גרויסער דונאַי־בריק, ביי לעאָפאָלדשטאָט, זיינען געזעסן פאַרשידענע מענטשן און געשמועסט — ווי גע־ווייניליך — איבער אידן, צי מ'זאָל זיי עמאַנציפירן אָדער ניט. אַינער פון זיי האָט זייער האַרציק פאַרטיידיקט די אידן. זיין רעדן און האַלטונג האָבן געמאַכט זייער אַ גוטן אַינדרוק, ווייל ער האָט קלוג און פראַקטיש גערעדט. אין דעם זעלבן ווערטהויז איז אין אַ ווינקל געזעסן אַ איד און זיך צוגעהערט צום געשפרעך. דער מאַן, וואָס האָט אַזוי שיין פאַרטיידיקט די אידן, האָט געוואונען זיין הארץ. ער איז צוגעגאַנגען צו אים און אים פאַרגעלייגט 10 גולדן, אויב ער וועט זיך מאַרגן מטריח זיין און מיט אים גיין צום קייסער, „ווייל זיין רעדן נעמט הערצער". „וואָס וויסטו פונם קייסער?" — פרעגט אים דער רעדנער. „אַיך האָב אַ זון און ווייל אים מאַכן פאַר אַ סאָלדאַט" — האָט אים דער איד געענטפערט, — „אָבער אין מיין שטאָט ווייל מען ניט נעמען אידן פאַר סאָלדאַטן אַזוי לאַנג ווי זיי האָבן ניט קיין ספע־ציעלע דערלויבעניש פונם קייסער". „און פאַרוואָס ווילסטו אים מאַכן פאַר אַ סאָלדאַט?" — האָט דער פרעמדער אים וויטער געפרעגט. „ווייל — איז געווען דער ענטפער — מיר, אידן, זיינען אויך בירגער פון לאַנד, און איך ווייל האָבן אַ חלק אינם פאַרטיידיקן דאָס לאַנד". דער רעדנער האָט ענדלעך מסכים געווען צו גיין דעם נעכסטן טאָג מיט אים צום קייסער און באַשטימט אַ פלאַץ, וואו זיי זאָלן זיך טרעפן.

צומאָרגנס, ווען דער איד איז געקומען צום באַשטימטן פלאַץ, האָט אַ סאָל־דאָט אויף אים געווארט און אים אַרייַנגעפירט גלייך צום קייסער, וועמען ער האָט באַלד דערקענט אָפּ דעם נעכטיקן רעדנער, וועלכער איז געווען קייסער יאָזעף אַליין, וואָס האָט ליב געהאָט זיך צו פאַרשטעלן אָפּ אַינפאַכער מענטש און אויס־געפינען, וואָס זיין פאָלק דענקט.

דער קייסער איז צו אים געווען זייער פריינדלעך און גלייך דערפילט זיין

אויפזיכט פון איין רב. ר' זעקל אייבשיץ איז געווען דער רב־הכולל פון באַטשקאָ און האָט געוואוינט אין זומבור. 40 יאָר האָט ער אָנגעהאַלטן זיין רבנות און איז געשטאָרבן אין יאָר 1808. די וויכטיקסטע שטאָט אין דער אידישער געשיכטע אין יענער געגנט איז באיא, וועלכע האָט געהאַט וויכטיקע רבנים: ר' מיכל שפּיץ, ר' פישל, ר' יוסף מרדכי, ר' יצחק גריסהאַבער, ר' מאיר אייגנשטאָט, ר' געץ שווערין און אַנדערע. אַ גרויסע שרפה האָט אין יאָר 1840 פאַרניכ־טעט די גאַנצע שטאָט, און די אידן האָבן זייער געליטן. זיי האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט אויפצובויען אַ שול ביז 6 יאָר נאָך דער שרפה. אין באיא זיינען געבוירן די רביים ש. קאַהאַן, פּעסטער אָבער־ראָבינער, יוסף פּערלס, מינכענער אָבער־ראָבינער, און שמעון נאשער, בערלי־נער ראָבי.

[13] זע דאָס וויטערדיקע קאַפּיטל 2, אויך וועגן דער אַסיפה, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געווארן אין רעכניץ איבער דער מיליטער־פראַגע, און די מיינונגען פון פיל אידישע פירערס פרייוויליק אָנצוגעמען דאָס מיליטער־דינסט; אָבער ר' קאַפּל טעבין האָט אויסגעפירט, און די אַסיפה האָט עס צוריקגעוויזן.

בקשה, און זיין זון יצחק איז נאָך דעם זעלבן טאָג אַריינגענומען געוואָרן אין דער אַרמיי.

יצחק האָט זיך באַטייליקט אין אַ סך מלחמות און באַוויזן גבורות. מיט עטלעכע יאָר שפעטער, ביי בעלגראַד, איז געשטאַנען קייסער יאָזעף מיט זיינע אָפיצירן און דורכגעקוקט די רשימה פון די געפאַלענע סאָלדאַטן. וועלן דער קייסער האָט געהערט דעם אידנס נאָמען, יצחק, האָט ער געזאָגט צו די אָפיצירן: „יצחק איז געווען אַ העלד, ער האָט זיך פרייוויליק אָנגעשלאָסן אין דער אַרמיי און וויל אַ ריכטיקער העלד געקעמפט פאָר זיין פאָטערלאַנד. איך וויל, אַז זיין בלוט זאָל אונז דינען אלס לערע צו דולדן און ליב צו האָבן אַלע רעליגיעס". אלע אָפיצירן און דער קייסער אַליין האָבן אַראָפגענומען זייערע היטלען און געקניט פאָרן פאַרשטאַרבענעם אידישן העלד.

קייסער יאָזעף האָט גוט געמיינט, אָבער די אַרטאַדאָקסישע אידן זיינען אויפגעשטורעמט געוואָרן פון די צוויי באָפעלן (בערד שניידן און מיליטער־דינסט). זיי האָבן געאיילט קיין ווין, און אים דערקלערט, אַז די באָפעלן רירן אַן די יסודות פון אונזער אמונה. דער קייסער האָט זיי געענטפערט, אַז ער האָט געמיינט זייער טובה, אָן אויב זיי קענען עס ניט אָננעמען, וועט ער עס אָפשאַפן. קייסער יאָזעף האָט אָפגעשאַפט אלע באַשרענקונגען קעגן אידן. ער האָט זיי געגעבן דאָס רעכט צו לעבן פריי און אומגעשטערט, וואוינען וואו זיי ווילן, האַנדלען מיט וואָס זיי ווילן, לערנען אין שולעס און לערנען וואָס פאָר אַ פאַך זיי ווילן.

עס זיינען געווען גליקלעכע 10 יאָר פאָר אידן אין אונגאָרן. זיי זיינען אָבער זייער שנעל פאַרשוואונדען, ווייל אַזוי ווי קייסער יאָזעף איז געשטאָרבן אין יאָר 1790, זיינען אלע זיינע געזעצן ניט מער אָנערקענט געוואָרן. ער איז געווען צו הויך פאָר זיין צייט. דאָך האָט זיך די אידישע לאָגע פון יענער צייט אַן שטאַרק פאַרבעסערט, ווייל אידן האָבן באַקומען מוט און קוראַזש צו פאַדערן: זיי האָבן געפילט, אַז עס קומט זיי גלייכבאַרעכטיקונג און האָבן אָנגעהויבן צו שטורעמען, צו קלאָפן אַן די טירן און פאַדערן...

דאָס שטענדיקע פאַדערן האָט געהאלפן: מ'האָט די אידן־פראָגע געמומען ערנסטער באַטראַכטן. אויך האָבן די אידישע פריינד מער שטאַרקייט אַרויסגעוויזן ביי זייער שתדלנות פאָר אידן. אין יענע צייטן האָבן די אידישע שונאים דווקא געוואלט דורכפירן אַ גזירה, אַז אלע אידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די לעצטע יאָרן אין שטעט, שטיצנדיק זיך אויף קייסער יאָזעפס באַפעל, זאָלן מוזן פאָר־לאָזן זייערע נייע היימען און צוריקגיין צו זייערע אלטע פלעצער. דאָס האָבן די ליבעראַלע מאָגנאַטן ניט געוואלט אַקצעפטירן. אויך זיינען טויזנטער אידן פון די שכנות/דיקע לענדער אַריינגעקומען קיין אונגאָרן, און ס'איז געווען אַ מורא פאָר אַן אויפשטאַנד מצד די גוים, און די רעגירונג האָט געוואלט צוריקשיקן די יעניקע, וואָס זיינען ווייניקער ווי 10 יאָר אין לאַנד. אויך דאָס איז ניט דורכ־געפירט געוואָרן. פאַרקערט, אידן האָבן אָנגעהויבן זייער קאַמף פאָר גלייכ־באַרעכטיקונג.

אַן אינטערעסאַנטן פאַקט דערציילט ד״ר משה ריכטמאַן (אינם אידיש־אונ־ גאַרישן פערטל־יערלעכן זשורנאַל ״מאַדיאַר זשידוי סעמלע״ פון יאָר 1912); ביי קייסער פערדינאַנדס קרוינונג אין פרעשבורג זיינען אַ סך מאַגנאַטן, פירשטן און גראַפן געווען געסט אין אידישע הייזער; אויך אַז אידן האָבן זיך באַטייליקט אין דעם פאַראַד און האָבן דעם נייַ־געזאַלבטן קעניג געבענטשט אין העברעאיש און אין דייטש. אויך ווערט דאָרט דערציילט, אַז דער אויבערגעשפאַן (גאָווער־ נאָר) פון בארשאדער קאָמיטאַט איז דערשינען אין מישקאָלץ אויף משה ראָטס גאָלדענער חתונה און אַז ביי דער לוויה פון גראַף געאָרג פעסטעטיש זיינען גע־ זוען אַ סך אידן צווישן די מקורבים.

דאָס יאָר 1848 האָט געבראַכט אידן ליידן און פאַגראָמען. זיי זיינען גע־ שלאָגן געוואָרן פון ווילדע כוליגאַנעס, דאָך שפּעטער זיך באַטייליקט אין דעם פרייהייט־קאָמף (זע דאָס נעכסטע קאַפּיטל). ענדלעך איז געקומען דאָס יאָר 1867, וועו זיי זיינען עמאַנציפירט געוואָרן. דאָס האָט אָבער ניט צוריקגעהאַלטן די אייביקע שונאים פונם אידישן פאָלק זיי צו באַלײַדיקן. ס׳איז דעמאָלט אויפ־ געטראָטן אַ נייער שונא — דעפוטאַט אישטוויצי — און אויפגעשטורעמט אונגאַרן מיט זיין האָס און אַגיטאַציע קעגן אידן. ס׳איז אים געלונגען אַרײַנצוברענגען אין אונגאַרישן פאַרלאָמענט 17 דעפוטאַטן, אַלע פאַרביסענע רשעים, מיט אַן אַנטי־ אידישן פּראָגראַם.

אויך האָבן מיר אין יענע צייטן (אין יאָר 1882) געהאַט אַ זייער טרויעריקע דערפאַרונג, אַן איינפאַכן בלוט־בלבול מיט אַלע אײַנצלהייטן, אויסגעאַרבעט און צוגעגרייט אַזוי ווי מיט טויזנט יאָר צוריק, דורך די שונאי־ישראל אישטויצי און אויגאדי, צווישן דעפוטאַטן, און מיט דער הילף פון אַ סך רשעים, איבער גאַנץ אונגאַרן.[14]

---

[14] אין אונגאַרן זיינען פאַרגעקומען ענגוג בלבולים, אָבער נאָר צווישן האָבן זיך געענדיקט מיט הרג׳ענען אידן (טירנוי און פעזינג, — זע אויבן). די איבעריקע בלוט־בלבולים זיינען דורך דער צייט פונם אונטערזוכן אַדער פונם משפט פעסטגעשטעלט געוואָרן אַלס איינפאַכע בלבולים. ס׳זעט אויס, אַז די אַנטיסעמיטן האָבן ניט ענגוג אויסגערעכנט און אויסגעאַרבעט זייער פלאַן. דאָך איז איין בלוט־בלבול, אין יאָר 1764 לעבן עפּעריעס, געווען גוט צוזאַמענ־ געשטעלט. 70 אידן זיינען אין אַ שבת אַרעסטירט און שרעקלעך געפּייניקט געוואָרן. שפּעטער זיינען 40 פון זיי באַפרייט געוואָרן און דרייסיק זיינען דאָרט פאַרברענט ביזן משפט. די דשעים האָבן ניט געוואָלט. זיי האָבן געפונען אַ טויט קינד (אַדער אַליין עס גע׳הרג׳עט) און עס פאַטאַגראַפירט און דאָס בילד אַרומגעשיקט אין אַלע שטעט און דערפער, כדי אויפצוהעצן דאָס פאַלק קעגן אידן, וועלכע — לויט זייער זאָגן — האָבן דאָס קינד דער׳הרג׳עט. די שופטים האָבן אָבער געמוזט, צוליב מאַנגל אין באַווייז און עדות, די אידן באַפרייען. דאָך האָבן די דשעים עטלעכע אידן פאַרהאַלטן פאַר וויטערדיקע אויספאָרשונגען. די עטלעכע אידן זיינען שרעקלעך געפּייניקט געוואָרן. איין איד, יוסף בן יצחק, איז אונטער זייערע הענט געשטאָרבן. אַ צווייטער איד האָט זיך ג׳שמד׳ט (שמואל שפּטא) און איז גלייך באַפרייט געוואָרן. די אידישע שתדלנים פון ווין האָבן דורך גרויס שתדלנות בייַ דער קייסערין מאַריאַ־טערעזאַ דורכגעפירט די באַפרייאונג פון אַלע אַרעסטירטע אידן.

די קייסערין מאַריאַ־טערעזאַ האָט אַרויסגעווייזן מער ליבעראַליזם אין יאָר 1764, ווי קייסער פראַנץ־יאָזעף און דער אונגאַרישער פּרעמיער־מיניסטער קלמן טיסאַ, אין יאָר 1882. דאָס גאַנצע

דער טיסא־עסלאַרער בלוט־בלבול וועט בלייבן אַ שאַנד־פלעק אויפן אונ־גאַרישן פאָלק אויף אייביק. ניט ווייל ס׳האָבן זיך געפונען אַנטיסעמיטן, וואָס האָבן באַשולדיקט אידן, אַז זיי באַניצן קריסטלעך בלוט פאַר זייערע רעליגיעזע צוועקן. ניין, קיין דעם קען קיינער ניט העלפן — אַזעלכע באַשולדיקונגען טרעפן זיך אין אַלע לענדער. אָבער ווייל די אונגאַרישע רעגירונג האָט גלאָזט באַ־וואוסטע אַנטיסעמיטן צוגרייטן דעם פראָצעס, אויספאָרשן די עדות, און צוגעקוקט, ווי די עדות ווערן שרעקלעך געפיניקט, און די צייטונגען שרייבן שקרים און העצן דאָס פאָלק צו שלאָגן אידן, און האָט גארניט געטאָן. ס׳איז זייער טרויע־ריק, וואָס דער שריפטשטעלער ד. שעהן שרייבט אין זיין אונגאַריש בוך „גאָט־זוכער צווישן די קאַרפאַטן" (זייט 197), אַז דער ויצצ־געשפאַן (אַן אָמט, וואָס אַנטשפרעכט אין אָמעריקע דעם אָמט פון ליוטענאַנט־גאָווערנאָר) פון מאַרמא־רעשער קאָמיטאָט, אַ קאָמיטאָט מיט צענער טויזנטער אידן — לויט זיינע ווער־טער, געווען אַ אידן־פריינד און אַ באַוואוסטער ליבהאבער פאָליטיקער — האָט בפירוש געזאָגט צום סיגעטער ראש־הקהל פון יענער צייט, ר׳ משה אַריה פריינד, די פאָלגנדע ווערטער: „זע, מאָזעס, איך קען דיך גוט און איך גלויב דיר, אַז דו ווייסט ניט פון דעם מאָרד; דאָך זיינען דא רביים, וואָס זיינען פאַרמישט אין דעם, און זיי האָבן געהייסן די אידן באַגיין דעם מאָרד".

די בודאַפּעשטער אידן האָבן אַ סך געלט אויסגעגעבן אַנצושטעלן גרויסע אַדוואָקאַטן, אידישע און ניט־אידישע, און ווער ווייס, וואָס ס׳וואָלט דעמאָלט פאַ־סירט מיט די טיסא־עסלארער אידן, ווען ניט דער ויכטיקער אַדוואָקאַט דעפוטאַט קאַרל עטוועש, וואָס האָט באַוויזן וואונדער מיט זיינע רעדעס און אויפגעשטורעמט דאָס לאַנד מיט זיינע באַווייזן און איינפאַלן; ווייל די אַנטיסעמיטן האָבן געהאַט פרייע הענט און געטאָן וואָס זיי האָבן געוואָלט. ס׳איז אַ שאַנד־פלעק פאַר אונ־גאַרן!

✡ ✡ ✡

דעם 1טן אַפּריל 1882 האָט אַ גוי׳אישע פרוי אין טיסא־עסלאר אַוועקגעשיקט איר דינערין אסתר שולמושי צו קויפן פאַרב אין אַ גוי׳איש געשעפט, און זי איז ניט צוריקגעקומען. די פרוי האָט באַלד געמאַלדן אסתר׳ס מוטער, אַז איר טאָכ־טער איז פאַרשוואונדן. אין אַנהויב האָט זיך די מוטער ניט געגומען צום הארץ צוליב דעם, ווייל זייער אָפט האָט פאַסירט, אַז אסתר איז פאַרשוואונדן געוואָרן אויף אַ טאָג אדער צווויי, אָבער ווען ס׳זיינען אַדורך עטלעכע טעג און אסתר איז

אידישע פאָלק אין אונגאַרן האָט דעמאָלט געליטן באַלידיקונגען, און אַ סך אידן זיינען באַ־פאַלן און געשלאָגן געוואָרן, איבערהויפט אין פרעשבורג, וואו אַ אידן־העצער שימאָני האָט אין אַ צייטונג געהעצט דאָס פאָלק קעגן אידן, און איין מאָל אין אַ יום־טוב זיינען אַ טויזנט כולי־גאָנעס באַפאַלן די אידן און זיי שרעקלעך געשלאָגן, האָבן אויפגעבראַכן די געשעפטן און אַוועק־געוויבט די סחורות. אַ סך אידן זיינען אַנטלאָפן קיין ווין. איבערהויפט אין די קלענערע שטעט איז געווען ממש אַ שרעק אַרויסצוגיין אויף דער גאַס. ס׳זיינען אויך פאַרגעקומען הריגות. אַ אידישע פרוי און אַ אידישער משרת זיינען דער־הרג׳עט געוואָרן. די רעגירונג האָט שפעטער געשיקט סאָלדאַטן אַכטונג צו געבן אויף די וילדע חיות. דאָך האָט זי ניט אָפּגעשטעלט די העצעריין.

נאָך אַלץ ניט געווען צוריק, האָט שוין די מוטער די זאָך געזומען ערנסט און אָנ־
געהויבן צו זוכן. זי האָט יעדן דורכגייער אָפּגעשטעלט און אים געפרעגט, אויב
ער האָט ניט געזען אסתר שלמושי'ן אַדער געהערט וועגן איר. האָט אויך פּאַ־
סירט, אַז דער שמש און שוסטער יוסף שאָרף איז דורכגעאַנגען פּאַר איר הויז
און זי האָט אים אויך אָפּגעשטעלט און געפרעגט, אויב ער וויסט ניט פון איר
טאָכטער. דער נאָרישער איד, ניט מיינענדיק קיין שום שלעכטס, האָט צו איר
אַזוי געזאָגט: „זאָרגט ניט, אייער טאָכטער וועט צוריקקומען! ס'האָט לעצטעס יאָ
אויך אין דער שטאָט נאנאש אַזאַ זאַך פּאַסירט: אַ קריסטלעך קינד איז פּלוצים
פּאַרשוואונדן געוואָרן, און אַ סך גוים האָבן געמיינט, אַז די אידן האָבן עס גע־
הרג'עט, כדי צו בעמען דעם קינדס בלוט פּאַר מצות. ס'האָט זיך אָבער אַרויס־
געשטעלט פּאַר אַ ליגן, וויל דאָס מיידל איז שפּעטער געזונט אַהיימגעקומען.
אַזוי וועט אויך אייער טאָכטער צוריקקומען".

די גוי'ה האָט געהערט דעם אידנס נאָרישע ווערטער, איז זי גלייך אַוועק־
געלאָפן צום ריכטער און אים דערציילט, אַז זי רעכנט, אַז די אידן האָבן איר
טאָכטער דער'הרג'עט. זי האָט אים איבערגעגעבן יוסף שאָרפס ווערטער אַ בי־
סלע אַנדערש ווי ער האָט געזאָגט, און צופעליק, צו די אידנס אומגליק, האָט
פּאַסירט, אַז יענעם שבת, שבת פּאַר פּסח, זיינען געווען דריי שוחטים אויף פּרא־
בע, און אייגער פון די דריי האָט מל געווען אַ קינד, און דאָס קינד איז גלייך
געשטאָרבן. אויך האָט יוסף שאָרפס 10־יאָריק אינגל דערציילט פּאַר זיינע
חברים קריסטלעכע קינדער בשעת זיי האָבן זיך געשפּילט, אַז אַ שוחט האָט עמיצן
אין שול דער'הרג'עט אַדער ג'שחט'ן. די נייעס האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט
אין טיסא־עסלאָר, און דער ריכטער האָט באַלד איבערגעגעבן די נייעס פּאָרן
הויפּט־ריכטער אין נירעדהאַז, און יענער האָט באַשטימט אַ ספּעציעלן ריכטער
און אַ סעקרעטאָר, זיי זאָלן אונטערזוכן די גאַנצע געשיכטע.

באָרי איז דער נאָמען פונם ריכטער. אַ פּאָרביסענער שונא־ישראל און
אַ שלעכטער מענטש. ער האָט צוזאַמענגעשטעלט אַ גאַנצע קאָמבינאַציע.
קודם־כל האָט ער דעם 10־יעריקן זון פונם שוסטער און שמש געזומען צו זיך
און אים דערציילט, אַז מען וועט אַרויסטרייבן אַלע אידן פון אונגאָרן, און נאָר
ער וועט בלייבן, אויב ער וועט זאָגן . . . אויך האָט ער באַקומען שיינע מתנות
און נאָך שענערע פּאַרשפּרעכונגען, ביז דער 10־יעריקער עדות האָט איבערגע־
זאָגט, וואָס מ'האָט אים אויסגעלערנט; ער האָט גענוג, ווי זיין פּאָטער, דער שו־
שמש, האָט אַריינגענאָרט אסתר'ן אין שול, און מ'האָט אירע הענט און פיס גע־
בונדן. נאָכדעם האָט אַ שוחט מיטן נאָמען שוואָרץ געזומען אַ חלף און האָט זי
ג'שחט'ן. ס'איז אמת — האָט ער וויטער דערציילט, — אַז מ'האָט אים אַרויס־
געשיקט פון שול, דאָך פּאַר נייגעריקייט האָט ער דורכן שליסל־לאָך אַריינגע־
קוקט אין שול און אַלץ געזען . . .

אויף דעם עדות־זאָגן האָט ריכטער באָרי געלאָזט אַרעסטירן אַלע אידן,
וואָס זיינען געווען אין שול שבת ביים דאָווענען און האָבן געהאָט אַ שטיקל שייכות
מיט דער שול. ער האָט אַלע געלאָזט שמידן אין קייטן און זיי אַריינגעזעצט אין

דער נירעדהאַזער תפיסה. אויך האָט ריכטער באַרי געהייסן דעם 10־יעריקן מאַריץ שאַרף מער ניט לאָזן צווישן אידן און אויך ניט לאָזן זיין מוטער אָדער אַנדערע קרובים מיט אים רעדן, כדי זיי זאָלן דעם עדות ניט איבערדרעדן.

מאַריץ שאַרפס דערציילונג האָט אויפגעשטורעמט די וועלט, און ס׳רוב פון די צייטונגען האָבן זייער ווערטער געדרוקט מיט גרויסע אותיות און מיט באַמערקונגען, אַז ענדלעך האָבן מיר באַווייזן, אַז אידן ניצן בלוט אויף פּסח. „איר זעט — האָבן די צייטונגען געשריבן, — דריי שוחטים זיינען געווען צוגעגרייט אין טיסא־עסלאַר. און פונקט פאַר פּסח, און דווקא דעמאָלט, איז אסתר שולמושי פאַרשוואונדן געוואָרן, און דער אייגענער זון האָט געזאָגן, וואָס זיין פאָטער האָט געטאָן. ממילא, איז געקומען די צייט אַרויסצוטרייבן אַלע אידן פון אונגאַרן".

✡ ✡ ✡

דעם 18טן יוני האָבן עטלעכע האַלץ־פירער אויף דער טייס, פון מאַרמאַרעש ביז סעגעדין (מען רופט זיי באקערעס־טרייבער), לעבן טיסא־עסלאַר, געזאָגן אַ טויטן קערפּער אַרומשווימען אין טייך. זיי, וועלכע האָבן פון גאָרניט געהערט און פון גאָרניט געוואוסט, האָבן דעם קערפּער אַרויסגעצויגן און, ניט דערציילניק קיינעם אָדער ניט פרעגנדיק, באַגראָבן אים אויפן פעלד. שפּעטער האָט דער דאָרפס־ריכטער מיטן דאָקטאָר און נאָך מענטשן פון דעם געהערט. האָבן זיי דעם קבר אויפגעמאַכט, אונטערגעזוכט דעם טויטן קערפּער און געפונען, אַז דאָס איז אסתר שלמושי. אַזוי ווי מ׳האָט ניט געפונען אויף איר קיין וואונדן אָדער צייכנס אויפן האַלז, האָבן זיי דערקלערט, אַז די אידן זיינען אומשולדיק און זיי האָבן זייער פּראָטאָקאָל איבערגעגעבן צום הויפט־ריכטער.

די גוטע בשורה איז באַלד פאַרשפּרייט געוואָרן איבער דער גאַנצער וועלט און, זעלבסטפאַרשטענדלעך, די אידן זיינען געווען די גליקלעכסטע און האָבן אויפגעהויבן זייערע קעפ. זייער אומשולד איז ענדלעך באַווייזן געוואָרן — דער בלבול איז געווען די אַרבעט פון עטלעכע אַנטיסעמיטן. אַ סך גוים האָבן זיך ערשט דעמאָלט באַרעכנט, ווי נאָריש זיי האָבן געהאַנדלט, און האָבן איבערגעבעטן זייערע אידישע פריינד. ס׳האָט געהייסן, אַז די זאָל איז דערליידיקט.

אָבער ניט אַזוי האָט געטראַכט ריכטער באַרי. ער און זיינע מיטהעלפערס האָבן ניט געוואָלט אַזוי גיך אַרויסלאָזן די ליצעס פון זייערע הענט. באַרי האָט קודם־כל געלאָזט די דריי האַלץ־פירער, דעם אידן דוד העלשקא און די צווויי רוטענישע גוים מאטעי און טשעפקאניטשע, אַרעסטירן און זיי שרעקלעך געפּלאָגט.[15] די פייניקונגען האָבן זיי געטריבן צו זעלבסטמאָרד, דאָך האָבן זיי זיך

[15] די דריי האַלץ־פירערס האָבן שפּעטער אין זייער געבורטסאָרט איבערגעגעבן פאַרן ריכטער, וואָס מיט זיי האָט פּאַסירט. דער באַוואוסטער רעדאַקטאָר מרדכי סאבולטשי איז צו דעם צוזאָגן געקומען פון פּעסט קיין סיגעט און האָט געווירקט אויף די דריי האַלץ־פירערס אויסצוזאָגן דעם אמת. די שטאָט סיגעט איז דעמאָלט אויך אַרײַנגעשלעפּט געוואָרן אין דעם גרויסן פּראָצעס. די רשעים האָבן פאַרשפּרייט אַ שקר, אַז דער סיגעטער גביר ר׳ קלמן קהנא און דער סיגעטער רב ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים האָבן געווירקט פאַר אַ סך געלט אויף די דריי מענטשן מיטצונעמען דעם טויטן קערפּער. אין אַ בריוו פון סיגעט, געשריבן צום נירעדהאזער

אונטערגעגעבן און מודה געווען, אַז זיי האָבן דעם קערפּער געבראַכט פון סיגעט און האָבן אים אַריינגעווארפן לעבן טיסא־עסלאר, כדי ריינצואושן די אידן; ממילא איז דער קערפּער ניט אסתר שולמושי. און הגם מען האָט ניט געהערט, אַז אַ פרוי זאָל פעלן, האָט דאָס דאָך ניט צוריקגעהאַלטן באַרין פון אַנגיין מיט זיין פלאַן, און ממילא האָט ער שוין די אידן ניט באַפרייט.

דער פּראָצעס האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע צייט. אסתר שולמושי איז עט־לעכע מאָל אויפגעגראָבן געווארן און אונטערגעזוכט געווארן. גרויסע געלערנטע האָבן עדות געזאָגט, אַז אידן ניצן ניט קיין בלוט, צווישן זיי אויך דער פּויפּסט לעאָ דער דרייצנטער, און ווידער אַ סך האָבן געזאָגט, אַז יאָ.

ענדלעך איז געקומען דער משפט־טאָג, דעם 19טן יוני 1883, אין נירעדהאז. טויזנטער מענטשן זיינען געקומען פון נאָענט און ווייט, צייטונגס־רעפּאָרטערן זיי־נען געקומען אַזש פון לאָנדאָן, פּאַריז און מאָסקווע. פינף פּעאיקע אַדוואָקאַטן מיט דעם באַרימטן דאָקטאָר קאַרל עטוועש האָבן צעשמעטערט באַריס באַהויפּטונגעז עטוועש האָט אין יענער צייט אַרויסגעפירט די ריכטער קיין טיסא־עסלאר און באַ־וויזן, אַז דורכן שלישל־לאָך קען מען ניט זען וואָס עס טוט זיך אין שול, און דורכ־דעם האָט דעם קינדס עדות־זאָגן געפעלעצט.[16] באַרי האָט פּאַרזען אַזאָ וויכטיקע זאַך. דער שטאָטאַנוואַלט סייפערט, אַ בכבוד׳יקער ערלעכער מאַן, האָט געזאָגט, אַז די באַשולדיקטע זיצן ניט אויפן ריכטיקן פלאַץ, ווייל ניט די באַשולדיקטע זיי־נען שולדיק.

דעם 3טן אויגוסט — אַ טאָג, וואָס איז פאַראייביקט געווארן אין דער אידישער געשיכטע — האָט דער הויפּט־ריכטער אַרויסגעגעבן זיין אורטייל:

„אין נאָמען פון קייסער פראַנץ יאָזעף, איר באַשולדיקטע זענט געפונען גע־וואָרן אומשולדיק, און דערפאַר ווערט איר פרייגעשפראָכן. גייט אַהיים צו אייערע פאַמיליעס געזונטערהייט״.

וואָס דאָס האָט געמיינט פאַר די יידנדע מענטשן און פאַרן כלל־ישראל, איז פאַרשטענדלעך פאַר יעדן לעזער.

✡ ✡ ✡

הויפּט־ריכטער, איז געווען אַנגעגעבן אפילו דער נאָמען פון דעם טויטן קערפּער, ווער ס׳איז געווען. ס׳האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז ס׳איז אַ שקר, און מ׳האָט אַפילו ניט פאַראַרדנט קיין אונטערזוכונג.

[16] מיין פריינד און געלערנטער חיים בלאָך שרייבט אין זיין ספר „ודע מה שתשוב״, וואָס מאַריץ שאַרף, — וועמען די אידן האָבן שפּעטער אַוועקגעשיקט קיין אַמסטערדאַם, — האָט אים אין יאָר 1920 (קאַרגע 40 יאָר נאָך דער געשיכטע) דערציילט וועגן זיין פאַרברעכן קעגן כלל־ישראל. זיין פאַטער פלעגט אים שטאַרק שלאָגן, און צוליב דעם האָט ער זיין פאַטער און אַלע אידן געהאַסט. אויך האָט מאַריץ אים געזאָגט, אַז ער האָט דעמאָלט געוואוסט, ווער דער ריכטיקער מערדער איז, אָבער מאַריץ האָט דעם מערדערס שיקסל ליב באַקומען און שוין דעמאָלט — אַ 10־יאָריק אינגל — געפלאַנט צו שמדן זיך און חתונה צו האָבן מיטן מערדערס שיקסל. אַ 10־יאָריק קינד, און אַזעלכע געדאַנקען . . .

די אידן האָבן באַלד פאַרגעסן טיסא־עסלאר און זיך גענומען אויפצובויען אונגאַרן. אין אַלעם, וואָס איז שיין און פרעכטיק אין אונגאַרן, האָבן אידן אַ חלק. אין יאָר 1910 האָבן 76 פּראָצענט פון די אידישע אינוואוינער אין אונגאַרן אָנגעגעבן אונגאַריש אלס זייער מוטער־שפּראַך. אין יאָר 1913 האָט בודאַפּעשט צווישן 2,084 דאָקטוירים געהאַט 1,300 אידן; צווישן 1,214 זשורנאַליסטן — 516 אידן; אין אַלע וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוציעס זיינען געווען 45—50 פּראָצענט אידן. זיי האָבן אונגאַרן באַרימט און גרויס געמאַכט.

קאַפּיטל 2

אַסימילאַציע אין אונגאַרן. — דער אַכציק־יעריקער קאַמף פאַר גלייכ־
בארעכטיקונג. — ציוניזם, ד״ר הערצל. — די רעוואָלוציע אין 1848
און די אידן.

אייגנאַרטיק זיינען די אונגאַרישע אידן אין זייער אַרט לעבן, און צו ס׳רוב אידן אומפאַרשטענדלעך. זייער שפּראַך — די אונגאַרישע, — וועלכע קיינער, אַ חוץ די אונגאַרן, פאַרשטייט ניט, אויך זייער פאַרהעלטניסמעסיק רואיק לעבן און דאָס ניט ווייסן פון צו פיל גזירות און רדיפות, איבערהויפט אין די לעצטע יאָרן, — האָבן פאַראורזאַכט די גרויסע מחיצה צווישן זיי און דעם כלל ישראל.

ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די אונגאַרישע אידן כמעט ניט געהאַט קיין שום פאַרבינדונג מיט די אידן פון אַנדערע לענדער. דער מאַדער־נער אונגאַרישער איד האָט מיט זיין גוף און נשמה געדינט זיין פאָטערלאַנד. דער וויכטיקסטער סטאַטוס־קוואָ־רב האָט אַמאָל אין אַ וויכטיקער סביבה געזאָגט אין זיין דרשה, אַז דער ריכטיקער פשט פונם געבאָט „כבד את אביך ואת אמך״ מיינט: „כבד את אביך״ — רעספעקטיר דיין פאָטערלאַנד, „ואת אמך״ — די אונגאַרישע מוטערשפּראַך. און דער אַרטאָדאָקסישער איד האָט ניט געהאַט קיין פאַרטרויען צו די אַלע באַוועגונגען, וועלכע זיינען באַשאַפן געוואָרן אויסער זיין לאַנד.

אויך דער ציוניזם האָט ניט געקאָנט ווירקן אויף זיי, זיי זאָלן זיך אינטע־רעסירן מיטן כלל־ישראל (מיט געציילטע אויסנאַמען). זיי האָבן ניט געזען — אַדער זיך געמאַכט ניט זעענדיק און ניט פילנדיק — אַ אידישע פראַגע. אַדרבה, עטלעכע טעג נאָכן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, דעם 8טן סעפּטעמבער 1897, איז אין די גרעסטע בודאָפּעסטער ניט־אידישע צייטונגען דערשינען אַ באַריכט פון די צוויי גרויסע אידישע פאַרטייען — די אָרטאָדאָקסן און די רעפאָרמער, — וואו זיי פאַראורטיילן מיט זייער שאַרפע וועדטער די גאַנצע באַוועגונג און ווילן ניט האָבן אין איר קיין חלק.

די רעפאָרמער — דורך זייערע פירער: שמואל קאַהן, זייער אָבער־ראַבינער פון פּעסט, און דאָקטאָר מ. שווייגער, פּרעזעס פון דער אַגודת הרעפאָרמים, — האָבן געמאַכט די פאַלגנדע דערקלערונג: „דער ציוניזם איז אַ משוגעת און אַ גרויסע נאַרישקייט, אויך אַ געפערלעכע אונטערנעמונג. קיין אונגאַרישער איד וועט זיך ניט אָנשליסן אין ציוניזם. מיר זיינען אונגאַרישע בירגער פונם אידישן גלויבן; אונזער נאַציאָנאַליטעט איז אונגאַריש. אַלע רבנים פון אונגאַרן, רעפאָר־מער אַדער אָרטאָדאָקסן, האָבן שוין פון זייערע בימות פאַראורטיילט דעם ציו־ניזם״.

הרב ליפשיץ, פרעזעס פון דער „אגודת הרבנים הארתדקסים", שרייבט: „די אגודת הרבנים הארתדקסים אין אונגארן שליסט זיך אן צו פראטעסטירן קעגן דעם ציוניזם, ווילכער איז קעגן אונזער אמונה און קעגן אונזערע פאטריאטישע פליכטן. מיר ווילן אין אונגארן בלייבן, און זיינען ניט אינטערעסירט אין א אידישער מלוכה. מיר האבן זיי (די ציוניסטן) ביי זייער פארקאנפערענץ אין קארלסבאד בפירוש געזאגט, אז אין אונגארן האט דער ציוניזם ניט קיין פלאץ און קיין צוקונפט".

די זעלבע זאך האט פאסירט, ווען דער מזרחי האט געהאט זיין ערשטע קאנפערענץ אין פרעשבורג אין יאר 1904. קיין איינציקע וויכטיקע פערזענלעכקייט אדער באוואוסטער רב האט זיך ניט באטיליקט אין דער קאנפערענץ, און ווען דער שרייבער פון די שורות איז, אלס 14-יאריק בחור'ל, געפארן הונדערטער מיל צו דער קאנפערענץ, האט מען אים באטראכט אלס א משוגע'נעם, און באלד נאך דער קאנפערענץ איז אין דעם תורה-זשורנאל „תל תלפיות" דערשינען אן אויפרוף, אין ווילכן אלע גדולים פארבאטן און אסר'ן אנצושליסן זיך אין דעם מזרחי. אויך האט מען ניט געשוינט די „אגודת ישראל", און גלייך נאך איר ערשטער קאנפערענץ אין קאטאוויץ האבן די גדולים פון אונגארן בפירוש דער-קלערט, אז צוליב דעם וואס די אגודה האט חברים, וואס זיינען ניט קיין מיט-גלידער פון דער ארטאדאקסישער פארטיי (אין דייטשלאנד), מוז מען זי אויס-מיידן; און ווען זיי האבן געהערט, אז דער באוואוסטער גאון ר' יוסף חיים זאנענ-פעלד פון ירושלים האט זיך אנגעשלאסן אין דער אגודה, האבן זיי אים מיט קלארע דיבורים געלאזט וויסן דורך זיין פריינד דעם גאון און צדיק ר' יהודה גרינוואלד, רב און ראש-ישיבה אין סאקמיר, אז ער שטעלט אין סכנה דעם גאנצן אלטן ישוב אין ירושלים, וויל די אידן ווילן זאגן: „מיר ווילן ניט מפרנס זיין עוברי עבירה", און זיי האבן אים אויפגעפאדערט גלייך צו פארלאזן די אגודה (זע: שאלות ותשובות זכרון יהודה אורח חיים תשובה ר). און ווען הרב ברייער, פראנקפורטער רב, איז פלוצים אין יאר 1913 געקומען צו דער אגודת הרבנים-קאנפערענץ קיין בודאפעסט און געבעטן, — כדי צו פארשטארקן דאס דייטשע ארטאדאקסישע אידנטום, — אז אונגארן זאל זיך אנשליסן אין דער „אגודת ישראל", — און זייענדיק אן אונגארישער איד, האט ער אויך פאר זיין אפפארן קיין פראנקפורט פארנומען א זייער בכבוד'יקע רבנישע שטעלע אין אונגארן און געפונען א סך אונטערשטיצערס צווישן די אונגארישע רבנים, — האט אבער דער מונקאטשער רב, ר' הירשל שפירא, מסביר געווען די סכנה, וואס ווען פון דעם ארויסקומען. ער האט דאס דערקלערט מיט א משל: „ווען איר ווילט צוויי ניט-גלייכע בעטן צוזאמענשטעלן און מאכן פון זיי איין בעט, מוזט איר פון דעם העכערן בעט עפעס אפשניידן, עס זאל זיך פאסן". דאס זעלבע איז מיט אונזער פראבלעם איצט. אונגארן שטייט העכער פון דייטשלאנד סיי אין תורה און סיי אין יראה, און אויב מיר זאלן איצט ווערן שותפים מיט דייטשלאנד, מוזן מיר א סך מנהגים אויפגעבן און זיך צופאסן צו דעם דאזיקן לאנד, וויל דייטשלאנד ווען זיך קיינמאל ניט קענען צופאסן צו אונז..." און אזוי איז ד"ר ברייער אוועקגעפארן אן א רעזולטאט.

זאָגט ניט — זיי זיינען געווען איבערטריבענע עקסטרעמער. ניין, דאָס איז ניט ריכטיק. איר מוזט וויסן, אַז די אַרטאַדאָקסישע אידן פון אונגאַרן האָבן געוואָלט פון דער צו שטאַרקער פּראָפּאַגאַנדע פון די מאַדערנע אידן פּאַר אַסימילאַציע. די אַסימילאַנטן האָבן קיינמאָל ניט געוואָלט וויסן פון קיין גרע־ נעץ, און ס׳איז שוין צו פּיל געווען פּאַר זיי די רייסערייען אין יעדער קהילה, ווען די אַסימילאַנטן האָבן געוואָלט אויף יעדן טריט און שריט נאָכמאַכן דעם גוי און אַרייבשלעפּן זייערע מנהגים אין שול און אויך אין הויז; און כדי פּטור צו ווערן פון די טעגלעכע מחלוקת׳ן און פּראָטעסטן צו דער רעגירונג יעדן טאָג, האָבן זיי נאָר איין ברירה געהאַט — זיך אינגאַנצן אָפּצוטיילן פון דעם סאָרט אידן און אין יעדער שטאָט גרינדן אַ באַזונדערע שול, מיט אַ רב און אַ שוחט, און ניט האָבן מיט די דאָזיקע אידן קיין שום פאַרבינדונג. ממילא, האָבן זיי זיך ניט געוואָלט אָנשלַיסן אין אַ באַוועגונג, מעג זי זיין ווי וויכטיק, וועלכע איז אויסער זייער לאַנד, און אין וועלכער ס׳זיינען דאָ מיטגלידער, ניט־אויסגעשפּראָכענע אַרטאַדאָקסן. פּראָנקרייך, ענגלאַנד, דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער זאָגן עדות, ווי ריכטיק די אַרטאַדאָקסן אין אונגאַרן האָבן געהאַנדלט. און וואָלטן זיי אַזוי ניט געהאַנדלט, וואָלט אונגאַרן אויך אויסגעקוקט אַזוי ווי די דערמאָנטע לענדער.

די אַסימילאַנטן אָדער רעפאָרמער זיינען ווידער געווען קרבנות פון די אומשטענדן. די צייט און דאָס לאַנד האָבן אַ סך גורם געווען צו דעם. רופט זיי אויך ניט עקסטרעמער — ס׳איז אַ טעות. די אַלע, וועלכע רופן זיי אַזוי, זיינען ניט באַקאַנט מיט דער אַלגעמיינער לאָגע און מיט דער אידישער לאָגע אין אונגאַרן. זייער האַנדלונג האָט געהאַט אַ סיבה, און איר וועט, מעגלעך, צוגעבן, אַז זיי האָבן אַנדערש ניט געקענט האַנדלען.

ערשטנס, מוז דער אמת געזאָגט ווערן, אַז אונגאַרן איז דאָס איינציקע לאַנד, וועלכעס האָט אין זיין טויזנט־יעריקער געשיכטע ניט פאַרזוכט צו פאַר־ ניכטן דעם כלל־ישראל. אויך איז דאָרט קיינמאָל קיין אויפשטאַנד ניט אויס־ געבראָכן פון אומפאַראַנטוואָרטלעכע עלעמענטן, וועלכע זאָלן וועלן פאַרניכטן דעם כלל־ישראל. אַדרבה, אין די שרעקלעכסטע צייטן פון די קריַיצ־ציגלַער האָט אונגאַרן מיט דער שוועריד פאַרטיידיקט אירע אידן און פאַרניכטעט די וויַלדע מחנות. הונדערטער יאָרן האָבן אידן געפירט אירע פינאַנציעלע געשעפטן. 90 פּראָצענט פון די אונגאַרישע קיסרים זיינען געווען אַרומגערינגלט מיט אידן. זיי האָבן זיך געגוג געקריגט איבער אידן מיטן פּויפּסט און מיט עסטרייך. אַן אַלגעמיינער גירוש איז פאַרגעקומען אין די טויזנט יאָר נאָר איין מאָל, און דע־ מאָלט אויך נאָר אויף אַ זייער קורצער צייט, און בשעת דעם גירוש האָט קייסער לודוויג אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די יעניקע, וועלכע וועלן דעם אידן באַפּיי־ דיקן אָדער פון אים עפעס רויבן, פלינדערן, — וועלן מיטן טויט באַצאָלן פאַר דעם רויב. בלוט־בלבולים, וואָס האָבן זיך געענדיקט מיט קרבנות, זיינען אין מיטלאַלטער פאַרגעקומען נאָר צוויי מאָל — אין טירנוי און אין פּעזינג. די מאַגנאַטן און גראָפן האָבן די אידן ליב געהאַט און זיי געשיצט פון פיינדלעכע הענט, זיי רעספּעקטירט און זיי געהאָלפן אין אַלע וועגן. אין אונגאַרן האָט דער

איד קיינמאל ניט געזונגען פאַרן פּריץ „מה יפית", און אויך ניט פאַר אים גע־
טאַנצט. דער אונגאַרישער פּויער האָט דעם אידן פאַרשטאַנען און מיט אים
ברידערלעך געלעבט; ער האָט מיט אים איבערגעשמועסט זיינע געשעפטן, אים
פאַרטרויט זיינע סודות. דער איד האָט געהאָט פּרנסה, אַלע אוניוועירזיטעטן זיי־
נען פאַר אים געווען אָפן. די אידן האָבן פאַרנומען די שענסטע פּאָזיציעס, גע־
בויט פאַבריקן, געווען באַנק־דירעקטאָרן, שרייבערס, רעדאַקטאָרן, אַדוואָקאַטן,
דאָקטוירים, קינסטלער, מאָלער.

אונגאַרן איז אין יענער צייט געווען אַן אויסנאַם. פאַרגעסט ניט, וואָס עס
האָט אין יענער צייט פאַסירט מיט די אידן אין אונגאַרנס שכנ׳ישע לענדער:
בעמען־מערן, עסטרייך, איטאַליע, רומעניע — מאָרדן און רויבעריין, גזירות
און רדיפות!

און אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, ווען די הויפּטשטאָט פון איר שוועסטער־
מלוכה, ווין, האָט אַלס איר בירגערמייסטער דערווייל אַן אַנטיסעמיט, האָט
בודאַפּעסט, צווישן דריי קאַנדידאַטן (צווי גוים און איין איד), אויסגעקליבן
דווקא אַ אידן פאַר בירגערמייסטער (פראַנץ העלטאי; ער האָט באַקומען 90 פּרא־
צענט שטימען). דער איד האָט זיך געפילט אַלס אונגאַר און אָפט געזוכט אַרויס־
צוואויזין פאַר זיינע גוי׳ישע שכנים, אַז ער איז מיט זיין גאַנצער נשמה אַן אונ־
גאַר. זיין אַ ציוניסט האָט געהייסן אַ פאַרלעצונג און אַ פאַרברעכן קעגן לאַנד.
אָבער ס׳איז דאָ נאָך אַ וויכטיקערער טעם פאַר זייער אָוועקשטיין פונם ציוניזם,
ווייל:

צווייטנס, די אונגאַרישע רעגירונג איז געווען אינטערעסירט צו אַסימילירן
די אידן! אונגאַרן, וואָס האָט פאַר דער ערשטער מלחמה געציילט קרוב צו
23 מיליאָן בירגער, איז געווען אייגנארטיק אין איר מין: אונגאַרן האָט געהאָט
אין איר לאַנד צען נאַציאָנאַליטעטן: אונגאַרן, רומענער, רוטענער, סלאָוואַקן, קרא־
אַטן, סערבן, זאַקסן, שוואַבן, איטאַליענער, דייטשן. צען פאַרשידענע שפראַכן
זיינען געהערט געווארן אין אונגאַרן. יעדע גרופּע האָט געהאָט אירע אייגענע
מנהגים, זיטן, גלויבנס, קולטור. 65 פּראָצענט בירגער זיינען געפירט געווארן
פון דער מינאָריטעט אונגאַרן, און די אַלע גרופּעס האָבן זיך באין־אופן ניט
געקענט צופאַסן צו די אונגאַרישע מנהגים און זיטן.

די אונגאַרישע רעגירונג האָט פאַרשטאַנען, אַז עפעס מוז געטאָן ווערן, כדי
צו פאַרזיכערן איר צוקונפט, ניט צעשניטן צו ווערן אויף שטיקער. זי האָט גע־
זוכט וועגן מיטלען צו אַסימילירן אירע בירגער, זיי צוזאַמענצושמעלצן אין
אייז נאַציע. זי האָט אָבער ניט מצליח געווען. קודם־כל איז עסטרייך איר
געשטאַנען אין וועג. עסטרייך האָט דווקא געוואָלט, אונגאַרן זאָל בלייבן אַזוי
ווי זי איז, כדי זי זאָל ניט צו שטאַרק ווערן, און ביז צום יאָר 1867 איז עסטרייך
געווען די פאַקטישע הערשערין איבער אונגאַרן און אפילו ניט געדולדעט די
אונגארישע שפראַך אין די שולן און אין די געריכט־הייזער. ערשט אין יאָר
1867 האָט עסטרייך געגעבן אונגאַרן זעלבשטענדיקייט, און ווען אונגאַרן האָט
דעמאָלט אנגעהויבן מיט אירע כוחות צו אַסימילירן אירע בירגער, האָט זי בא־

געגנט אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד. די פֿאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן האָבן זיך דערוואוסט, אַז מען רעדט אומעטום פון פרייהייט, האָבן זיי ניט געוואָלט אויפֿגעבן זייער שפּראַך, קולטור און מנהגים. די אידן אָבער האָבן דערפילט, אַז זייער צייט איז געקומען, די שעה איז גינסטיק פאַר זיי, אַז איבער נאַכט זיינען זיי געוואָרן עכטע מאַדיאַרן. אין זיערע געשעפטן איז נאָר אונגאַריש גערעדט געוואָרן, אין די שולעס און שולן — נאָר אונגאַריש, און אין די שטעט און אָרטשאַפטן, וואו די באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון פרעמדע נאַציאָנאַליטעטן, זיינען אידן געווען די אייניציקע, וואס האָבן גערעדט נאָר אונגאַריש.

די רעגירונג האָט געזען, אַז אידן קענען און וועלן זיין פאַר איר אַ גרויסע הילף; זיי וועלן פאַרשפרייטן די אונגאַרישע שפּראַך און קולטור אין די אַלע מקומות, וואו די רעגירונג איז ניט אימשטאַנד דאָס צו טאָן, דאָס הייסט, די אידן וועלן מאַדיאַריזירן די סערבן, רומענער, איטאַליענער און סלאָוואַקן. די אונגאַרישע רעגירונג האָט צוליב דעם אונטערגעשטיצט דעם בודאַפּעסטער ראַבינער סעמיגאַר, וואו די יונגע ראַבינער לערנען זייערע לימודים אין אונגאַריש און וועלן שפּעטער פאַרשפרייטן די אונגאַרישע שפּראַך אין אַלע פאַרוואַרפענע אָרטשאַפטן. אויך האָט די רעגירונג די אידן דערהויבן און זיי באַשטימט פאַר באַאַנטן, מאַגנאַטנהויז־מיטגלידער, געהיימראַטן, הויפּראַטן, עקסלענצן, און זיי געהאָלפן דערווייטן צו ווערן אַלס דעפוטאַטן. אַ סך מאָל האָבן די נייע אידישע מאַדיאַרן זיך פאַרלייקנט צוליב זייער איבערגעטריבענעם פאַטריאָטיזם. טויזטער און טויזנטער האָבן זיך אַזוי פאַרקאַכט אין דער אונגאַרישער קולטור, אַז זיי זיינען טיילוויייז אָפּגעריסן געוואָרן פון זייער פאָלק, אָלץ אַוועקגעגעבן דעם אונגאַרישן פאָלק, און פאַר זייער אייגן פאָלק האָבן זיי בלויז אַ פיצל, אַ ברעקל פון זיך איבערגעלאָזן, און אַ סך מאָל זיך אינגאַנצן אַוועקגעגעבן דעם אונגאַרישן פאָלק.

די שמד־מגיפה איז געווען זייער פאַרשפרייט אין אונגאַרן. ס׳האָט פאַסירט, אַז אין אַוונט האָט מען זיך נאָר געקאַכט ביי דער קהילה־זיצונג און צומאָרגנס האָט מען זיך גע׳שמד׳ט. דאָס האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1822. פירער פון דער פּעסטער קהילה האָבן זיך גע׳שמד׳ט (זע: געדענקבוך פאַר דאָקטאָר העווישי, זייט 137, אין אונגאַריש) און באַלד באַקומען דעם אַדל־טיטל. ס׳איז אַזוי וויייט געגאַנגען, אַז די פּעסטער קהילה האָט בפירוש געגעבן צו וויסן דער רעגירונג, אַז זי קען ניט באַצאָלן דעם טאָלעראַנץ־שטייער (זע וויייטער, אין דעם קאַפּיטל), וויל עטלעכע וויכטיקע גבירים זיינען איבערגעגאַנגען צום קריסטנטום. די דאָזיקע מגפה האָט אין אונגאַרן קיינמאָל ניט אויפגעהערט (אָפּגערעדט פון דער איצטיקער צייט, וועו אַ טייל מיינען, אַז זיי וועלן אַזוי־אַרום זיך ראַטעווען פון די צרות). איך גלויב, אַז דאָס איז געווען דערפאַר, וויל מ׳האָט געוואָלט באַווייזן דער רעגירונג, אַז מ׳איז הונדערט פּראָצענט אונגאַר אָפּילו אין גלויבן.

אָפּילו די יעניקע, וואָס זיינען ניט אַזוי וויייט אַוועקגעגאַנגען, האָבן אויך אָפּגעווישט יעדן אידישן שפּור פון זייערע הייזער. האָט דען ניט דער גרויסער שטאַטסמאַן און רעוואָלוציאָנער, לודוויג קאָשוט, בפירוש געשריבן אין זיין צייי־

טונג (זי האָט געהייסן „פּעשטי הירלאָפּ") דעם 2טן יוני 1844: „ווי אַזוי קענט איר, אידן, אייך פּאַרשטעלן, אַז מיר זאָלן אייך עמאַנציפּירן (גלייכבאַרעכטיקן), ווען איר ווילט ניט מיט אייערע מיטבירגער, וועלכע געהערן צו אַן אַנדער רעליגיע, איין זאַק און איין ברויט עסן, איין וויין ניט טרינקען, ביי איין טיש ניט זיצן, איין געשיר ניט באַנוצן?" און כאָטש ראַבּיי ל. לעוו, דער באַוואוסטער קעמפער פאַר אידישע רעכט, האָט אים, אין זיין אייגענער צייטונג, געפרעגט, וואָס האָט די רעגירונג דערפון, אַדער וואָס פאַר אַ חילוק איז עס פאַר איר, אויב דער איד עסט חזיר אַדער כשר פלייש? אויך: אויב אַ מאָזעס מענדעלסאָן זאָל ניט באַקומען דאָס אונגאַרישע בירגער־רעכט, ווייל ער עסט ניט חזיר, איז עס דאָך אַ שגעון?" — דאָך האָט קאָשוט באַהויפּטעט, אַז אידן מוזן זיך צופּאַסן צום אונגאַרישן אַרט לעבן.

און טויזנטער אידן האָבן פּאַרשטאַנען זיין וואונק! כמעט אַלע אידישע דעפּוטאַטן, מאַגנאַטנהויז־מיטגלידער האָבן ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה קיינמאָל אין פּאַרלאַמענט אַדער אין מאַגנאַטנהויז זיך ניט אַנגערופן אַדער פּאַרטיידיקט דאָס אידישע פּאָלק. ניט־אידישע דעפּוטאַטן האָבן עס אָפּטער געטאָן. דער גרויסער אידיש־אונגאַרישער שטאַטסמאַן און יוסטיץ־מיניסטער וויליהעלם וואַשאָני [1] און דער באַרימטער דעפּוטאַט פּויל שאַנדאָר [2] האָבן ביז צו דער

---

[1] וואַשאָני האָט דערגרייכט צו דער העכסטער מדרגה אין פּאָליטישן לעבן. ער איז געוען יוסטיץ־מיניסטער און שפּעטער וויצקלעכער געהיימראַט. וען גראַף מאָריץ עסטערהאַזי איז אין יאָר 1916 באַשטימט געוואָרן אַלס מיניסטער־פּרעזידענט, האָט ער זיין אָמט אָנגענומען מיט אַ תנאי, אַז וואַשאָני מוז זיין יוסטיץ־מיניסטער. ס׳זיינען דעמאָלט אָנגעגאַנגען פּאַראַנדלונגען צווישן וויין און בודאַפּעסט, און צווישן די ביידע שטעט מיט קייסער קאַרל — וואָס הייסט אַ איד יוסטיץ־מיניסטער? אָבער ענדלעך האָט גראַף עסטערהאַזי אויסגעפּירט: דער קייסער האָט וואַשאָנין דערהויבן צו דעם גרויסן אָמט און פּאַר אים געמאַכט אַ באַזונדערע שבועה, וען ער איז אייגעפּירט געוואָרן אין זיין אָמט. ער איז געוען דער ערשטער איד באַשטימט צו וערן אויף אַזאַ הויכן פּאָסטן.

וואַשאָניס פּאָטער איז געוען אַ מלמד און אַ שטיקל משכיל. ער האָט געהייסן „וויזע־פּעלד". נאָך אַלס יונגער סטודענט האָט וואַשאָני אַרויסגעוויזן גרויסע פּעאיקייטן און באַלד זיך אָנגעשלאָסן אין דער דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, וואָס די פּעסטער אידן האָבן געגרינדעט. וואַשאָני האָט באַזוכט זייערע פּאַרזאַמלונגען, געערעט פּאַר זיי, אויסגעבעסערט געוויסע זאַכן ביי דער פּאַרטיי. זיי האָבן אים גלייך באַשטימט אַלס זייער פּירער, און אַלס 26־יעריקער יונגערמאַן איז ער אַריין אין פּאַרלאַמענט אַלס זייער דעפּוטאַט.

אין פּאַרלאַמענט האָט ער באַלד באַקומען אַ נאָמען אַלס גרויסער רעדנער. ער איז געוען שאַרף און וויציק. כמעט באַלד וי ער איז אָנגעקומען אין פּאַרלאַמענט, האָט ער מיט זיינער אַ גרויסער רעדע געצוואונגען דעם מיניסטער פאלויני צו רעזיגנירן ביי דעם באַקאַנטן פּראָצעס צווישן זאָלטאַן לענדיעל און פאלויני. אויך האָט ער שפּעטער געצוואונגען דעם געוועזענעם מיניסטער־פּרעזידענט לוקאַטש צו פאַרלאָזן זיין אָמט. אין יאָר 1916 איז ער געוואָרן דער פּאַקטישער בעל־הבית אין פּאַרלאַמענט. די מיניסטאָרן האָבן אָן אים ניט געפּירט קיין זיצונג און ניט אָנגענומען קיין באַשלוס. ער האָט באַצייטנס אויפּמערקזאַם געמאַכט די רעגירונג אויפן קאָמוניזם, — אַז אויב מען וועט ניט אָננעמען קיין ערנסטע שריט, וועט אונגארן האָבן אַ קאָמוניסטישע רעגירונג. אין יאָר 1918 איז זיין קאַבינעט געפאָלן, און דער קייסער האָט אים באַשטימט אַלס וויצקלעכן געהיימראַט. וען די קאָמוניסטן האָבן איבער־

ערשטער וועלט־מלחמה פאַרלאַזן דעם פאַרלאַמענט, ווען מ׳האָט דאַרט געהערט פון אידן. זיי זיינען געווען און נאָר געווען הונדערט פראָצענט מאַדיאַרן.

די אומשטענדן אין אונגאַרן האָבן אוממעגלעך געמאַכט פאַר די אונגאַרישע אידן אונטערצושטיצן דעם ציוויזם. די אידן האָבן געוואוסט, פאַרוואָס זיי געניסן פריהייט — ווייל זיי זיינען 100 פראָצענט אונגאַרן, און זיי מוזן זיין אַ מוסטער פאַר די פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן, זאָלן זיי אָבער מאַכן פראָפאָגאַנדע פאַר ארץ־ישראל, טאָ פאַרוואָס זאָלן די רומענער ניט מאַכן פראָפאָגאַנדע פאַר אַ גרויס רומעניע, און די סערבן — פאַר אַ גרויס זעלבסטשטענדיק סלאַוואָקיע? די אונגאַרישע רעגירונג האָט ניט געקאָנט פאַרשטיין דעם חילוק צווישן די אידן און די סערבן.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, ווען אונגאַרן האָט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרלוירן אַלע פראָווינצן מיט פרעמדע נאַציאָנאַליטעטן, האָט זי מער קיין אינטערעס ניט געהאַט אין די אידן און אין אַסימילירן זיי. און אין אמת׳ן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, מיטן אַנטיסעמיטיזם און מיט די רדיפות אויף אידן, איז אויך דער ציוניזם געוואַקסן און געמאַכט פאַרטשריט אין בודאַפעסט און אויך אין אַנדערע מקומות. טויזנטער אידן זיינען געווען גרייט צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד און צו וואַנדערן קיין ארץ־ישראל און דאָרט וועלן פעלד־אַרבעטער. אָבער פלוצים האָט דער דאָזיקער דראַנג באַקומען אַ שטאַרקן שטויס צוריק. דאָס איז געווען גלייך נאָכדעם ווי מ׳האָט פאַרעפנטלעכט הערצלס טאָגביכער. די אידן האָט שוין דאָרט קיין צרות ניט געפעלט! איך קען ניט פאַרשטיין, ווי אַזוי די איבערזעצערס און דער קאָמיטעט, וועלכע האָבן פאַרשפרייט הערצלס טאָגביכער, האָבן דורכגעלאָזט די אומפאַרשטענדלעכע און ניט־אמת׳דיקע באַמערקונגען, וועלכע הערצל האָט מסתמא געשריבן אין אַ מרה־שחורה־צייט, ווען ער איז געווען פאַרביטערט און צוזאַמענגעבראָכן. ער האָט אָבער צוגעגרייט מאַטעריאַל פאַר די אַנטיסעמיטן, און ניט איין מאָל האָט מען אין פאַרלאַמענט אין בודאַפעסט פאַרגעלייענט זיינע ווערטער און געזאָגט: „זעט זיינע טאָגביכער און שטוינט!

געזומען די מאַכט, האָבן זיי אים געזוכט מיטן צוועק צו דערשיסן אים. ער איז געווען דער ערשטער אויף זייער שוואַרצער ליסטע, ער איז אָבער באַצייטנס געוואָרנט געוואָרן און איז אַנטלאָפן קיין ווין. ער איז צוריק אַהיים געקומען ערשט וען האָרטי האָט אים פערזיכערט גאַראַנטירט זיין פרייהייט.

ביז צו דער אונגאַרישער רעוואָלוציע אין יאָר 1918 האָט זיך וואַשאַני, אַלס איד, זייער ווייניק אינטערעסירט מיט אידן אָדער מיטן אידנטום. צו כל נדרי און אין טאָג פון יום־כיפור איז ער געגאַנגען אין טאַבאַק־טעמפל און דאָרט געזעסן אַ שעה אָדער מער און אַוועקגעגאַנגען. זיין אייניקער זון האָט חתונה געהאַט מיט אַ גויה. אינטערעסאַנט איז דער פאַקט, אַז אין יאָר 1904 האָט זיין פרוי געשיקט אַ שליח צום בעלזער רבי׳ן, ער זאָל מתפלל זיין, אַז איר מאַן זאָל ביי די וואָלן צום פאַרלאַמענט ניט דורכפאַלן.

² איינער פון די רייכסטע און איינפלוסרייכסטע אין פעסט. זיין רעדע אין פאַרלאַמענט אין יאָר 1921 וועט בלייבן אומפאַרגעסלעך ביי יעדן. ער האָט געזאָגט, אַז אויב מען וועט טאָקע די אידן אַרויסטרייבן פון אונגאַרן (אַזוי האָט עס געהייסן ביי די אַנטיסעמיטן), וועלן זיי פאַרן אַוועקגיין קושן דעם אונגאַרישן באָדן און, זינגענדיק: „גאָט, בענטש אונגאַרן! גאָט, באַשיץ דאָס אונגאַרישע פאָלק!“ — פאַרלאָזן דאָס לאַנד.

זעט זיין בריוו צו ביסמאַרקן (דברי הימים א—118), זעט אויך זייט 162 (דברי הימים א): „איך ווייס ניט, אויב די לענדער פאַרשטייען די גרויסע סכנה, וואָס לויגט אין אייער געלט; מען קען ניט פירן אַ מלחמה אָן אייך (אידן), און ווען מען וויל שלום מאַכן, מוז מען אַוודאי אָנקומען צו אייך". און אויך זייט 200 (דאַרט): „אין אונגאַרן מאַכן די אידן אַ גרויסן טעות מיט דעם, וואָס זיי קויפן לאַנד. די ארעמע פריצים, וועלכע זיינען אַרויסגעשטויסן געוואָרן פון זייער לאַנד (דורך די אידן) וועלן איבער נאַכט איבערנעמען די מאַכט, כדי איבערצופאַלן די אידן. . . . די ליבעראַלע רעגירונג ווערט נאָר געשטיצט ביי די וואָלן דורך אידיש געלט" (זייט 219; דאַרט). „די אונגאַרישע אידן מאַכן אַ געוואַלדיקן טעות מיט דעם, וואָס זיי קויפן באָדן, זיי באַזיצן שוין האַלב פונם אונגאַרישן באָדן. . . . דאָס אונגאַרישע פאָלק וועט דאָס ניט דולדן".

די ווערטער זיינען אייגנפאַכע בלבולים אויף אידן — קיין חילוק, ווער עס האָט זיי געזאָגט. דער ליבעראַלער גראַף אפאני האָט אמאָל אין אונגאַרישן פאַרלאַמענט געענטפערט אויף דעם: „הערצל איז געווען משוגע, דער ציוניזם איז אַ משוגעת". מיט דעם האָט ער געפרוואוט צו באַשיצן די אידן קעגן אַלע אַנטיסעמיטן, וועלכע האָבן אויפגעשטורעמט דעם אונגאַרישן פאַרלאַמענט צוליב הערצלס ווערטער. די צייט האָט דעמאָלט פאַרלאַנגט אַוועקצושטיין פאַר אַ גרויסער צייט פונם ציוניזם, איבערהויפט ווען עטלעכע אידישע דעפוטאַטן האָבן בפירוש געזאָגט אין פאַרלאַמענט, אַז יעדער ציוניסט איז אַ פאַרראָטער פאַרן פאַטערלאַנד. דאָך האָבן די ווייניקע ציוניסטן אָנגעהאַלטן זייער אַרבעט, און געאַרבעט מיט מסירת־נפש.[4]

---

[3] מיין פריינד און געלערנטער חיים בלאָך פון ווין, איצט אין דער בראַנקס, האָט נאָך אין זיין באַזיץ די אויסגאַבן פון די צוויי גרויסע צייטונגען „פעסטער לאָיד" און „די נייע פרייע פרעסע", וואו עס איז געוואָרן באַשריבן די שטורמישע זיצונג אין פעסטער פאַרלאַמענט.

[4] צוויי וויכטיקע אידיש־אונגאַרישע צייטונגען זיינען דערשינען אין בודאַפעסט — איינע מיטן נאָמען „עדיעלעשעג", און די צווייטע מיטן נאָמען „מולט עש יעוץ". די ערשטע האָט געפֿרידיקט אַלע אירע יאָרן אַסימילאַציע און קיינמאָל ניט געפונען קיין גוט וואָרט פאַרן ציוניזם. דער רעדאַקטאָר, דאָקטאָר לודוויג סאבולטשי, אַ פעאיקער און געבילדעטער מאַן, וואָס האָט אַ סך מאָל פאַרטיידיקט די אידן מיט מסירת־נפש, איז איצט אפשר מקנא דעם רעדאַקטאָר, דאָקטאָר יוסף פאטאי פונם „מולט עש יעוץ", וועלכער איז אין אַלע צייטן געווען ציוניסטיש געשטימט און אַ סך געטאָן צו פאַרשפרייטן דעם ציוניזם אין אונגאַרן. ער האָט זיינע קינדער געשיקט קיין ארץ־ישראל, וואו זיי פאַרנעמען אַ בכבוד־יקן פלאַץ אין ליטעראַרישע קרייזן, און ער אַליין איז אין דער ריכטיקער צייט אַוועק קיין ארץ־ישראל און איז איצט פראַפעסאָר אין דער העב־ראישער אוניווערזיטעט אין ירושלים. אויך האָט בודאַפעסט געהאַט אַ ציוניסטיש אידיש־אונגאַרישע וואָכנשריפט, מיט דאָקטאָר משה ריכטמאַן אַלס רעדאַקטאָר. זיי אַליין, וי אויך זייערע מיטהעלפערס, האָבן געליטן געניג צרות, דאָך האָבן זיי די צוקונפט בעסער געזען, וי אַנדערע, אַז צו אונזער גרעסטן וויטאָג האָבן מיר קיין פלאַץ ניט אין גלות. איין לאַנד פריער, איין לאַנד שפעטער, — דער סך־הכל איז, אַז מ׳האָט אונז ניט ליב, און יעדער וויל אונז זען אַנדערש־וואו.

אין יאָר 1929, ווען דאָקטאָר האַנטקע איז אין די אינטערעסן פונם קרן־היסוד געווען אין פעסט, זיינען צוויישן די אַרבעטער פאַרן קרן־היסוד געווען בארן א. קאָהנער, באַנק־דירעקטאָר מאַקאַי, הויפראַט קאַרל בארטש און אַנדערע. ברוך משנה עתים.

איך וויל אויך ביי דער איצטיקער געלעגנהייט פאַרעפנטלעכן קורצע אויס־
צוגן פון צווויי אומבאַקאַנטע בריוו פון ד״ר הערצל, געשריבן אין אונגאַריש און
צום ערשטן מאל דערשינען אין אונגאַריש אין דעם אונגאַריש־אידישן חודש־
זשורנאל „מולט עש יעווע״, זייט 362, אין יאָר 1930. די בריוו זיינען געשריבן
צו דעם אונגאַריש־אידישן שטאַטסמאַן, דאָקטאָר ערנעי מעזעי, וועגן די צרות,
וואָס הערצל האָט געזען צווישן די אידן אין אונגאַרן.

מעזעי האָט אין יאָר 1903 געהאַלטן אַ פאָרלעזונג אין דעם אידיש־אונגאַ־
רישן „ליטעראַרישן פאַראיין״, און די סיבה דערפון, לויט וי ער דערציילט, איז
געווען פאָלגנדע: הגם ער אליין איז געווען וויט פונם ציוניזם, דאָך, וויל אין זיין
צייט האָט אידער געדעדט וועגן ציוניזם און וועגן הערצלס אידנשטאַט, האָט
ער אויך באַשלאָסן צו רעדן אויף דער טעמע. „הגם פאַר אונז, אונגאַרישע אידן,
— שרייבט ער, — איז דער ציוניזם אן איבעריקע זאַך, איז דאָך פאַר די אום־
גליקלעכע היימלאָזע אידן ארץ־ישראל ווי געוואונטשן — זיי וועלן זיך דאָרט
אַנטוויקלען גייסטיק און זיצן רואיק״.

הערצל איז געווען איבערגליקלעך פון דער נייעס: ווייניקסטנס, רעדט מען
שוין אין אונגאַרן פון זיין אידנשטאַט, און ער האָט זיך גלייך געאיילט צו שרייבן
צו מעזעין דעם פאָלגנדן בריוו:

24טן פעברואַר, 1903.

מיין זייער געערטער הער!

אייער רעדע אין „ליטעראַרישן פאַראיין״ האָט מיך באַגייסטערט, אויך
האָט מיך גליקלעך געמאַכט דאָס אליין, אז אזעלכע פערזענלעכקייטן ווי
איר דערנענטערן זיך צו אונזער שטרעבן. מיין פרייד איז געמישט מיט
זכרונות פון מיין יוגנט. אויב איך בין מיך ניט טועה, זייט איר געווען
אַ באַקאַנטער צו מיין פאָטער, וועלכן איך האָב לעצטעס יאָר פאַרלוירן.
זייער אָפט האָב איך מיט מיין פאָטער פון דעם געדעדט, פאַרוואָס די אונ־
גאַרישע אידן שטייען אַוועק פון אונזער באַוועגונג, איך האָב אָבער כסדר
געהאָפט, אַז די צייט וועט קומען, און אויך זיי וועלן זיך אָנשליסן — עס קען
אַנדערש ניט זיין.

פון מיינע כמעט פאַרגעסענע זכרונות איבער די אונגאַרישע פאַר־
העלטנישן פאַרשטיי איך, אַז דער אונגאַרישער ציוניסט וועט קודם־כל
טראַגן דעם רויט־וויים־גרינעם פאָן (דער אונגאַרישער נאַציאָנאַלער פאָן).
איך בין ניט איינגעשפאַרט צו זאָגן, אַז דאָס איז אַ פעלער... כדי איך
זאל קענען אייער רעדע לייענען, האָב איך אויפגעפרישט די שוין אַ ביסל
פאַרגעסענע (פאַראָסטעטע) אונגאַרישע שפראַך, און איך פיל, ווי די
אלטע בודאָפעסטער צייטן לעבן אין מיר אויף...

מעזעי האָט אים גלייך געענטפערט, אַז ער קען זיך ניט דערמאָנען אין זיין
פאָטער, אפשר זיין (מעזעיס) ברודער איז געווען זיין פאָטערס באַקאַנטער. אויך
שרייבט ער אים, אַז ער זאל ניט רעכענען, אַז ער שטימט איין מיטן ציוניזם.

היתכן, ווי קען ער גאָר קלערן וועגן אַזאַ זאַך? „מיר, אונגאַרישע אידן, וועלכע זייגען אַזוי טיף אייגגעווארצלט אין לאַנד און גענישן אַלע פרייהייטן (מעזעי איז אויך געווען אַ מיטגליד פונם אונגאַרישן פּאַרלאַמענט), זאָלן זיך באַשעפטיקן מיטן ציוניזם און פאַרלעצן אונזערע פּאַטריאָטישע פליכטן (געפילן)?".

אויף דעם בריוו האָט אים הערצל געענטפערט מיט אַ געהיימען בריוו, אויף וועלכן ס'איז געווען אָנגעצייכנט „סטריקט געהיים" (בסוד־סודות):

מיין געערטער הער!

דער נאָמען פון מיין גוטן פּאַטער איז געווען יעקב. ער האָט געוואוינט אין דער טאַבאַק־גאַס. דאָרט בין איך געבוירן געוואָרן. נאָכדעם האָט ער געוואוינט אין דער אָרסאָג־גאַס, וואו ער האָט אויך אַ סך יאָרן געהאַט זיין געשעפט, און ענדלעך — אין טאַנעט־הויף, פון וואָנען ער האָט זיך אין יאָר 1878, נאָך מיין שוועסטערס טויט, איבערגעצויגן קיין ווין. ער איז געווען אַ פריימויערער, איך בין עס ניט. אפשר וועט זיך איצט אייער ברודער דערמאָנען אין אים. אָנפאָלס ווייל איך אייער בריוו ענטפערן.

ס'איז מיר אַ וואונדער, פאַרוואָס אַזוי ווייניק מענטשן פאַרשטייען אונזער באַוועגונג (דעם ציוניזם), אָבער די יעניקע, וועלכע פאַרשטייען יאָ, סיי אידן, סיי גוים, לייבן די באַוועגונג.

שוין זייט 8 יאָר ווי איך פלאָג מיך ווי אַ הונד. איך האָב אויסגעגעבן גרויסע געלטער, און זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז איך נעם ניט קיין געלט פאַר מיין אַרבעט.

איך וואָלט מוחל געווען די אונגאַרישע אידן זייער אָנשלויסן זיך אין ציוניזם, ווען איך וואָלט געווואוסט, אַז זייער פאַטריאָטיזם וועט זיי באַשיצן פון אַנטיסעמיטיזם. גלויבט מיר, איך בין ניט קיין צרות־זוכער, דאָך בין איך זיכער, אַז די אונגאַרישע אידן וועלן ליידן פון אַנטיסעמיטיזם. זייער צייט וועט ליידער אויך קומען. דער שרעקלעכער גורל וועט זיי טרעפן ברוטאַל, און וואָס שפּעטער — אַלץ האַרטער און וויילדער וועט ער זיי טרעפן, און וואָס מעכטיקער די אידן וועלן זיין, אַלס שטאַרקער און ביטערער וועלן זיי ליידן. אַקעגן דעם איז קיין רפואה און קיין רעטונג ניט פאַראַן, זיי וועלן דעמאָלט שבת האַלטן מיט זייער פאַטריאָטיזם (דאָס מיינט: זיי וועלן באַווייזן זייער טעות).

דערווייל אַרבעטן מיר — מיר, די אויסגעלאַכטע — צו בויען אַ היים פאַר די, וועלכע ווילן היינט ניט וויסן פון אונז.

✡ ✡ ✡

די אַסימילאַציע האָט ניט געהאָלפן, — זי איז צוזאַמענגעבראָכן. דערווייל האָבן מיר פאַרלוירן טויזנטער גלידער פון אונזער פאָלק.

דער אָכציק־יעריקער קאַמף פאַר גלייכבאַרעכטיקונג האָט זיך געענדיקט

מיט אַ דורכפאַל, און וויפל געלט און כוחות אידן האָבן ניט אַריינגעלייגט אין דעם קאַמף, — ס׳האָט ניט געהאָלפן אין די צרה־טעג.

✡ ✡ ✡

אין קיין שום לאַנד אין איראָפּע האָט דאָס אידישע פאָלק ניט געקעמפט אַזוי לאַנג און אַזוי שווער פאַר זיין גלייכבאַרעכטיקונג, ווי די אונגאַרישע אידן. גאַנצע אַכציק יאָר האָבן זיי געקעמפט פאַר זייער עמאַנציפּאַציע. אַנגעהויבן האָבן זיי אין יאָר 1790, און יענע קעמפערס האָבן פאַר זייער טויט צוגערופן זייערע קינדער און זיי געבעטן אַנצוגיין מיטן קאַמף, און זיי האָבן אַזוי געטאָן: געפאָדערט, געבעטן, געקעמפט! און די אויפגעוואַקסענע קינדער האָבן שפּעטער פאַר זייער טויט איבערגעגעבן צו זיערע קינדער, און זיי האָבן שוין דערלעבט דעם גרויסן היסטאָרישן טאָג — דעם 27טן דעצעמבער 1867, ווען דאָס 17טע אַרטיקל איז אונטערגעשריבן פון קייסער פראַנץ יאָזעף און גלייך אַריין אין קראָפּט, — אַז די אידן אין אונגאַרן וועלן פון איצט אָן גענישן פון אַלע רעכט און פריוילעגיעס, וואָס די ניט־אידן גענישן אין אונגאַרן. וויפל זיסע חלומות האָבן זיי געחלומט! זיי האָבן געקושט דעם אונגאַרישן באָדן, געשוואירן דעם לאַנד אייביקע ליבע און טרייהייט, — און צום סוף האָט זיך עס געענדיקט מיט גזירות, רדיפות און פאַרטרייבונגען.

אונגאַרן איז אין מיטלאַלטער געווען ליבעראַל, און אין צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט — ברוטאַל. יאָ, נאָך אין יאָר 1790, גלייך ווי דער ליבעראַלער קייסער יאָזעף איז געשטאָרבן, האָבן שוין די אידן אַנגעהויבן צו פאָדערן גלייכבאַרעכטיקונג. ס׳איז דעמאָלט געווען אַ גוטע געלעגנהייט פאַר די אידן צו פאָדערן, ווייל קייסער יאָזעפס ברודער לעאָפּאָלד האָט איבערגענומען די מלוכה און אפּגעשאפט כמעט אַלץ, וואָס זיין ברודער האָט געטאָן און געוואָלט טאָן. גלייכצייטיק האָט ער באַוויליקט אויפצומאַכן דעם אונגאַרישן פאַרלאַמענט, וועלכער איז געווען געשלאָסן אונטער זיין ברודערס הערשאַפט. עס האָט געהייסן, אַז אַלע אונגאַרישע אַנגעלעגנהייטן וועלן די אונגאַרישע מאַגנאַטן אַליין באַשליסן, און אין דעם האָבן די אונגאַרישע אידן דערזען שפּורן פון ליכט און האָפענונגען, ווייל זיי האָבן געהאָט מער פאַרטרויען צו די אונגאַרישע מאַגנאַטן, וועלכע זיי האָבן גוט געקענט און געשטאַנען מיט זיי יאָרן און יאָרן אין געשעפטלעכע פאַרבינדונגען, ווי צו די עסטרייכער, וועלכע זיי האָבן געהאַסט פאַר זייערע אַנטיסעמיטישע הע־צעריין.

די אידישע כלל־טוערס פון יענער צייט, ר׳ נפתלי ראָזענטאַל און זייער צוויי גרויסע זין, [5] ר׳ אליהו און ר׳ שלמה, און ר׳ קאָפּל טעבין פון פרעשבורג, [6] האָבן

---

[5] ר׳ נפתלי מיט זייער זין האָבן ג׳שמ׳ט אין אונגאַרן און אויך אין אַנדערע לענדער. איך האָב איבער זיי געשריבן אַ גאַנץ ספר אונטערן נאָמען „תולדות משפחת ראָזנטאַל״ (בודאַ־פּעסט, תרפ״א). ר׳ נפתלי איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1727 און געשטאָרבן אין יאָר 1799. גאָט האָט אים געבענטשט מיט רייכקייט און חכמה, און ער האָט געוויזדמעט זיין צייט און געלט פאַרן כלל־ישראל. ער האָט געהאָלפן יעדן פאַרביטערטן מענטש, און אויך אַלע מחברים אין זיין צייט דערמאָנען אים מיט זיינע צוויי זין אַלס „קרובים למלכות״. ר׳ אליהו איז געווען

גלייך צונויפגערופן אַן אַסיפה פון אַלע אונגאַרישע אידן, וועלכע האָבן געוואוינט אין 54 קומיטאַטן, זיי זאָלן שיקן זייערע דעלעגאַטן, צווישן פון יעדן קומיטאַט, קיין אַלט־אויפן (איצט אַ טייל פון בודאַפּעסט), כדי צו פאַרהאַנדלען וויכטיקע אידישע פראָבלעמען. אַזאַ אַסיפה אין יענע יאָרן (1790) איז געווען אַ געוואָלדיקע געשעניש און אויך דער ערשטער פאַל אין דער אידיש־אונגאַרישער געשיכטע. אַלע אויסגעקליבענע דעלעגאַטן, 108 אין צאָל, זיינען געקומען מיט גרויסע האָפענונגען און זיסע חלומות.

דריי וואָכן זיינען זיי געזעסן צוזאַמען. יעדער האָט דערציילט, וואָס ס׳איז אים געלעגן אויפן האַרצן, אויך האָבן זיי פאַרהאַנדלט, וואָס צו בעטן און וואָס ניט צו בעטן פון דער רעגירונג. וועלן ס׳איז אַבער געקומען צו באַשליסן וואָס און וועלן, האָבן זיי ניט געקענט קומען צו קיין באַשלוס. ס׳איז אמת, אַז זייער גרעסטער וויטאָג איז געווען דער טאָלעראַנץ־שטייער, וואָס די עסטרייכישע קייסערין

אַ גרויסער קעמפער פאַר אָרטאָדאָקסיע, און ר׳ שלמה — וויי אַ גוטער מלאך פאַר אַלע אונטערדריקטע רבנים, וועלכע האָבן געליטן אין זייערע קהילות עגמת־נפש פון די עמי־הארצים און פרייע עלעמענטן. ער האָט געהאַט אַ געוואַלדיקע השפּעה אויך אין די רעגירונגס־קרייזן. אין דעם אויבן־דערמאָנטן ספר האָב איך אָפּגעדרוקט זיינע וויכטיקע בריוו און די בריוו פון די חכמים, וואָס האָבן צו אים געשריבן אין זיין צייט. פון יענע בריוו איז צו זען, אַז ער האָט געבראַכט הרב ראַפאַפאָרטן קיין פּראָג און האָט אים געהאָלפן אָנצוהאַלטן דאָס טאָרגאָפאָלער רבנות.

⁶ ר׳ קאָפּל טעביו איז געווען אַ וויכטיקע פערזענלעכקייט אין אונגאַרן און איינער פון די גרעסטע אַנטיסעמיטקע קייסערן מאַריאַ טערעזע האָט אים אַ סך מאָל צוליב געטאָן און צוריקגעצויגן אירע גזירות. ער איז דערשינען פאַר זיי אָנגעטאָן אין תכריכים אונטער זיינע קליידער, כדי, טאָמער וועט ער זיך אַרויסכאַפּן מיט וועפּערטער, פאַר וועלכע מען וועט אים פאָרמשפּט׳ן צום טויט, זאָל ער זיין גרייט. און אין אמת׳ן, ביי זיין לעצטער אוידיענץ ביים קייסער לעאָפאָלד האָט ער געזאָגט צום קייסער: „איך האָב ליב מיין קייסער, און דערפאַר טוט מיר מיין האַרץ וויי, וען איך זע, אַז מיין קייסער גייט אין פרעה׳ס און טיטוסעס וועגן. האָט דען דער קייסער פאַרגעסן דעם סוף פון פרעה׳ן און פון טיטוסן?״.

ר׳ קאָפּל איז געבוירן געוואָרן אין פּרעשבורג אין יאָר 1732 צו זיין פאָטער, דעם שתדלן און אָדם חשוב ר׳ אַברהם (ר׳ אַברהם איז געווען דער שוויגער פון ר׳ מרדכי אייבשיטץ, זון פונם באַוואוסטן האַמבורגער רב ר׳ יונתן אייבשיטץ). ר׳ קאָפּלס ביאָגראַפיע איז דערשינען אין עטלעכע אין דייטש געשריבענע ביכער, אויך אין העברעאיש אונטערן נאָמען „פרנסים בישראל״ (וואַרשע, תרנ״ט, פאַרלאַג „תושיה״). זע אויך אין מיין ספר „קורות עיר פּרעשבורג וגדוליה״ איבער ר׳ קאָפּלען.

ר׳ קאָפּל האָט געווירקט אויף קייסער פראַנץ, ער זאָל צוריקרופן זיין באַפעל, אַז אידן מוזן אָפּשטערן זייערע בערד, אויך אַז אידישע בחורים זאָלן ענומען וועלן צום מיליטער־דינסט, און נאָך גזירות לויט די דעמאָלטיקע אויפפאַסונגען. ער האָט אויך געהאָלפן איינצוארדענען די קהילות אין אונגאַרן און אַ סך קהילות געבאָרגט געלט אין שעת־צרה; איבערהויפט וען ס׳זיינען אויסגעבראָכן שריפות, כדי זיי זאָלן קענען צוריק אויפבויען די פאַרברענטע הייזער. זיין איידעם איז געווען דער בארימטער משכיל און אָדם חשוב ר׳ שלמה ראַזענטאַל (זע די פריערדיקע באַמערקונג). ר׳ קאָפּל איז ביי זיין לעצטער אוידיענץ ביים קייסער צוזאַמענגעפאַלן, און זוכנדיק הילף אין קאַלסבאַד, איז ער אין מיטן וועג, אין פּראָג, געשטאָרבן אין יאָר 1799.

מאריא טערעזא האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט — אַ חוץ אַנדערע שטייערן — נאָר ווייל זיי זיינען אידן. זיי האָבן דערין געזען די גרעסטע דערנידעריקונג און באַלײדיקונג. דאָך, בשעת זייער פאַראַנדלונג האָבן ס׳רוב אידן באַשטימט ניט צו בעטן אָפּצושאָפן דעם שטייער, ווייל פאַר דעם שטייער, האָט עס געהייסן, רופט מען זיי ניט צום מילִיטער־דינסט.[7] הגם וויכטיקע כלי־טוערס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין ר׳ נפתלי ראָזענטאָלס פאַרשלאָג, אַז אידן זאָלן פרייוויליק אָננעמען דאָס מילִיטער־דינסט און זיך באַטייליקן אין אַלע מלחמות, וועלכע וועלן פאָרקומען, האָבן אָבער ס׳רוב דעלעגירטע זיין פאַרשלאָג ניט אָנגענומען, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פאַר חילול־שבת און טריפות־עסן. דער רב פון גראדישקא האָט שוין דעמאָלט פאַרגעשלאָגן אַ פלאַן צו בעטן ביי דער רעגירונג, אַז זי זאָל אייִנפירן אַ אידישע בריגאַדע און אַהינשיקן אַלע אידן, כדי צו פאַרזיכערן כשרות און שמירת־שבת און ימים־טובים, האָט אָבער דער רוב דאָס געזען פאַר אומ־מעגלעך דורכצופירן. און אַזוי האָבן זיי באַשלאָסן ניט צו פאַרלאַנגען אָפּצו־שאָפן דעם טאָלעראַנץ־שטייער.

זיי האָבן אויך ניט געהאַלטן פאַר פראַקטיש און דורכפירבאַר צו בעטן גלייכ־באַרעכטיקונג, ווייל אין יענע צייטן האָבן אפילו קריסטן (די ניט־אַדעלִיקע) ניט גענאָסן פון פאָלִיטישע רעכט.

צווישן דער צייט איז צו זיי אָנגעקומען די פרייַעכע ידיעה, אַז די אידן אין פראַנקרייך זיינען עמאַנציפירט געוואָרן, און גלייך האָט ר׳ אליהו ראָזענטאָל דורך אַ שליח זיי געשטעלט די פאָלגנדע דריי פראַגעס: א) איז עס אמת, אַז אירע, אידן אין פראַנקרייך, געניסט די זעלבע רעכט ווי ניט־אידן, אַדער נאָר אַ טייל פון זיי? ב) וואָס האָט באַוואויגן די רעגירונג צו געבן די אידן גלייכבאַרעכ־טיקונג? ג) האָט איר צוגעזאָגט אַדער מען האָט אויף אייך אַרויפגעלייגט נייע פלִיכטן?

ס׳איז ניט באַוואוסט, אויב דער שליח האָט זיי צוריקגעברענגט אַן ענטפער בשעת זיי האָבן נאָך אָפּגעהאַלטן די אַסיפה, אויך איז דער ענטפער ניט באַקאַנט, אָבער זייערע בקשות צו דער רעגירונג זיינען געווען פאָלגנדע:

1) רעלִיגיעזע פרייהייט. קיינער זאָל ניט צווינגען קיינעם אָנצונעמען אַן אַנדערע אמונה, אייִנשלִיסנדיק די אמען, וועלכע פלעגן אָפּשפּריצן קלייַנע קינ־דער מיט זייער קריסטלעך וואַסער אַדער שמד־וואַסער, און דערנאָך דאָס קינד מיט געוואָלד אַוועקנעמען און עס איבערגעבן דער קירכע.[8]

---

[7] דאָס הייסט, אָפּיציעל זיינען אידן געווען פריי פון מיליטער־דינסט, אין אַ סך שטעט אין אונגאַרן זיינען אָבער פאַרגעקומען פאַלן, וועו מ׳האָט אידן געזונדן צום מיליטער־דינסט. ס׳איז אונז פאַרבליבן אַ באָפעל פונם 10טן אויגוסט 1788, אַז מען זאָל אַלע פעאיקע אידן צונויפרופן פאַר מיליטער־דינסט. די אידן האָבן אויך צוגעשטעלט פאַר די סאָלדאַטן קליי־דער, געלט און עסן.

[8] איך האָב אין מיין ספר „לקורות התורה והאמונה באונגאריא", זייט 27, פאַרעפנטלעכט אַ בריוו פון אַ רב אין רעכניץ, געשריבן צו די פרנסים אין אַלט־אויפן, איבער אַזאַ טרויעריקן פאַל. אין דעם ארטשאַפט ראַדיץ האָט אַ גויישע משרתת עדות געזאָגט אויף אַ גרויס אידיש

2) ניט באַשרענקען דעם איד זיין אַרבעטס־צייט (דאָס איז געמיינט אין די קריסטלעכע חגאות, וועו אידן האָבן געמוזט פֿאַרמאַכן זייערע ווּאַרשטאַטן און קראָמען, געשעפטן און וועלט־הייזער). מיר וועלן אַליין צומאַכן די טירן פון אונזערע ווּאַרשטאַטן און קראָמען בשעת די קריסטן גייען מתּפּלל זיין, אָבער נאָר דער תּפילה זאָלן מיר האָבן דאָס רעכט די געשעפטן אָפן צו האַלטן.

3) געבן אידן די דערלויבעניש צו לערנען אַלע מלאָכות, וואָס זיי ווילן, האָנדלען מיט וואָס זיי ווילן, און זיי זאָלן מעגן באַזוכן אַלע יאָר־מאַרקן, ניט צאָלנדיק דערפאַר אַ געווּיסן סכום, וואָס מיר מוזן איצט צאָלן.

4) מיר פֿאַרלאַנגען דאָס רעכט צו מעגן עפענען אין די גרויסע יאָרמאַרק־פּלעצער אַ כשר'ע קיך פאַר די אידן, וועלכע ווילן עסן כשר, ניט צאָלנדיק פאַר דער דערלויבעניש קיין שטייערן (אין פּעסט האָבן די אידן פאַר אַזאַ רעכט גע־מוזט צאָלן אַ סך געלט).

5) מיר פֿאַרלאַנגען דאָס רעכט צו קענען באַזוכן אַלע שולעס, העכערע אוניווערזיטעטן, און נאָכן ענדיקן דאָס לערנען צו מעגן פֿראַקטיצירן דאָס פאַך, וועלכעס זיי האָבן אויפגענומען.

6) מיר פאָדערן, איר זאָלט אַרויסגעבן אַ געזעץ, אַז ביי מיספאַרשטענדענישן צווישן אידן זאָל דער רב אַליין האָבן דאָס רעכט אויסצוגלייכן זיי, אָדער משפט'ן, פּסק'ענען; נאָר אין פאַל, וועו איינער אָדער ביידע צדדים ווילן דווקא גיין צום שופט, מעגן זיי עס טאָן.

מיידל, אַז בשעת זי איז געווען אַ קינד, האָט זי אָפּגעשפּריצט דאָס אידישע מיידל מיטן שמד־וואַסער, און דורכדעם איז עס אַ קריסטין, און דער ריכטער האָט גע'פסק'נט, אַז דאָס מיידל איז אַ קריסטין. באַקלאָגט זיך דער רב: „היתכן? מען טוט גאָרניט קעגן דעם? האָט דען ניט דער קייסער פראַנץ פֿאַרבאָטן אַזעלכע זאַכן?" וויטער שרייבט דער רב, אַז דער ריכטער האָט גע'פסק'נט, אַז דאָס מיידל זאָל בלייבן ביי אירע עלטערן ביז צו איר 16טן יאָר, נאָר זי מוז צווישן דער צייט לערנען די קריסטלעכע אמונה: „איז עס ניט אַ פאַרברעכן אַזאַ פסק? און איר, אַלט־אויפענער אידן, זייט אַזוי נאָענט צו די פריצים — זייט זיך משתדל און טוט עפּעס!".

6 די רעגירונג האָט אַכטונג געגעבן, אַז די אידישע דינים זאָלן אָפּגעהיט ווערן, און אין אַ סך פּלעצער האָט זי געגעבן די רבנים ס'רעכט דורכצופירן באַשטראָפונגען קעגן די, וואָס ברעכן דינים. דער חתם סופר שרייבט (חושן משפט, קצ"ה): „דו פרעגסט מיך, אויב עס געפינט זיך אין פרעשבורג אַ מחלל־שבת? ווי קענט איר אייך פאָרשטעלן אַזאַ זאַך? ניט נאָר גיבן מיר אַליין אַכטונג אויף דעם, נאָר אויך די קומיטאַט־הערן און דער בירגערמייסטער פון דער שטאָט גיבן אַכטונג אויף דעם. ס'האָט פאַסירט אין פרעשבורג, אַז אַן אָבל האָט געפרואוט אין מיטן זיין שבעה צו עפענען זיין געשעפט; האָט אים דער פישגאַל (אַדוואָקאַט) געוואָלט איינשפּאַרן און ער האָט געמוזט זיין געשעפט גלייך צומאַכן. מכל שכן שבת". לעאָפאָלד לעוו האָט אין זיין בוך „דער אידישער קאָנגרעס" פאַרעפנטלעכט צוויי ברייוו פון חתם סופר, וואו דער חתם סופר פאַרלאַנגט פונם קייסער אַרויסצוגעבן אַ באַפּעל צו אַלע שטעט צו פאַרבאָטן אידן צו גיין שבת צום מאַרק, און אַז זיי זאָלן האַלטן שבת. ער האָט אויך באַקומען אַן ענטפער פונם קייסער, אַז ער האָט אַזאַ באַפּעל אַרויסגעגעבן.

7) מיר ווילן אויך, אז די רבנים זאלן האבן דאס רעכט צו באשטראפן די יעניקע, וואס זיינען מחלל די תורה, אדער עובר עפנטלעך (בפרהסיא) אויף דינים.

דעם 12טן נאוועמבער 1792 האט גראף יאזעף האלער, אלס רעפערענט אין פארלאמענט, אונטערן פארזיץ פון ערצהערצאג יאזעף, פארגעלעזן די בקשות פון די אידן און האט צו זיערע בקשות צוגעלייגט די פאלגנדע ווערטער: „אזוי ווי די אידן וואוינען מיט אונז הונדערטער יארן, און זיי האבן די גאנצע צייט געבראכט נוצן דעם לאנד, דארפן מיר זיי ניט נאר שיצן, נאר אויך זיי געבן די מעגלעכקייט צו אנטוויקלען זיך פינאנציעל און זיי ניט באשרענקען אין זייערע פרנסות".

אלע פארזאמלטע האבן מסכים געווען מיט גראף האלער און אלע זייערע בקשות באוויליקט — אויפן פאפיר, אבער ניט אין לעבן. מ'האט די אידן וויי־טער באלויידיקט, פאראכטעט און אויסגעלאכט; מ'האט זיי ניט צוגעלאזן צו יארמארקן. זיי האבן אין יאר 1807 ווידער ארויסגעשיקט זייערע בקשות, אונטער־געשריבן דורך די בארימטע מענער: נפתלי ראזענטאל, לייבמאן ראזענפעלד, אברהם ליבל, נתן אפענהיימער, יעקב בערלינער, פ. שיינוואלד, מרדכי זאקס (פון פעסטער קומיטאט), משה שאל (בורשודער קומיטאט), יוסף זינגער (וועספרע־מער קומיטאט), שלמה ראזענטאל (וויסענבורגער קומיטאט), שמעון ראס (סאטמא־רער קומיטאט), מאיר חיים (זעמפלענער קומיטאט), יעקב קרענדל (סאבולטשער קומיטאט). זיי באקלאגן זיך אויך, אז זיי ווערן באלויידיקט, און פארלאנגען פונם פארלאמענט צו פארבעסערן זייער לאגע.

אין יאר 1811 האבן זיי וויטער געשטורעמט דעם פארלאמענט און געפא־דערט, מ'זאל זיי באפרייען פון קינ'ס צייכן — דעם טאלעראנץ־שטייער, וואס איז דער גרעסטער שאנד־פלעק אויף זיי. „און וואס איר טענה'ט, אז מיר צאלן דעם שטייער פאר ניט זיין סאלדאטן, איז עס ניט אמת, ווייל מען נעמט אידישע בחורים אין מיליטער פאר די לעצטע 20 יאר, און אומעטום, ווו מען נעמט אידן פאר סאלדאטן, גיבן יענע לענדער די אידן גלייכבארעכטיקונג". (אין יענער צייט זיי־נען אידן געווען גלייכבארעכטיקט אין צפון־אמעריקע, פראנקרייך, און האלאנד). די בקשה האבן אונטערגעשריבן: נפתלי ראזענטאל, אלחנן פנחס און אדם מויטנער.

אין יאר 1825, בשעת מ'האט געעפנט דעם קאנגרעס אין פרעשבורג, זיינען די אידן ווייטער געקומען בעטן אפצושאפן דעם טאלעראנץ־שטייער, זיי געבן ביר־גער־רעכט און דאס רעכט צו קויפן ערד און קאנען וואוינען אין אלע ארטשאפטן אין אונגארן. זיי באקלאגן זיך אין זייער בקשה־בריוו: היתכן, אין 19טן יאר־הונדערט האבן זיי וויניקער רעכט ווי זיי האבן געהאט אינם 12טן יארהונדערט! אויך דער בקשה זיינען אונטערגעשריבן: יעקב ברייזאך, וואלף ברייזאך, ווא־לף ברוידי, מענקא ענגלענדער, מארקוס הולענדער, לייב קעניגסבערג, אברהם הירש לעמבערגער, מרדכי שטערן. דער רייכסטאג האט זיך אבער אויך דעמאלט גע־שלאסן, ניט באשלוסנדיק גארניט אין דער אידן־פראגע.

אין יאר 1830 האט זיך די אידן געדאכט, אז זיי ווערן געהאלפן. פארשי־דענע מאגנאטן האבן זיי פארשפראכן ביי זייער זיצונג אין רייכסטאג צו פארבע־

סערן די לאַגע פון אידן, אַבער אויך דעמאָלט איז דערפון גאָרנישט געוואָרן, ווייל דער רייכסטאָג האָט נאָר געזאָלבט דעם קייסער פערדינאַנד, און הגם זיי האָבן די אידישע שליחים אויפגענומען פריינדלעך און זיי געלאָזט געבן די ברכה אין העברעאיש און אין דייטש, אַבער וועגן פאַרבעסערן די אידישע לאָגע האָבן זיי דעמאָלט אפילו ניט פאַרהאַנדלט.

דאָס זעלבע האָט פאַסירט אין יאָר 1832 — זיי האָבן אויך דעמאָלט געהאַט פאַרשפראָכן אַ ישועה. די אידן האָבן זיך צוגעגרייט מיט זייערע בקשות און געפופן וויכטיקע מענטשן אויף אַ באַראָטונג. ביי יענער אַסיפה איז שוין קענטיק געווען די צעשפּליטערונג אין צווי טיילן, וועלכע זיינען שפּעטער אויסגעוואַקסן אין צווי מעכטיקע פאַרטייען: אַרטאָדאָקסן און רעפאָרמיסטן. יעדע פאַרטיי האָט געזוכט באַהאַלטענערהייט אַרייַנצוגנב'ענען איר פּראָגראַם און זיך צו פאַר־זיכערן מיט דער פירערשאַפט ביי די פאַרבאַרייטונגען צו דער אַסיפה, און די אַנדערע פאַרטיי האָט אומשולדיקערהייט געמאַכט שווערי־קייטן.

גבריאל אולמאַן, דער בודאַפּעסטער ראש־הקהל און פירער פון דער מאַדער־נער פאַרטיי, האָט פאַרגעשלאָגן, אַז מען זאָל איבערגעבן די גאַנצע שתדלנות־אַרבעט צו עטלעכע חשוב'ע בעלי־בתים, וועלכע האָבן צייט און געלט; זיי זאָלן אַכטונג געבן אויף דער זאַך, און ווען זיי וועלן זען, אַז די שעה איז פאַסיק, זאָלן זיי זיך משתדל זיין. צווישן דער צייט זאָלן זיי רעדן מיט פריינד, מאַגנאַטן און פירערס פונם רייכסטאָג און מאַכן פאַרבאַרייטונגען פאַר דער זאַך. די פּרעש־בורגער גרופּע און זייער פירער, דער שתדלן און אָדם חשוב ר' אַברהם הירש לעמבערגער, האָבן פאַרשטאַנען די מחשבה: זיי, אָפס גבירים און גרויסע סוחרים פון בודאַפּעסט, דענקען זיכער, אַז אַלע דעלעגאַטן וועלן זיי איבערגעבן דעם כבוד, און ממילא וועלן זיי ביי דער רעגירונג שפּעטער אַנערקענט ווערן אָפס די אַנער־קענטע פירערס פונם אידישן פאָלק, — און דאָס האָבן זיי ניט געוואָלט. זיי האָבן צו בודאַפּעשט בכלל, און ספּעציעל צו די בודאַפּעשטער פירערס ניט געהאַט קיין צוטרוי. האָבן זיי דעם פּלאַן צוריקגעווויזן, און ס'איז געבליבן, אַז די 54 קומיטאַטן זאָלן עס אַנטשיידן דורך זייערע דעלעגירטע. פּלוצים איז דער רע־פאָרם־ראַביי אַהרן כארין, אראדער ראַביי, אַרויס מיט אַן אָפענעם בריוו, וועלכער האָט אויפגעשטורעמט דאָס לאַנד. ער האָט געבעטן אַלע דעלעגירטע צו העלפן אולמאַנען אין זיין פּלאַן. דאָס אַליין, אַז כארין איז געווען אולמאַנס פירשפּרע־כער און העלפער, האָט אַ סך געהאָלפן דער ארטאָדאָקסישער גרופּע, און דער פּלאַן איז דורכגעפאָלן. אַבער גלייכצייטיק איז אַלץ צעפאָלן געוואָרן. ס'האָט געהייסן — ווייטער ווארטן...

דאָס יאָר 1840 האָט געבראַכט צו אַ סך לענדער האָפענונגען אויף פרייהייט, און אויך די אידן האָבן שטאַרק געהאָפט, אַז ענדלעך וועט די מחיצה צווישן זיי און די ניט־אידן צעזאַמענפאַלן, און האָבן ווייטער געבעטן, מען זאָל ענדלעך דערפילן זייערע בקשות: א) אָפּצושאַפן דעם טאָלעראַנץ־שטייער; ב) מען זאָל דערלויבן אידן צו וואוינען וואו זיי ווילן; ג) זיי זאָלן מעגן האַנדלען מיט וואָס זיי ווילן; ד) גלייכצוברעכטיקן אידן מיט ניט־אידן.

דער גרויסער טאָג איז געקומען! מען האָט די אידן־פראָגע אויפגענומען אין רייכסראָט. שיינע לויב־געזאַנגען זיינען געהערט געוואָרן איבער די אידן. אַ סך גראָפֿן האָבן זיך זייער שיין אויסגעדריקט איבער אידן. דאָך האָבן ס׳רוב דעפּוטאַטן געפֿאָדערט פון די אידן צו מאַכן קודם־כל עגווייסע ענדערונגען אין זייערע מנהגים, איבערבייטן דעם שבת אויף זונטאָג. אָפּילו די מעסיקע ליבע־דאָלן האָבן אויך צוגעשטימט, אַז די אידן מוזן אויסבעסערן זייערע מנהגים און זיך מער צופּאַסן צום אונגאָרישן פֿאָלק; דאָך האָבן זיי איינגעשטימט צו געבן אידן די דערלויבעניש צו וואוינען וואו זיי ווילן, מיטן אויסנאַם פון די געגנטן פון גאָלד־מינעס.

די מאָדערנע אידן האָבן טריאומפירט: „איר זעט, — האָבן זיי גע׳טענה׳ט, — מיר קענען איצט באַקומען אַלץ, וואָס מיר ווילן, אונטער דעם באָדינג... מיר זאָלן אַוועקוואַרפן די ניט־וויכטיקע דינים און מנהגים". (וועלכע — שבת, יום־טוב?). אַזוי האָט זיך די זאַך געשלעפּט עטלעכע יאָר. ס׳זיינען געווען אַ סך אָרטיקלען אין די צייטונגען. אַ סך האָבן פאָר אידן געהאַט גוטע וועלטער, אַ סך — ניט.

אין יאָר 1844 איז אין אונגאָרן דערשינען אַ נייער שטערן: דער באָוואוסטער רעוואָלוציאָנער און פּאָליטיקער לודוויג קאשוט איז אָרויס פון תפיסה צו קעניגן, און באָלד האָט ער געגומען אַ שטעלונג צו דער אידן־פראָגע. אין זיין צייטונג „פּעשטי הירלאַפּ" (דעם 13טן מאַי 1844) האָט ער געמאַכט אַ פּאָרשלאָג, אַז אידן זאָלן צוזאַמענרופן אַ מין „סנהדרין" (דאָס האָט ער מסתמא געגומען פון נאַפּאָלעאָנען) און זאָלן מאַכן געוויסע „ענדערונגען" אין די אידישע מנהגים, דינים, און אויך „אָרדענונגען" אין זייער רעליגיעזן לעבן. ס׳רוב קהילות האָבן שטאַרק פּראָטעסטירט קעגן דעם און בפירוש געזאָגט, אַז זיי זיינען מוחל אַלע פריוהייטן און גלייכקייט, אויב מען בעט זיי צו מאַכן ענדערונגען אין זייער אמונה אָדער מנהגים. דאָך האָט קאשוט אין זיין צייטונג וווייטער געפאָדערט פון אידן צוצופּאַסן זיך. ער שרייבט דאָרט, אַז ער קען ניט פאַרשטיין, ווי אַזוי אידן קענען פאָרלאַנגען גלייכבאַרעכטיקונג, ווען זיי ווילן מיט די אונגאָרן ניט עסן בייַ איין טיש.

דאָך זיינען די יאָרן 1844—1846 געווען ווי שליחים, וואָס האָבן אָנגעזאָגט, אַז באָלד־באָלד וועלן אידן באַקומען זייער לאַנג־דערוואַרטע פרייהייט, איבער־הויפּט ווען ס׳איז אָנגעקומען דאָס גרויסע נייעס, אַז דער קייסער פערדינאַנד דער פינפטער האָט ענדלעך אָראָפּגענומען פון די אידן דעם שאַנד־פלעק, קינ׳ס צייכן, וועלכן זיי האָבן געטראָגן אויף זייער פּנים הונדערט יאָר, — דעם טאָלעראַנץ־שטייער, מיטן תנאי אָפּצוצאָלן מיט אַמאָל איין מיליאָן מיט צוויי הונדערט טויזנט גולדן. הגם די באַפרייאונג האָט זיי געקאָסט אַ גרויסע סומע, זיינען די אידן דאָך געווען גלייקלעך, אַז ענדלעך האָבן זיי דערלעבט צו זען סימנים פון פרייהייט, און האָבן שטאַרק געהאָפט, אַז אויך די אַנדערע פאָלאַנגטע בקשות וועלן נאָכ־געגעבן ווערן.

ראַבּיי לעאָפּאָלד לעוו,[10] אָבער־ראַבינער פון סעגעד און אַ פּייערדיקער קעמפּער פאַר גלייכבאַרעכטיקונג, און יצחק איינהאָרן,[11] שפּעטער גערופן עדע

---

[10] ראַבּיי לעוו איז געווען איינער פון די טעטיקסטע רעפאָרם־ראַבּיים אין אונגאַרן. ער איז אויך געווען אַ געלערנטער, שריפטשטעלער און רעדאַקטאָר. ער האָט אַ סך ויכוח־טיקע און מינדער־ויכוחים ביכער פאַרפאַסט, און אין כמעט אַלע זיינע ביכער געפאָדערט עמאַנציפּאַציע. ער האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דעם מלחמה־יאָר, ווען אונגאַרן האָט געפּרואוועט זיך צו באַפרייען פון עסטרייך און ווערן זעלבסטשטענדיק. ער איז אויך שפּעטער אַרעסטירט געוואָרן דורך די עסטרייכער.

ער איז אין אָנהויב געווען ראַבּיי אין פּאפּא, אָבער ער איז פון דאָרט פאַרטריבן געוואָרן, ווייל די פרומערע אידן האָבן באַהויפּטעט, אַז ער קען ניט לערנען און האָט קיינמאָל ניט באַקומען קיין התרת הוראות פון פאַרלעסלעכע רבנים. כאָטש ער האָט זיי געוויזן אַ התרת הוראה פון ראַבּיי ראַפאַפּאָרט פון פּראָג, האָט עס די פרימערע אידן ניט באַרואיקט, ווייל זיי האָבן געזען, אַז ער איז ווייט פון צו זיין אַ תלמיד־חכם. חוץ דעם איז ער אינגאַנצן געשטאַנען אונטער אהרן כאריגס אַראַדער רעפאָרם־ראַבּייס איינפלוס.

ווען איך האָב אין יאָר 1920 באַזוכט די וינער אידישע ביבליאָטעק ,צוליב מיין אַרבעט „תולדות משפחת ראָזענטאַל", געפונען דעם פאַלגנדן בריוו (זע אין העברעאיש אין מיין ספר „תולדות משפחת ראָזענטאַל", זייט 95), געשריבן ראש חודש סיון 1841: „איר, מיינע פרייַנד (ר׳ שלמה ראָזענטאַל און ראַבּיי שואב, פּעסטער רב און לעו״ס שוער), האָט מיר צוגעטיילט כבוד און ערע. איין בריוו פון אייך וואָלט אויך געטוג געווען פאַר מיר, כדי צו דערפילן די בקשה צו געבן התרת הוראה פאַרן חכם יהודה לעף. איך שיק אים דאָ סמיכת הוראה און אויך אַ בריוו, ער זאָל וויסן, וויַ אַזוי צו פירן דאָס רבנות...".

ראַפאַפּאָרט האָט דעמאָלט ניט געוואוסט, אַז ער וועט אַמאָל אָנגעקלאָגט ווערן פאַר דעם. וי גיט מען אַ התרת הוראה אַ מענטש, וועלכן מ׳האָט קיינמאָל ניט געזען? און לעוס באַרימט־רייַען מיט ראַפאַפּאָרטס סמיכה האָבן אויך גאָרניט געמיינט, ווייל ראַפאַפּאָרט האָט אים אפילו ניט געפּרואוועט אין לערנען. דאָך האָט ער איבערגעלאָזט אַ זון, אַברהם חיים (אימאָנועל) לעוו, וועלכער איז געווען אַן אָדם חשוב און אַרטאָקיש געשטימט (זע קאַפּיטל 6).

[11] איינהאָרן איז געווען אַ זעלטענע דערשיינונג און אַ מאַן מיט גרויסע פעאיקייטן. ער איז געבוירן געוואָרן אין „עיר חדש" („וואג־אוהעל" — אין אונגאַריש), געלערנט תורה אין זיינע יונגע יאָרן, שפּעטער געוואָרן אַ פּעאיקער שרייבער און פייערדיקער רעדנער. ער איז געקומען קיין פּעסט און דאָרט אויפגעשטורעמט די שטאָט מיט זיינע רעדעס פאַר אַסימילאַציע. ער האָט ניט געוואוסט פון קיין גרענעץ וואו שטיין צו בלייבן. ער האָט אַלץ געוואָלט אַוועקגעבן פאַר גלייכבאַרעכטיקונג, אַפילו דעם שבת איבערבייטן אויף זונטאָג, אַפשאַפן מצות מילה. די קהילה האָט אים אַרויסגעוואָרפן, אָבער ער האָט געוואָרט אויף דעם, ווייל גלייך נאָכדעם האָט ער געגרינדעט אין בודאַפּעסט אַ זעלבסטשטענדיקע קהילה, אוך געווען דאָרט דער ראַבּיי. אין יאָר 1848, בייַ דער פרייהייטס־מלחמה, האָט ער געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע, און זיינע פלאַם־פייערדיקע דרשות האָבן געבראַכט טויזנטער יונגעלייט צום פראָגט. ביים סוף פון דער מלחמה האָט ער אָבער געמוזט אַנטלויפן, ווייל די עסטרייכער האָבן אים געוואָלט דערשיסן. ער האָט פונדעסטוועגן אויך דערלעבט נחת: אין יאָר 1867, ווען קייסער פראַנץ יאָזעף האָט אַלע פּאָליטישע פאַרברעכערס צוריקגעגעבן זייער פרייהייט, און די אַנטלאָפענע דערלויבט צוריקצוקומען, איז אויך איינהאָרן צוריקגעקומען. ער האָט געביטן זיין נאָמען אויף עדע האָרן און געוויידמעט זיין לעבן פאַר פּאָליטיק. ער איז דערווייַלט געוואָרן אַלס דעפּוטאַט און שפּעטער באַשטימט געוואָרן אַלס שטאַטס־סעקרעטאַר. דער געוועזענער ישיבה־בחור און ראַבּיי פון דער פּעסטער רעפאָרם־געמיינדע האָט דאָך דערלעבט צו זען פרוכט פאַר זיין גרויסער אַרבעט אין יאָר 1848.

האָרן, האָבן אויפגעשטורעמט דאָס לאַנד און געבעטן די אידן זיך צו מאַדערני־זירן. מיט פיבערישער שנעלקייט האָט מען זיך געמומען צוצוגרייטן צו דער עמאַנציפּאַציע. אין די הייזער, געשעפטן, שולעס און שולן האָט מען שוין גע־הערט רעדן אונגאַריש, מענער און פרויען, יונג און אַלט האָבן זיך געמומען לערן נען אונגאַריש. אַלץ האָט געהאָפט און גע׳חלומ׳ט, גע׳חלומ׳ט און געהאָפט ביז צום גרויסן טאָג, דעם 15טן מערץ 1848, דעם גרויסן טאָג אין דער וועלט־געשיכטע.

✡ ✡ ✡

דאָס יאָר 1848 איז באַצייכנט אין דער וועלט־געשיכטע אַלס דאָס בלוטיקסטע יאָר. ס׳זיינען פאַרגעקומען מרידות און מלחמות כמעט אין יעדן לאַנד אין אייראָפּע. דאָס פאַלק האָט דערוואַכט פון זיין לאַנגיעריקן שלאָף און מער ניט געוואָלט זיין פאַרשקלאַפט צו די פריצים, ווי ביז דעמאָלט, און האָט געפאַדערט פרייהייט און גלייכבאַרעכטיקונג. אין קיין שום לאַנד איז אָבער דאָס ניט אַנגעקומען גרינג; אומעטום האָט זיך געגאָסן בלוט. די מאַכט האָט דערווייל געראַבעוועט, געפּלינדערט, געצונדן און געמאַרדעט. איראָפּע איז געווען איינגעהילט אין פייער און אין בלוט.

אויך דאָס אונגאַרישע פאַלק האָט געפּילט דעם אויפברויז פון די איראָפּעאישע פאַלקסמאַסן. די מאַדיאַרן זיינען ביז דעמאָלט געווען צווייפאַך פאַרשקלאַפט — צו די פריצים און צו עסטרייך.

איך האָב אין דעם וואָג־אוהעלער געמיינדע־אַרכיוו געפונען אַ באַשרייבונג וועגן די פאַסירונגען מיט די וואָג־אוהעלער (אין העברעאיש — „עיר חדש") פון דעם פעאיקן חזן לייפמאַן אליהו קארניק. ס׳איז אַן אינטערעסאַנטער דאָקומענט, און איך גיב אים דא איבער אין זיינע ווערטער:

„אין יאָר 5608, ניינצן טעג אין אָדר (2—4 פעברואַר 1848) האָט אין פראַנקרייך פאַסירט די פאַלגנדע געשיכטע: דאָס פראַנצויזישע פאַלק האָט געפאַדערט פונם קייסער לודוויג פיליפּ פרייהייט; און אַזוי ווי ער האָט זיי ניט געוואָלט באַפרידיקן, האָט אויסגעבראָכן אַ מלחמה צווישן פאַלק און מיליטער. דאָס פאַלק האָט געוואונען; דער קייסער מיט זיין פאַמיליע זיינען פאַרטריבן געוואָרן און ס׳איז אויסגערופן געוואָרן אַ רעפובליק.

דאָס נייעס האָט זיך שנעל פאַרשפרייט איבער גאַנץ אייראָפּע, און אַ סך האָבן געפרואווט נאָכצוטאָן די פראַנצויזן. אויך אין ווין האָבן די סטודענטן פאַרלאַנגט פרעסע־פרייהייט און נייע קאָנסטאַטוטן. אין פרעשבורג זיינען גראָד דעמאָלט געווען אַלע מאַגנאַטן און גראָפן פאַרזאַמלט אויף אַ באַראַטונג אין זייער רייכסטאָג. הערנדיק די נייעס פון ווין און פאַריז, האָבן זיי גלייך אַוועקגעשיקט עטלעכע גראָפן קיין ווין צו פאַרלאַנגען אַ זעלבסטשטענדיקע רעגירונג. דער קייסער האָט זיך פאַרלוירן צוליב די פיל פאַרלאַנגערס און געמוזט נאָכגעבן זייער פאַרלאַנג. די אונגאַרישע גראָפן זיינען צופרידן אַהיים געקומען און דערווייל

גראָף באָטאַני פאַר מיניסטער־פּרעזידענט, גראָף עסטערהאַזי פאַר קריגס־מיניס־
טער און לודוויג קאשוט פאַר פינאַנץ־מיניסטער. כדי צו זיין זיכער, אַז דער
קייסער וועט שפּעטער ניט צוריקציען זיין פאַרשפּרעכן און די געגעבענע פּריי־
הייט פאַר אונגאַרן, האָבן זיי גלייך דערקלערט פּרייהייט פאַר אַלע אייִנוואוינער,
אַרייִנגערעכנט די פּויערים און פּעלד־אַרבעטער, וועלכע זיינען ביז דעמאָלט גע־
וען פאַרשקלאַפּט ביי די פּריצים, און נאָר זיי אַליין האָבן געצאָלט שטייער און
זיינען פון איצט אָן געווארן פרייַ מענטשן און קענען ווייַן דערלאַנגען.
אָבער די אונגאַרישע מאַגנאַטן האָבן צו זיי געזאָגט: „כדי איר זאָלט זיין זיכער
מיט אייַער פּרייהייט, מוזט איר אויך האָבן געווויסע פליכטן. אייַער שפּראַך מוז
זיין אונגאַריש, און איר זאָלט וויסן, אַז איר וועט מעגלעך מוזן פאַרטיידיקן אייַער
פּרייהייט מיט דער שווערד, ווייַל עסטרייך וועט זי אפשר וועלן צוריקנעמען פון
אייך".

בנוגע די אידן, איז אין דער דעקלאַראַציע גאָרניט געווען דערמאָנט. עט־
לעכע האָבן געזאָגט, אַז ס'זעט אויס, אַז אויך אידן וועלן גענישן פּרייהייט, אָבער
ס'רוב פונם פאָלק האָבן פראָטעסטירט און גע'טענה'ט, אַז זיי ווילן ניט, דער איד
זאָל זיין פריי! סיי־ווי־סיי האָט שוין דער איד אַלץ פאַרכאַפּט, די גרויסע גע־
שפּעטן געהערן צו אידן, זיי האָבן שוין אַלע געלטער צוזאַמענגענומען. און
ווידער אַ סך פונם פאָלק האָבן פאַרשטאַנען, אַז פּרייהייט מיינט צו טאָן וואָס
מען ווייַ: רויבן, פלינדערן, שלאָגן און מאָרדן, און מען וועט דערפאַר ניט בא־
שטראָפט ווערן. זיי האָבן בפירוש געזאָגט: „די אידן האָבן אין די הונדערטער
יאָרן שוין גענוג אָנגעזאַמלט. איצט וועלן מיר פון זיי דאָס אַלץ אָוועקנעמען,
און מיר וועלן די אידן שיקן קיין אַמסטערדאַם".

וועו מיר האָבן געהערט די שרעקלעכע ווערטער, האָבן מיר זיך זייער
דערשראָקן, און אין די קומיטאַטן פּרעשבורג און נייטרא איז געווען אַ שרעק
ארויסצוגיין אין גאַס. די אויפרעגונג ביים פאָלק איז געוואַקסן פון טאָג צו
טאָג... און פּלוצים האָבן מיר דערהערט, אַז אין טירנוי האָט מען די אידן
אַרויסגעטריבן פון שטאָט.[12] וועו די פּרעשבורגער קריסטן האָבן וועגן דעם זיך

---

[12] ער דערציילט נאָר פון טירנוי און פּרעשבורג און פון נאָך צוויי שטעט, און אין אמת'ן האָבן אויסגעבראָכן אומרוען אין אַ סך שטעט. פינפקירכען און עדענבורג זיינען געווען די ערשטע שטעט צו לויבן פון דער „פרייהייט". אין שטוהלווייסענבורג האָבן די גוים באַשלאָסן, אַז די אידן מוזן גלייך פאַרלאָזן די שטאָט. אין סאָמבאָטהעל זיינען זיי באַפאַלן די אידן מיט אַ וויילדן כעס, און ווער ס'האָט געקענט, איז אַנטלאָפן, און זיי זיינען אָנגעגאַנגען מיטן רויב און פּלינדערונג. ס'איז אמת, אַז אין רוב מקומות זיינען די פריצים און די העכערע באַאַמטע גלייך געקומען די אידן צו הילף און האָבן פאַרטריבן די רויבערס, אָבער קיינער האָט ניט גוטגעמאַכט דעם שאָדן.

די אידן האָבן גלייך געוואָלט זיך אָרגאַניזירן און זיך אַליין שיצן, אַכטונג געבן אויף זייערע הייזער און געשעפטן און פאַרזיכערן אָרדענונג אין די שטעט, אָבער די רעגירונג האָט זיי אָנטאָגט און זיי אַהיימגעשיקט.

אויך אין בודאַפּעסט, דאָרט וואו דער אידישער פאַטריאָטיזם האָט ניט געוואוסט פון קיין גרענעץ, האָט מען די אידן אַהיימגעשיקט און זיי ניט געגעבן קיין געווער צו פאַרטיידיקן זיך.

דערוואוסט, האָבן זיי אויך אַרויסגעווייזן וואָס זיי קענען: זיי האָבן געזויבט, פאַר־ניכטעט, און אין דער באַוואוסטער אידישער געטאָ „שלאָסבערג" איז ניט געבליבן קיין גאַנץ הויז. די אידן זיינען געלאָפן צו דער פאַליציי, אָבער זי האָט זיי אויסגעלאַכט. פון דאָרט זיינען זיי געגאַנגען צו די גראַפן, פירערס פונם רייכס־טאָג, וועלכע האָבן די זאַך יאָ געזומען ערנסט, אָבער זיי האָבן דערקלערט, אַז זיי זיינען מאַכטלאָז אין אַזאַ צייט. ס׳זיינען אויך פאַרגעקומען פאַגראַמען אין סערעד און נאדאש.

און מיר, אייגנווויינער פון עיר חדש, האָבן פונקט שביעי של פסח געהערט די שרעקלעכע נייעסן פון פרעשבורג און פון נאדאש, איז שוין ממילא דער יום־טוב פאַרשטערט געוואָרן, נאָר מער, וועלן מיר האָבן באַקומען ידיעות, אַז דאָס פאַלק אין די דערפער און אין די שטעט קלויבט זיך איבערצופאַלן אונז. מיר האָבן זיך צוגעגרייט צו דריי זאַכן: צו תפילה, צו מתנות און אויך צו אַ מלחמה. קודם־כל האָבן מיר געֶערדט וועגן דעם מיט די אייגנווויינער פון שטאָט און אויך זיי געגעבן געלט. מיר האָבן חוץ דעם געבעטן דעם הויפט פונם קומיטאָט אונז אַרייגנצושיקן מילִיטער, וואָס זאָל אַכטונג געבן אויף דער אַרדענונג אין שטאָט און אויפן יאָר־מאַרק, וואָס האָט געזאָלט פאַרקומען מאָנטאָג, 28 טעג אין ניסן, 1848.

ענדלעך, דער טאָג איז געקומען. טויזנטער גוים פון די דערפער זיינען אַרייגעקומען מיט זייערע ווייבער און קינדער. דער האַלבער טאָג איז דורך אַן שום געשעענישן. אָבער נאָכמיטאָג האָט אַ גוי פון טורא אָנגעהויבן אַ שטרייט מיט אַ סאָלדאָט, וואָס האָט אָכטונג געגעבן, און וועז דער סאָלדאָט האָט אים געוואָלט באַשטראָפן, זיינען אָנגעלאָפן גוים און געשריגן אויפן סאָלדאָט: „מיר ווייסן, אַז די אידן האָבן דיך געגומען צו שטיין דאָ!" אַזוי ווי זיי האָבן נאָר דערמאָנט דאָס וואָרט „אידן", איז געוואָרן אַ געלאָף און אַ געשריי, שטיינער האָבן אָנגעהויבן צו פליִען אין די אידישע געשעפטן, דער עולם האָט זיך געלאָזט גיין רויבן און פלינדערן. אָבער באַלד ווי דאָס האָט פאַסירט, זיינען ווי פון דער ערד אויסגעוואַקסן יונגע קרעפטיקע אידישע בחורים, וואָס האָבן באַפאַלן די גוים און זיי שרעקלעך געשלאָגן. אָבער וועז די בחורים האָבן געזען, אַז די סאָלדאָטן און זשאַנדאַרן העלפן זיי ניט, האָבן זיי פאַרלוירן דעם מוט, און די ווילדע כולִיגאַנעס האָבן ערשט אויף אַן אמת אָנגעהויבן צו רויבן.

צוואַנציק שעה האָט געדויערט דער איבערפאַל. אַלץ, וואָס מיר און אונ־זערע עלטערן האָבן אָנגעזאַמלט, איז אין איין טאָג פאַרניכטעט געוואָרן. זיי

אויך דאָרט איז מען באַפאַלן אידישע געשעפטן און גערויבט. ס׳איז אַ וואונדער, און איר מעגט זאָגן וואָס איר ווילט, אָבער ס׳איז דאָך אַ היסטאָרישער פאַקט, אַז אין אונטער־אונגאַרן, דאָרט וואו די אידן האָבן זיך ניט געקאָכט מיט זייער פאַטריאָטיזם און ניט געשטורעמט מיט זייער מאַדיא־ריזירן זיך, און ניט אַוועקגעוואַרפן די אידישע שפראַך, און ניט אויסגעטאָן די אידישע קלייֿ־דער, און געגאַנגען מיט אַ הדרת־פנים, — דאָרט האָט די גאַנצע צייט גארנישט פאַסירט. זיי האָבן מיטן גוי ברידערלעך געלעבט און זיך כאַרשטאַנען, און ס׳איז קיינעם ניט איינגעפאַלן צו רויבן, צו פלינדערן אָדער צו שלאָגן.

האבן אויך געשענדעט ספרי־תורה׳ס. אזוי ווי די פריצים פונם קומיטאט טרענ־ טשין האבן געהערט, וואס ס׳טוט זיך אין עיר־הדש, זיינען זיי גלייך געקומען צו לויפן מיט רעוואלווערן און ביקסן, און אלע רויבער זיינען אנטלאפן. דאס איז געשען א דאנק דעם פאסטמייסטער פאלטויף, וועלכער האט גלייך געשיקט א רייטער קיין טרענטשין איבערצוגעבן די פריצים וועגן דעם, וואס ס׳האט פא־ סירט".

✡ ✡ ✡

די אונגארישע אידן זיינען אויפגעציטערט געווארן. הייסט עס, אז זייער חלום פאר די 60 יאר וועגן פרייהייט, גלייכהייט — איז גאר אן ענין פון שלאגן און רויבן אידן? אויף דער דאזיקער צייט האבן זיי אזוי לאנג געווארט? אויף דעם האבן זיי געבעטן? וואס בלייבט זיי איצט איבער צו טאן?

„קיין אמעריקע! קיין אמעריקע!" — איז געווארן יעדן אידס שלאגווארט. — „מיר זיינען דא פרעמד, מיר וועלן דא קיינמאל ניט עמאנציפירט ווערן. עס איז דא א פריי לאנד, וואס הייסט אמעריקע. אהין וועלן מיר גיין!"

אין יעדער שטאט זיינען געגרינדעט געווארן אמעריקאנער חברות. מען האט געזאמלט גלט אויף דעם צוועק און געמאכט פלענער פאר דער גרויסער רייזע. אין פרעשבורג אליין זיינען שוין געווען 70 פאמיליעס פארשריבן צום פארן, און אזוי איז אויך געווען אין בודאפעשט און אין אנדערע ערטער.

אבער פלוצים איז געשען גאר עפעס אנדערס — ניט קיין אמעריקע זיינען די אידן געפארן, נאר זיי זיינען געגאנגען אויפן פראנט: אונגארן האט דערקלערט עסטרייך קריג; אונגארן האט זיך געוואלט באפרייען פון עסטרייך און געהאלטן די צייט פאסיק דערצו. אזוי ווי עסטרייך איז שטארק געווען פארנומען מיט די אומרוען אין אירע לענדער, וועט אונגארן לייכט אנקומען צו דערארבערן איר פרייהייט. אונגארן האט אויפגעפאדערט אלע אירע אייגנווויינער זיך אנצושליסן אין אויפשטאנד און צוגעזאגט פאר עפעס דעם די אנערקענונג אלס בירגער.

די אידן האבן גלייך פארגעסן, וואס ס׳איז פארגעקומען ערשט מיט עטלעכע חדשים פריער און האבן זיך אלע ווי איין מענטש געשטעלט צום מיליטער־דינסט, איבערגעלאזט זייערע וויבער און קינדער, ארבעט און געשעפט, געגומען ביקסן און געגאנגען. די רעגירונג האט דאס געזען, אבער דאך זיי ניט עמאנציפירט. דער באוואוסטער עדע הארן האט ממש אויפגעשטורעמט דאס לאנד מיט זיינע פייערדיקע רעדעס. ער האט באזוכט אלע אידישע קהילות און אויך ניט־אידישע פארזאמלונגען, און מיט זיין אויסערארדנטלעכן כוח געשיקט טויזנטער מענטשן צום פראנט.

די אונגארישע אידן האבן ארויסגעוויזן א געוואלדיקן פאטריאטיזם. זייער איבערגעבנקייט איז באוואונדערט געווארן, זייערע גבורות זיינען געווען אוי־ סערגעווויינלעך, זיי זיינען געווען די ערשטע אין יעדער סכנה. זיי האבן אויס־ שפיאנירט דעם פיינטלעכן לאגער, געשווארצט וויכטיקע בריוו פון איין קאמענ־ דאנט צום אנדערן. אלע שולן און חברות האבן אוועקגעגעבן זייער גלט, זיל־ בער און חפצים פארן קריגס־צווק. די סערבן אין די שטעט פון קומיטאט

באַטשקאָ, וועלכע זיי האָבן דאָס געזען, האָבן קודם־כל פאַרשפּרייט אויפרופן צווישן די אידן און דאָרט געשריבן די פאָלגנדע ווערטער:

„מיר האָבן שטענדיק געוואוסט, אַז די אידן זיינען אַ קלוג און פאַרשטענדיק פאָלק. מיר לעבן שוין הונדערטער יאָרן מיט אייך אין פרידן און מיר פאַרשטייען זיך גוט. וואונדערט אונז איצט זייער, פאַרוואָס האָט איר זיך אַנטשלאָסן צו גיין קעמפן מיט די אונגאַרן? וואָס האָט אייך באַוואויגן דאָס צו טאָן? האָט איר אפשר פאַרגעסן, וואָס עס האָט פאַסירט מיט אייך דעם לעצטן פסח אין פרעש־בורג און אין פעסט און אין אַנדערע שטעט? ווייסט איר דען ניט, אַז זיי וועלן אייך ניט געבן קיין גלייכבאַרעכטיקונג? זיי האָסן אייך און ווילן אייך פאַרניכטן, זיי האָבן אַפילו ניט געלאָזן אייך טראָגן געווער, איר זאָלט זיך קאָנען פאַרטיידיקן. און איצט לויפט איר, די ערשטע,[13] שלאָגן אייערע אלטע שכנים! זאָלט איר וויסן, אַז איר וועט שפּעטער חרטה האָבן אויף דעם, וואָס איר טוט איצט. נאָך דער מלחמה וועלן די אונגאַרן ווייטער זיין פרעמד צו אייך, און איר וועט זיך שעמען פאַר אייערע איצטיקע מעשים".

די אידן האָבן זיך ניט געריכטעט מיט זייערע ווערטער, נאָר ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זייער אַרבעט. די אונגאַרישע מאַגנאַטן האָבן באַוואונדערט דעם אידישן כוח און מוט, און דער פּרעזידענט פון אונגאַרן, סעמערע, האָט אין אַ פייערדיקער רעדע געשילדערט דעם אידישן בייטראָג מיט די פאָלגנדע ווערטער:

„קיין פאָלק האָט נאָך ניט הערלעכער און מיט מער איבערגעגעבנהייט געקעמפט פאַרן לאַנד, ווי די אידן".

אַ געוויסער שבת אין גרויסווארדיין איז נאָך ביז היינט אומפאַרגעסלעך ביי די אידן אין אונגאַרן! ס'איז געווען אַ שבת פאַרמיטאָג. אלע אידן, יונג און אלט, מענער און ווייבער, זיינען געווען אין שול — אלע פאַרטיפט, פאַרטאָכט אין זייער תפילה. פלוצים איז אַ ציטערניש דורכגעגאַנגען יעדן, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען: אַ שליח איז געקומען אַנזאָגן, אַז לודוויג קאשוט, דער גרויסער פירער פונם פרייהייטס־קאַמף, קומט אין שול. קיינער האָט ניט געוואוסט דעם צוועק פון זיין קומען. אפשר ווייטער בעטן געלט, אַדער מענטשן פאַר דער מלחמה? זיי האָבן דאָך שוין אלץ אַוועקגעגעבן, קיין שטיקל זילבער איז מער ניט געבליבן ניט אין די שולן און ניט אין די היימען; קיין מעשענער לייכטער מער ניט געבליבן — אלץ אַוועקגעגעבן. קיין יונגערמאַן איז ניט געבליבן — אלע זיינען אַוועק קעמפן. אין שול זיינען געווען בלויז קינדער און אלטע אידן. וואָס קען זיין דער צוועק פון זיין קומען? ענדלעך, די גרויסע

---

[13] די סערבן האָבן שפּעטער פראָטעסטירט אויך מיט מעשים — זיי זיינען איבערגעפאלן עטלעכע ארטשאָפטן און גע'הרג'עט די אידן. זייער טרויעריק איז געווען זייער איבערפאל אי־בער דער שטאָט זענטא; דאָרט האָבן זיי כמעט אלע אידן אויסגע'הרג'עט, צוזאַמען מיט דריי רבנים: ר' איסר אולמאַן, זענטאר רב; ר' יעקב היילפערן, דער רב פון אַדאַ, וועלכער האָט זיך דעמאָלט אויפגעהאלטן אין זענטא; און ר' יעקב מינץ, דער זון פונם אלט־אויפגער רב ר' משה מינץ.

מינוט איז דאָ. קאשוט מיט זיינע באַגלייטערס, צווישן זיי עדע האָרן, זיינען אין שוּל. דער עולם הויבט זיך אויף מיט יראת־הכבוד. קאשוט פאַרבויגט זיך מיט גרויס רעספעקט פאַרן אָרון־קודש, גייט אַרויף אויף דער בימה און זאָגט:

„איך בין געקומען צו אייך, אידן, אין מיין אייגענעם נאָמען, ווי אויך אין נאָמען פון מיינע פריינד, די מיניסטאָרן, און אין נאָמען פונם אונגאַרישן פאָלק, צו בעטן פון אייך, אידן, אַנטשולדיקונג פאַר דער שלעכטער באַהאַנדלונג מצד דעם אונגאַרישן פאָלק אין פאַרלויף פון די טויזנט יאָר, וואָס איר וואוינט מיט אונז. מיר ווייסן פון די לעבן און פאַרפאָלגונגען, וואָס איר האָט געליטן אין אונגאַרן. מיר זענען איצט דעם טעות. די אידן זיינען די טייערסטע און בעסטע פאַטריאָטן. מיר פאַרזיכערן אייך, אַז פון איצט אָן וועט איר לעבן גליקלעך און רואיק אין אונ־גאַרישע אידנטום האָט דעמאָלט דורכגעלעבט. „גרויסע צייטן" זיינען דעמאָלט געווען. טאַטעס האָבן איבערגעגעבן זייערע קינדער, באַבעס האָבן די אייניק־לעך דערציילט פון דער שיינער צוקונפט, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט געחלומט. שיינע צייטן און שיינע אַרבעט! אָן ערך פון צוואַנציק טויזנט אידן האָבן זיך באַטייליקט אין קריג, הונדערטער זיינען אויסגעצייכנט געוואָרן, ס׳זיינען געווען אָ היפש ביסל אידישע מאיאָרן, 30 קאָפּיטאַנען און הונדערטער אָפּיצירן.[14] דאָך האָבן די אידן זייער גלייכבאַרעכטיקונג ניט באַקומען. בלויז אין דער לעצ־טער צייט, דעם 25טן יולי 1849, ווען די אונגאַרן האָבן געזען, אַז זיי האָבן דעם קריג פאַרלוירן, האָבן זיי די אידן אויף זייער לעצטער זיצונג עמאַנציפירט.

ביי דער שטאָט ווילאָגאָש איז פאַרגעקומען די אַנטשיידענע שלאַכט. די רוסן, וועלכע זיינען גערופן געוואָרן פון עסטרייך צו ראַטעווען די מלוכה, האָבן פאַרניכטעט די אונגאַרישע אַרמיי. זיי האָבן צעשמעטערט זייערע פעסטונגען. אונגאַרן האָט פאַרלוירן איר פרייהייט, די אידן האָבן פאַרלוירן זייער גלייכבאַרעכ־טיקונג. די פירער פון דער רעוואָלוציע זיינען פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט. הונדערטער זיינען אַרײַנגעוואָרפן געוואָרן אין די תפיסות, צווישן זיי אָ סך אידן, און ווען גענעראַל ווינדישגרעץ האָט אַריינמאַרשירט קיין בודאַפּעסט, האָט ער די אידן געלאָזט זאָגן, אַז זיי וועלן טייער באַצאָלן פאַר זייער פאַטריאָטיזם, און גענעראַל הייניו האָט אויף אייביק פאַרמאַכט יצחק אייזנהאַרנס שול, ווייל — ווי ער האָט געזאָגט — פון יענער שול איז אַרויס דער סיגנאַל צו רעוואָלוטירן. ער האָט אויך אַרויפגעלייגט אויף די אידן גרויסע שטייערן און פאַרלאַנגט פון זיי צו שיקן שיך און קליידער פאַר די עסטרייכישע און רוסישע אַרמייען. אָ סך

---

[14] ראַבי בערנשטיין האָט אין זיין בוך „1848 און די אידן" צוזאַמענגעשטעלט אַ ליסטע פון אַלע אידישע העלדן, וואָס זיינען אויסגעצייכנט געוואָרן ביי יענער מלחמה.

אידן זיינען אַנטלאָפן אין דער ריכטיקער צייט און אַזוי־אַרום זיך געראַטעוועט פון טויט.

מיכאל הילפּערין,[15] דער פּאָליקער שריפּטשטעלער און שפּראַכן־קענער, איז אויך געווען אויף דער שוואַרצער ליסטע, ווייל זיין ליד „צו דער קאַסע, אונ־גאָר!" איז געזונגען געוואָרן אין גאַנץ אונגאָרן און האָט אויפגעפּלאָמט די הער־צער און זיי געמאַכט בלוטדורשטיק. ער איז אַנטלאָפן קיין האַמבורג, און פון דאָרט קיין בריסל און דערנאָך קיין פּאַריז. ער איז געווען אַ שטיק צייט דער בעל־יוּעץ פונם אונגאָרישן מיניסטער־פּרעזידענט סעמערע און קאשוט. פון פּאַריז איז ער געקומען קיין אַמעריקע.

זייער גרויס איז געווען די געלט־שטראָף, וואָס הייבט האָט אַרויפגעלייגט אויף די אידן. אַחוץ די אַלגעמיינע קנסות האָבן זיי געמוזט צושטעלן אַן ערך פון צווי מיליאָן גולדן. דאָס איז איינגעטיילט געוואָרן לויט די קומיטאַטן אָון לויטן חלק, וואָס זיי האָבן געגומען אין דער מלחמה. די פּעסטער אידן האָבן באַצאָלט 169 טויזנט, פּרעשבורג — 80 טויזנט, נייטרא, סאבולטש, זעמפּלען, זעספּרעם, זאלא — צו 40 טויזנט גולדן.

דאָך האָט קייסער פראַנץ יאָזעף זייער אידל געהאָנדלט: ער האָט דאָס געלט, וואָס די אידן האָבן צוגעשטעלט, זיי צוריקגעשענקט, אָלס אַ שולד־פּאָנד צו פאַר־בעסערן די אידישע שולעס אין אונגאָרן. אפשר האָט אויך אים געווירקט די גרויסע רבנישע דעלעגאַציע, וועלכע איז גלייך נאָך דער רעוואָלוציע פאַר אים דערשינען, כדי אים אויסצודריקן זייער רעספּעקט און אונטערטעניקייט, מעלדנדיק גלייכצייטיק, אז דאָס רוב פונם אידישן פאָלק איז געווען קעגן קריג און וועט אויף שטענדיק געטריי בלייבן די האַבסבורגס.

✡ ✡ ✡

אונגאָרן האָט פאַרלוירן איר פרייהייט און די אידן — זייער האָפענונג, דאָך איז די אידישע לאָגע אונטער פּראַנץ יאָזעף ניט געווען קיין שלעכטע. די אידן אין אונגאָרן האָבן קיינמאָל ניט פאַרלאָנגט קיין גלייכבאַרעכטיקונג בשעת דאָס לאַנד איז געווען פאַרשקלאָפט. זיי האָבן געוואָרט אויף אונגאָרנס באַפרייאונג און דעמאָלט געבעטן עמאַנציפּאַציע. און ווען אונגאָרן האָט בא־קומען דאָס רעכט (אין יאָר 1860) אויפצומאַכן דעם פאַרלאָמענט, האָט מען דאָרט באמת געוועדט וועגן דער עמאַנציפּאַציע פון אידן, אָבער ס׳איז ניט געווען קיין געלעגנהייט די זאָך דורכצופירן, ווייל דער פאַרלאָמענט איז ניט לאַנג געשטאַנען אָפן: — ער האָט זיך געעפנט און געשלאָסן עטלעכע מאָל אין יענע יאָרן.

ענדלעך איז געקומען דאָס יאָר 1867, באַוואוסט אָלס דאָס שלום־יאָר צווישן עסטרייך און אונגאָרן. אונגאָרן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק און אַ גלייכבא־רעכטיקטער שותף מיט עסטרייך אונטער איין קייסער. דער אונגאָרישער פאַר־לאָמענט האָט זיך געעפנט פאַר אייביק, און באַלד איז די אידישע פּראָגע פאַר־האַנדלט געוואָרן, אָבער אָן שוועריקייטן. דאָס אונטערשטע הויז ווי אויך דאָס

[15] געשטאָרבן אין אַמעריקע אין יאָר 1888.

אויבערשטע הויז (מאַגנאַטן־הויז) האָבן אין עטלעכע וועלטער גלייכבאַרעכטיקט די אידן און דעם 27טן דעצעמבער איז דער אַרטיקל 17 אונטערגעשריבן געוואָרן פון קייסער פראַנץ יאָזעף און גלייך אַריין אין קראַפט.[16] די אידן האָבן שפּעטער געפייערט די געשעעניש מיט שמחות און ימים־טובים. עס זיינען איינגעלאַדן געוואָרן מייסטנס גוים, גלחים, פּאָליטיקער, צו האַלטן רעדעס. מ׳האָט זיך געשוואירן אייביקע ליבע און פריינדשאַפט, וועלכע האָט אָנגעהאַלטן 50 יאָר, נאָך וועלכע די אידן זיינען פאַר גאָרניט צוריקגעשליידערט געוואָרן אויף צוויי טויזנט יאָר צוריק.

---

[16] איך בין גליקלעך צו זיין אַ בירגער פון דעם לאַנד, וועלכעס איז געווען דאָס ערשטע צו געבן זיינע איינוואוינער גלייכבאַרעכטיקונג — איך מיין די פּראַיניקטע שטאַטן פון אַמעריקע, וואָס האָבן די אידן עמאַנציפּירט אין יאָר 1783. נאָכדעם קומט פּראַנקרייך — אין יאָר 1791, נאָך איר האָלאַנד — אין יאָר 1796, ענגלאַנד — 1856, דייטשלאַנד — 1869. אונגאַרן איז אָבער געווען די ערשטע צו עמאַנציפּירן 700 טויזנט אידן.

קאַפּיטל 3

דער 60־יעריקער קאַמף צווישן די פּאַרגעשריטענע און די פרומע אידן אין אונגאַרן. — דער קאַמף אין בערלין. — ר׳ משה סופר. — די גרויסע אַסיפה אין בודאַפּעסט. — די שפּאַלטונג אין דעם אונגאַרישן אידנטום: די דריי פּאַרטייען — אָרטאָדאָקסן, רעפאָר־מיסטן און סטאַטוס־קוואָ.

מען הערט אָפט אַ באַשולדיקונג קעגן די אונגאַרישע אידן. מען זאָגט אויף זיי, אַז זיי זיינען עקסטרעמע מענטשן, פאַר׳עקשנ׳טע רעפאָרמיסטן, אַדער איבערגעטריבענע אָרטאָדאָקסן, אַדער פאַרקערט. ס׳איז אַ גרויסער טעות. אונ־גאַרן האָט ניט קיין עקסטרעמע מענטשן, נאָר מענטשן מיט אַ שיטה. אין אונ־גאַרן האָט זיך יעדער מענטש פאַרטראַכט און געגוג נאָכגעדענקט, איידער ער האָט באַשטימט אַ פּלאַץ און אָנגענומען אַ פּלאַטפאָרם. האָט ער אָבער אין מאָל באַ־שלאָסן זיך אָנצושליסן אין אַ פּאַרטיי, איז ער דאָרט מיט האַרץ און נשמה און וועט זיך ניט בייגן רעכטס אָדער לינקס. ווייל אין אונגאַרן, אויב אַ איד איז אַ מיטגליד פון אַן אָרטאָדאָקסישער שול, איז ער דערפאַר וואָס ער איז אַן איבער־צייגטער גלויביקער אין דער תורה, נביאים, חכמים און אין די חז״ל. דער איד וועט קיינמאָל ניט ווערן קיין מיטגליד אין אַ סטאַטוס־קוואָ אָדער אין אַ רעפאָרם־שול. ס׳האָט נאָך ניט פאַסירט אין אונגאַרן, אַז אַ איד זאָל זיין אַ מיטגליד אין צוויי שולן,[1] אויב די צוויי שולן געהערן צו פאַרשידענע ריכטונגען — אָרטאָדאָקסן, סטאַטוס־קוואָ אָדער רעפאָרמיסטן.

---

[1] יעדער רעכט־דענקנדיקער מענטש, וואָס האָט אַ שיטה, וועט פאַרשטיין יענעם אידן, וועלכער האָט אַ פּלאַטפאָרם און האַלט זיך מיט זיין שול, אין וועלכער ער גלויבט. זיי זיינען ניט עקסטרעם. עקסטרעם קענט איר רופן די אַמעריקאַנער אידן. זיי זיינען אַ רעטעניש מיט זייערע דרכים. איז עס ניט אַ רעטעניש, ווען אַ איד באַזוכט צו „כל־נדרי״ דעם טעמפּל, און צומאָרגנס גייט ער אין דער אָרטאָדאָקסישער שול און שלאָגט זיך אין האַרצן „על חטא״? אין אונגאַרן, ווען אַ איד וועט זיך דערלויבן צו הערן שיקסעס זינגען „כל־נדרי״, וועט ער שוין יום־כּפּור זיך ניט שלאָגן „על חטא״, ווייל ער וועט ניט וועלן הייסן אַ איד אַן אַ שיטה. איבע־ריקנס, זיינען אין אונגאַרן אַזעלכע שולן ניטאָ. אַפילו אין די עקסטרעמע רעפאָרם־שולן ווערט כל־נדרי־נאַכט און אַנדערש מאָל געדאַוונט אַלע תפילות אין לשון־קודש, און אַלע באַזוכער דאַוונען מיט מיטן חזן. אָבער אויך די אָרטאָדאָקסישע שולן זיינען אַ גרויס רעטענעניש, וועו מען פאַרקויפט שבת אין די שולן בילעטן (טיקעטס), מען קומט מיט אַן אויטאָמאָביל שבת אין שול און מען מאַכט פון דער שול אַ שענק, אַ רעסטאָראַן, אַ טאַנץ־זאַל, אַ הוליאַנקע־פלאַץ, אַ שפּיל־זאַל. איז דאָס ניט עקסטרעם? נאָר ווי געזאָגט, זיינען אין אונגאַרן אַזעלכע שולן ניטאָ, ווייל אַפילו אין די גרעסטע רעפאָרם־שולן ווערן אַזעלכע זאַכן ניט געטאָן. צי האָבן זיי מורא פאַר קדושת בית־הכנסת, אָדער זיי שעמען זיך פאַר די גוים — ווייס איך ניט.

און ווייל די אונגאַרישע אידן האָבן אַ שיטה און ווייסן וואו זיי געהערן, איז דערפאַר דער קאַמף געווען אַ שטאַרקער, אַן אויפריכטיקער, אַ מסירת־נפש־קאַמף פון בוידע זייטן.

צום סוף פונם 18טן יאָרהונדערט האָט זיך אין בערלין אָנגעהויבן אַ באַוועגונג צו מאַדערניזירן דאָס אידנטום, און אין ערשטן פערטל פון 19טן יאָרהונדערט האָט זיך די באַוועגונג אויסגעשפרייט אויך אין אַנדערע מקומות. פאַרשידן זיינען געווען די מאָטיוון פון דער באַוועגונג: געווען אינערלעכע מאָטיוון — די אידישע אינטעליגענטן, וועלכע זיינען דערצויגן געוואָרן אין פרייען גייסט פונם 18טן יאָרהונדערט, וואָס האָט זיך ניט געריכט מיט קיין טראַדיציעס און האָט אַלץ געבויט אויפן שכל, זוכנדיק אַלץ צו באַנייען לויטן איינזען פונם שכל, — זיי האָבן די שטרעבונג צו באַנייען זיך אָנגעוווענדט אויך אויפן אידנטום און געזוכט צו באַנייען עס לויט די נייע באַגריפן וועגן גאָטעסדינסט, וואָס איז ביי זיי געווען אָנגענומען.

ס׳זיינען אויך געווען אויסערלעכע מאָטיוון: די געביידעטע און אויפגעקלערטע, וועלכע זיינען געשטאַנען אויף דער זעלבער מדרגה פון בילדונג און אויפקלערונג ווי דער בעסערער ניט־איד, האָבן מער ניט געקענט דולדן די דערנידעריקע באַציאונג צו זיי מצד די רעגירונגען, סיי בנוגע זייערע רעכט, סיי בנוגע זייער געזעלשאַפטלעכן אָנזען. זיי האָבן געשטרעבט צו גלייכהייט מיט די אָנדערע אין אַלע פרטים, און די דאָזיקע גלייכהייט האָבן זיי געגלויבט צו דערגרייכן דורכדעם, וואָס זיי אַליין וועלן אויסזען גלייך ווי אָנדערע אין שפראַך, אין קליידונג און אין שול, און אינאיינעם מיט דער שול דאַרף מען אויך רעפאָרמירן. ניט בלויז פון סידור, און דער עיקר, מען דאַרף זיך אַליין רעפאָרמירן. ניט בלויז פון סידור דאַרף מען אַרויסוואַרפן יעדן זכר אויף אַ האָפענונג אויסגעלייזט צו ווערן, נאָר אויך יעדן וואונק, אַז מיר שטאַמען פון ערגעץ אָנדערש, ווי די אַרומיקע, און אַז מיר ווילן לעבן אָנדערש ווי די אַרומיקע, — נאָר אויך פון האָרצן דאַרפן מיר דאָס אַרויסוואַרפן. וואו מיר לעבן — צו דער דאָזיקער נאָציע געהערן מיר און מיט איר דאַרפן מיר פאַרשמאָלצן ווערן.

ס׳זיינען אָבער געווען איינפאָכע שטרעבערס פאַר מאָדערניזירן דאָס אידנטום, וועלכע האָבן ניט אַזוי טיף געטראַכט; זיי האָבן ניט געדענקט וועגן רעפאָרם אָדער עמאַנציפאַציע, נאָר זיינען געווען פשוט׳ע בעל־תאווה׳ניקעס און לייכט־זיניקע, וועלכע האָבן געשריגן: „ס׳איז ענוג! מער ווי ענוג! אַ בארג מיט געזעצן האָט מען אונז אָנגעהאָנגען, און ס׳איז שווער! מען מוז שניידן! אַזוי ווי איר הערט און לייענט ביי די משכילים און נאָציאָנאַלע אידן, וועלכע טענה׳ן: די רבנים זיצן און טראַכטן אַלץ מער אַרויפצולייגן אויף אונז, און מיר ווילן, די רבנים און מנהיגים זאָלן גרינגער מאַכן דאָס לעבן״.

אַנפאַלס, אין בערלין איז די מגפה אָנטשטאַנען און פון דאָרט פאַרשפרייט געוואָרן אין שטעט און אין לענדער. איך ווייל מיך אָפשטעלן אויפן געבורט־פלאַץ פון דער דאָזיקער מגפה און אין קורצן דורכגיין דעם געפערלעכן פעריאָד,

וועלכער האָט פֿאַרניכטעט קהילות און לעבנדער און גאַרניט דערגרייכט, אָדער פֿאַרקערט — דערגרייכט חורבנות און פֿאַגראָמען.

✡ ✡ ✡

אין אַ קאַלטןווינטער־טאָג פונם יאָר 1744 האָט אַ פֿאַרקריפּלט, שוואַך און אומבאַדייטנד אידיש אינגל מיט אַ קליין זעקל אויף זיין אייגעבויגענעם רוקן אַנגעקלאַפּט אין די טויערן פון בערלין און געבעטן דערלויבענים פון דעם שטרענגן אידישן וועכטער אַריינצוגיין אין דער בערלינער אידישער געטא. דער וועכטער האָט קודם־כל אונטערזוכט זיין זעקל, צי ס׳אַנטהאַלט ניט קיין גענב׳עטע זאַכן. דאָס בחור׳ל האָט אים שארף געקוקט אין די אויגן, טראַכטנדיק אפשר דערבי: „מיט דער צייט וועל איך אַפשאַפן דעם מיאוס׳ן מנהג און, מעג־לעך, די גאַנצע געטאָ". ער האָט אַבער געמוזט שווייגן. וועז דער וועכטער האָט קיין שום פֿאַרדעכטיקס ניט געפונען אין זיין זעקל, האָט ער אים געפרעגט:

— וואָס זוכסטו אין דער בערלינער געטאָ?

— איך בין פון דעסוי, און בין געקומען קיין בערלין לערנען תורה ביים רב ר׳ דוד פרענקל, וועלכער קען מיך פון דעסוי, וואו ער איז געווען רב — האָט דאָס אינגל געענטפערט.

„צו לערנען תורה" — אָט די פֿאַר וועלטער האָבן דעם שטרענגן וועכטער וווייכער געמאַכט. ער האָט גלייך געעפנט די טויערן פֿאַר דעם 14־יאָריקן אינגל און אים אַריינגעלאָזט. דאָס שוואַכע ישיבה־בחור׳ל איז געווען משה מענדעלזאָן, וועלכער האָט שפעטער אין אַ געוויסן זין באמת צעשמעטערט פֿאַר אַ קורצער צייט די וואָנד, וועלכע איז געשטאַנען צווישן אידן און ניט־אידן אין דייטשלאַנד און אפשר ערלעך געגלויבט, אַז מיר, אידן, קענען פֿאַרמיידן דעם האַס און די שנאה, וועלכע האָבן אין זיין צייט געהערשט אין דער ניט־אידישער וועלט קעגן פֿאָלק ישראל. ס׳איז אַבער געווען אַ דורכפֿאַל און אַ צווייפֿאַכער טעות. ערשטנס, האָבן די מענטשן, וועלכע האָבן געקעמפט אין זייער רייען, געהאַט אַנדערע אידעאַלן און פרינציפן. מענדעלזאָן האָט אפשר ערלעך געוואָלט צוזאַמענפֿאָרן דאָס אידנטום מיט דער וועלטלעכער בילדונג און באַווייזן פֿאַר דער גרויסער ניט־אידישער וועלט די שיינקייט פון ישראל׳ס גע־צעלטן. זיינע מיטהעלפער אַבער האָבן געוואָלט פֿאַרקויפן דאָס אידנטום צו דער וועלטלעכער בילדונג. זיי האָבן אַלץ, וואָס דער איד האָט, אַראָפגעוואָרפן נידעריק און אויפגעהויבן הויך אַלץ, וואָס דער גוי האָט.

צווייטנס, איז מענדעלזאָן געווען פון די מענטשן, וואָס זעען נאָר די געגנ־וואַרט. ער האָט געזען נאָר דעם היינט און ניט דעם מאָרגן, און וועז ער האָט יאָ דערזען די סכנה, וועלכע לויערט אויפן אידישן פֿאָלק דורך זיינע מעשים, און האָט אַנערקענט זיין טעות, איז שוין געווען צו שפעט.

משה מענדעלזאָן, זייענדיק אַ באַאַבטער שרייבער, געלערנטער און פילאָ־זאָף, האָט זיך דערוואָרבן אַ גאָר חשוב׳ן פֿלאָץ אין דער ניט־אידישער וועלט אין בערלין. ער האָט צו זיך צוגעצויגן די גרעסטע ניט־אידישע געלערנטע, דיכ־

טער און שריפטשטעלער. זיי האָבן אים אָפּגענעבן אַ סך כבוד, זיך מיט אים באַפריינדעט און זיין הויז באַזוכט. זיין הויז איז אויף אַן אמת געווארן אַ בית ועד לחכמים, דער צענטער פון שריפטשטעלער, פילאָזאָפן, דיכטער. דאָס האָט אין אַ געוויסן זין געברענגט כבוד דעם אידישן פאָלק, ווייל מענדעלזאָנס סטרייד האָבן פון צייט צו צייט געלאָזט הערן גוטע ווערטער איבער אידן. מענדעלזאָן האָט אויך איינגעלאָדן צו זיך אידישע געלערנטע און באַוואוסטע אידישע גבירים, כדי אויך זיי זאָלן זיך באַקענען מיט די גרויסע קריסטלעכע חשובים, און די קריסטן האָבן אָנגעהויבן איינצוזען, אַז דער איד באַזיצט מעלות, פּאַעזיי־טן, חכמה, בילדונג, און זיינען געווארן זייערע שתדלנים.

וען מענדעלזאָן וואָלט געווען אַ מאָן מיט אַ שארפן בליק און וואָלט געזען אויך דעם מארגן, — ניט נאָר די געגנווארט, — וואָלט ער געמוזט אַכטונג געבן, אַז די פריינדשאַפט צווישן איד און ניט־איד, וווּ אויך די צוזאַמענקונפטן אין זיין הויז זאָלן זיך נאָר באַגרענעצן אויף אינטעלעקטועלע און קולטורעלע יסודות, אָבער ניט ווייטער. ער האָט אָבער, לייַדער, דאָס ניט געזען, און אין קאָנסעק־וענץ האָבן פאַסירט זאַכן, וואָס האָבן גורם געווען אַ חורבן האומה.

ס׳זיינען צווישן מענדעלזאָנס געסט געווען אויך אַזעלכע, וואָס זיינען געקו־מען ניט כדי זיך צוצוהערן צו זיין פילאָזאָפישער שיטה אָדער צו באַשפּרעכן וועלט־פראָבלעמען, נאָר צוליב זיינע טעכטער. איבער נאָכט איז ביי מענדעל־זאָנס טעכטער פאַרשוואונדן די צניעות און באַשיידנהייט, וואָס זיי האָבן ביז דעמאָלט געהאַט. מיט צופרידנהייט האָבן זיי זיך צוגעהערט צו די חניפה־ווער־טער פון די יונגע קריסטלעכע געסט. מעגלעך, אַז זיי האָבן לכתחילה געוואָלט ווייזן דעם גוי, אַז אידישע מיידלעך זיינען אינטעליגענט, אָבער דער סוף איז געווען אַ טרויעריקער.

אַ סך רייכע בערלינער אידן האָבן מקנא געווען מענדעלזאָנען און אַ היפש ביסל רייכע בערלינער אידישע מיידלעך האָבן זיך מתקנא געווען אין מענדעל־זאָנס טעכטער און האָבן אויך געלעכצט נאָך קריסטלעכע פריינד און האָבן דער־פאַר ברייט געעפנט זייערע הייזער און סאַלאָנען פאַר קריסטן. זיי האָבן גאַנץ אָפט געמאַכט פאַרטיס און באַנקעטן, אויף וועלכע זיי האָבן ניט איינגעלאָדן קיין קריסטלעכע געלערנטע אָדער פילאָזאָפן, — צו זיי האָבן זיי גאָר קיין אינטערעס ניט געהאַט, — נאָר יונגע אָפיצירן און רעגירונגס־אָנגעשטעלטע. די אידישע טעכטער האָבן זיך געגנומען מיט אויסערגעווייניקלעכן פלייס צו לערנען די פראָנ־צויזישע שפּראָך, — וואָס איז אין יענער צייט געווען די שפּראָך פון דער אינ־טעליגענץ, — כדי צו געפעלן די גוים. איבער נאָכט האָבן זיי אַוועקגעוואָרפן זייער אידישן אוצר, קולטור און ציוויליזאַציע, געטראָטן מיט די פיס זייער יחוס און צניעות. ס׳איז אָפּגעווישט געווארן יעדע שפור פון באַשיידנקייט, פאַר־שוואונדן די אידישע מאָראַל, און מיט שמחה האָבן די מיידלעך אָנגענומען חתונה־פאַרשלאָגן פון זייערע נייע פריינד. אַזוי זיינען אין אַ קורצער צייט פאַר־געקומען אין בערלין עטלעכע־און־זעכציק געמישטע חתונות צווישן אידן און

קריסטן. די עלטערן האָבן שפּעטער באַווײַנט זייער אומגלּיק, אָבער העלפֿן האָבן זיי שוין מער ניט געקענט.

מענדעלזאָנס תּלמידים האָבן דאָס אַלץ געזען, דאָך האָבן זיי אין אַ סך מקומות אַרויסגעריסן די מאַכט פון די עלטערע בעלי־בתים און אַליין איבערגענומען די פירערשאַפט. זיי האָבן אומעטום פאַרלאַנגט פון די רבנים צו מאַדער־ניזירן די מנהגים און זיך צופאַסן צו דער מאָדערנער צייט. אין דייטשלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן מיט אידעאַליזם און ס׳איז דערגאַנגען ביז אַסימילאַציע; פון אויפ־קלערונג ביז נאַציאָנאַלער אונטערטעניקייט און פּוליטענדיקן אונטערגאַנג; פון פאַרלייקענען אַ פונקט אין שולחן־ערוך ביז אַרויסוואַרפן די תורה אינגאַנצן.

איין קהילה נאָך דער אַנדערער איז איבער נאַכט אָפּגעווישט געוואָרן און כמעט אויף אייביק אונז פאַרלוירן געגאַנגען. אין אַ סך קהילות האָט דער קאַמף גענומען אַ ביסל לענגער. ס׳איז געווען אָפּהענגיק דערפון, ווי שטאַרק אָדער שוואַך ס׳איז געווען די קראַפט פון יענע, וועלכע האָבן זיך אַנטקעגנגע־שטעלט דער רעפֿאָרם־באַוועגונג; ס׳איז אויך געווען אָפּהענגיק פון די מאַטיוון פון דער באַוועגונג, פון זייערע כוונות. אויב זיי האָבן געוואָלט דערגרייכן עמאַנ־ציפּאַציע, זיינען אַלע רייכע אידן צוגעשטאַנען צו זיי און ס׳רוב אויסגעפירט.

ווי געזאָגט, איז די דאָזיקע באַוועגונג דורכגעגאַנגען גאַנץ מערב־ און טיי־ווייז אויך מזרח־אייראָפּע, פון דייטשלאַנד קיין עסטרייך, איטאַליע, בעמעז, מערן, אפילו קיין גאַליציע און אונגאַרן. זי האָט דורכגעמאַכט דעם וועג, וואו מיט שוועלן קאַמף, וואו מיט וויניקער קאַמף, וואו מיט דערפאָלג, וואו מיט וויניקער דערפאָלג; אויף איין אָרט האָט די רעפֿאָרם זיך באַנוגנט מיט מעסיקע ענדערונגען, מיט אויבערפלעכלעכע שינויים, ערגעץ אַנדערש מיט אַ גרינדלעכער ענדערונג; אַלץ איז אָפּגעהאַנגען דערפון, ווי שטאַרק דער געגנער איז געווען.

און אַז די רעפֿאָרם־באַוועגונג האָט זיך באַוויזן אין אונגאַרן, האָט זי זיך אַנ־געשלאָגן אין אַן אייזערנער וואַנט. דאָס איז געווען אַ קאַמף, וואָס האָט זיין גלייכן ניט אין דער געשיכטע פון יענער צייט, און ער האָט דערגרייכט רעזול־טאַטן, ווי אין ערגעץ ניט.

פון דער רעפֿאָרם־זייט האָבן געפירט דעם קאַמף מרדכי וויס,[2] אליעזר לִיבערמאַן,[3] אַהרן כאַרין[4] און אַנהענגער פון דער בערלינער השכלה, צווישן זיי

---

[2] ער האָט קודם געדרוקט אייניקע העפטן, אין וועלכע ער האָט באַליידיקט דעם תלמוד און די אידישע מנהגים; דער סוף איז געווען — שמד.

[3] זע איבער אים וויטער אין דעם קאַפּיטל. ער איז געווען דער זון פון האניגויער רב און האָט אַליין פאַרנומען אַ דיינות־שטעלע אין הומאנא, פאַרטיידיקט די רעפֿאָרם און באַליי־דיקט די גאונים פון זיין צייט. זיין סוף איז אויך געווען שמד. זע איבער אים אין מיין ספר „קורות התורה והאמונה באונגאריא", זייט 42 — זייער אינטערעסאַנטע שטריכן פון זיין לעבן.

[4] איבער כארין האָב איך געשריבן אין אַ סך ספרים, אויך אין דעם ספר און ביי דער שטאָט אראד. ער האָט מרעיש עולם געווען פאַר דער רעפֿאָרם און האָט זיך פאַרמאַסטן צו פאַרן קיין פּרעשבורג, דאָרט צו העלפן די פרייע עלעמענטן און אָנצופירן אַ קאַמף קעגן

תּלמידי־חכמים, אין פּרעשבורג,[5] די גבירים און משכּילים פון פּעסט[6] און נאָך. פון דער אַרטאָדאָקסישער זייט האָט געפירט דעם קאָמף דער באָרימטער גאון און אויטאָריטעט ר׳ משה סופר, פּרעשבורגער רב, צו וועמען מיר געפינען ניט קיין גלייכן אין דער אידישער געשיכטע פון דער לעצטער צוויי הונדערט יאָר. ער האָט געפירט אַ קאָמף אין זיין לאַנד אונגאַרן, און דאָרט געוואונען דעם קאָמף. ער האָט אויך געפירט אַ קאָמף אין אַנדערע לענדער, און אין אַ גרויסן זין אויך דאָרט געהאָט דערפאָלג.

מיר וועלן געבן אַן אַפּגעמיינעם איבערבליק איבער ר׳ משה סופר׳ס לעבן.

* * *

אַ העכסט־אינספּירירנדער עקזעמפּלאָר פון אַ „סעלף מעיד מען״ איז ער געווען. ער איז אַרויף אויף דער העכסטער שטופע דורך זיינע אייגענע כוחות און באַאַבונג און דורך אומדערמידלעכער אַרבעט.

נאָך אַלץ גאַנץ יונגערמאַן האָט ער זיך באַשטימט אַ „לייט־מאָטיוו״, אַ ריכט־שנור, און אין דעם וועג איז ער פעסט און אומבויגזאַם געגאַנגען זיין גרויסן לעבנסוועג.

די טיפע און פעסטע איבערצייגונג, אַז מיר זיינען די טרעגער פון אַ ירושה,

---

דעם דאָרטיקן רב ר׳ משה סופר, און האָט באמת אַראָפּגעשיקט קיין פּרעשבורג אַ פּריידיקער, וועלכער האָט אָבער מיט אַ וואָך שפּעטער געמוזט פּאַרלאָזן די שטאָט.

[5] זע אויבער זיי וויייטער אין דעם קאַפּיטל און אין מיין ספר „אוצר נחמד״. די פּרעש־בורגער משכילים האָבן זיך ניט געקריגט צוליב עמאַנציפּאַציע, נאָר זיי האָבן פּשוט געוואָלט זיין די דעה־זאָגערס און גרינגער לעבן. אָבער די מיטלען, וואָס זיי האָבן באַנוצט אין זייער קאָמף, וועלן בלייבן אַ שאַנד־פלעק פאר זיי אויף אייביק. זיי האָבן פאַרגעסן אין זייער קאָמף דאָס וואָרט „חילול־השם״ און „כלל־ישראל״, און כדי אויסצופירן זייערס, האָבן זיי זיך באַ־נוצט מיטן דייטשן שפּריכוואָרט „דער צוועק הייליקט דאָס מיטל״ און האָבן אין זייערע מסירות אַריינגעשלעפּט דעם כלל־ישראל און באַליידיקט דעם תלמוד, כדי מען זאָל די גרויסע פּרעש־בורגער ישיבה צומאַכן. גלייכצייטיק האָבן זיי דערציילט דער רעגירונג, אַז דער תלמוד איז פול מיט נאַרישקייטן און לערנט גאָרניט אויס דעם תלמיד; אַז אַלע ישיבות זיינען אַן כללים, און די בחורים וואַקסן אויס וויילדע און אומוויסנדע מענטשן. אויך האָבן זיי אין זייערע מסירות דערציילט, אַז דער רב אינטערעסירט זיך ניט אויסצופּינען ווער זייגט תלמידים זיינען פון וואַנען זיי קומען, און זיינען זיי אַריינגעקומען קיין פּרעשבורג געזעצלעך — „וויייל די פּרעמדע קענען אַמאָל ברענגען גרויס שאַדן פאַר דער רעגירונג און פאַר דער ישיבה״, און „דעם רב׳ס גאַנצע אַרבעט איז צו פאַרפּעמדן די אידן פון די גוים און זיי צו מאַכן פאַר אַ זעלבסטשטענדיק פאָלק״. און נאָך אַזעלכע מסירות, בלבולים און שקרים.

[6] די רייכערע אידן פון פּעסט (מיט עטלעכע אויסנאַמען) האָבן אַ סך געטאָן, וואָס אַ איד וואָלט ניט געדאַרפט טאָן (זע אויבער זיי אין די פּריערדיקע קאַפּיטלען און אין מיין ספר „תולדות משפחת ראָזענטאַל״). ס׳מוז אָבער צום שבח פון די פּעסטער פּרומערע אידן געזאָגט ווערן, אַז זיי האָבן געקעמפט קעגן יענע ווי גיבורים און צעשטערט זייערע בקשות. דער פּרעשבורגער רב האָט זיי געהאָלפן (זע מיין ספר „תולדות משפחת ראָזענטאַל״, זייט 52), און איבערהויפּט די צוויי חשובֿע ברידער ר׳ אליהו און ר׳ שלמה ראָזענטאַל. די פּעסטער גבירים האָבן אָבער זייער אָפּט אַליין געלייזט זייערע פּראָבלעמען. זיי האָבן זיך גע׳שמד׳ט, און מיט דעם האָט זיך דער קאָמף געענדיקט.

וואָס האָט אויסגעטראָטן פֿאַר אונז אַן עקזיסטענץ־וועג און פֿאַרזיכערט אונזער אייביקייט, — און דאָס איז „תורה שבכתב און תורה שבעל־פֿה", און אַן דעם זיינען מיר אין געפֿאַר פֿאַרניכטעט צו ווערן, — אָט דאָס איז דער ריכט־שנור, וואָס דערקלערט דעם חתם סופֿר'ס לעבנס־שיטה אויף אַלע געביטן פון זיין שאַפֿן און ווירקן.

כמעט אַלע זיינע יאָרן איז ער געווען אַרומגערינגלט מיט שונאים אין זיין אייגענער שטאָט און אַנדערשוואו. דער השכלה־שטראָם, וואָס האָט אין זיין צייט פֿאַרזוכט מיט אַלע כוחות אַריינצודרינגען אין אַלע אידישע קהילות און מאָכן פון זיי אַ תל, האָט געמוזט צוזאַמענבערכן. דער גרויסער געניאָלער האָט צעשמעטערט זייערע פעסטונגען, צוריקגעשלאָגן זייער אַנגריף און געראַטעוועט זיין שטאָט און אַ גרויסן חלק פונם לאַנד. אין זיין צייט זיינען געווען אַ סך אַזעלכע שטעט ווי פּרעשבורג און אַ היפּש ביסל נאָך גרעסערע און שטאַרקערע פעסטונגען פֿאַרן טראַדיציאָנעלן אידנטום, דאָך זיינען זייערע פּירער געווען מאָכט־לאָז אָקעגן דעם שטראָם, וואָס האָט זיך אַריינגעריסן פון דייטשלאַנד, און אין אַ קורצער צייט זיינען זיי אָפּגעווישט געוואָרן, ס'איז פֿאַרשוואונדן פון דאָרט יעדע שפּור פון קדושה. זיי האָבן פֿאַרטריבן די העברעאישע שפּראַך פון די חדרים, און שפּעטער פון די שולן, און אַזוי איבערגעריסן דעם פֿאָדעם, וועלכער האָט זיי פֿאַרבונדן צום כלל־ישראל. פּרעשבורג איז אָבער פֿאַרבליבן אַן עיר ואם בישראל ביז צום היינטיקן טאָג.

צו האָבן אַ השגה, ווי שווער און ביטער עס זיינען געווען זיינע ערשטע מלחמה־יאָרן, און ער האָט זיך דאָך קיינמאָל ניט פֿאַרלוירן, וועל איך איבערגעבן זיינע אייגענע ווערטער, מיט וועלכע ער האָט אַמאָל געענטפֿערט אַ פּרעמדן רב, וועגן ער האָט אים באַזוכט אין זיינע עלטערע יאָרן. זעענדיק דעם גרויסן כבוד און אינפֿלוס, וואָס ר' משה סופֿר האָט, ווי הונדערטער פון זיינע תלמידים פֿאַר־נעמען די שענסטע רבנות־שטעלעס אין לאַנד, זיין וואַרט ווערט אַנגענומען ווי אַ קעניגלעכער באַפֿעל, די שטאָט פּרעשבורג איז דער גרויסער אידישער צענטער, תורה ווערט געלערנט אין יעדן הויז, פּיר הונדערט תלמידים רינגלען אים אַרום, די ראָשי־קהילה ציטערן פֿאַר זיינס אַ וואָרט, — האָט דער רב געזאָגט צום חתם סופֿר: „אַוודאי, איר לעבט אייך ווי אַ מלך. אייך איז גרינג — וואָס איר זאָגט, פֿאַלגט מען". אויף דעם האָט אים דער חתם סופֿר געענטפֿערט: „ווער האָט מיר געהאָלפֿן? ווער האָט זיך אַנגעשלאָסן אָן מיר די אַלע יאָרן, וואָס איך בין גע־שטאַנען אין דער שווערער מלחמה אין מיין שטאָט און אין אַנדערע שטעט אָקעגן די, וואָס האָבן געוואָלט פֿאַרניכטן דאָס אידנטום? אַליין בין איך געשטאַנען טעג און נעכט אין דער מלחמה־ליניע. ס'זיינען געווען צייטן, וואָס ביינאַכט האָב איך געבעטן, עס זאָל שוין זיין טאָג, און בייטאָג האָב איך געבעטן, ס'זאָל שוין זיין נאַכט, צוליב ציטערניש און פֿאַרביטערונג. ס'האָט מיר אייביק געדראָט תפיסה פון די פֿאַרשידענע מסירות, וואָס זיי האָבן געשיקט אויף מיר און אויף מיין ישיבה. תשעה באָב האָבן זיי געפֿראָווען שמחות, און מענטשן האָבן מיר געזאָגט: לאָזט אָפּ! עס וועט גאָרניט העלפֿן. אין אַלע שטעט מאָכן זיי אַזוי. איר קענט

ניט איבערמאכן די וועלט! איך האָב אָבער אַליין מרעיש עולמות געווען, און די ישיבה אַפילו אויף קיין איין טאָג ניט אָפּגעשטעלט און ניט געווארט נאָכ־געבן אַפילו אויפן קעפּעלע פון דער איד, — ביז איך האָב געזיגט. און איצט זאָגט איר: „איך לעב ווי אַ מלך"? (זע „לב העברי", חלק ראשון, זייט 12).

ווען מיר שטודירן די געשיכטע פון זיין לעבן, מוזן מיר באַוואונדערן זיין גרויסקייט: אַפּס ראָש־ישיבה איז ער געווען דער גרעסטער אין זיין צייט; אַפּס תשובה־שרייבער — דער באַרימטסטער אין זיין דור; אַפּס שתדלן — דער וויכ־טיקסטער צווישן די וויכטיקסטע. זיין שענסטער שריט, וואָס האָט אים געמאַכט פאַר אַזאָ אינספּיראַציע פאַר אַלע, וועלכע האָבן געהאַט די געלעגנהייט אים צו קענען ביי זיין לעבן, און פאַר די מיליאָנען, וואָס קענען אים פון זיינע מעשים, און זיין גרעסטע אויפטוואונג און פאַרדינסט איז — וואָס ער האָט געגעבן דעם אידנטום אַ פּלאַטפאָרם און אַ פּראָגראַם.

ער האָט בעסער פאַרשטאַנען די לאָגע, בעסער געזען די צוקונפט, טיפער געזען, אין וואָס פאַר אַ מאַדנער לאָגע דאָס אידנטום געפינט זיך — ס׳איז כמעט געווען אַ לופטיקע זאַך, האָט ניט געהאַט קיין באַזיס, אויף וועלכן מען זאָל עס זען שטייענדיק; ס׳האָט ניט געהאַט קיין פּלאַטפאָרם, קיין פּראָגראַם, קיין בא־שטימטן „אני־מאמין", קיין קאָנסטיטוציע. דער שלעפט רעכטס, און דער — לינקס; ס׳איז איש כל הישר בעיניו יעשה; אַלטע אידישע מנהגים ווערן איבער נאַכט אָפּגעווישט.

„מיר זעען ניט קיין גלייכן דערצו אין קיין געשיכטע פון רעליגיע" — שרייבט דער חתם סופר אין זיין בקשה־בריוו צום אונגאַרישן שטאַטסהאַלטער. און ניט נאָר אין דער געשיכטע פון רעליגיע, אַפילו אויך ניט פון באַוועגונגען אַדער ביי פאַליטישע פּאַרטייען זעט מען ניט אַזאָ תהו ובהו, ווי ביי זיי (בערלי־נער רעפאָרמער). אַזאָ הפקירות מוז אָפּגעשאָפט ווערן. יעדער איד מוז פעסט־שטעלן זיין ריכט־שנור. אַ רעליגיעזע באַוועגונג מוז קודם־כל האָבן אַ געוויסן דאָקומענט, אויף וועלכן אָנצוואוויזן, אַז דאָרטן זיינען פאַראַן אירע פּרינציפּן. זי דאַרף האָבן אַ סאָרט קאָנסטיטוציע, צו וועלכער זיי געהערן, ווען זיי דאַרפן זוכן אויטאָריטעט. זיי דאַרפן האָבן עיקרים, אויף וועלכע די באַוועגונג אַדער די ריכטונג איז געבויט. די אידישע פאַלקס־עיקרים זיינען — דער „שולחן־ערוך", און זיי מוזן אָנגענומען די דאָזיקע עיקרים; און אויב איינער אַדער אַ סך וויכן אָפּ פון זיי בזדון, זיינען זיי מער ניט מיט אונז. אמונה איז געמאַכט פאַר יעדן גלייך. מען קאָן ניט אַן אמונה צופאַסן צו דער צייט. אַדער איך גלויב אין איר, אַזוי ווי זי איז געשריבן, אַדער איך לייג זי אַוועק.

און אַזוי האָט דער פייערדיקער מאַן ניט געוואָלט וויסן פון קיין פשרות און האָט שארף אַוועקגעשטעלט די פראָגע פון אמת און שקר. ער האָט שטאַרק אָנגעגריפן די מענטשלעכע שוואַכקייט פון בויגן זיך אמאל צו דער זייט און אמאל — צו דער צווייטער... ער האָט מוטיק געשליידערט פאַר אַ סך פירער אין פּנים אַריין, אַז זיי זיינען פויגלינגע, שוואַכינקע, אַז זיי זיינען אַן פּרינציפּן און אַן איבערצייגונג, — פאַר די, וואָס פלעגן אים זאָגן: „רבי, מען קען זיך ניט אַרומ־

שלאָגן מיט דער גאַנצער וועלט", אַדער פאַר די יעניקע, וואָס זאָגן — און לייגנען זיי ביי אונז אין אַמעריקע אין אַ גרויסער צאָל: — "עס וועט ניט העלפן".

און פאַר דער גרויסקייט פון דעם ריז איז אַלץ געפאַלן און דער אמת האָט געזיגט. מיט זיינע וועגן און פרינציפן האָט ער אויפגעצויגן אַ דור. טויזנטער סאָלדאַטן, אָפיצירן און געניראַלן זיינען אַרויס פון זיין מיליטער־שול, פאַר־שפרייט זיין פלאַטפאָרם און אַוועקגעשטעלט דאָס אידנטום אויף אַ באַשטימטן "אני־מאמין", אַוועקגעשטעלט דאָס אונגאַרישע אַרטאַדאָקסישע אידנטום אויף אַ פעסטן יסוד.

☆ ☆ ☆

ר' משה סופר איז געבוירן געוואָרן אין פראַנקפורט ביים מאַין, פרייטאָג, דעם זיבעטן תשרי 1762, ביי אָרעמע אָבער זייער פרומע עלטערן. זיין מאַמע האָט געשיקט בעטן דעם פראַנקפורטער רב, ר' אביש חסיד, צו וואָרטן מיט קבלת־שבת ביז זי וועט האָבן דאָס קינד, כדי זי זאָל ניט איבערן קינד מחלל־שבת זיין. דער רב האָט אַזוי געטאָן.

נאָך אַלס קינד האָט משה אַרויסגעוויזן גרויסע פעאיקייטן, און נאָך אַלס זייער יונגער בחור איז ער באַרימט געוואָרן אין דער גרויסער פראַנקפורטער לומדות־וועלט אַלס עילוי. ער האָט געלערנט ביים פראַנקפורטער רב, וועלכער איז געווען באַוואוסט אַלס "הפלאה", און ביים גדול און חסיד, ר' נתן אַדלער, שפעטער — באסקאוויצער רב.

אַלס 23־יעריקער בחור, האָט ער זיך — אויף זיין רבינ'ס (ר' נתן אַדלער) באַפעל — באַזעצט אין פרוסניץ (מערן) און אָנגעהויבן מרביץ תורה זיין. אין יענער צייט האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ יונגער אַלמנה, און איר ברודער האָט אים צוגעזאָגט "אייביקע קעסט", דאָס הייסט, ער וועט אים מפרנס זיין אַלע זיינע יאָרן. און וויל תורה לערנען איז געווען זיין איינציקע שטרעבונג און ער האָט שטענדיק געחלומ'ט צו זיין אומאָפהענגיק פון אַנדערע, איז דער שידוך ביי אים געווען אַ גליק־שידוך. אַזוי איז ער געזעסן גליקלעך און געלערנט תורה, און זיין ישיבה האָט זיך כסדר פאַרגרעסערט.

ס'איז אָבער פון דער השגחה געווען באַשטימט, אַז ער זאָל זיין אַ רב — הגם ער האָט עס ניט געוואָלט. האָט זיך פלוצים די הצלחה אָפגעטאָן פון זיין שוואָגער און זיין ברויטגעבער איז איבער נאַכט פאַראַרעמט געוואָרן. כאָטש זיי האָבן אים וועגן דעם ניט דערציילט, דאָך האָט פאַסירט אַ מעשה, און דער חתם־סופר איז געוואויר געוואָרן וועגן זיין שוואָגערס געפערלעכער לאָגע. זיצנדיק ביים טיש מיט זיין ווייב אַ ליל שבת, האָט ער באַמערקט, אַז זי האָט ניט איר שטערנטיכל אויפן קאָפּ — לויטן מנהג פון יענער צייט. אויף זיין פראַגע, וואָס האָט פאַסירט, האָט זי אים מיט טרערן אין די אויגן דערציילט דעם גאַנצן אמת, אַז זי האָט פארזעצט דאָס טיכל, כדי צו האָבן וויין אויף קידוש. דער־הערנדיק דאָס, האָט ער באַשלאָסן מער זיין שוואָגער ניט צו באַלעסטיקן; באַלד נאָך שבת וועט ער זיך נעמען לערנען אַ מלאָכה און זיך אַליין מפרנס זיין. ער

האָט אויסגעקליבן שניידערי. מיר קענען היינט ניט פעסטשטעלן, וואָס פאַר אַ סאָרט שניידער ער וואָלט אויסגעוואָקסן — מעלעך אַ גוטער, און מיר, אידן, וואָלטן באַרייכערט געוואָרן מיט נאָך אַ שניידער, אָבער וואָלטן פאַראָרעמט גע־וואָרן מיט אַ חתם־סופר.

ס׳איז אָבער אַ וואונדער געשען; גלייך נאָך יענעם טרויעריקן שבת איז געקומען אַ דעלעגאַציע פון דרעזניץ מיט אַ רבנות־בריוו צו אים, אַז די גאַנצע שטאָט האָט אים איינשטימיק אויפגענומען פאַר איר רב. הגם ער האָט אין אָנ־הויב ניט געוואָלט הערן וועגן רבנות, האָט אים זיין שוואָגער דערקלערט, אַז צו זיין אַ שניידער, מוז מען עטלעכע יאָר lערנען די מלאָכה, איז פון וואַנען וועט ער נעמען אויף פרנסה? און אַזוי, באין ברירה, האָט ער מסכים געווען אָנצו־נעמען די שטעלע.

איין־און־דרייסיק יאָר איז ער אלט געווען, ווען ער איז געוואָרן דרעזניצער רב, און באלד איז זיין שטאָט באַרימט געוואָרן איבערן לאַנד. בחורים פון אלע זייטן זיינען געקומען צום יונגן רב lערנען תורה. פון דרעזניץ איז ער גערופן געוואָרן צו פאַרשידענע קהילות. ער האָט אָבער אויסגעקליבן מאָטערסדאָרף, אייגע פון די זייער חשוב׳ע קהילות אין אונגאַרן. אָפּזייענדיק זיבן יאָר אין מאָטערסדאָרף, איז ער אויפגענומען געוואָרן אלס רב און ראש־ישיבה אין פרעש־בורג, די שענסטע קהילה אין זיין צייט אין אונגאַרן.

צו זיין אַ רב אין פרעשבורג, האָט געהייסן דער גרעסטער דערפאָלג! און באמת איז אים ניט אַזוי גרינג אָנגעקומען צו געווינען מנוחת־הנפש און אָנער־קענונג פון אלע לומדים און גדולים, וואָס פרעשבורג האָט דעמאָלט געהאָט. די גדולים פון פרעשבורג האָבן אים ביי זיין אָנקומען אינגאָנצן מבטל געווען, פשוט איגנאָרירט אים, האָלטנדיק, אַז ער איז ניט באַרעכטיקט צו דעם כסא־הרבנות, אויף וועלכן ס׳זיינען שטענדיק געזעסן די גרעסטע גאוני־הדור, און בפרט — פאַר אים —דער גאון ר׳ משולם טיסמיניץ. דאָך, נאָך זיין אָפּזיין דאָרט אַ שטיק צייט, האָבן זיי אויסגעפונען, אַז ער איז אַ גדול־הדור און זיך אים איבערגעגעבן בלב ונפש.

אין פרעשבורג איז געשטאַרבן זיין פרוי, ניט איבערלאָזנדיק אים קיין קינ־דער. צו פופציק יאָר האָט ער חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל מיטן באַוואוסטן גאון ר׳ עקיבא איגר׳ס טאָכטער, און מיט איר האָט ער געהאַט 10 קינדער — דריי זין און זיבן טעכטער.

33 יאָר איז ער געווען רב אין פרעשבורג און גייסטיקער פירער פונם אונ־גאַרישן אידנטום. אין אים האָבן זיך פאַראייניקט זייער אַ סך מעלות, וועלכע מען טרעפט ניט ביי איין מענטש. ער איז געווען דער גרעסטער מרביץ־תורה אין זיין צייט. פון אלע שכנות׳דיקע צו אונגאַרן lענדער זיינען הונדערטער תלמידים געפאָרן צו זיין ישיבה. טויזנטער לומדים און גאונים זיינען אַרויס פון זיין ישיבה. די צאָל תלמידים איז קיינמאָל ניט געווען קלענער פון 300, אָבער אַ סך מאָל פיר און פינף הונדערט.

ער איז געווען דער גרעסטער און פֿאָפּולערסטער תשובה־שרייבער אין זיין צייט. וועלן מיר בלעטערן זיין שאלות ותשובות, געפינען מיר דאָרט כמעט אלע שטעט פון דער גרויסער אידישער וועלט, ווי אויך די גרעסטע גאונים אין זיין צייט, וואָס האָבן זיך מיט אים שואל עצה געווען איבער וויכטיקע תורה־פראָבלעמען.

ער איז געווען דער גרעסטער און אינפלוסרייכסטער מאַן ביי דער רעגירונג. זיין מיינונג איז געווען מאַסגעבנד און אָנגענומען ביי זיי. ס׳איז אינטערעסאַנט די באַמערקונג פונם אונגאַרישן שטאַטסמאַלטער, דעם קעניגס שטעלפֿאַרטרעטער פון יענער צייט, גראַף אפפאני, וועלן אַ דעלעגאַציע פון פרעשבורגער משכילים איז פאַר אים פאַרגעטרעטן און געבעטן זיין באַווילקומנג צו גרינדן אין פרעשבורג אַ מאַדערנע שול, וואו די קינדער זאָלן לערנען וועלטלעכע בילדונג, ניט נאָר די אידישע לימודים אליין. וועלן דער שטאַטסמאַלטער האָט זיי געפרעגט: „וואָס זאָגט אייער רב צו דעם?", האָבן זיי געענטפערט: „אונזער רב איז אַ פאַנאַטיקער, אַ צוריקגעשטאַנענער; ער וויסט ניט, וואָס קולטור הייסט". ביי די וועלטער, איז דער גרויסער שטאַטסמאַן אויפגעשפרונגען און מיט כעס געזאָגט: „וי איך זע, וויסט איר ניט, אַדער איר וילט ניט וויסן, וועט אייער רב איז! מיר דאַ וווייסן עס יאָ, און מיר וווייסן מער פאַר אייך. זאָלט איר וויסן, אַז גלייך וועלן רבי סופר איז אַהער אָנגעקומען, און הערנדיק פון עטלעכע אידן, אַז ער איז אַ קריגער, האָבן מיר במשך פון אַ גאַנץ יאָר אויפגעמאַכט און דורך אַ פאַרטרויענס־מאַן דורכגעלאָזן אלע צו אים אָנגעקומענע און פון אים געשריבענע בריוו. מיר האָבן באַוואונדערט זיין גרויסקייט, זיין שכל־הישר. ער איז דער גרעסטער אידּ, וואָס מיר קאָנען. פֿרוואוט זשע ניט צו טאָן זאָכן, אויב ער שטימט ניט איין מיט זיי".

☆ ☆ ☆

דער חתם־סופר האָט געהאַט צו קעמפן אויף צוויי פראָנטן — ביי זיך אין פרעשבורג און אין אונגאַרן — קעגן לייכטזיניקע מענטשן, וועלכע האָבן געוואָלט מאַדערניזירן דאָס אידנטום (ניט צו גיין אַזוי ווייט, ווי די דייטשע רעפֿארמער). קעגן זיי האָט ער ביטער געקעמפט (זע מיין ספר „אוצר נחמד", זייט 69), וווּ זיי האָבן זיך ניט אָפּגעהאַלטן פון מסירות און בלבולים. דאָך זיינען 90 פּראָצענט פון די אונגאַרישע קהילות אין זיין צייט געווען אָרטאָדאָקסיש געשטימט. און וואָס איז נוגע עמאַנציפּאַציע אין אונגאַרן, האָבן דווקא די אָרטאָדאָקסישע פירער געשטורעמט וועלטן פאַר עמאַנציפּאַציע.

אָבער זיין קאַמף קעגן די רעפֿארמער אין דייטשלאַנד איז געווען נאָך מער פאַרביטערט. זיינע געגנער האָבן אויף אים געזאָגט: „ער איז אַן עקשנות׳דיקער פאַנאַטיקער און איבערגעטריבענער קנאי. איצט איז די בעסטע געלעגנהייט אָפּצושאָפן די געטא, צו צעשמעטערן די וואַנד, וואָס שטייט שוין זייט הונדערטער יאָרן צווישן איד און קריסט, — און דער פאַנאַטיקער שטייט אונז אין וועג". ר׳ משה סופר האָט אויף דעם קורץ געענטפערט: „זיי זוכן וועגן צו צעברעכן די

מחיצה, וואָס הערשט צווישן איד און ניט־איד. זיי וועלן אַזעלכע וועגן קיינמאָל ניט געפינען, ווייל זיי זיינען ניטאָ און וועלן קיינמאָל ניט זיין".

דאָך האָבן זיי זיך צו אים ניט צוגעהערט. זיי האָבן געשריגן צו זייערע ברידער: „אַרויס פון דער געטאָ! אַרויס פון דער אידישער גאַס! מאַכט אַ סוף צו די אַלע מנהגים, וואָס האָבן ניט צו טאָן מיט די הויפט־יסודות פונם דת. בויט שיינע שולן, מאָדערנע שולעס, פאַרגעסט וועגן די העברעאישע — און זעלבסט־פאַרשטענדלעך אויך די אידישע — שפּראַך! מיר וועלן באַזייטיקן דעם תלמוד, און האַלטן נאָר דעם תנ"ך, און איר וועט זען — די מחיצה וועט צוזאַמענפאַלן!"

די הויפט־פירער פון דער רעפאָרם־גרופּע, פרידלענדער און יעקבזאָן, האָבן בערלין און קאַסעל אויפגעבויט אַזעלכע שולן; די תפילות זיינען געזאָגט געוואָרן אין דייטש, ציון און ירושלים זיינען אויסגעשטראָכן געוואָרן. צו זייער גליק האָבן זיי דאָרט אָנגעטראָפן אַן אַ שוואָכן ווידערשטאַנד. דאָס האָט זיי צוגעגעבן מוט צו גיין ווייטער און אויך אַנדערש־וואו אייניצופירן אַזעלכע תיקונים. זיי האָבן אויסגעקליבן האַמבורג — אייגע פון די גרעסטע אידישע שטעט אין יענער צייט — פאַר זייער „נעקסט". זיי האָבן אויך דאָרט געוואָלט אויפבויען אַזאַ שול אַדער „היכל". ווייסנדיק אָבער, אַז אין האַמבורג געפינען זיך אַ סך לומדים און פרומע אידן, האָבן זיי דאָס געוואָלט מאַכן מיט אַ היתר און האָבן זיך צו דעם צוועק פאַרבונדן מיט אַ אידישן אויסוואורף, וואָס האָט אַמאָל געלערנט (און שפּעטער זיך געשמד'ט), לייבערמאַן, און אים באַאויפטראַגט צוזאַמענצושטעלן אַ ספר און דאָרט באַווייזן זייערע מנהגים: א) דאָוונען אין דייטש; ב) באַנוצן אין דער שול אַן אָרגל; ג) ניט דערמאָנען ציון און ירושלים ביים דאָוונען; ד) די שול האָלטן פאַרשלאָסן אַ גאַנצע וואָך, נאָר דאָוונען בלויז שבת. זיי האָבן געזאָגט, אַז לויט די דינים פון דער תורה איז דאָס מותר, און אויף דעם ספר זאָל לייבערמאַן האָבן די הסכמה פון רבנים. זאָל עס אַפילו קאָסטן אַ סך גאָלד, אַבי ער זאָל די הסכמות האָבן.

לייבערמאַן האָט אַזוי געטאָן. ער האָט געדרוקט אַ ספר „נוגה צדק, אור נוגה", מיט עטלעכע הסכמות פון אומפאַראַנטוואָרטלעכע רבנים, וואו זיי זיינען מסכים צו אַלעם. און אַזוי איז דער „היכל" געעפנט געוואָרן מיט פראַכט און גלאַנץ, מיט אַ כאָר מיידלעך און יונגעלייט. ס'האָט אויסגעזען, ווי אַלע יסודות פון אונזער קיום ברעכן צוזאַמען און אַלץ, וואָס מיר האָבן, וועט פאַרשלונגען און פאַרניכטעט ווערן. יאוש און פאַרצווייפלונג האָבן געהערשט, און אַ סך האָבן געפרעגט: איז חלילה אונזער לעצטע שעה געקומען?

✡ ✡ ✡

די השגחה האָט אָבער אַכטונג געגעבן, אַז דאָס אידנטום זאָל ניט פאַרניכטעט ווערן, און האָט אין יענער צייט באַשטימט אַ מאַן, וועלכער האָט גערעטעוועט די לאַגע. דאָס איז געווען ר' משה סופר. דער ברענעדער קעמפער האָט זיך מיט זיין גאַנצער נשמה אַרייngעוואָרפן אין דער אַרבעט, מיט דער איינציקער אויפגאַבע צו פאַרניכטן די פאַלשע פירער און פראָקלאַמירן דעם אמת. הונ־

דערטער בריוו זיינען פון אים געשריבן געווארן, אלע רבנים און וויכטיקע פער־זענלעכקייטן האט ער אויפגעפאדערט זיך אנצושלייסן אין דער גרויסער הייליקער מלחמה פאר גאט און פאר דער תורה, וועלכע שטייט אין א גרויסער סכנה. ער האט באגעגנט גרויסע שוועריקייטן און אנטמוטיקונג אין זיין קאמף. אפילו צווישן די גרויסע גאונים האבן זיך געפונען א סך „מעסיקע", וועלכע האבן ניט איינגעשטימט מיט זיין פלאן, אז מען זאל מיט די רעפארמער האנדלען אזוי ווי מיט די צדוקים און קראאים (געווייסע גרופעס, וואס מען האט ארויסגעשטויסן פונם כלל־ישראל). ער האט אבער מוטיק זיי געשליידערט אין פנים אריין די באשולדיקונג, אז זיי זיינען שוואכינקע, און אז דעם אמת קען מען ניט טיילן... „די צייט וועט אורטיילן! אין הונדערט יאר ארום וועט מען זען, וואס עס וועט בלייבן פון אייער קהילה און פון מיינער... ביי אייך וועלן בלייבן שיינע בית־הקברות'ן, און ביי אונז — שיינע לומדים" — האט ער געזאגט, און האט ריכטיק געזען.

אויך האט ער געמוזט זייער פארזיכטיק זיין מיט זיינע ווערטער, וויסנדיק, אז אלע זיינע בריוו, ווי אויך זייער ספר, וואס זיי האבן געפלאנט צו דרוקן, וועט פארגעלייענט ווערן פאר די רעגירונגס־באאמטע. נו, וואס קען מען ענטפערן אויף זייער טענה, וואס זיי שרייבן אין ספר „נגה צדק": פארוואס זאלן מיר אין אונזערע תפילות דערמאנען ציון און ירושלים? פארוואס ניט אונזער ליב פא־טערלאנד דייטשלאנד? און פארוואס ניט בעטן פאר אונזערע מלכים און שרים?" וויטער שרייבן זיי: „מיר וועלן קיינמאל ניט פארגעסן דאס בלוט פון אונזערע עלטערן, וועלכעס האט גערונען ווי וואסער אין די פריערדיקע דורות אין דייטשלאנד. וויפל פאגראמען, גזירות, שריפות, בלבולים און שמד האבן מיר געהאט! און וואר איז שולדיק אין דעם? גאט? ניין, חס ושלום, ער האט דאס ניט געטאן, נאר אונזערע זיידעס און פירער, וועלכע האבן זיך געהאלטן וויייט פון די גוים, האבן זיי ניט פארשטאנען און האבן ניט געלערנט די אידן ליב האבן אונזערע מלכים און די איינוואוינער פון אונזער לאנד".

אזא בלבול און פארלוימדונג האט נאך קיין איד כמעט ניט געמאכט, און אוודאי ניט געלאזט דרוקן. דער חתם־סופר האט ליבערמאנען אויך אויף די דאזיקע ווערטער געמוזט ענטפערן און אים אנגעווייזן אויף דער אידישער ge־שיכטע אין שפאניע. דארט האבן שוין די אידן מיטן גוי אינאיינעם געגעסן, זיך משדך געווען, און — דאך פארטריבן געווארן. דער חתם־סופר צעשמע־טערט אין ספר „אלה דברי הברית" אלע זייערע טענות און וויייזט אויף די פעל־שונגען פון די מאמרים פון חז"ל; ער באווייזט זייער עם־הארצות און באהויפטעט, אז אן אמונה קען מען ניט צופאסן צו דער צייט און שניידן פון איר שטיקער.

א גרואלדיקן איינדרוק האט אויף אידן געמאכט דער גרויסער פרייטאג, וועו בשעת דעם גרויסן מארק־טאג אין פרעשבורג זיינען זיך צוזאמענגעקומען פון וויייט און נאענט טויזנטער אידן. ער האט דורך זיינע שמשים אפגעשטעלט דעם מארק און איינגלאדן אלע אידן צו קומען אין דעם גרויסן שול־הויף. דארט האט ער געהאלטן א גרויסע דרשה, אין וועלכער ער האט געשילדערט די

אומגעהויערע סכנה, וואָס לויערט אויפן אידנטום — ניט פון גוים, נאָר פון אידן, וועלכע ווילן אויסלעשן די נשמה פונם אידן און פאַרניכטן די תורה דורך זייער ספר „נוגה צדק", וואָס זיי האָבן געדרוקט.

פלוצים האָט ער אונטערגעבראָכן זיין דרשה, צוגערופן צו זיך דעם שמש און אים עפּעס גענאָגט אויפן אויער. דער שמש איז באַלד אַוועק און שפּעטער צוריקגעקומען מיט עטלעכע בינטלעך שטרוי. ער האָט צעהאַקט האַלץ און געמאַכט אַ קליין פייער אין מיטן הויף. אַ דריקנדיקע שטילקייט האָט געהערשט. יעדער האָט געפילט, אַז עפּעס גרויסעס, אומגעווייניקסט וועט דאָ באַלד פאַרקומען, און די אַלע צעשראָקענע פּנימ׳ער האָבן געקוקט צום רב, וועלכער האָט געהאַלטן דעם ספר „אור נגה", מיט אים צוגענאָגנגן צום פייער און געזאָגט: „אמאָל האָבן גוים פאַרברענט אידישע ספרים, היינט פאַרברען איך דעם ספר, כדי צו ראַטעוון די תורה און אידישע ספרים. איך דערקלער, אַז זייער פאַרטיי וועט זיך ענדיקן מיט שמד, און זיי זיינען ניט מער ווי צדוקים און קראַים".

די בלעטלעך זיינען שנעל פאַרצוקט געוואָרן פונם פייער. דער ווינט האָט די פאַרברענטע אותיות אַוועקגעטראָגן ווייט־ווייט, אַנזאָגנדיק אַלע אידן צו דערקלערן קריג דעם רעפאָרמיזם, אויך אַז דער סוף פון רעפאָרמיזם וועט זיך אַזוי ענדיקן... ציון און ירושלים, וואָס זיי האָבן אויסגעשטראָכן, וועלן לעבן, און זיי וועלן אמאָל גלייקלעך זיין, אויב זיי וועלן קענען קומען קיין ציון און ירושלים.

✡ ✡ ✡

ווי אַ געטרייער שומר, וואָס וואַכט איבער דעם אוצר, וואָס מ׳האָט אים אי־בערגעגעבן און איז צו יעדער מינוט אַנגעגרייט אים צו פאַרטיידיקן און באַשיצן מיט זיין לעבן, אַזוי האָט ר׳ משה סופר געוואַכט איבער דעם גרויסן אידישן אוצר אין אונגאַרן. ער האָט אין אַלע שטעט געהאָט פאַרלעסלעכע סאָלדאַטן, זיינע געטרייע תלמידים, וועלכע האָבן אים כסדר אינפאָרמירט וועגן אַלעם, וואָס טוט זיך אין דער אידישער וועלט. ווען ער האָט געהערט, אַז אין אַ שטאָט וועלט דער וואַכן־מאַרק געהאַלטן אום שבת, אַדער אַז אין אַ שטאָט האָט אַ איד געפּנט זיין געשעפט אום שבת, האָט ער באַלד געשטורעמט אין אַלע הויכע פּלעצער און געקלאָפט אין אַלע טירן — ביז צום קייסער, בעטנדיק אים אַרויסצוגעבן באַפעלן צו אַלע בירגערמייסטערס אין אַלע שטעט אין אונגאַרן, אַז זיי זאָלן אַכטונג געבן, אַז די אידן זאָלן היטן שבת, און אַז אַלע יאַרמאַרקן זאָלן ניט פאָרקומען אום שבת. ר׳ משה סופר האָט באַקומען פונם קייסער אַן ענטפער, אַז ער האָט אַזאַ באַפעל אַרויסגעגעבן און אַז זיין בקשה וועט פינקטלעך דורכגעפירט ווערן.

נאָך אַ וויכטיקע זאַך האָט ער געטאָן, וואָס זיין דור האָט ניט פאַרשטאַנען און אַ סך פאַרשטייען עס איצט אויך ניט, און אפילו גרויסע לענדער האָבן עס ניט פאַרשטאַנען און פאַרשטייען עס נאָך ניט, און זיינען דערפאַר צוזאַמענגע־

בראָכן געווארן און וועלן נאָך צוזאַמענברעכן, און ווידער אין אַ סך לענדער ווערן דורכדעם טעטיק די פינסטערע כוחות, און כולי־גאָנעס, פאַררעטער, שפיאָנען דער־לויבן זיך אויפצוהויבן דעם קאָפּ מיט עזות און חוצפּה.[7] די אַרטאַדאָקסיע אין אַמעריקע ווערט כמעט אָפּגעווישט פֿאַר אונזערע אויגן,[8] ווייל מיר שטייען מיט

רוסלאַנד און דייטשלאַנד זיינען צוויי לעבעדיקע עדות פונם כוח פון פּראָפּאַגאַנדע. רוסלאַנד מיט אַ באַפעלקערונג פון 180 מיליאָן, וואָס ס׳רוב פון זיי זיינען געווען כוליגאַנעס, איז מיטן כוח פון פּראָפּאַגאַנדע איבערגעמאַכט געווארן אויף מענטשן מיט האַרץ און נשמה. כ׳שרייב עס, געשטיצט אויף די ביכער און אַרטיקלען, וואָס זיינען געשריבן געווארן אין יאָר 1940, ווען טויזנטער אידן פון דעם חלק פוילן, וואָס איז געווען באַזעצט פון דייטשלאַנד, האָבן זיך אַרי־בערגע׳גנב׳עט קיין רוסלאַנד און דאָרט פון יעדן באַגענגט געווארן פריינדלעך, באַהאַנדלט גע־ווארן מענטשלעך, אין דער צייט וואָס דייטשלאַנד, אַ פּאָלק פון קולטור און ציוויליזאַציע, איז אין אַ קורצער צייט דורך פּראָפּאַגאַנדע פאַרוואַנדלט געווארן אין מערדערס פונם ערגסטן מין. אַ סך קולטור־לענדער אין איראָפּע האָבן פאַרנאַכלעסיקט צו באַגייסטערן דעם עולם פאַר דעמאָ־קראַטיע, איבערצוצייגן אים אין די גרויסע מעלות פון פרייהייט און ליבעראַליזם און אים מאַכן קעמפן דערפאַר ביז צו מסירת־נפש. ניין, זיי האָבן גאָרניט געטאָן! זיי האָבן געגו־מען פאַר אַ זיכערער זאַך, אַז יעדער קען די מעלות פון ליבעראַליזם און וועט פאַר אים קעמפן. אָבער מענטשן פאַרגעסן, פאַרגעסן גרויסע אידעאַלן, פאַרגעסן די מעלות פון אַ פאָליטישער שיטה, און ממילא זיינען זיי ניט געווען בענוג שטאַרק בייצושטיין קעגן פאַשיזם און נאַציזם און זיינען מיט דער צייט אינגאַנצן צוזאַמענגעבראָכן קעגן זייער פּראָפּאַגאַנדע.

צו אונזער באַדויערן, האָט מען אויך אין אַמעריקע פאַרנאַכלעסיקט צו פירן אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע פאַר דעמאָקראַטיע. מען האָט זי ניט געטוען באַפעסטיקט, מען האָט ניט געשטו־רעמט ביי אַלע געלעגנהייטן וועגן איר חיכטיקייט, מען האָט געלאָזט אירע געגנער אָנגריפן זי, שוואַך מאַכן זי, און קיינער האָט ניט געקעמפט פאַר איר. די לערערס אין שול האָבן ניט געטוען געלערנט זייערע תלמידים וועגן איר חיכטיקייט. די פירערס האָבן ניט געטוען — אָדער גאָרניט — געדונערט פון זייערע בימות וועגן איר גרויסקייט, מ׳האָט ניט געריידט מיט געטוג פייער און התלהבות, מ׳האָט עס געלאָזט אויף הפקר. און אַזוי זיינען אויסגעוואַקסן די פאַר־שידענע פינסטערע כוחות, וועלכע וויל זי פאַרניכטן, און זייער צאָל וואַקסט פון צייט צו צייט.

[8] ס׳איז ליידער אַ טרויעריקער אמת, אַז אין אַמעריקע איז שוין כמעט קיין זכר ניטאָ פון אָרטאָדאָקסיע. די רעפֿאָרם דרינגט אַרײַן אַלס טיפער און טיפער אין אונזערע געצעלטן און פאַרנעמט דעם מזרח־זיץ ביי אַלע אידישע אָנגעלעגנהייטן. אַפילו דער ש״ס, וואָס ווערט איצט געדרוקט אין ירושלים מיט די הסכמות פון די גרעסטע מזרחי־פּירער, האָט אין אַמעריקע געפונען איין־אייניקן געלערנטן, וועלכער וועט פאַראייביקט ווערן צווישן די ראשונים און גדולי־אַחרונים, און דער איין־אייניקער איז אַ פּראָפעסאָר אין אַ סעמינאַר, וואָס איז אָוועק פון דער תורה המסורה. איז ער דען דער אייניקער, וואָס וויסט עפּעס צו זאָגן איבערן ש״ס? און אונזערע נאַכקומעדע דורות וועלן זיך וואונדערן און פרעגן: „הייסט עס, אַמעריקע האָט אין יאָר 1944 געהאַט נאָר איין אויטאָריטעט אויפן ש״ס בבלי? און דער אייגער איז דוקא געווען אַ פּראָפעסאָר אין ש.־סעמינאַר?״ אויך וועלן זיי זיך וואונדערן: „האָט קיינער ניט פּראָטעסטירט קעגן דעם?״ אָבער זאָלן זיי וויסן, ס׳איז יאָ געווען אייגער, וואָס האָט פּראָטעסטירט — דער שרייבער פון די שורות האָט פּראָטעסטירט און געשריבן צום „מאָרגען־זשורנאַל״ און צום „הפּרדס״. די צוויי רעדאַקטאָרן האָבן געטאָן וואָס די חז״ל דערציילן אין סנהדרין י״ט: „כבשו פניהם בקרקע״ — זיי האָבן פאַרשלאָסן זייערע טירן פאַר מיין אַרטיקל, נאָר דער „המסלה״ און „דער טאָג״ האָבן אין נאָמען פון דעמאָקראַטיע אָפּגעדרוקט מיין אַרטיקל (דעם 7טן סעפּטעמבער 1943).

איז עס ניט אַ חילול־אַרטאָדאָקסיע, וואָס דער ווערשע־ירושלימער איד טוט ניט קיין

פאַרלייגטע הענט און טוען ניט, וואָס דער חתם־סופר האָט געטאָן און געפונען פאַר נאָטירלעך און די איין־און־איינציקע רפואה און רעטונג, דאָס איז — פּראָ־פאַגאַנדע.

ער, דער חתם־סופר, האָט געזען, אַז די רעפאָרמער קלאַפן טאָג און נאַכט אין די מוחות פון די אידן פאַר זייער שיטה, אין זייערע צייטונגען,[9] און מיט זייערע רעדעס; האָט ער דאָס זעלבע געטאָן, אָבער מיט מער התלהבות. יעדן טאָג האָט ער גערעדט פאַר זיינע תלמידים[10] און יעדן שבת פאַר זיינע בעלי־בתים, און צו ווייטע — דורך בריוו. יעדן טאָג האָט ער געבראַכט ניי פייער, כדי עס וואָלט צו האַלטן, וויל אפילו גרויסע אידעאַלן דאַרפן כסדר פון דאָס ניי אָנ־געצונדן ווערן, ווען ניט — ווערן זיי פאַרלאָשן. די אידן האָבן עס אַמאָל באַ־וויזן: אין טאָג האָבן זיי געשריגן „נעשה ונשמע", און דעם צווייטן טאָג — געטאַנצט פאַרן עגל. ער האָט אין זיינע תלמידים אָנגעצונדן אַ פייער, וועלכעס האָט אייביק געברענט. פון אין חתם־סופר זיינען אויסגעוואַקסן הונדערטער חתם־סופֿר׳ס, וועלכע האָבן געטאָן די זעלבע זאַכן, וואָס זייער רבי: געווען, געפּריידיקט מיט פייער, געוואָרעמט די יונגע הערצער, און אַזוי איז אויסגע־

גאַנץ כשר״ע זאָל מיטן אָרומשיקן זיינע ספרים מיט הסכמות פון די גרעסטע רעפאָרם־ראַביים, וועלכע גלויבן ניט אין תורה שבעל פה און אויך ניט אין תורה שבכתב, און זיי זאָגן עדות אויף זיין ספר, וואָס וויל פאַרבינדן תורה שבכתב מיט דער תורה שבעל פה. דאָס איז זיכער אַ שאַנד־פלעק פאַר דער תורה. אויב די אָרטאָדאָקסן מיינען ריכטיק וואָס זיי זאָגן, מוזן זיי שטורעמען איבער דער וויכטיקייט פון אָרטאָדאָקסיע, זיי מוזן יעדע וואָך אין די צייטונגען און אין די העפטן שילדערן מיט פייער און התלהבות די סכנה, וואָס לויערט אויפן אידישן פאָלק פון די רעפאָרמיסטן, און ניט גיין מיט זיי האָבן אין האָנט און נאָך זיך לאָזן פאָטאָ־גראַפירן מיט אַ רעפאָרם־ראַביי (זע „דער טאָג" פון 24טן מערץ 1945 — די מזרחי־פירער מיטן גרויסן רעפאָרם־ראַביי אין זייער מיטן, און זייער צופרידענעם שמייכל אויפן גרויסן גליק).

[9] אַלע אידיש־דייטשע צייטונגען זיינען אין זיין צייט געווען אין זייערע הענט: 1) „דער אָריענט", 2) „די אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", 3) „איזראַעליטישע אַנגעלעגן", 4) יודענ־צייטונג", און זיי האָבן געפּרואוט יעדע וואָך אונטערצוגראָבן די וואָרצלען פון דער אָרטא־דאָקסיע און באַלויידיקט דעם ווילדן „פאַנאַטיקער" (דעם חתם־סופר). דאָך מוז איך דעם אמת זאָגן, אַז נאָך זיין טויט האָבן זיי אַלע צוגעגעבן, אַז דער גרעסטער מענטש אין זייער צייט איז געשטאָרבן. יאסט שרייבט וועגן אים: „ער האָט זיך דאָס שענסטע בלייבנדע דענקמאָל פאַר דער נאָכוועלט באַגרינדעט"; „דעסען רוף און אויטאָריטעט וויייטהין בינ׳ אין די פערנסטען וועלט־געגענדען זיך ערשטרעקטע". אויך פיליפּזאָן שרייבט, אַז דאָס אידנטום האָט געליטן אַן אומשאַצבאַרן פאַרלוסט, און נאָך. (זע מיין „אוצר נחמד", זייט 92).

[10] אין אַ סך לענדער, און איבערהויפּט אין אַמעריקע, האָבן די ראַשי־ישיבות אינגאַנצן איגנאָרירט דעם חתם־סופר׳ס שיטה — מען לערנט ניט אין די ישיבות די יסודות פון אָרטא־דאָקסיע, מען לערנט ניט מסירת־נפש פאַר תורה, די ישיבות דערציען קאַלטע תלמידי־חכמים (זעלבסטפאַרשטענדלעך, איז פאַראַן אַ סך אויסנאַמען) און קנאַפּע קענערס פון אָרטאָדאָקסיע, וואָס דאָס איז באמת אַזוי ווייטיק וויי די יסודי־התורה — און דאָס אַלץ דערפאַר, וויל זיי ווייסן ניט, וואָס אָרטאָדאָקסיע מיינט, וואָס מסירת־נפש מיינט. ביים ערשטן נסיון צעפאַלט אַלץ, און אפילו ביי די אַסיפות צווישן די ראַשי־ישיבות און זייערע תלמידים קען מען הערן פלפולים און פלפולים, און קיין שום שמועס וועגן אָרטאָדאָקסיע. ווי געזאָגט, מוז מען יעדן טאָג צו־ברענגען ניי פייער, וואָרעמען די הערצער און זיי געבן מוט און קוראַזש אויפצונעמען די מלחמה פאַר קיום־התורה.

וואָקסן אַ ריזיקע אַרמיי, וואָס קיין פיינד האָט זי ניט געקענט בייקומען. דער שטראָם פון רעפֿאָרם און דער גלאָבּן פון אַסימילאַציע האָט צו זיי ניט דער־גרייכט.

אין ר׳ משה סופר׳ס צייטן האָט קיינער אין אונגאַרן ניט געוואָגט אַרויס־צוטרעטן עפּנטלעך קעגן די וויכטיקע יסודות פון אָרטאָדאָקסיע. אין די קהילות זיינען פֿאָרגעקומען קריגעריין. די מאָדערנע אידן האָבן געוואָלט אַריינגענעמען די חופּה (די חתונה) אין שול, אָדער אויפֿנעמען אַ מאָדערנעם ראַביי. ס׳זיינען אָבער גלייך אויסגעבראָכן קריגעריין צווישן זיי און די פֿרומע אידן. מייסטנס האָט זיך דער פיינד דערשראָקן און צוריקגעטרעטן, און אין אַ סך קהילות איז די מחלוקה פֿאָרגעלייגט געוואָרן פֿאַר דער רעגירונג, און על־פּי רוב האָבן די רעליגיעזע אידן געוואונען. נאָכן חתם־סופר׳ס טויט איז דער קאַמף אַ ביסל וויידער געוואָרן, הגם — ווי געזאָגט — ער האָט איבערגעלאָזט הונדערטער קעמפֿערס, וועלכע האָבן פֿאַרנומען גרויסע רבנישע שטעלעס און אַכטונג גע־געבן אויפן אידישן לעבן, און אויך טויזנטער בעלי־בתים, וועלכע האָבן פֿאַרנו־מען אַנפֿירנדע שטעלעס אין די קהילות און געווען אַנגעאַרטלט מיט אַלערלייי כלי־זיין צו באַשיצן דאָס אידנטום. דאָך האָבן זיך אין אַ סך שטעט און בפרט אין פּעסט די פרייַע עלעמענטן געזומען מבטל צו זיין די אידישע מנהגים. זיי האָבן אויך געוואָלט אייַנפֿירן אַלס חוק, אַז יעדער רב מוז האָבן געענדיקט דעם גימנאַזיום. ס׳זיינען אָבער געווען גרויסע מחלוקות[11] אָסיפות זיינען פֿאָרגעקומען[12] — ביי די אָרטאָדאָקסן פון זייער זיין, און ביי די רעפֿאָרמער פון זייער זיין. איבערהויפּט האָבן די רעפֿאָרמער אין יענער צייט דווקא געוואָלט גרינדן אַ מאָדערנעם רבנים־סעמינאַר. דער קאַמף איבערן סעמינאַר איז אַנגעגאַנגען במשך פון צוואַנציק יאָר. אַ סך מאָל האָט עס געהייסן, אַז זיי האָבן כמעט דערגרייכט זייער ציל. ס׳האָט אין מאָל אויך פֿאַסירט, אַז די אונגאַרישע רעגירונג האָט שוין איר הסכמה געהאַט געגעבן, האָט אָבער פּלוצים די זאַך געזומען אַן ענדערונג צום גוטן; אַ רבנישע דעלעגאַציע פון זיבן מיטגלידער איז דערשינען פֿאַרן קייסער פֿראַנץ יאָזעף און אין נאָמען פון 91 רבנים אים געבעטן ניט צו דערלויבן צו בויען אַ סעמינאַר. דער קייסער האָט די רבנים אויפגענומען מיט גרויס כבוד און זיי

---

[11] יענע צייט — פון חתם־סופר׳ס טויט ביז צום אידישן קאָנגרעס — איז געווען דרייסיק יאָר פון אויפרעגונגען, מחלוקתן און ברידער־קריג אין אַ סך קהילות. איך האָב אין דעם בודאַפּעסטער לאַנדס־ארכיוו געפונען גאַנצע הויפֿנס אַקטן, וועלכע אַנטהאַלטן פֿראָטאָסטן און ניט־שיינע באַשרייבונגען פון דעם קהילה־לעבן פון יענער צייט. איך האָב וועגן יענער צייט אַנגע־שריבן עטלעכע ספֿרים. זע איבער יענע שטורמישע יאָרן אין מיינע ספֿרים: „קורות התורה והאמונה באונגאריא" און „לפלגות ישראל באונגאריא".

[12] אין יאָר 1844 איז אין פּאָקש פֿאָרגעקומען די ערשטע אָרטאָדאָקסישע „אַסיפת הרבנים", וואָס האָט זיך געענדיקט מיט גאָרניט, ווייל די וויכטיקע גדולי־ישראל זיינען צו איר ניט געפֿאָרן, און דער רופער, ר׳ פייוול הורוויץ, האָט — ווי עס זעט אויס — געוואָלט צופֿרידן־שטעלן בייידע פֿאַרטייען, איז ער מיט זיין אָסיפּה פּולשטענדיק דורכגעפֿאַלן. זע מיינע ספֿרים: „קורות התורה והאמונה", זייט 56, און „לפלגות ישראל באונגאריא", זייט 34.

געזאגט, אז „דער טאג וועט אין זיין קראניק פארצייכנט ווערן אלס גרויסער ערן־טאג", פארשפרעכנדיק ניט צו געבן זיין באוויליקונג פאר א סעמינאר.

די זיבן רבנים זיינען געווען: פרעשבורגער רב (כתב סופר), אוהעלער רב (ר' ירמיה לעוו), אונגוואַרער רב (ר' מנחם א"ש), קאליווער רב (ר' ישעיה בענעט), קראלער רב (ר' מאיר פערלס), יארמאטער רב (ר' דוד דייטש), סערדע־לער רב (ר' יהודה אסאד). זע אין יהודה יעלה (אבן עזר, ט): „ושוב עברו עלינו ימים של צער בנסיעה לווין לבטל ענין הסעמינאר וברוך השם אשר נתננו לחן ולחסד בעיני הקיר"ה". ער דערציילט, ווי ער איז געפאַרן קיין ווין אפצושטעלן דעם סעמינאר און דאנקט גאט, אז דער מלך האט זיך צו זיי צוגעהערט.

די מחלוקת אין די קהילות איז פון יאר צו יאר אלס ביטערער און שארפער געוואַרן. אין א סך קהילות האבן די פרומע רבנים א סך געלימן פון די פרייע עלעמענטן, און ווידער אין א סך קהילות זיינען די מאדערנע ראבייס אויסגע־שטאנען צרות פון די פרומע.[13] אזוי אדער אזוי, די לאגע אין יענער צייט איז געווען א שרעקלעכע, אן אומדערטרעגלעכע. יעדער האט געזען, אז עס קען ווייטער אזוי ניט אנגיין, עס מוז עפעס געטאן ווערן, דאס הייסט איין פארטיי מוז עפעס נאכגעבן דער אנדערער, און יעדע פארטיי האט געפאדערט פון דער צוויי־טער נאכצוגעבן למען השלום.

דער גאנצער ענין איז שוין דער רעגירונג געוואַרן איבערדריסיק און זי האט אויפגעפאדערט די אידן צונויפצוקומען זיך אויף א קאנגרעס, כדי זיך דורכ־צורעדן צווישן זיך וועגן אלע שטרייט־פראגעס.[14]

---

[13] אין 1866 איז פארגעקומען אן אסיפת רבנים אין מיהאלאוויץ. פון זייערע תקנות איז צו זען וועגן די פיל קריגעריין אין די קהילות, און אויך איבער וואס זיי האבן זיך געקריגט. די אסיפה האט באשלאסן צו קעמפן קעגן די יעניקע, וואס ווילן איינפירן דאס פריידיקן אנשטאט דרשות און אפשאפן דעם מנהג פון אויסטייטשן פסוקים און רעדן פונם חומש אין אידיש־דייטש און איינפירן אונגאריש; צו קעמפן קעגן די יעניקע, וואס ווילן ארויסוואַרפן די בימה פון מיטן דער שול; קעגן די, וואס ווילן באזונדערע מלבושים פאַרן רב, חזן און משוררים, און נאך ענדערונגען. ביי יענער אסיפה זיינען אזעלכע שולן ג'אסר"ט געוואַרן, און אפילו אריינצוגיין אין זיי. אלע רבנים פון אונגארן און אויך גאונים און צדיקים פון אנדערע לענ־דער האבן דעם איסור אונטערגעשריבן, און ס'איז אין אונגארן און אין אנדערע לענדער געוואַרן א חוק ולא יעבור.

[14] אייגנטלעך האבן די פעסטער מאדערנע אידן געבעטן די רעגירונג אויפצופאדערן די אידן, אז זיי זאלן זיך צונויפקומען אויף א קאנגרעס און דערליידיקן די אלע שטרייט־פראגעס, ווייל ס'איז שוין די אידן אויך נמאס געוואַרן אזא לעבן, ובפרט די רייכע אידן, וועלכע זיינען גלייכצייטיק אויך געווען די פירער פון די פרייע, האבן זייער געוואַלט האבן די דעה, און ס'איז זיי אויך געלונגען צו האבן אויף זייער זיט דעם קולטוס־מיניסטער בארון יאזעף עטוועש. איך ווייל דא ניט פארשטעלן דעם בארון עטוועש אלס אידן־פיינד, ווייל ער איז דאס ניט געווען, ס'איז אבער אמת, אז ער האט ניט געוואַלט פארשטיין די ארטאַדאקסן. ער האט מיט זיין גאנצן כוח אונטערגעשטיצט די פרייגעזאנגענע אידן און כסדר איגנאירירט די ארטאַדאקסישע פאַל־רונגען.

די צייט איז דעמאלט געווען גינסטיק פאר א קאנגרעס, ווייל מיט א יאר פריער האבן די אידן דערלעבט צו באקומען זייער לאנג־דערוואַרטעטע עמאנציפאציע, און ס'האט זיך געפאסט צו מאכן אַרדענונגען אין זייער קהילה־לעבן און אייגנטשטעלן די כסדר־דיקע מחלוקתין און

דעם 30טן יולי 1868 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער קייסער־עכער באַפעל צו רופן אַ אידישע אַסיפה, און דעם 5טן אויגוסט האָט דער מיניסטער עטוועש (איטוויש) צוגעשיקט זיין באַפעל צו אַלע בירגרמייסטערס אין אונגאַרן, זיי זאָלן אַכטונג געבן און דורכפירן, אַז די אידישע בירגער אין יעדער שטאָט זאָלן וויילן אַ דעלעגירטן[15] צום קאָנגרעס, וועלכער וועט פאַרקומען דעם 14טן דעצעמבער 1868 אין בודאַפּעסט, „כדי צו אַרגאַניזירן זייערע קאָנפעסיאָנעלע און שול־אָנגעלעגנהייטן".[16]

די וואָלן האָבן אַרויסגערופן אַ גאָר שטאַרקן קאַמף צווישן ביידע צדדים. די רעפאָרמער האָבן געוווצט ניט קיין זייער שיינע מיטלען ביי די וואָלן.[17] עס האָט געהערשט שווינדל און פאַלשקייט. די אונגאַרישע רעגירונג האָט פאַרבאָטן אַלע טאָלעראַנץ־שטייגער, כדי אירע מענטשן (פריי־געזאָנגענע) זאָלן דערווייַל וועלן (זע „אידישע קולטור־בילדער, זייט 216), און ממילא איז דער רעזולטאָט

ברידער־האָס כמעט אין יעדער שטאָט. ווי אַזוי דאָס זאָל געשען האָט קיינער ניט געוואוסט, דאָך אָבער האָבן אַלע געהאַט אַ באַדערפענישׂ, אַז עפעס מוז געטאָן וווערן.

אויך די רעגירונג האָט עטלעכע מאָל אויפגעפאָדערט די אידן, זיי זאָלן זיך צונויפקומען און באַשליסן, וואָס זיי ווילן טאָן מיט דעם שול־פאָנד, וואָס קייסער פראַנץ יאָזעף האָט זיי (די אידן) געגעבן אין יאָר 1850 אַלס מתנה (די אידישע געלטער, וואָס זיי האָבן איינגעצאָלט אין יאָר 1846 אַלס טאָלעראַנץ־שטייער, און נאָך דער רעוואָלוציע האָבן זיי געמוזט באַצאָלן שטראָף־געלט, וואָס געוואָרן היינט האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט — די אַלע געלטער האָט דער קייסער די אידן צוריקגעשענקט און האָט עס באַשטימט פאַר אַ שול־פאָנד אויפצובויען שולעס וואו זיי ווילן. עטלעכע מאָל האָט מען די אידן אויפגעפאָדערט, זיי זאָלן אָנהויבן זייער אַרבעט, יעדעס מאָל האָבן אָבער אויסגעבראָכן מחלוקת'ן איבער די שולעס: די אָרטאָדאָקסן האָבן געוואָלט איינפאַכע חדרים, וויבייסלט, און די מאָדערנע אידן האָבן געוואָלט מאָדערנע לערערס און מאָדערנע לימודים). און איצט, האָט עס געהייסן, מוז מען שוין באַשטימען, וואָס מיט דעם געלט זאָל געשען.

[15] דער מיניסטער האָט לכתחילה באַפוילן, אַז רבנים טאָרן ניט זיין קיין דעלעגירטע. אַזוי־אָרום האָט ער געעכנט איבערצוגעבן די מאַכט צו די רעפאָרמיסטן, ער האָט אָבער גלייך געמוזט יענעם באַפעל צוריקרופן. די אָרטאָדאָקסן האָבן שוין אין יענער צייט געהאָט אין בודאַפּעסט אַ קאָנצלי מיט פּאָאיקע מענטשן, וועלכן האָבן אַכטונג געגעבן אויף אַלץ און אויף אַלעמען, און זיי האָבן צוליב דעם דאָזיקן באַפעל אויפגעשטורעמט די עפּנטלעכע מיינונג. די קאָנצלי אונטערן נאָמען „שומרי הדת" האָט אויך אַפּראוואט איבערצוצייגן דעם מיניסטער, אַז ער מוז באַשטימען אַ קאָמיטעט פון רבנים, וואָס זאָלן אונטערזוכן יעדע רעזאָלוציע, וואָס דער קאָנגרעס וועט באַשטימען, אונטערזוכן, אויב זי איז ניט קעגן דער אידישער טראַדיציע. דער מיניסטער האָט אויף דעם ניט געענטפערט, אָבער דאָך איז עס געווען אַן אָנזאָג, אַז עס וועט ניט קומען צו אַ תכלית אויפן קאָנגרעס, אויב מען וועט אָנרירן אידישע מנהגים.

[16] אין דער הקדמה צום „וואָל־סטאַטוס" שרייבט עטוועש בפירוש, אַז נאָכדעם וויי די אידן זיינען עמאַנציפירט געוואָרן, איז וויכטיק, זיי זאָלן אַרגאַניזירן זייער קהילה־לעבן און אונטער־ריכט (חינוך) און די קאָנפעסיאָנעלע שולעס. שפּעטער איז ער געפרעגט געוואָרן, ווער עס האָט אים געהייסן רעדן וועגן דעם אינערלעכן אידישן לעבן?

[17] דער מהר"ם שיק (אין אורח חיים, ל"ט) באַשרייבט פון דעם „מרמה וחמס", שווינדל און שקר, וואָס זיי, די רעפאָרמיסטן, האָבן געטאָן, און וואָס פאַראַ מיטלען זיי האָבן באַנוצט, זיי זאָלן דערווייַלט וועלן — „ובעמל ואון עשו מה שעשו".

געווען, אַז די רעפֿאָרמער האָבן געהאַט 132 דעלעגירטע און די אָרטאָדאָקסן — 88.

פון דער ערשטער מינוט אָן וואָס דער קאָנגרעס האָט זיך געעפנט, האָט זיך די מערהייט אויפגעפירט דיקטאַטאָריש און זיך גאָרניט געריכטן ניט מיט דער מינדערהייט און ניט מיט די מאַסן, וועלכע די אָרטאָדאָקסן פאָרטרעטן. דאָס פֿרעזידיום איז באַשטאַנען אויסשליסלעך פון רעפֿאָרמער (זיי זיינען געווען: איג־נאַץ הירשלער, נ. פֿאפּער, מאָריץ וואָרמאַן). די דעלעגאַציע, וואָס די פֿאָרזאַמ־לונג האָט געשיקט צום קייסער פראַנץ יאָזעף, איז באַשטאַנען פון רעפֿאָרמער. אַזעלכע פערזענלעכקייטן ווי ר' משה שיק, חוסטער רב; ר' שמואל בנימין סופר, פּרעשבורגער רב; ר' ירמיהו לעוו, אהעלער רב, און נאָך — זיינען אינגאַנצן איגנאָרירט געוואָרן. אויך ביים ווייַן די קאָמיסיעס אויסצוארבעטן רעזאָלוציעס פאָר דער אַלגעמיינער פֿאָרזאַמלונג איז קענטיק געווען, אַז די רעפֿאָרמער ווילן אָרויסשטופן די פרומע עלעמענטן בייַ יעדער געלעגנהייט.

דריי קאָמיסיעס זיינען דעמאָלט געווייַלט געוואָרן: 1) אַ קאָמיסיע וועגן די אָנגעלעגנהייטן פון שולן פאָר קינדער; 2) וועגן קהילות־אָנגעלעגנהייטן; 3) אַ קאָנטראָל־קאָמיסיע אונטערצוזוכן אַלע קאָמיסיעס (אויף אונזער לשון — ועד הועדים). די קאָמיסיעס האָבן זיך צוריקגעצויגן אויסצוארבעטן די רעזאָלו־ציעס, און דער עולם האָט געוואָרט אויפן ערשטן שטורם.

און דער שטורם איז באַלד געקומען. אַזוי ווי די ערשטע רעזאָלוציעס זיי־נען פאָרגעבראַכט געוואָרן פאָר דער אַלגעמיינער פאָרזאַמלונג און מען האָט גע־לייענט, אַז די קאָמיסיע האָט געפונען פאָר וויכטיק פאָרצולייגן דעם קאָנגרעס, אַז קודם־כל מוז געגרינדעט ווערן אַ רבנים־סעמינאַר אין בודאַפּעסט, כדי עס זאָלן זיין אין לאַנד גענוגדיקע רבנים, און דער לייענער האָט נאָך אפילו ניט באַווייזן צו ענדיקן זיין זאַץ, — האָט אויסגעבראַכן אַ שטורם מיט פּראָטעסטן. אַ גרויסער עולם האָט פּראָטעסטירט קעגן אַ סעמינאַר און האָט באַווייזן, אַז די סע־מינאַרן, וועלכע האָבן דעמאָלט עקזיסטירט (פּאַדאָוואַ, פּאַריז, ברעסלויי), האָבן נאָך קיין אייניציקן למדן ניט אַרויסגעגעבן און אַלע ראַבייס פון יענע סעמינאַרן זיינען לייכטזיניקע מענטשן און עמי־ארצים. די רבנים האָבן געטענהט, אַז די סעמינאַר־פּראָגע איז אַ ריין־רעליגיעזע און האָט ניט צו טאָן מיטן קאָנגרעס.

בשעת דעם וויכוח איבערן סעמינאַר איז אויך די קאָמיסיע פאָר קהילות פאָרטיק געוואָרן מיט אירע רעזאָלוציעס, וועלכע זיינען פאָרגעלייענט געוואָרן פאָרן קאָנגרעס. די ערשטע רעזאָלוציע איז געווען: „אויב עס געפינט זיך אין אַן אָרט אַ צאָל אידן, וואָס ווילן זיין אַ געמיינדע פאָר זיך, דאַרפן זיי בויען אַ שול, א בית־עולם און קינדער־שולן, ווי אַלע אַנדערע קינדער־שולן". דאָ האָבן די אָרטאָדאָקסן געבעטן צוצושטעלן עטלעכע ווערטער: „...און זאָלן זיך פירן לויט די דינים פון דעם שולחן־ערוך".

איך וויל דאָ איבערגעבן זייער בקשה מיט קלאָרע ווערטער: די אָרטאָדאָקסן האָבן געוואָלט געבן דעם אידישן קהילה־לעבן אַ פלאַטפאָרם, אַ פראַגראַם, אַ באַשטימטן „אַני־מאמין", וועלכן זיי האָבן געהערט פון זייער רבי'ן, דעם חתם־

סופר, אַז די עיקרים פונם אידישן פאָלק איז דער שולחן־ערוך. דער שולחן־ערוך איז דער דאָקומענט, אויף וועלכן די רעליגיעזע גרופּע וועט אָנווייזן, אַז דאָרטן זיינען פאָראַן אירע פּרינציפּן.

די מאַיאָריטעט האָט פון דעם ניט געוואָלט הערן, און אַ סך צווישן זיי האָבן ניט געוואוסט אפילו, וואָס דאָס איז. וועד איז ער, דער שולחן־ערוך? לאַנגע טעג האָט מען דעבאַטירט די צוויי רעזאָלוציעס: סעמינאַר און שולחן־ערוך, ביז ס׳איז געקומען צום שטימען. דער טאָג איז באַקאַנט אין דער אידישער געשיכטע — 22 טעג אין שבט האָבן 132 אידן געשטימט, אַז זיי זאָלן זיך אָפּ פונם שולחן־ערוך און נאָר מוסיף געווען, אַז זיי וועלן דעם קארו (בית־יוסף) פאָרשיקן קיין סיביר. 88 האָבן געשטימט קעגן סעמינאַר און פאָרן שולחן־ערוך.

ווי די רבנים האָבן געזען דעם רעזולטאַט פונם שטימען, האָבן זיי זיך אַלע ווי איין מענטש אויפגעשטעלט, אויפן באַפעל פון רבי ירמיהו לעווי, אוהעלער רב, וועלכער האָט אויסגעשריגן: „ארור האיש . . . פאַרפלוכט איז דער, וועלכער וועט איבערבלייבן צווישן די זינדיקע" — און אַלע 88 דעלעגאַטן, געפירט פונם מהר״ם שיק און דעם כתב־סופר, האָבן פאָרלאָזן אויף אייביק דעם קאָנגרעס־זאַל.

די איבערגעבליבענע האָבן מיט הורא־געשרייען און מיט די ווערטער: „מיר וועלן דעם שולחן־ערוך פאַרברענען", באַגריסט זייער פאָרלאָזן דעם זאַל. זיי האָבן געמיינט, אַז זיי האָבן געוואונען דעם קאַמף און וועלן פון איצט אָן קענען באַשטימען, אָן שטערונגען, אַלץ וואָס זיי ווילן, און אַז זייערע תקנות וועלן גילטן פאַר אַלע אונגאַרישע אידן. זיי האָבן זיך אָבער טועה געווען.

דער קאָנגרעס (אָן די ארטאָדאָקסן) האָט זיך געשלאָסן דעם 23טן פעברואַר 1869. די רעפאָרמער האָבן אַלץ זייערע תקנות איבערגעגעבן דעם קולטוס־מיניסטער, וועלכער האָט זיי צוגעזאָגט אַלץ צו סאַנקציאָנירן און מאַכן זיי פאַר אַ געזעץ.

די ארטאָדאָקסן האָבן אָבער אויך ניט גערוט. דער מהר״ם שיק — דער גרעסטער אין יענער צייט — האָט אין אָן אויפרוף, וועלכן ער האָט צעשיקט צו אַלע אידן אין אונגאַרן, זיי דערציילט די סיבה, צוליב וועלכער זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן דעם קאָנגרעס, און אויך געשילדערט די לייכטזיניקייט פון די רעפאָרמער אין גרויסע באַליידיקונגען, וועלכע די ארטאָדאָקסן זיינען אויסגעשטאַנען בשעת דעם קאָנגרעס. ער האָט געבעטן אין זיין אויפרוף צו האָבן פאַרטרויען איז די רבנים און זיי אונטערשטיצן. אַנדערע האָבן אויך געטאָן דאָס זעלבע — אויפגעקלערט דעם דעת־הקהל. קאָמיטעס פון רבנים און בעלי־בתים זיינען געגאַנגען צו די גרויסע אונגאַרישע שטאָטסמענער בעטן פון זיי הילף קעגן זייערע ברידער, וועלכע ווילן פון זיי אָוועקרויבן זייער רעליגיעזע פרייהייט.

בשעת זייער שתדלנות איז אָנגעקומען אַ שלעכטע בשורה: באַראָן עטוועש האָט אונטערגעשריבן די רעפאָרמערס תקנות און אַלץ, וואָס דער קאָנגרעס האָט געשטימט, און זיי זיינען געווארן אַ געזעץ פאַר אַלע אידן אין אונגאַרן. ס׳איז פאַר זיי געווען אַ פינסטערער טאָג. זאָל חלילה זיך ענדיקן דער אור־תורה אין אונגאַרן, און דעם חתם־סופר׳ס מסירת־נפש זאָל איצט צוזאַמענפאַלן?

ניין, ניין, און הונדערט מאל ניין! דער חתם־סופר האט אמאל געזאגט, אז די רעפארם־אידן האבן מער ניט קיין שייכות צום אידישן פאלק, זיי האבן איבער־געריסן זייער פארבינדונג מיטן כלל־ישראל און זיי זיינען ווי די צדוקים און כותים.

זייערע פנימ'ער האבן פלוצים געגומען אויפלייכטן: יא, די תקנות זיינען א געזעץ פאר די אונגארישע אידן, אבער נאר פאר די רעפארם־אידן, און ניט פאר די תורה־טרייע אידן. זיי זיינען א באזונדערע פארטיי און האבן מיט די רעפארמער קיין שייכות ניט. אזוי ווי די קאטאליקן און די פראטעסטאנטן זיינען צווי פארשידענע רעליגיעזע גרופעס... די רבנים האבן באלד אווענ־געשריבן צו אויסלענדישע גדולים און פאר זיי געשילדערט זייער פראבלעם. אלע האבן געענטפערט, אז די תורה־טרייע אידן זיינען א באזונדערע גרופע און האבן ניט קיין שייכות מיט די רעפארם־אידן. אויך האבן די ארטאדאקסן באשלאסן צו גיין צום קייסער פראנץ יאזעף בעטן זיין הילף, אז מען זאל זיי לאזן אפהיטן זייער תורה. א קאמיטע פון פינף גדולים איז באשטימט געוואָרן צו דערשיינען פאר קייסער און בעטן רחמים פאר אידישן פאלק.

די רבנים — הרב סופר, פרעשבורג; הרב אייזענשטאדט, אונגוואר; הרב לעוו, אוהעל; הרב סופר, פעסט; הרב כ"ץ, צעלעם — זיינען געווען די אויסגעקלי־בענע צו פארן קיין ווין. טויזנטער אידן האבן זיי באגלייט צו דער באן און מיט טרערן אין די אויגן זיי געוואונטשן הצלחה. די פינף גדולים האבן געפילט די וויכטיקייט פון דער אויפגאבע, וואס ליגט אויף זיי, און אז פון דער אוידיענץ איז אפהענגיק דער קיום־התורה אין אונגארן. זיי האבן מיט א ביטער הארץ פארלאזט די בודאפעסטער באן־סטאציע און מיט פיל האפענונג אנגעקומען קיין ווין.

ענדלעך איז אנגעקומען די צייט פון דער אוידיענץ. די פינף רבנים זיי־נען ארייגעפירט געוואָרן אין קייסערס אויפנאם־זאל. הרב אייזענשטאדט איז באשטימט געוואָרן אלס הויפט־רעדנער. אבער אזוי ווי דער קייסער איז אריינ־געקומען, זיינען אלע דערציטערט געוואָרן, פילנדיק די וויכטיקייט פון דער דא־זיקער מינוט. טרערן זיינען גערונען פון הרב אייזענשטאדטס אויגן. דער קיי־סער האט אים געפרעגט: „ערנווירדיקער ראבינער, וואָרום ווייגן זיך?"

„די תורה, פאר וועלכער אונזערע עלטערן זיינען פארברענט געוואָרן, און דאנקען גאט, מיר האבן דערלעבט די איצטיקע צייט, ווען אונזערע קריסטלעכע פריינד העלפן אונז זי אפצוהיטן, — זי איז יעצט אין געפאר: אונזערע אייגענע בריידער זיינען אויפגעשטאנען זי צו פארניכטן... מאיעסטעט, העלפט אונז, זאלן מיר קענען דינען גאט לויט אונזער אויפפאסונג. העלפט אונז!" — האט הרב אייזענשטאדט אויסגערופן און איז צוזאמענגעבראכן.

דער קייסער איז זייער געריירט געוואָרן, און אויך אין זיינע אויגן האבן זיך באוויזן טרערן. ער איז צוגעגאנגען צו די רבנים און געזאגט:

„בארואיקט אייך, וועטע רבנים. אינקווויזיטארן וועל איך אין מיין לאנד ניט דולדן. ווען זיי, אייערע פריינ בריידער, אינטערעסירט ניט די תורה, וועל

איך זיי ניט צווינגען דערצו, אָבער אַז זיי זאָלן אָנדערע צווינגען ניט צו האַלטן די תורה, — דאָס ווערט אין מיין לאָנד ניט פאַסירן. באַראַיקט אויך אייערע גלויבנס־גענאָסן די אַרטאָדאָקסן, אַז איך ווילל אין מיין לאָנד ניט דולדן, מען זאָל אַרויפוואַרפן אַ צוואָנג אויף אידן איבער רעליגיע".

יאָרן־לאָנג האָט מען דערציילט פון דעם כבוד, וואָס די רבנים האָבן גענאָסן ביים קייסער, „און זייט חורבן ארץ־ישראל האָבן רבנים ניט געהאַט ביי אַ קייסער אַזאַ אויפנאָמע, ווי דעמאָלט" (זע אין ספר „מלאה קטרת" פון רבי זוסמאַן סופר).

מיט גרויסע האָפענונגען זיינען די רבנים צוריקגעקומען און געאַרבעט מיט מער מוט. זיי האָבן אויפגעזוכט וויכטיקע שטאָטסמענער, צווישן זיי דעם גרעסטן אונגאַרישן שטאָטסמאַן פראַנץ דעאק, וועלכע ס׳איז זיי געלונגען איבערצוצייגן, אַז אונגאַרן האָט איצט צווויי פאַרשידענע אידישע פאַרטייען, און אַז די רעפאָרמער האָבן מיט דעם וואָס זיי האָבן זיך דערקלערט ניט צו האָבן קיין שום שייכות מיטן שולחן־ערוך — ניט מער קיין פאַרבינדונג מיט די אַרטאָדאָקסישע גרופּעס. די דאָזיקע באַהויפּטונג האָבן אויך באַשטעטיקט די וויכטיקע רבנים, ווי דער רב הכולל פון ענגלאַנד, דער רב הכולל פון פראַנקרייך, רבנים פון האָלאַנד, דייטשלאַנד און נאָך.[18]

דאָך האָבן אַלע געוואָרט אויפן אונגאַרישן פאַרלאָמענט, וועלכער האָט געזאָלט האָבן דאָס לעצטע וואָרט. ביידע פאַרטייען האָבן מאָביליזירט זייערע כוחות. די רעפאָרמער האָבן דאָרט געהאַט דעם קולטוס־מיניסטער עטוועש און נאָך פריינד, איבערהויפט דעם וויצע־פרעזעס פונם קאָנגרעס מאָריץ וואָרמאָן,[19] וועלכער איז אויך געווען אַ דעפוטאַט. ער איז געקומען אין פאַרלאָמענט מיטן שולחן־ערוך און פון אים פאַרגעלעזן אייניקע שטעלעס, כדי צו מאַכן גלעשפּעט אי פונם שולחן־ערוך אי פון די אַרטאָדאָקסן, אַנווייזנדיק, פאַרוואָס זיי פירן אָן אַזאַ ביטערע מחלוקה צוליב אַזעלכע קלייניקייטן און נאָרישקייטן (זיינע ווערטער אין פאַרלאָמענט).[20]

---

[18] ס׳איז שוין זייט דעמאָלט פאַרבליבן ביי דער אונגאַרישער רעגירונג ווי אַ פעסטגעשטעלטע זאַך, אַז אין אונגאַרן זיינען פאַראַן צוויי סאָרטן אידן. שפּעטער (אין יאָר 1927), ווען די רעגירונג האָט באַווילליקט די אידישע רעליגיע צו זיין פאַרטרעטן אין מאַגנאַטן־הויז פונקט ווי אַנדערע רעליגיעס, האָט זי פאַר זיך דערזען צוויי אידישע רעליגיעס, און דערפאַר באַשטימט צוויי פאַרטרעטער (זע קאַפּיטל 5).

[19] מאָריץ וואַרמאַן איז געווען אַן אייניקל פון בודאַפּעסטער רב, ר׳ ישראל וואַרמאַן, (זע קאַפּיטל 6, ביי „פעסט"), וועלכער איז געווען דער ערשטער אַנערקענטער פעסטער רב. מאָריץ האָט אין זיינע יונגע יאָרן געלערנט, און איז שפּעטער זייער רייך געוואָרן. זיינע קינדער זיינען אַלע געשמדט.

[20] ער האָט פאַר זיי פאַרגלייַנט שולחן ערוך, סימן ג׳, וואָס מען זאָל זאָגן פאַר די מלאכים ווען מען גייט אין בית־הכסא; ער האָט דערמיט באַלוידיקט זיין טאַטן און זיין זיידן. קריסטלעכע דעפוטאַטן האָבן אים אין פאַרלאָמענט באַלוידיקט, זאָגנדיק, אַז אַן אָדם־חשוב וועט ניט באַלייַדיקן אַן אַנדערע גרופּע אָדער פאַרטיי, ווען זיי זיינען דאָרט ניטאָ און קענען זיך ניט פאַרטיידיקן... וואַרמאַן האָט געזינדיקט, אָנגרייפנדיק זיינע ברידער, וועלכע ווילן לעבן ווי זיינע

אַ סך לִיבעראַלע קריסטן האָבן אין פּאַרלאַמענט פאַרטיידיקט די אַרטאָדאָקסן, איבערהויפּט דער באַוואוסטער ראַמאַניסט מאַריץ יאקאי האָט זייער שאַרף אָנגעגריפן דעם מיניסטער. ער האָט געזאָגט: „שטעלט אייך פאָר, מיר וועלן צוזאַמענעמען אין איין שטאָט אַלע קריסטן, וועלכע באַשטייען פון קאַטאָליקן, פּראָטעסטאַנטן און רעפאָרמירטע, און זיי צווינגען פון היינט אָן צו האָבן איין קירכע, איין גלח און איין אָרט גאָטעסדינסט... דאָס האָט געטאָן באַראָן עט־וועש. ער וויל צווינגען אַלע אידן צו האָבן איין אָרט גאָטעסדינסט".

פּורים פון יאָר 1870 איז געווען דער גרויסער און אומפאָרגעסלעכער טאָג אין אונגאַרן. אין יענעם פּורים האָט דער אונגאַרישער פאַרלאַמענט געשטימט איבער דער פּראָגע, און די מערהייט האָט זיך אַרויסגעזאָגט, אַז די תקנות פון די רעפאָרמער זיינען ניט גילטיק פאַר די אָרטאָדאָקסישע אידן, און זיי מעגן זיך אָפּטיילן און אָרגאַניזירן זיך אין יעדער שטאָט, נעמען זיך אַ רב און אַ שוחט נאָך זייער געשמאַק.

דער טעלעגראַף האָט דעמאָלט געאַרבעט מיט אַלע כוחות צוצושטעלן די גוטע בשורה צו אַלע אידן אין אונגאַרן, און אַלע אידישע קהילות האָבן זי באַקומען אין מיטן זייער פּורים־סעודה און זי געפייערט מיט פּראַכט און גלאַנץ.

דער ברידער־קאַמף האָט אויפגעהערט! נאָך פּורים זיינען זיך די צוויי פאַרטייען צעגאַנגען און געוואָרן באַזונדערע קהילות אין אַלע שטעט אין אונגאַרן. אין שטעט, וואו די אָרטאָדאָקסן זיינען געווען די מערהייט, זיינען די פּרייע פון זיי אַרויס, זיך אויפגענומען אַ מאָדערנעם ראַביי, געבויט אַ שול אאַז"וו; און אין די שטעט, וואו זיי, די רעפאָרמער, זיינען געווען די מערהייט, זיינען די אָרטאָדאָקסן אַרויס און זיך איינגעשטעלט זעלבסטשטענדיק.

די קהילות האָבן דערקלערט, צו וועלכער פאַרטיי זיי ווילן געהערן. ס'איז אָבער איבערגעבליבן אַ קליינער פּראָצענט קהילות, וועלכע האָבן זיך ניט אָנגעשלאָסן צו קיין שום פאַרטיי, זיי האָבן געהייסן סטאַטוס־קוואָ.

אין יאָר 1914 האָב איך באַקומען פון דער רעגירונג דעם פאַלגנדן רעפאָרט איבער די אידישע קהילות אין אונגאַרן. ס'זיינען געווען:

א) אָרטאָדאָקסישע קהילות. הויפּט־קהילות — 318; קלענערע קהילות (וועלכע זיינען ניט געווען ביכולת צו האַלטן אַ רב און האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין אַ גרעסערער אָרטאָדאָקסישער קהילה) — 1,274. אָרטאָדאָקסישע הויפּט־רבנים — 260. ס'זיינען אָבער געווען הונדערטער דיינים אין די אָרטשאָפטן און הונדערטער, וואָס האָבן זיך גערופן „ש"ץ מ"ץ", דאָס מיינט: שליח ציבור (חזן) און מורה צדק (דיין), אָדער „שו"ב" און „מו"ץ" (שוחט ובודק און מורה צדק). אַלע אָנגעשטעלטע האָבן באַקומען גוטע שכירות און מ'האָט זיי ניט געלאָזט האָנדלען מיט ליכט אָדער הייוון.

עלטערן האָבן געלעבט, און הגם זיי האָבן געלעבט לויטן שולחן ערוך, זיינען זיי דאָך געווען חשובֿע מענטשן. איך האָב אויספירלעך באַשריבן די טיילונג פון אונגאַרן אין מיין ספר „לפלגות ישראל באונגאריא".

ב) רעפֿאָרם־קהילות. הויפּט־קהילות — 182; קלײנערע קהילות, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו די רעפֿאָרמער, — 302. רעפֿאָרם־ראַבייס — 112. ס׳רוב פון די ראַבייס זיינען געווען תלמידים פון זייער סעמינאַר, וואָס זיי האָבן גלייך אויפגעבויט, אָבער די סעמינאַר־תלמידים זיינען געווען קינדער פון אָרטאָדאָקסישע עלטערן (זע דאָס נעכסטע קאַפּיטל).

ג) סטאַטוס־קוואָ־קהילות — 60. קלײנערע קהילות, וואָס האָבן זיך אָן זיי אָנגעשלאָסן — 132. סטאַטוס־קוואָ־רבנים — 40. די סטאַטוס־קוואָ־רבנים זיינען געווען תלמידים פון אָרטאָדאָקסישע גדולים און עטלעכע — פון אָרטאָדאָקסישע סעמינאַרן: פראַנקפורט (ברייער), בערלין (הילדעסהיימער).

די רעפֿאָרמער האָבן פאַרלוירן דעם קאַמף. דאָס האָבן זיי גלייך אויסגעפונען. זיי זיינען אויך אויסגעלאַכט געוואָרן פון די גוים און ניט אָנערקענט געוואָרן אַלס ריכטיקע אידן, ווייל אונגאַרן איז אַ קאַטוילישׂ לאַנד, און אַזוי האָבן זיי געוואוסט נאָר פון דער אַלטער רעליגיע — דער אָרטאָדאָקסישער, און זיי האָבן די רעפֿאָרמירטע אידן באַטראַכט ווי ביי זיי די גוי׳אישע רעפֿאָרמירטע, וואָס דער גלח פלעגט וועגן זיי זאָגן יעדן זונטאָג אין דער קירכע, אַז זיי זיינען געצען־דינערס. זיי האָבן דערפאָר רעספּעקטירט נאָר דעם אַלטן רב, אָבער ניט די נייע דאָקטאָר־ראַבייס.

די רעפֿאָרמער האָבן אין זייערע צייטונגען די ערשטע צייט אויסגעלאַכט און אויסגעשפּעט די אָרטאָדאָקסן און ביי אַלע געלעגנהייטן פון זיי חוזק געמאַכט. שפּעטער אָבער האָבן זיי פאַרזוכט אָפּילו צו פאַראיניקן זיך מיט זיי,[21] זיי האָבן דאָס אָבער ניט געקענט דערגרייכן, ווייל די אָרטאָדאָקסן האָבן מער פון זיי ניט געוואָלט הערן (זע מער איבער זייער אינערלעכן לעבן אין נעכסטן קאַפּיטל).

די אָרטאָדאָקסן זיינען גוט אָרגאַניזירט. זייער פלאַטפאָרם איז דער שולחן־ערוך. כמעט אַלע אידן גייען ערב ובוקר אין שול. זייער קאַנצלייַ איז אין בודאַפּעסט, און זייער פּרעזעס (ראש לאגודה)[22] איז כסדר אינפאָרמירט פונם אי־נערלעכן לעבן אין אַלע קהילות. אויב עס קומען פאָר סכסוכים, קריגעריין איבער א שוחט, א רב, א חזן, אדער ביים ווייַן א פּרעזעס, ווערט דאָס דערלייַ־דיקט דורך זייער קאַנצלייַ. דער פּרעזעס שיקט צו זיי דריי חשובֿ׳ע רבנים אַדער בעלי־בתים, וועלכע זיי קלייבן זיך אַליין אויס; אַדער יעדער צד ווייַלט זיך אויס איינעם, און די צוויי דערווייַלטע קלייבן אויס א דריטן, און זיי מאַכן שלום.

---

[21] אין יאָר 1914, ווען דער באַוואוסטער חסידישער רבי און למדן, דער בלאזשעווער, איז געווען א פליכטלינג אין בודאַפּעסט, האָבן די רעפֿאָרמיסטן געלייגט אויף אים גרויסע האַ־פענונגען — אַז ער וועט, מעגלעך, קענען צוזאַמענברענגען די ביידע פאַרטייען און זיי צוריק פאַראייניקן. זיי האָבן אפילו צוגעזאגט צו אַנערקענען דעם שולחן ערוך. ס׳איז אָבער גאָר ניט געוואָרן פון זיין אונטערנעמונג.

[22] ס׳איז פאַרשטענדלעך, אַז די פּרעזעסן זיינען געווען גרויסע און וויכטיקע מענטשן: ר׳ יצחק רייך, דער ערשטער פּרעזעס, איז געווען באַוואוסט ווי א שתדלן און צדיק; ר׳ לייב ליפשיטץ — א וויכטיקע פּערזענלעכקייט און גרויסער יחסן; ר׳ אַברהם פראַנקל — א גדול און אידישער פּרינץ און איצט ר׳ אַברהם פראַנקלס איידעם — ר׳ זיינוול כהנא־פראַנקל.

די אונגאַרישע אָרטאָדאָקסיע איז באַרימט אין דער וועלט, און זי איז די אייניקע אין דער וועלט, מיט דער אָרדענונג, וואָס הערשט ביי איר, און מיט דער פּלאַטפאָרם, וועלכע זי האָט אָנגענומען און האַלט אויס. יעדער מיטגליד (רב) מוז אָננעמען און דורכפירן די החלטות, וועלכע מען שיקט אים צו; זאָל ער עס ניט טאָן, ווערט ער אָן פּליכטים אַרויסגעוואָרפן, און זיין צוקונפט איז גענדיקט.

איין מאָל האָט געדראָט אַ גרויסע סכנה אויף דער אגודת הארטודוקסים. מ׳האָט געמיינט, אַז אָט־אָט ווערט זי געשפּאַלטן אין צווייען, און די חסידישע און חסידיש־ענייגטע רבנים און קהילות וועלן אַרויס פון דער אָגודה און זיך מאַכן אַ זעלבסטשטענדיקע אָגודה. דאָס איז געשען אין יאָר 1896. דער פּרעזעס פון דער אגודת הרבנים האורטודוקסים, ר׳ יצחק רייך, איז געשטאָרבן, און דער פּרעשבורגער רב ר׳ שמחה בונם סופר, וועלכער איז געווען דער פאַקטישער פּירער פונם אָרטאָדאָקסישן אידנטום,[23] האָט אויפן אייגענעם חשבון (אָדער נאָכן באַראָטן זיך מיט איינצלנע רבנים) באַשטימט דעם סאנטעווער רב ר׳ לייב לִיפּשיטץ פּאַרן פּרעזעס. דאָס האָט די חסידישע רבנים געבראַכט אין צאָרן, וויל דער סאנטעווער רב איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער מתנגד און האָט געשיקט זיינע קינדער אין די העכערע שולן. דער פּירער פון דער חסידישער פּאַרטיי, ר׳ לִיפּא טייטעלבוים, סיגעטער רב, איז געפּאָרן קיין פּרעשבורג אים צו באַוועגן צו ענדערן זיין באַשלוס איבער לִיפּשיטצן, ער האָט אָבער גאָרניט אויסגעפּירט. האָט דער סיגעטער רב באַשלאָסן צו רופן אַן אסיפה קיין מיהאַלפאַלווא, אויסצופּרוווון זיינע כוחות און זיך איבערצוצייגן, וויפל אָנהענגערס ער האָט און וואָס ער האָט צו טאָן. 72 דעלעגאַטן זיינען געקומען קיין מיהאַלפאַלווא, אָבער ס׳רוב פון זיי זיינען נאָר געקומען אָלס רעספּעקט צום סיגעטער רב, און ווען ס׳איז געקומען די פּראָגע וועגן שפּאַלטן די אָגודה, האָבן אַ סך ניט געוואָלט דערפון הערן, איבערהויפּט די צוויי גרעסטע גאונים פון יענער צייט, ר׳ משה גרינוואַלד, חוסטער רב, און ר׳ יהודה גרינוואַלד, סאקמירער רב, וועלכע האָבן מורא געהאַט, אַז די שפּאַלטונג וועט שטאַרקן די רעפאָרמער און ממילא אָפּשוואַכן דעם כוח פון דער אָרטאָדאָקסיע, וואָס איז מיט אַזוי פיל מי געבויט געוואָרן.

ס׳איז אָבער דאָך געלונגען צו מאַכן שלום. דער פּרעזעס פון דער אגודת הרבנים האָט פון דעמאָלט אָן געדאַרפט צו זיך האָבן אַ ווייצע־פּרעזעס, אַ חסידישן איד, וועלכער האָט געדאַרפט אַכטונג געבן אויף די חסידישע קהילות און שיצן זייער אינטערעס. אָלס וויצע־פּרעזעס איז דערוויילט געוואָרן ר׳ חיים אלעזר האַרטשטיין, מונקאַטשער ראש־הקהל, און שלום האָט וויטער געהערשט און הערשט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די אָגודת הרבנים׳ס טעטיקייט שטאַרק

---

[23] פּרעשבורגער רב. אַ חוץ זיין גרויסן יחוס, זיינען ס׳רוב אונגאַרישע רבנים אין זיין צייט געווען זייער תלמידים און זיין פּאָטערס (כתב סופר) תלמידים.

געפֿאַלן, ווייל ס׳רוב קהילות זיינען אַוועקגעגעבן אַדער אַוועקגעריסן געוואָרן דורך רומעניע, סלאָוואָקיע, יוגאָסלאָוויע, עסטרייך. זאָלן מיר האָפן, אַז אַ סך פון זיי האָבן זיך גערעטעוועט און לעבן, און וועלן ווייטער פאָרזעצן זייער חשוב׳ע אַרבעט.

דאָך די אונגאָרישע אַרטאַדאָקסן, וואו זיי זאָלן ניט זיין, זיינען זיי באַוואוסט־זיניקע אידן, קעמפן פאַרן אַרטאַדאָקסישן אידנטום און בויגן זיך ניט, — ווייל זיי האָבן אַ שיטה, אַ פעסטן אַני־מאמין, וועלכן זיי פאַרטיידיקן מיט אַלע כוחות.

קאַפּיטל 4

דאָס גייסטיקע לעבן אין אונגאַרן. — דער מצב פון תורה און אמונה. — גדולים און מחברים אין אונגאַרן. — די ערשטע ישיבה אין אונגאַרן. — די אייגנאַרטיקייט פון די ישיבות און פון די ראשי ישיבות אין אונגאַרן. — משומדים אין אונגאַרן.

טויזנט יאָר וואוינען אידן אין אונגאַרן, און מיט 900 יאָר צוריק האָבן זיי שוין געהאַט עטלעכע אַרגאַניזירטע קהילות, דאָך איז ניט פאַרבליבן קיין זכר פון דער ערשטער צייט פון קיין אינציקן פּראָמינענטן רב, וועגן וועלכן עס זאָל קענען געזאָגט ווערן, אַז ער איז געווען דער פירער פון זיין דור, אַדער אַז ער האָט זיך באַרימט געמאַכט וויטער פון זיין אייגענער שטאָט, הגם אין יענער צייט האָבן שוין די שכנות'דיקע לענדער — עסטרייך, דייטשלאַנד, בעמען און איטאַליע — געהאַט גרויסע מענטשן, וועלכע זיינען פאַרבליבן אומשטערבלעך ביז איצט. אונגאַרן איז אַבער הינטערשטעליק געבליבן — גייסטיק — פון יענע לענדער. אַ דיקע פינסטערניש הילט אין יענע צייט.

וואָס איז די סיבה דערפון? פשוט, די אידישע מאַטעריעלע לאַגע גלייך ביים אָנקומען פון די אידן קיין אונגאַרן איז געווען אַ גוטע, האָבן זיי ממילא פאַר־נאַכלעסיקט זייער גייסטיק לעבן. אויך האָבן זיי אין די קלייניע אַרטשאַפטן ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט אויסצוהאַלטן עטלעכע כלי־קודש, האָבן זיי געמאַכט אַ קאַמבינאַציע: [1] זיי האָבן אויפגענומען אין מאָן, און ער איז געווען פאַר זיי אַלץ.

אונטער די אומשטענדן איז אוממעגלעך געווען צו שאַפן דאָרט אַ תורה־צענטער. אמת, מיר געפינען נעמען פון אייניקע רבנים אין עטלעכע שטעט, אָבער אַלץ, וואָס מיר ווייסן וועגן זיי, איז, אַז זייערע נעמען זיינען געווען אַזוי און אַזוי; קיין רושם אויף זייער צייט האָבן זיי אָבער ניט געמאַכט. דאָס ערשטע תורה־וואָרט פון אונגאַרן קומט צו אונז פון דער שטאָט עסטערגום (גראָן, אמאָל

---

[1] זע שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך און אין אור זרוע אַ דערקלערונג פון ר' אלעזר מביהם איבער דער אידישער לאַגע אין יענער צייט אין אונגאַרן, רוסלאַנד און פוילן. ער שרייבט: „אין די מערסטע ערטער אין אונגאַרן, פוילן, רוסלאַנד, וואו עס געפינען זיך ניט קיין לומדי תורה, וויל זיי זיינען דאָרט אַרעם, דינגען זיי זיך אַ מבין, וואו זיי טרעפן אים נאָר, וועלכער איז בייַ זיי אַ שליח־ציבור, אַ דיין און אַ מלמד, און אין שכירות רעכנט מען אים אַריין פורים־געשענק, נדבות פון שמחת־תורה, ווי אויך נדבות פון די חתנים; און אויב איר וועט דאָס מבטל זיין, וועלן זיי ניט האָבן קיין פּרנסה און די מקומות וועלן בלייבן אָן תורה, אָן תפילה און אָן אַ דיין". דאָס האָט פאַסירט אין קלייניע אַרטשאַפטן, וואו אידן זיינען געווען אין אַ קליינער צאָל.

געווען די הויפטשטאָט פון אונגאַרן),[2] און דווקא אַ זייער וואַרעמער תורה־קול הערן מיר פון דאָרט. דאָס איז אַ „פּסק־דין" פונם רב פון יענער שטאָט, ר׳ קלונימוס, דער זון פונם חזן ר׳ שבתי, וואָס האָט גע׳פסקנ׳ט אויף דער בקשה פון די צוויי ברידער אברהם און יעקב פון רעגענסבורג (?; דאָרט — ריינשבורג):

„...וועלכע זיינען געקומען פון רוסלאַנד מיט אַנגעלאַדענע וועגן מיט סחורות. האָט פאַסירט פונקט פרייטאָג פאַרנאַכט, אַז אַ וואָגן האָט זיך צעבראָכן. האָבן די צווייי אידן געוואָרט ביי דיזער זייט פון דעם דונאַי ביז מ׳האָט אים פאַרראָכטן, און נאָכדעם געקומען אין שוהל. ס׳איז שוין אַבער געווען שפּעט, און די אידן האָבן שוין געהאַט געענדיקט דאָס מערב־דאָוונען; אַזוי האָט זיי קיינער קיין שלום־עליכם ניט געגעבן און אויך ניט דערלויבט זיי צו קומען שבת אין דער פרי צו זייער שול, כדי די אידן זאָלן זיך ניט פון זיי אָפּלערנען מחלל שבת זיין, ווען זיי זיינען געקומען זונטאָג צו הערן זייער פּסק־דין, האָט דער רב גע׳פסק׳נט, אַז זיי זאָלן פאַסטן פופציק תעניתים (אַ חוץ שבת און יום־טוב), און אויך, מ׳זאָל זיי מלקות שלאָגן, און זיי זאָלן געבן צדקה".[3]

פון יענער צייט ווערט דערמאָנט אין רש״י׳ס „הפרדס" אַ קצין און דרשן ר׳ יצחק יוסקונטו פון אונגאַרן. איך האָב ניט געקענט דערגיין, וואו ער האָט געוואוינט. עטלעכע קהילות ווערן דערמאָנט מיט רבנים אין יענער צייט. זיי זיינען: עדענבורג, פרעשבורג, אייזנשטאָט, אויפֿן.

דער ערשטער אונגאַרישער רב, וועלכער איז געווען באַוואוסט אויך אַ חוץ די געטאָ־מויערן און האָט פאַרנומען אַ בכבוד׳יקן פּלאַץ וויט אַרויס פון זיינע גרענעצן, און איז נאָך עד היום באַרימט אין דער רבנישער ליטעראַטור און אין דער אידישער געשיכטע, איז דער טירנויער רב, רבי אייזיק, באַקאַנט אַלס רבי אייזיק טירנויער, וועלכער איז געווען יאָרן (12 יאָר?) רב אין טירנוי, אַ שטאָט אין מערב־אונגאַרן, וואָס איז אמאָל אויך געווען די מלוכה־שטאָט אין אונגאַרן. ער איז געווען אין טירנוי אין יאָר 1400 און האָט דאָרט געשריבן זיין ספר „מנהגים", וואָס איז אַנערקענט אַלס אויטאָריטאַטיוו אין הלכה און אין מנהגים.

---

[2] עסטערגום איז אייגע פון די עלטסטע אידישע שטעט אין אונגאַרן. דער „אור זרוע" שרייבט אין זיין ספר, אַז ער האָט באַזוכט אונגאַרן — בודאַ און עסטערגום. אויך שרייבט ער אין זיין „אור זרוע" וועגן אַ תשובה, וואָס ער האָט געגעבן דעם רב פון עסטערגום, ר׳ יעקב ב״ר יצחק, וועלכער האָט אים געפרעגט, אויב אייגער, וואָס האָט ג׳ה׳ג׳עט בשוגג אַ מענטש, מעג זיין אַ שליח־ציבור (זע מיין ספר „קורות התורה והאמונה באונגאריא", זייט 6).

[3] „וגזרו עליהם לצום ד׳ שבועות נ׳ ימים רצופים . . . כי המחלל שבת חייב כרת ושנו חכמים ומפורש בירושלמי בכורים מת לנ׳ שנה מת בהכרת ונתנו להם לצום וללקות נ׳ יום כנגד אותם נ׳ שנה של מיתה . . . עוד גזרו עליהם לצום בי״ב חדשי השנה נ׳ ימים בכל חודש שני וחמישי ושני שהוא ל״ו יום כנגד ל״ו כריתות שבתורה להפטר מידי כריתות כדתנן (מכות, כ״ג) כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מידי כריתות, אבל אם ח״ו היו עושין כן בזדון, היו מחמירים להוסיף עליהם עוד שלא להתגלח ולהתנדות ל׳ יום". (זע מיין ספר „פארי חכמי מדינתנו", דף י״ב). אַלנפאַלס שפּיגלט עס אַף די פּרומקייט פון אַ קליינעם, פאַר־וואַרפענעם אידישן ישוב אין אונגאַרן מיט קאַרגע 900 יאָר צוריק, און וי וייט זיי האָבן מדקדק געווען אויף שמירת שבת.

רבי אייזיק איז געווען אַ תּלמיד פון די ווינער גאונים ר׳ שלום און ר׳ אברהם קלאזנער און אַ חבר פונם מהרי״ל, דער באַוואוסטער גאון אין מאַינץ, ווירמייזא. רבי אייזיק האָט ניט געהאַלטן זיין צייט און זיין לאַנד פאַר פאַסיק צו שרייבן אַ שאלות ותשובות־ספר אַדער אַ פירוש אויף ש״ס. ניין, פאַר אַזעלכע ספרים האָט ער דאָרט ניט געהאַט קיין מבינים. ער האָט צוזאַמענגעשטעלט אַ ספר פון „מנהגים״ פאַר אַ גאַנץ יאָר, מען זאָל ווּיסן, ווען און וואָס צו דאַוונען. ער באַשרייבט דעם גייסטיקן מצב פון אונגאַרן אין זיין צייט אין זיין הקדמה צום ספר „מנהגים״ מיט די פאָלגנדע ווערטער: „עס זיינען ווייניק געווארן די לומדים און תלמידי־חכמים, אידן בני־תורה זיינען ניטא, ס׳זיינען אפילו ניט פאַראַן קיין צווויי אַדער דריי אידן אין אַ ישוב, וועלכע זאָלן ווּיסן אַ ריכטיקן מנהג״. דאָך מוז ער צוגעבן, אַז אין אונגאַרן זיינען אין זיין צייט געווען אַ סך קהילות מיט טראַדיציאָנעלע מנהגים, מיט וועלכע ער האָט זיך געמוזט רעכענען. ער שרייבט דאָרט, למשל: „אויך אין אונגאַרן און אין שטייערמאַרק זאָגט מען „אין כאלקינו״ אויך אין די וואַכנטעג״. ווייטער שרייבט ער: „אין אונגאַרן און אין פּוילן זאָגט מען פּוז פּסח ביז ראש־השנה פּרק און ברכי נפשי פון שבת בראשית ביז שבת־הגדול״.

רבי אייזיק האָט געוואָלט פאַרבעסערן די לאָגע און האָט זיך אונטערגענומען צו גרינדן אַ ישיבה אין טירנוי. זי האָט געזאָלט זיין די ערשטע ישיבה אין אונגאַרן. צי ער האָט באמת אויסגעפירט זיין פּלאַן, איז אונז אומבאַקאַנט, אָבער אַזוי פיל איז אונז באַקאַנט, אַז ער האָט געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט, און לויט אייניקע, — אַוועק קיין פּרעשבורג.

אייניקע שרייבער — אָבער היסטאָריש ניט באַווּיזן[1] — באַהויפטן, אַז אין

---

[1] איך האָב אין די צוויי באַוואוסטע אידיש־אונגאַרישע צייטונגען: „עדיעלעשעג״ און „מולט עש יעוט״ אַ סך געשריבן איבער ר׳ אייזיקן און זיין צייט און אויך איבער דער דער־ציילונג וועגן אים און זיין טאָכטער; איך האָב אָבער ניט געקענט געפינען קיין שפּורן אין די אַרכיוון און אין ספרים צו דער מעשה. אַזוי ווערט אומגעפער דערציילט: דער יונגער גראַף פון טירנוי, אַ העכסט ליבעראַלער מאַן, האָט אַנגעהויבן אפט צו באַזוכן דעם ר׳ ס הויז. צי איז דאָס געווען צוליב דעם ר׳ס שיינער טאָכטער חנה, וי אַ סך שרייבן, אַדער איינפאַך צוליב זיין אינטערעס און נייגונג צום אידנטום, וייסן מיר ניט; אַלנפאַלס, ער איז אפט געקומען צום רב און האָט אַלע מאָל אַרויסגעוויזן גרויס התפּעלות פאַרן אידנטום און ניט גע־לייקנט, אַז ער האָט אַנטדעקט אַ נייע וועלט, וואָס רייסט מיט זיין ברויזנדע נשמה און ציט אים וי מיט צוואַנגען אין איר הויכער, הייליקער אַטמאָספערע פון גייסט. פלוצים, אין אַ שיינעם טאָג, איז דער גראַף געקומען צום רב מיט אַ בקשה אים אַרייַנצונעמען אין דער אידישער קהילה. ר׳ אייזיק איז פון איבערראַשונג אויפגעשפרונגען פון אָרט און אויסגע־שריגן: „גראַף, איר ווייסט, וואָס איר רעדט? איז דאָס ניט אַ צו אייליקער און ניט געזונ באַרעכנטער שריט פון אייער זייט? איר ווילט אויפגעבן אייער רייכקייט און צוקונפט, פראַכט און גלאַנץ, און ווערן אַן אָרעמער, געפלאָגטער אידן?״

דער גראַף האָט אים אָבער באַרואיקט, פאַרזיכערנדיק, אַז ער האָט טעג און נעכט נאָ־געקלערט וועגן דעם, און איז פעסט אַנטשלאָסן זיין פלאַן דורכצופירן. דעם רב׳ס ווערטער האָבן ניט געהאָלפן: גראַף ארפּאד — וי ער האָט געהייסן — איז אַרייַנגענומען געוואָרן אין אידישן בונד.

זייַנע עלטערן האָבן פון גאָרנישט ניט געוואוסט. ער האָט זיי דערציילט, אַז ער וויל

זיין צייט איז געווען אַ גירוש אין טירנוי, און אַלע אידן זיינען פון דאָרט פאָר־טריבן געוואָרן. אַנפאַלס, די האָפענונג צו מאַכן טירנוי פאַר אַ תורה־צענטער איז דורך סיבות — וועלכע זיינען היסטאָריש ניט באַשטעטיקט — צעשטערט געוואָרן.

יאָרן זיינען דורך, און הגם ס׳זיינען שוין געווען אַ היפש ביסל קהילות אין לאַנד, דאָך געפינען מיר ניט קיין שפורן פון תורה אין אונגאַרן. מען פרעגט, למשל, דעם גאון ר״י מברונא (דאָרט, סימן כ״ה) פון אונגאָרן (דער פלאַץ איז ניט דערמאַנט), צי מען מעג אויפנעמען אַלס חזן אַ מאַן, וואָס זיין טאָכטער האָט מזנה געווען — אַלס אשת איש — און זי איז אין אַנדערע אומשטענדן. דער זעלבער גאון שרייבט דאָרט אַ תשובה, וואָס מ׳האָט פאָר אַזאַ מין זונה געגעבן (תשובה רכ״ה): „זי מוז אַראָפנעמען איר צירונג, אויפדעקן איר קאָפ, צעלאָזן די האָר און

פאָרן שטודירן קיין אויסלאַנד. מיט עטלעכע וואָכן שפעטער האָט ער געלאָזט צו זיי קומען אַ ידיעה, אַז ער איז דער־הרג־עט געוואָרן. זיינע עלטערן און פריינט האָבן אים באַוויינט און באַקלאָגט. ארפאד איז דערווייל אַוועק קיין שפאַניע לערנען תורה, און נאָך אַ סך יאָרן לערנען איז ער צוריקגעקומען קיין טירנוי אַלס גוטער און פרומער תלמיד־חכם. זעלבסט־פאַרשטענדלעך, האָט קיינער אין דעם אָרעמען, באַוואַקסענעם מאַן ניט דערקענט דעם אַמאָליקן שיינעם בליענדיקן יונגן גראָף.

וען דער גראָף איז אַריינגעקומען אין זיין שטאָט טירנוי און דורכגעגאַנגען פאַר זיין עלטערנס פאַלאַץ, זיינען פאַר אים דורכגעלאָפן בילדער פון זיין יוגנט. צייטנווייז האָט אים אָנגעכאַפט אַ בענקשאַפט צו זיין מוטער, וועלכע איז געווען אין גרויס צער און טרויער נאָך אים, און ער איז דאָך געווען אַזוי נאָענט צו איר. ער האָט זיך אָבער באַלד געמאַכט אַ שטרענגן פאָרוואורף: וואָסערע געפערלעכע מחשבות קומען אויף זיין געדאַנק! — און ער איז מיט שנעלע און פעסטע טריט געגאַנגען צום רב.

וי גליקלעך איז ער געווען, וען ער איז אַריינגעקומען צום רב און דאָרט געפונען די גאַנצע משפחה, און אויך דעם רב׳ס טאָכטער חנה. נאָך צופרידענער איז ער געווען, זעענדיק, אַז דער רב האָט אים ניט דערקענט. דאָס האָט אים אידערצייגט, אַז עס איז פאָר אים ניט קיין סכנה צו בליבן אין טירנוי.

דער גר איז צו מזל אַ חתן געוואָרן מיטן רב׳ס טאָכטער, און די גאַנצע שטאָט האָט געמאַכט גרויסע פאָרבאַרייטונגען צו זיין חתונה. אָבער די חתונה איז געווען אַ צעשטערטע: צו דער חתונה זיינען זיך אָנגעלאָפן אַלע אידן און אויך גוים, צוישן וועלכע ס׳האָט זיך אויך געפונען זיין געוועזענער אַלטער דינער, וועלכער האָט אים דערקענט. דער דינער איז באַלד געלאָפן אין פאַלאַץ און איבערגעגעבן דער גרעפין זיין אַנטדעקונג. פאָליציי איז געשיקט געוואָרן צו דער חתונה. מען האָט דעם גר אַוועקגענומען פון דער חופה און אים געברענגט אין פאַלאַץ. זיין מוטער האָט געבעטן און געוויינט פאַר אים, אַז ער זאָל אויסזאָגן דעם אמת, אַז ער איז אַרפאַד, און זאָל צוריקקומען צו איר. ער אָבער האָט געטענה׳ט, אַז ער קען זי ניט און איז ניט מער ווי אַן אַרעמער בחור פון שפאַניע. עס האָבן ניט געהאָלפן די טענות פון די גלחים — ער איז באַשטאַנען, אַז ער איז אַ איד.

צווי וואָכן שפעטער איז ער אויפן באַפעל פון די גלחים פאַרברענט געוואָרן אין מיטן מאַרק. זיין כלה חנה איז פרייוויליק אַריינגעשפרונגען אין פייער. ביידע זיינען מיט „שמע ישראל״ אויף די ליפן פאַרברענט געוואָרן.

די אידן האָבן באַלד נאָכדעם פאַרלאָזט טירנוי, אָבער געווען געצוואונגען זי צו פאַרלאָזן. אַלנפאַלס איז די גאַנצע געשיכטע ניט באַווייזן היסטאָריש; אָבער מיט יאָרן שפעטער איז אין טירנוי פאָרגעקומען דער ערשטער בלוט־בלבול, ואו די גאַנצע קהילה איז פאַרברענט געוואָרן (זע קאַפיטל 1).

צעוואַרפן זיי אַזוי ווי אַ סוטה, און וועַן זי קומט אַריין צום רב, זאָל מען זי פרעגן: „קומשט, דו פּרוצה, דו זונה, דו אשת איש זונה, נו"ז וויבשטו?" און זי זאָל ענט־פערן: „איך בקעה'ן מיין זינד, איך בין אַין פּרוצה, אַיין זונה, איך וויל תשובה טאָן אויף מיין זינד".

עטלעכע יאָר שפּעטער (יאָר 1450) איז אויפּען אויסגעוואַקסן אין אַ גרויס בלי־ענדע קהילה, מיט לומדים, און האָט אָנגעהויבן צו פאַרנעמען אַ גרויסן פּלאַץ אין דער לומדישער וועלט. מיר באַגעגענען אירע רבנים ר' נתן, ר' אַברהם כ"ץ, מהר"ם כ"ץ, יוסף זלמוני אין די ספּרים פון יענער צייט (תרומת הדשן, מהרי"ל, ר"י ברונא, לקט יושר). איבערהויפּט ווערט מיט גרויס לויב־געזאָגט באַזונגען דער שר און קרוב־למלכות ר' עקיבא דער נשיא פון אויפּען, דער זיידע פונם של"ה (זע די צוואה פונם של"ה'ס זון ר' שעפּטל, וואו ער שטאָלצירט מיט זיין זיידן). ר' עקיבא איז געווען אַ כהן און האָט געהאַט 12 זין און 12 טעכטער חתונה־גענאַכטע צו כהנים, און ער, דער 25סטער, פלעגט אַרויפגיין דוכנ'ען און געזאָגט: „כ"ה תברכו את בני ישראל" (כ"ה באַטרעפט 25). איבער אַ בלבול איז ער אַנטלאָפן קיין פּראָג. אויף זיין מצבה איז אויפגעשריבן: „שלא הניח כלום מה שלמד, ממש כל התורה כולה היתה על פיו" (זע איבער אים אין מיין ספּר „פּארי חכמי מדינתנו").

אַ מערקווירדיקע געשיכטע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין יענע צייטן אין אויפּען, און זי איז פאַרבליבן אין צוויי וויכטיקע ספּרים: אין שאלות ותשובות מהר"ם פּדאווה, און שאלות ותשובות זקן אהרן. ביידע ענטפערן דעם אויפענער רב אויף זיין שאלה, וואָס ער האָט געפרעגט. אָט וואָס עס האָט פאַסירט: אַן אויפּענער וויכטיקער איד, שניאור, וועלכער איז געווען זייער רייך און טעטיק אין די שטעטישע און קהל'שע ענינים און האָט געהאַט אַ ווייב און קינדער, איז פּלוצים אַראָפּ פונם דרך־הישר און זיך באַהעפט מיט אַ גויה. מורא האַבנדיק פאַר אַן עונש פון דער קהילה, האָט ער זיך אין אייגעניש געשמ'ט, כדי מען זאָל ניט וואָגן אים צו באַליידיקן, און האָט גלייך באַקומען אַ נייעם נאָמען ביי דער שמד־צערעמאָניע: אַנשטאָט שניאור — אימרע סערענטשעש. ער איז באַשטימט געוואָרן פונם קייסער אלס פינאַנץ־מיניסטער פון אונגאַרן.

און וואונדער איבער וואונדער האָבן פאַסירט, אַ זעלטענער פאַל אין אונ־זער געשיכטע: דער משומד האָט זיך מיט אַלע כוחות אַרייניגעוואַרפן צו העלפן אידן. יעדן פרייטאָג האָט ער פאַרזאַרגט מיט שבת אַלע אַרעמע אידן. ער האָט געשטעלט צום דינסט פון אידן זיין גאַנץ פאַרמעגן און אַ סך מאָל אייגנגעשטעלט זיין לעבן פאַר זיי. פון אַלע מקומות אין אונגאַרן — וועַן ס'האָט, חלילה, עפּעס פאַסירט — איז מען באַלד אַוועק צום משומד, און ער האָט געהאָלפן. אַ פאַר־לוירענער גליד פונם אידישן פאָלק — און דאָך פאַרבונדן מיט אים. זיינע צוויי זין, אַברהם און אפרים, זיינען פאַרבליבן גוטע, פרומע אידן. זיי פלעגן קומען אין שוהל און אַלע מאָל וועַן ס'איז געקומען זיי אויפצורופן צו דער תורה, האָט דער רב ניט געוואוסט וואָס צו טאָן — וויי אַזוי זאָל מען זיך נוהג זיין ביים אויפ־רופן? זאָל מען זיי אויפרופן „יעמוד אַברהם בן שניאור", „יעמוד אפרים בן

שניאור״? זאָל מען דערמאָנען דעם משומד׳ס נאָמען פאַר דער תורה, אָדער זאָל מען זיי אויפרופן נאָר אויף זייערע אייגענע נעמען — יעמוד אפרים, יעמוד אברהם?... דאָס וואָלט אָבער אויך ניט געווען רעכט, ווייל דער משומד איז דאָך מפקיר זיין לעבן פאַר אידן. ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן, האָט דער רב באַשלאָסן צו פרעגן די צוויי גרעסטע תורה־אויטאָריטעטן אין זיין צייט — דעם פאָדאוועָר רב און דעם קאָנסטאַנטינאָפאָלער רב.

ביידע האָבן געענטפערט, אַז זיי האָבן געהערט וועגן דער אומדערמידלעכער אַרבעט פונם משומד, „שלפי הנשמע אביהם של האחים, אף כי הוא מדומע בין הנכרים, דורש טוב לכל עמו, מיטב לקרובים ולרחוקים וישרים בלבותם בגופו ובממונו אם כן מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו שנתחרט וירא אלקים, וכבה שמעתי עליו מעדים נאמנים. אם כן ראוי לקרבו״, דאָס הייסט: „הגם ער איז אויסגעמישט מיט גוים, העלפט ער אָבער די אידן און טוט גוטס פאַר נאָענטע און וווייטע מיטן גוף און מיט זיין געלט; זעט עס אויס, אַז ער האָט חרטה אויף דעם, וואָס ער האָט געטאָן, און האָט מורא פאַר גאָט (ער גלויבט אין גאָט). אַזוי האָב איך געהערט פון באַגלויבטע עדים. דערביבער זאָל איר אים מקרב זיין״. און ביידע הייסן אויפרופן די קינדער צו דער תורה מיט זיין פאָטערס נאָמען.

סערענטשעש האָט פון די גוים געלייטן געגוג צרות. זיי האָבן ניט געקענט פאַרשטיין, ווי קומט עס, אַז אַ משומד, וועמען דער בישאָף פון עסטערגום, לאַדיסלאַס סאלקאי, האָט אַליין אָפגעשמד׳ט, און דער אונגאַרישער שטאַטסהאלטער אימרע פערעני איז געווען זייער שמד־פאָטער, זאָל פאַרטיידיקן אידן. אָלס נקמה האָבן זיי זיך איינגעבראָכן אין זיין הויז, געפלינדערט זיין פאַרמעגן און אים פאַרוואונדעט. דאָך האָט ער אָפט געפונען גערעכטיקייט ביים קייסער, צו וועלכן ער האָט תמיד געהאָט אַ פריען איינטריט.[5]

דער אויפענער רב איז אין יענער צייט געווען אַ באַוואוסטע פערזענלעכקייט. ער האָט געהייסן ר׳ נפתלי הערץ. זיין נאָמען ווערט דערמאָנט מיט כבוד אין די ספרים פון יענער צייט, אין שאלות ותשובות מהר״ם פדאווא, תורת אמת, תומת ישרים. ס׳איז אינטערעסאַנט זיין שאלה אין תומת ישרים: אַן אויפענער איד האָט געקויפט אַ פרוכת פון אַ שמרונישער שוהל אין מצרים[6] און האָט אים געבראָכט קיין אויפען. זיינען אָבער דאָרט געווען זעקס שורות שמרונישע שריפט; מעג מען דעם פרוכת אויפהענגען אין שוהל אדער מען טאָר ניט?

די אידן האָבן אין אויפען מצליח געווען סיי אין תורה, סיי אין פרנסה. איז אָבער פלוצים אויסגעבראָכן אַ גרויסע מלחמה צווישן אונגאַרן און טערקיי.

---

[5] סערענטשעש איז געשטאָרבן אַלס בעל־תשובה. זיינע קינדער זיינען אַוועק קיין פראַג און דאָרט באַרימט געוואָרן אַלס זייער חשוב׳ע אידן.

[6] אין „תומת ישרים״ שטייט: „ועל הפרוכת מרוקמות ששה שורות של כתיבת שמרונים״. אויך שטייט דאָרט, אַז זיי האָבן דעם פרוכת געקויפט פון אַ קראַאימ׳שער שוהל, וויייל אין יענער צייט (יאָר 1500) זיינען די שמרונים אין מצרים געווען רייך און מעכטיק, און זיי האָבן ניט געהאַט קיין נויטוועגדיקייט צו פאַרקויפן זייערע פרוכת׳ן.

דער סולטאַן שולימאן האָט זיך מיט זיין גרויסער אַרמיי פון הונדערט טויזנט מאַן און 300 קאַנאָנען אַריינגעבראַכן אין אונגאַרן און האָט די אונגאַרן געשלאָגן ביי מוהאַטש. דער סולטאַן איז אַריין אין דער דעמאָלטיקער הויפטשטאָט אויפן. און דער ראש־הקהל האָט אים איבערגעגעבן דעם שליסל פון דער פעסטונג. (די גוים, ווי אויך די רייכע אידן זיינען אַנטלאָפן קיין פרעשבורג [7]). דער סולטאַן האָט כמעט אַלע אידן פון אויפן און אַ סך פון אונגאַרן פאַרשיקט קיין טערקיי און אין די לענדער, וועלכע טערקיי האָט באַהערשט. די אידן האָבן זיך באַצעצט אין די שטעט סאָפיאַ, אַדריאַנאָפאָל, פּלעוונאַ, קושטענטינא, און דאָרט זיך געפירט אַזוי ווי אין אונגאַרן. ס׳זיינען באַלד פאָרגעקומען מיינונגס־פאַרשידנהייטן צווישן זיי און די אָלט־געזעסענע טערקישע אידן, סיי בנוגע מנהגים און כשרות, און סיי בנוגע אַנדערע אידישע מנהגים. אַ סך גדולים האָבן געמוזט אויסגלייכן די סכסוכים, [8] און אַ סך אונגאַרישע מנהגים זיינען אַנגענומען געוואָרן ביי יענע אידן אָלס תורה. [9]

די צייט האָט אָבער אירס געטאָן. מיט הונדערט יאָר שפּעטער האָבן זיך די אונגאַרישע אידן אויסגעמישט מיט די טערקישע (ספרדישע) אידן און איגנאַנצן פאַרשוואונדן פון דער רבנישער ליטעראַטור. עטלעכע יאָר זיינען דורך, און די

---

[7] זע: ראָזאַנוס, אין זיין ספר „דברי ימי ישראל בתורכיה", צווייטן חלק, זייט 245; און איך מיין „קורות התורה והאמונה", זייט 10).

[8] זע: מהרש״דם יורה דעה, מ׳ — „וכאשר כבש המלך את מלכות אונגאריא באו יהודים אשר שם . . . וקבעו דירתם בעיר סופיא, . . . ונהגו בענין בדיקה מנהגים זרים לא שערים אבותינו הקדושים וחומרות יתירות לא נמצאו בפוסקים הנהוגים וגם קולות לא עלה על דעתם״; אויך אין שו״ת רמ״א, תשובה פ״ב — אַ פראַגע פון די אידישע אונגאַרישע קהילה אין פּליבנה, וועלכע קומען פון אויפן.

[9] „ורגלים לדבר שעיר בודון המה אשכנזים, ונמשכים אחר סברת בעלי התוספת והרא״ש״, (שו״ת, מגן גבורים, ע״ג). „גם אני ראיתי חתונה בשושן פורים באוב״ן" (טור או״ח, תרצ״ו, בדרכי משה שם). „וראיתי בני בודון שמנקרים חלב זה״ וכו׳ (בית יוסף יור״ד, ס״ד). „סופיא . . . כבר ימים רבים שנהגו על פי חומרת האונגרים [אויפן] (מהרשד״ם יור״ד מ׳). „כבר העיד הרב המובהק כמוה״ר אברהם שהעידו בפניו מתושבי עיר בודון נשואי הקטנות היא דבר הוה ורגיל״ (פרח מטה אהרן ח״א, צ״ח). „כי האונגרים נוהגין לחוש עם האשכנזים לסבלונות" (מהרשד״ם אבן העזר, ט״ו). „ואותם האנגרים עמדו בעיר ג׳ או ד׳ שנים ובעמדם שם באו הספרדים ונגררו אחריהם" (מהרש״דם, דאָרט). „כי כן מנהג אונגריא לכתוב לשון זקוקים" . . . אלא אנשי אונגאריא כותבין „בין נכסי דאית להון אחריות ובין נכסי דלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבעין" (מהרשד״ם אבן העזר, קפ״ז). „אף על פי שבכל אושטרייך ובכל ארץ הגר לא היו כותבים" . . . (תרומת הדשן ח׳ קמ״ב). „ומעשים בכל יום בבודון" (עדות ביהוסף ח״ב, כ״ט). „ומנהג עיר בודון שאם תמות בלי זרע של קיימא חוזר הכל לנותני הנדוניא" . . . (משפטים ישרים, ס״ח).

פון די אויבן־דערמאָנטע אויסצוגן פון פוסקים איז צו שליסן, אַז אין אויפן איז געווען אַ בליענדע אידישע קהילה מיט לומדים, און די אַלע וואָנדערערס האָבן מיט זיך מיטגעאַנגן תורה און מנהגים, און אַ סך פון זייערע מנהגים זיינען געוואָרן אָנגענומענע מנהגים אין זייער נייעם ישוב פון אַלע אידן. איבער יענער צייט און איבערן אידישן לעבן אין אויפן פאָרן חורבן און נאָכן חורבן האָב איך געשריבן אין עטלעכע ספרים מיינע. (זע: „פארי חכמי מדינתנו" אין דער הקדמה, „קורות התורה והאמונה באונגאריא", זייט 10, און אין אונגאַריש־דאָס וויכטיקע ספר פון ד״ר ביכלער — „געשיכטע פון די אידן אין בודאָפּעסט").

אידן האָבן זיך צוריק באַזעצט אין אויפֿען. די טערקישע רעגירונג איז צו זיי געווען פֿריינדלעך און זיי געהאָלפֿן אײַנאַרדענען זיך, דאָך איז דער תורה־צענטער איבערגעגאַנגען פֿאַר אַ צייט קיין אייזנשטאַט. אַ באַוואוסטער גאון, ר׳ שלמה לִבּרמנש,[10] האָט אין אייזנשטאַט פֿאַרשפּרייט תורה, און אייזנשטאַט האָט זוכה געוועזן צו זען אין איר געטאָ לומדים און מחברים, וועלכע זיינען באַרימט דורך זייערע ספֿרים ביז צום היינטיקן טאָג.

אין יענער צייט זיינען געווען אַ סך אַרגאַניזירטע קהילות אין אונגאַרן, און אַ סך פֿון זיי האָבן שוין געהאַט באַוואוסטע רבנים.[11] דאָך איז אויפֿען זיי איבער־געוואַקסן און איז ווידער געוואָרן דער גרויסער תורה־צענטער. אַ סך שטעט און לומדים פֿון נאָענט און וויַיט האָבן זיך געוועַנדט צו די אויפֿענער רבנים, צו הערן פֿון זיי דאָס ריכטיקע וואָרט אין הלכה.[12]

---

[10] ר׳ שלמה ליברמנש „מעיר הברזל״ (אייזנשטאַט) וועט דערמאָנט מיט גרויס כבוד אין שו״ת שארית יוסף (אַ שוואָגער פֿונם רמ״א) תשובה כ״ה און אין שו״ת הב״ח סימן פ״ו, און האָט אין זיין צייט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. אין אייזנשטאַט האָט אויך געווירקט דער חכם און למדן ר׳ אביגדור איצמונש, וועלכער האָט איבערגעזעצט דעם מחזור מיטן סידור אויף אידיש, געדרוקט אין יאָר 1571. ער האָט נאָך וויכטיקע זאַכן געשריבן (זע איבער אים אין מיין „היהודים באונגאריא״, זייט 17). אויך דער דרשן און למדן ר׳ אהרן שמואל פון קרעמניץ, דעם עוללות אפרים׳ס אַ תלמיד, האָט אין אייזנשטאַט געשריבן זיין ספר „נשמת אדם״, געדרוקט אין הענוי אין 1611.

די גרויסע און באַוואוסטע פֿאַמיליע קאַצינלבויגן, וועלכע האָט געהאַט אַ סך רבנים און דיינים, זיינען געווען אייזנשטאַטער איינוואוינער: ר׳ מאיר בן חיים, מחבר פון עטלעכע ספֿרים; ר׳ שמעון בן אפרים יהודה, מחבר פון עטלעכע ספֿרים (וועגן זיי האָב איך געשריבן אין מיין ספר „היהודים באונגאריא״. אייזנשטאַט איז אַלץ מער געוואַקסן אין תורה און אין מידות, אַבער פֿלוצים איז אויף אירע אייגוואוינער געקומען אַ צרה: אין יאָר 1670, אַן אַ שום פֿאַרווּאָס, האָבן זיי געמוזט פֿאַרלאָזן די שטאָט, צוזאַמען מיט די וויַינער אידן, וועלכע זיינען אויך דע־מאָלט פֿאַרטריבן געוואָרן. דריי מחברים פון אייזנשטאַט דערמאָנען דעם גירוש אין זייערע ספֿרים און שרייבן זיך אונטער „מגורשי אייזנשטאַט״: ר׳ מאיר בן חיים קאַצינלבויגן, ר׳ משה בן חיים קאַצינלבויגען און ר׳ שמעון בן אפרים יהודה.

אויך האָט שבתי צבי געפונען אין אייזנשטאַט אַ גרויסן אַנהענגער — „מרדכי מוכיח״, וועל־כער איז אַרומגעפֿאָרן איבער אַ סך לענדער און פֿאַרשפּרייט שבתי צבי׳ס תורה; און אַפֿילו נאָך שבתי צבי׳ס שמד איז ער ניט צוריקגעטרעטן פון אַגיטאַציע; אַדרבא, ער האָט זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז אַזוי האָט עס געמוזט זיין.

[11] לאקעגנבאַך האָט געהאַט אַלס רב דעם באַוואוסטן מחבר ר׳ חיים בוכנער; מאַטערסדאָרף האָט רבנים ניט־אונטערגעבראַכענערהייט פֿאַר די לעצטע 400 יאָר; פּרעשבורג האָט רבנים פֿאַר די לעצטע 550 יאָר; ר׳ הירשל שוסבורג, דער פֿאַטער פונם מחבר ר׳ גבריאל שוסבורג מיט 350 יאָר צוריק; און נאָך.

[12] די אויפֿענער רבנים זיינען אויך דעמאָלט געווען באַוואוסטע פֿערזענלעכקייטן, מחברים פון וויכטיקע ספֿרים. איר טרעפט זיי אין די שאלות ותשובות־ספֿרים פון יענער צייט. אַ סך מחברים פון וויכטיקע ספֿרים, וואָס זיינען אונז פֿאַרבליבן ביזן היינטיקן טאָג, זאָגן עדות אויף זייער גרויסקייט: הרב שמחה פריידעמאַן, מחבר פונם גאָר וויכטיקן ספר „השמות״ (אויף גטין, געדרוקט אין וויניציא אין יאָר 1658), ר׳ דוד הכהן, מחבר פון „מגדל עוז״, אויך זיין זון ר׳ יהודה ליב, מחבר פון ספֿרים, ר׳ מרדכי אשכנזי, מחבר פונם ספר „מר דרור״ (דרשות, וויניציא, יאָר 1615), און אַנדערע.

אַ סך אידישע פּראָבלעמען זיינען פון אויפען אויפגעקלערט געוואָרן, אַ לעבעדיקע טעטיקייט איז דאָרט אָנגעגאַנגען און זי איז אַלץ מער געוואַקסן, ביז אויפען איז געוואָרן די וויכטיקסטע שטאָט פאַר תורה און פאַרנומען דעם גרעסטן פּלאַץ אין דער לומדישער וועלט. אויף דעם זאָגט עדות דער גאון ר׳ אפרים הכהן, אויפענער רב, אין זיין „שאלות ותשובות שער אפרים, ס״ג״: „קהלּ אויפן הם מסויימים ומפורסמים בכל הארצות והמה מאחת הקהלות החשובות אשר המה בכל תפוצות ישראל״, דאָס הייסט: „אויפענער בעלי־בתים זיינען פון די באַוואוסטסטע און אויסגעצייכנטסטע, און די קהילה איז אייגע פון די גאָר חשוב׳ע אין ישראל״.

מיטן אָנקומען דאָרט פונם ווילנער דיין ר׳ אפרים הכהן, וועלכער איז אָנטלאָפן פון וילנע אין יאָר 1655 און אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין אויפען, האָט אין יענער שטאָט אויפגעפלאַקערט דער נר־תמיד. דער לימוישער גאון האָט איבערגעפלאַנצט אַ צווייג פון ליטע אויפן אונגאַרישן באָדן. זיין איידעם, ר׳ יעקב ווילנער, וועלכער איז געווען דער פאָטער פונם חכם צבי, און דער חכם צבי אַליין, און אויך זיין אָנדערער איידעם, ר׳ יצחק שולהויף — די אַלע פיר האָבן מרביץ תורה געווען אין אויפען, און ס׳זיינען דעמאָלט דאָרט געווען פיר ישיבות.

ס׳איז אינטערעסאַנט, וואָס אייניר פון די אויבן־דערמאָנטע ראשי־ישיבות, ר׳ יצחק שולהויף, שרייבט וועגן דעם, וואָס ער האָט געלערנט מיט זיינע תלמידים: „מיטוואָך ביינאַכט — שרייבט ער — האָבן מיר געהאַט דעם סדר־הלימוד. מיר זיינען אויפגעווען די גאַנצע נאַכט, מיר האָבן געלערנט תורה, נביאים, כתובים, משניות, גמרא, און ווען ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָבן מיר געלערנט זוהר. נאָכדעם האָבן מיר זיך אַלע אויפגעשטעלט און אינאיינעם געזונגען „ידיד נפש״, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין „ספר שערי ציון״. ס׳זעט אויס, אַז אויך אין אויפען האָט זיך אַרייַנגעכאַפּט דער קבלה־פּעריאָד.

וועז ר׳ אפרים איז געקומען קיין אויפען, איז די שבתי צבי־באַוועגונג [13]

---

[13] אין אונגאַרן, אַזוי ווי אין אַנדערע לענדער, האָבן זיך געפונען חסידים פון שבתי צבי. אין אַ סך ערטער האָבן די אידן איר אונגאַרן געשלאָסן זייערע געשעפטן און געוואַרט . . . אויך האָבן זיי די דעכער פון זייערע הייזער אַראָפּגעריסן, אַלץ צוזאַמענגעפּאַקט און געוואַרט.

איך וויים ניט, אויב ס׳איז דאָ אַ פונק אמת אין ברעטס בוך אונטערן נאָמען „איבער די ראַבינער־פאַרזאַמלונג דעס יאָהרעס 1650״. ער דערציילט דאָרט, אַז אין אַן אונגאַרישער שטאָט נאַגי־אידאַ איז פאָרגעקומען אַ גרויסע אַסיפה פון רבנים צו פאַרהאַנדלען איבער שבתי צבי און בכלל איבער דעם משיח. ער שרייבט דאָרט, אַז אַלע פאַרזאַמלטע האָבן געוועדט העברעאיש, און אַז ס׳זיינען דאָרט געווען 300 רבנים. איך האָב איבער דעם בוך געשריבן אין מיין ספר „לקורות השבתאים באונגאריא״. ס׳קוקט אויס, אַז די גאַנצע באַשרייבונג איז אויסגעטראַכט פון אַ מיסיאָנער. אַן אויפענער דיין שרייבט מיט באַגייסטערונג וועגן שבתי צבי („הכרמל״, יאָר 1879, און אין „עיניי שבתי צבי״ פון פריימאַן, זייט 65) צו זיין ברודער: „בקיצור, ליבער ברודער, איך בין געווען אין אויפען 12 יאָר דיין, און זיי האָבן מיך ניט געוואָלט אַוועקלאָזן, אַבער איבער דער גרויסער שריפה, וואָס איז דאָרט געווען. אויך האָט עס מיך געצויגן צו זען אונזער הער (שבתי צבי), און אין זיין שול האָב איך געזען וואונדערלעכע זאַכן, וועלכע ס׳איז אוממעגלעך איבערצוגעבן ניט מיט דער פעדער און ניט מיטן מויל... איך האָב אויך געעדט מיט אונזער משיחס ברודער״.

דאָרט געווען זייער שטאַרק. לויט ווי נחמיה חיון שרייבט אין זיין ספר „הצד צבי", האָט ר' יעקב (דעם חכם צבי'ס פאָטער) אויך געגלויבט אין אים, און וועגן דער חזן פון אויפען האָט ניט געוואָלט שבת פאָר מוסף מאַכן אַ „מי שבירך" פאַר שבתי צבי, האָט אים ר' יעקב פאַר'משפט אַפּ מורד במלכות בית דוד.

צו רבי אפרימ'ען האָבן זיך געווענדט מיט שאלות די גרעסטע רבנים פון יענער תקופה. וועגן איר וועט דורכבלעטערן זיין שו"ת „שער אפרים",[14] וועט

פראָפעסאָר דוד קויפמאַן (אין זיין בוך „די לעצטע פאַרטרייבונג פון וויין" זייט 83) שרייבט וועגן אַ בריוו, וואָס ער האָט געפונען. דאָרט שטייט געשריבן: „איך וויל אייך אויך מודיע זיין, אַז נאָך תשעה־באָב איז געקומען ווער ראש־הקהל פון אויפען און האָט דערציילט, אַז אין יענעם פלאַץ האָט מען תשעה־באָב געמאַכט פאָר אַ יום־טוב מיט עסן און טרינקען, און אויך דעמאָלט געפייערט דעם געבורטסטאָג פון אונזער קעניג און משיח".

דער קריסטלעכער היסטאָריקער יאָהאַן יאַקאָב שודט דערציילט אין זיין בוך „אידישע מערקווירדיקייטן" פון אַ גוי'אישן משרת פון עפּעריעס, וועלכער האָט באַווכט אַ אידישן וועדטסהייזער, און יענער האָט אים דערציילט, אַז ענדלעך איז שוין געקומען אויך אונזער צייט, און מיר, אידן, וועלן אייך באַצאָלן פאָר די ליידן, וואָס מיר האָבן געליטן פון אייך, קריסטן, די גאַנצע צייט... דער גוי, הערנדיק די וועדטער, זאָגט אים: „פאַרוואָס זאָל איך וואַרטן ביז דו וועסט מיך שלאָגן? איצט, וען אייער משיח איך נאָך ניט אין זיין מאַכט, וועל איך דיך שלאָגן" — און האָט דעם אידן צוזאַמענגעבראָכן. איך וויס ניט, וויפל אמת ס'איז דאָ אין דער דערציילונג.

אין מיין בוך „לקורות השבתאים באונגארן" באַשרייב איך אויספירלעך די טעטיקייט פונם אונגאָרישן שבתי־צבי'ניק מרדכי מוכיח (וועמען איך האָב פריער דערמאָנט ביי אייזנשטאָט), און וועלכער האָט אין יענער צייט אויפגעשטורעמט אַ סך לעגדער און פאַרקינדיקט שבתי צבי'ס תורה'ס, און ענדלעך געשטאָרבן אַלס משוגע'נער. אויך די גרויסע צאָל שבתי־צבי'ניקעס אין אַ סך אונגאָרישע שטעט. ס'זיינען דאָ חשדים, אַז אין פּרעשבורג, שטאַמפּין, רעכניץ, מאַטערסדאָרף זיינען געווען אָנהענגער פון שבתי צבי הונדערט יאָר נאָך זיין טויט.

דער נודע ביהודה שרייבט (קמא, חושן משפט, ט"ז) צום באַוואוסטן רב ר' אלעזר קאליר, אין יענער צייט רב אין רעכניץ: „איר שרייבט, אַז ביי אייך אין רעכניץ איז אייגנעפּירט צו זאָגן נאָכן דאָוונען און צו מנחה נאָך דער שמונה־עשרה דאָס 21סטע קאַפּיטל תהלים. איר זאָלט וויסן, אַז דער מנהג איז אייגנעפּירט אין אַלע מקומות, וואו שבתי־צבי'ניקעס געפינען זיך . . . די אַפּיקורסים; וויייל אין דעם קאַפּיטל געפינט זיך דאָס וואָרט „ובישועתך", וואָס באַטרעפט 814, וויפל שבתי צבי. אויך די מנורה פאָרן עמוד, וויייל מן הסתם אַלץ, וואָס יענע עקלהאַפּטע בריאה האָט געטאָן (דער פריערדיקער רב אין רעכניץ) איז לויט זייער (שבתי צבי'ס) אמונה, און ס'איז גוט אַוועקצונעמען די מנורה פונם עמוד, אויב ס'איז מעגלעך אָן מחלוקת'ן". דער רעכניצער רב (לייב סטאשאף) האָט געמוזט פאַרלאָזן זיין שטאָט, וויייל די אידן האָבן אים חושד געווען, אַז ער איז אַ שבתי־צבי'ניק. וועגן ער איז געשטאָרבן, האָט אַ מאַן אליהו באַוואָרפן זיין אָרון מיט שטיינער (זע איבער זיי אין מיין אַרטיקל אין „הצופה לחכמת ישראל", יאָר תרע"ב, פון זייט 149 אָן).

[14] איבער דעם גאונ'ס לעבן און ווירקן פאַרן כלל־ישראל האָב איך געשריבן אַ פולשטענדיק ספר אונטערן נאָמען „תולדות חכמי ישראל", געדרוקט אין קלוזש אין יאָר 1924. ער איז געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1616, געווארן דיין אין יאָר 1636. אין יאָר 1655, וועגן די רוסן און קאָזאַקן זיינען באַפאַלן ליטע און זי אינגאַנצן חרוב געמאַכט, זיינען אַ סך וילנער אידן אַנטלאָפן, צווישן זיי ר' אפרים מיט די אַנדערע חכמים — ר' משה רבקש. דער מחבר פון „באר הגולה", דער ש"ך, ר' אַהרן שמואל קוידנבר, — און אַלע האָבן געפונען אַ מקום־מנוחה. ר' אפרים איז אָנגעקומען קיין מערן, פון דאָרט איז ער אַוועק קיין ברודא אַלס רב, פון דאָרט קיין פּראָג, וויין, ביז ער איז אָנגעקומען קיין אויפען — די שענסטע קהילה אין יענע לעגדער.

איר דאָרט געפינען וויכטיקע פראָגעס פון אַלע גאונים פון יענער צייט. ער האָט אויך איינגעשטעלט פלאָמענדיקע מחלוקת'ן צווישן רבנים און קהילות.

ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס דער שער אפרים דערציילט אין זיין ספר איבער דער גרויסער מחלוקה אין בעלגראַד, וואָס האָט אויסגעבראָכן דאָרט צווישן דעם רב ר' יוסף אלמושינו, דער מחבר פון „עדות ביהוסף", און דער בעלגראַדער קהילה. ס'איז געגאַנגען ווען דער אויסטייטשונג פון אַ פסוק אין חומש אין פרשת שמות, ווען גאָט זאָגט צו משה'ן: ... וזה לך האות ... בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את אלקים על ההר הזה ... " האָט דער רב געזאָגט, אַז גאָטס כוונה איז געווען אויפן עגל. „תעבדון את אלקים" מיינט „עבודה זרה", אַזוי ווי די אידן האָבן שפּעטער געזאָגט: „עשה לנו אלהים" ... קוים האָט דער רב געענדיקט די דאָזיקע ווערטער, האָט אין שוהל אויסגעבראָכן אַ סקאַנדאַל. מען האָט געשריגן צום רב: „כופר בעיקר", „גאָטס לעסטערער", „לאָמיר זיך אַלע די קלייַדער צעריסן", און נאָך אַזעלכע ווערטער... ביידע צדדים האָבן זיך געווענדט צום שער אפרים, וועלכער האָט איינגעשטילט דעם קריג און געמאַכט שלום. דער רב האָט געמוזט מאַכן אַ דערקלערונג, אַז ער האָט זיך טועה געווען.

אין יענער צייט האָבן די אויפענער אידן געהאַט שפּע און הצלחה. אַלץ איז געווען ביליק. דער דיין ר' יצחק שולהויף באַשרייבט[15] די גאָלדענע תקופה אין אויפען אונטער דער טערקישער הערשאַפט: אויך וועגן די גרויסע צדקות, וואָס זיינען פון אויפען אַרויס. די אויפענער אידן האָבן יעדעס יאָר געשיקט קיין ארץ־ישראל הונדערטער דוקאַטן, און אין מאָל האָבן זיי אַוועק־געשיקט פאַר פּדיון שבויים טויזנט דוקאַטן (גאָלדענע רענדלעך). דריי גרויסע אַשכנזישע שוהלן און איין ספרדישע שוהל זיינען געווען אין אויפען, און מען האָט דאָרט געלערנט תורה ברבים עטלעכע מאָל אַ וואָך.

זיינע קינדער זיינען אַלע געווען מיט אים, אויך זיין אייניקל, וועלכעס איז שפּעטער אויסגעוואַקסן אלס ראש לישראל, באַוואוסט אַלס דער חכם צבי. אַזוי האָט ער זוכה געווען צו אַ רואיק לעבן און נחת נאָך זיין גירוש פון ליטע. די גרויסע אַשכנזישע קהילה אין ירושלים האָט אים געהאַלטן פאַרן וויכטיקסטן גאון אין איראָפּע און אים אויפגענומען אַלס הויפט־רב אין ירושלים. ער איז געווען גליקלעך מיט דער שטעלע, ער האָט אָבער קודם געוואָלט אָפּדרוקן זיינע ספרים און נאָכדעם פאַרן קיין ירושלים. ליידער האָט ער עס ניט דערלעבט, וויל זיין זון, דער גרויסער אָדם־חשוב און ראש פונם אויפענער אידנטום, איז פלוצים קראַנק געוואָרן בשעת דער מגיפה אין אויפען און באַלד געשטאָרבן (אין יאָר 1678). דאָס האָט דעם גאון אַזוי צעבראָכן, אַז 14 טעג שפּעטער — י"ג סיון 1678 — איז ער אויך געשטאָרבן.

זיינע קינדער: 1) אַ טאָכטער, נחמה, דאָס וויב פון ר' יעקב אַשכנזי, אויפענער דיין און פאָטער פונם חכם צבי; 2) אַ טאָכטער, אסתר, דאָס וויב פונם דיין ר' יצחק שולהויף; זי איז דער־הרג'עט געוואָרן ביי דער גרויסער מלחמה צווישן די טערקן און די אונגאַרן פאַר אויפען (זע וויטער); 3) אַ זון, ר' יחזקאל, אַ גביר און דער פרנס פון אויפען; 4) זיין זון, ר' יהודה, אַ גרויסער תלמיד־חכם; נאָך זיין פאָטערס טויט איז ער אַוועק קיין ארץ־ישראל און דאָרט מסדר געווען זיין פאָטערס כתבים און געשריבן די הקדמה צו זיין פאָטערס ספר „שאלות ותשובות שער אפרים". אין די הסכמות, וועלכע ער האָט באַקומען, ווערט ער זייער וואַרעם געשילדערט און פאַרגעשטעלט אַלס תלמיד־חכם (זע אויך איבער אים אין ר' יעקב עמדינס „מגלת ספר").

[15] פראָפעסאָר דוד קויפמאַן האָט זיין כתב־יד געפונען און אים אָפּגעדרוקט אונטערן נאָמען „מגילת אובין", און איך האָב עס איבערגעדרוקט אין מיין ספר „תולדות חכמי ישראל".

אַ טרויעריקע מעשה האָט זיך אין יענער צייט פאַרלאָפן אין אויפען, וואָס האָט אַריינגעבראַכט די גאַנצע קהילה אין אַ פאַניק. דער גבאי פון דער חברה קדישא און גמילת חסדים, יעקב בן מרדכי, וועלכער האָט געהאַט משכנות און אַלע געלטער פון דער חברה און אויך פון פריוואַטע מענטשן, האָט זיך פלוצים געשמד׳ט,[16] און ווי ס׳האָט אויסגעזען, האָט ער געוואָלט די אַלע חפצים אַוועק־

---

[16] ס׳איז אינטערעסאַנט דער פאַל, אַז די אידן אין אונגאַרן האָבן אין זייער טויזנטיעריקער געשיכטע ניט געליטן פון משומדים, הגם מ׳האָט זיך אויך אין אונגאַרן געשמד׳ט. די משומדים האָבן די אידן געלאָזט רועז און זיי ניט באַלעסטיקט. אַפילו דער ווילדער משומד וועלץ פון פרעשבורג, וועלכער האָט אין יאָר 1510 געענדיגט אידיש געלט און אַנטלאָפן קיין וין און געפרואוט אידן שלעכטס צו טאָן מיט שקרים און בלבולים דורך זיינע בריוו קיין פרעשבורג, האָט גאָרניט דערגרייכט, ווייל דער קייסער אַליין האָט געשריבן קיין פרעשבורג אים ניט צו גלויבן. און וי שיין האָט געהאַנדלט דער משומד סערענטשש, און אַפילו דער משומד האָט דאָך אַלץ צוריקגעגעבן און צוריק געוואָרן אַ איד!

איבער די אונגאַרישע משומדים האָב איך געשריבן אין מיין „לקורות התורה והאמונה באונגארי״. דער ערשטער אונגאַרישער משומד איז געווען אַ אידישער מאַרק־גראַף (זע אויבן, אין קאַפּיטל 1). אין יאָר 1336 האָבן זיך צוויי אונגאַרישע אידן געשמד׳ט, וויל דער גלח האָט זיי צוגעזאָגט אַ סך געלט, און וען דער גלח האָט נאָכן שמד׳ן זיי דאָס געלט ניט געוואָלט געבן, זיינען זיי אַוועק קיין רוים צום פויפסט בעטן פון אים דאָס געלט. אין יאָר 1438 איז אַ איד פון פרעשבורג אַוועק קיין רוים, כדי זיך דאָרט צו שמד׳ן (זע: ריכטמאַן אין דער אונגאַרישׁ־אידישער מאַגאַטשטשריפט Magyar Zsido Szemle אין יאָר 1912). אין יאָר 1483 האָט זיך דער משומד מיהאַל קרעמניצער באַקלאָגט פאַרן קייסער מאַטיאַש אויפן בישאָף פון באַלאַזש פון דיר, פאַרוואָס ער האָט אים געלאָזט אַרעסטירן. ס׳איז אמת — האָט דער משומד געזאָגט, אַז ער האָט ביי אים געלט געבאָרגט נאָר אַלס איד, אָבער ער רעכנט, אַז ער איז פטור פון אָפצאָלן די חובות, וואָס ער האָט בעמאַכט, זייענדיק אַ איד. דער קייסער האָט געפסק׳נט, אַז דער משומד איז געוועכט, וויל ער איז איצט אַן אַנדערער מענטש און איז ניט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיינע מעשים פאַרן שמד׳ן.

דער איד האָמפוי האָט זיך אין יענער צייט געשמד׳ט, כדי ער זאָל קענען דינגען פון דער רעגירונג געוויסע מינען; זיין זון איז שפּעטער געוואָרן בישאָף פון וין. אין יאָר 1740 האָט זיך דער קאניזשער רב שלמה פרעסבורגער, — וועלכער האָט זיך אין דער צייט פון זיין רבנות ניט געקענט איינהאַלטן פון ניט מזלזל זיין אונזער אמונה, ביז דער ראש־הקהל האָט אים עפּנט־לעך אויסגעפאַטשט פאַר אַ ספר־תורה, און צוויי יאָר זיך מיט אים געקריגט, — דעם לעצטן טאָג פסח געשמד׳ט צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע. אין מונקאַטש האָט זיך די רבי׳צין גאָטס־מאַן מיט איר זון געשמד׳ט. (זע קאַפּיטל 9, ביי „מונקאַטש״; דאָרט האָב איך באַשריבן די גאַנצע געשיכטע). אין גרויסוואַרדיין האָט זיך אין יאָר 1764 אַ רב פון פראָג געמאָלדן צו די גלחים צום שמד׳ן (זע אין קאַפּיטל 7, ביי „גרויסוואַרדיין״). אין קאַרלסבורג האָט זיך חיים וואָלף פון טאפאלשוין, דער איידעם פון פרויענקירכער רב, וועלכער איז דאָרט אַ יאָר צייט געוועזן אַ לערער, געשמד׳ט (זע מיין „מקורות לקורות ישראל״, זייט 85). אין די שפּעטערע שאלות ותשובות־ספרים וועלן אָפט באַשריבן פאַקטן, אַז מען האָט מסדר געווען גטין פאַר משומדים (זע אין שו״ת פנים מאורות ח״ב, ס״ח איבער אַ גט פון קאמאראן פאַר אַ משומד; זע אויך וויטער, הערה 17).

אינטערעסאַנט איז, וואָס דער חתם־סופר (אין „אבן העזר״, א׳, ד׳) שרייבט: „הגם רבינו גרשום האָט זייער אַ גרויסע זאַך געטאָן צו צוימען די אויסגעלאָסענע, דאָך האָט זיין תקנה — פאַר די יענקע, וועלכע זיינען זייער שטרענג — אַ סך אומגליקן געבראַכט. איך וויס פון דריי, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט די אידישע אמונה צוליב דעם, און דער רב מיטן בית־דין

רויבן פאַר זיך; און אויב די אידן וועלן פּראָטעסטירן, וועט ער זיי מסר׳ן. די גאַנצע קהילה מיטן רב זיינען זייער פאַרביטערט געווען און ניט געוואוסט וואָס צו טאָן. דער סוף איז אַבער געווען אַ גוטער: דעם משומד׳ס אַ געוועזענער פריינד האָט אויף אים געווירקט, און ער האָט אַלץ צוריקגעגעבן, אַבער פאַר בושה האָט ער פאַרלאָזט אויפען און געפאָרן קיין בעלגראַד, וואו ער האָט זיך צוריקגעקערט צום אידנטום.

דער דאָזיקער גליקלעכער פעריאָד האָט אַבער ניט לאַנג אָנגעהאַלטן, ווייל אין יאָר 1684 איז פאַר דער פעסטונג פון אויפען אויסגעבראָכן אַ לאַנגע און בלוטיקע שלאַכט צווישן טערקיי און עסטרייך-אונגאַרן, וואָס האָט אָנגעהאַלטן צוויי יאָר און זיך געענדיקט מיט אַ נצחון פאַר דער עסטרייך-אונגאַרישער אַרמיי, וועלכע האָט נאָכדעם אָפּגעווישט דעם גרויסן תורה-צענטער, און ער איז זייט דעמאָלט קיינמאָל ניט צוריקגעקומען צום לעבן.

עטלעכע יאָר שפּעטער האָט דער גרויסער שתדלן און גאון, ר׳ שמשון ווערטהיימער,[17] וועלכער איז פונם קייסער באַשטימט געווארן אַלס רב-הכולל פאַר גאַנץ אונגאַרן, געפּענט עטלעכע ישיבות אין אונגאַרן און זיי פינאַנצירט. ר׳ שמשון האָט זיך פאַרדינט די ווערטער, וואָס דער חות יאיר שרייבט וועגן אים (אין זיין הסכמה צום חות יאיר), אַז זייט רבי אשי איז געשטאַרבן, איז נאָך אַזאַ מענטש ווי ר׳ שמשון (וואָס ס׳איז געווען ביי אים תורה וגדולה) ניט געווען. אויך דערמאָנט ער דאָרט זיין גרויסן אייפלוס ביים עסטרייכישן קייסער. ר׳ שמשון האָט אויך אַראָפּגעשיקט קיין אונגאַרן רבנים, איבערהויפּט קיין אייזנשטאָט — פון וואָנען די אידן זיינען אין יאָר 1670 פאַרטריבן געוואָרן, אַבער שפּעטער צוריקגערופן געוואָרן, און האָבן פון דעמאָלט אָן ביז צום סוף פון דער ערשטער וועלט-מלחמה זייער גליקלעך געלעבט, — דעם גאון און ראש-ישיבה ר׳ מאיר אייזנשטאָט, דער מחבר פונם וויכטיקן הלכה-ספר שו״ת, „פּנים מאירות״, וועלכער איז באַקאַנט אַלס „ר׳ מאיר אייזנשטאָט״, וויל ער איז געווען רב אין אייזנשטאָט. ר׳ מאיר איז אויך געווען אַ גרויסער חשוב ביי דער פירשטלעכער פאַמיליע עסטערהאַזי און האָט אַ סך געטאָן פאַר תורה אין זיין שטאָט און אויך וויַיט אַרויס פון זיין שטאָט. ער האָט דאָרט אויפגעבויט זיבן תורה-פּעסטונגען (שפּעטער, נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, באַקאַנט אונטערן נאָמען „בורגנלאַנד״). אין אַלע 7 שטעט זיינען געווען ישיבות (זע קאָפּיטל 1 איבער זיי). אַבער די גרעסטע און וויכטיקסטע ישיבה איבער זיי איז

זאָלן זייער אַכט געבן צו טאָן אַלץ מיט די קרובימ׳ס הסכמה, כדי די זאַך זאָל ניט גיין צום גריכט״.

אין די לעצטע 100 יאָר האָט זיך די שמד-מגיפה אין אונגאַרן שטאַרק פאַרברייטערט — צולויב כבוד, פאַזיציע און חתונות; צווישן זיי אויך אידישע געלערנטע, וויַ מאַריץ בלאַך און נאָך. דאָך איז מיר ניט באַאַקנט, אַז משומדים זאָלן די אידן פאַרפאָלגן.

[17] דאָקטאָר דוד קויפמאַן האָט צוזאַמענגעשטעלט זיין ביאָגראַפיע און זי אָפּגעדרוקט אין דייטש און אין אונגאַריש.

אייזנשטאָט.[18] דער פּנים מאירות באַשרייבט זי אין זיין הקדמה. פון ווייט און נאָענט זיינען געקומען תּלמידים קיין אייזנשטאָט צו לערנען תורה, צוזישן זיי דער באַוואוסטער גאון ר׳ יונתן אייבשיטץ, דער מחבר פונם פּתּי׳, אורים ותומים און אַנדערע ספרים.

עס זיינען אויך געווען אין יענער צייט ישיבות אין פּרעשבורג, וועלכע האָט פאַר די לעצטע 250 יאָר ניט־אונטערגעבראַכענערהייט אַ גרויסע ישיבה, און אין רעכניץ, אלט־אויפּען און מאַטערסדאָרף.

הגם אין אַ סך מקומות האָט מען געלערנט תורה מיט תּלמידים, און באַ־וואוסטע רבנים זיינען שוין געווען אין אונגאַרן, דאָך זיינען נאָך געווען שטעט, וואו ס׳האָט געהערשט עמי־הארצות. ר׳ עקיבא אייגער (דער ערשטער, דיין אין פּרעשבורג אין יאָר 1750) שרייבט: „זינט איך בין אַהערגעקומען קיין אונ־גאַרן, האָב איך איינגעזען, אַז די מדינה (דאָס הייסט, די אידן אין אונגאַרן) איז פאַרגרייזט אין גראָבקייט דורך יענע, וואָס פסק׳ענען אַפּ אלצדינג מיט אַ לייכטער האַנט, האָבן אָבער קיינמאָל קיין לייכט ניט געזען. אַזוינע זיינען דאָ פאַראַן אזוי פיל, אַז מיר דוכט זיך, אַז יעדער, וואָס זעט ווי דער יצר האָט זיך געשטאַרקט אין אים (צו ווערן אַ רב), גייט אַוועק אין דער מדינה (אונגאַרן)„ הילט זיך אין שוואַרצן און טוט, וואָס זיין האַרץ גלוסט, מאַכנדיק דאָס קרומע

---

[18] ר׳ מאיר אייזנשטאָט, איינער פון די גרעסטע אין זיין צייט און נאָך עד היום באַרימט אַלס רבן של ישראל, איז געבוירן אין יאָר 1671. ער איז געווען דעם ש״ך שוועסטערס אַן אייניקל. נאָך אַלס יונגערמאַן איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס דיין אין סאכטשוב און שפּע־טער געווען רב אין שידלאָוצי, פון דאָרט איז ער אַריבער אין וורמייזא, פּרוסטיץ און ענדלעך קיין אייזנשטאָט. ער דערמאָנט זיין קהילה אייזנשטאָט אין זיין זייער וויכטיק הלכה־ספר „שאלות ותשובות פּנים מאירות״: „אַ קהילה מיט נכבדים און נגידים, און זיי האָבן אויסגע־האַלטן מיין גרויסע ישיבה״. זיין קהילה איז אונטער זיין צייט אויסגעוואַקסן אין אַ בליענדער שיינער קהילה (זע ד״ר וואַכשטיינס צוויי גרויסע ביכער [אין דייטש] „די געשיכטע דער אידען אין אייזנשטאָט״ און מיין ספר „היהודים באונגאריא״, פון זייט 28, אַן). ער האָט אויך גע־האָט 11 קינדער, אַלע רבנים און רביצינס. זיין זון ר׳ יצחק, נעשוויזשער רב, איז געווען דעם חכם צבי׳ס איידעם, און די איבעריקע 8 זין — אַלע רבנים; זיינע צוויי טעכטער זיינען געווען די וויבער פון צוויי גרויסע רבנים. 26 יאָר איז ער געווען רב אין אייזנשטאָט און רב־הכולל איבער די אַנדערע 6 קהילות. די קהילות זיינען געווען באַוואוסט אונטערן נאָמען „שבע קהילות״ (זע קאַפּיטל 1). אין יאָר 1744 איז ער געשטאָרבן, און זיין תלמיד רבי יונתן אייב־שיץ איז אים מספּיד אין זיין ספר „יערות דבש״.

אין זיין ספר „פּנים מאירות״ באַגעגענען מיר אַ סך אונגאַרישע קהילות, און זייערע רבנים, וועלכע האָבן אים געפרעגט שאלות, וויי אויך פּריוואַטע לומדים, וועלכע זיינען ניט געווען פון די כלי־קודש. ווי עס זעט אויס, זיינען אין זיין צייט שוין געווען אַ סך איינגע־אַרדנטע אידישע געמיינדעס אין אונגאַרן, וויי אויך גרעסערע און קלענערע ישיבות. ס׳איז אינטערעסאַנט די תשובה (דאָרט, ח״ב, ס״ח) איבער אַ גט, וואָס אַ סאַלדאַט אַ משומד, וואָס האָט געדינט אין דער באַוואוסטער קאמרנער פעסטונג (אידן האָבן דעמאָלט ניט געוואוינט אין קאמרן), האָט איבערגעגעבן דעם דאָרטיקן בית־דין. זעט אויס, אַז די רעגירונג האָט געמאַכט די אַלע פאַרבאַרייטונגען.

גלייך. זיי זיינען די הויפט־מזיקים, וואָס פֿאַרמאָגן ניט אין זיך קיין שום לעבעדיקן גייסט; וואו זיי גייען, דאָרט מזיק'ן זיי". [19]

אָבער די צייט האָט דאָס אויך פֿאַרריכט. די ישיבות, וועלכע האָבן זיך אָנגעהויבן מתרבה צו זיין, האָבן דערצויגן תלמידי־חכמים, וועלכע האָבן אי־בערגענומען די פירערשאַפט פון די קהילות אין זייערע הענט און האָבן געזוכט רבנים לומדים. איך וויס ניט, וויפֿל ס'איז געווען דער ערשטער איינצופירן אין אונגאַרן דעם שיינעם מנהג, אַז די שטאָט זאָל זיך פֿאַרפֿליכטן אויסצוהאַלטן אַ געוויסן סכום בחורים — 50 אָדער הונדערט, לויט דער גרויסקייט פון דער קהילה; אָבער ס'איז געווארן אַ חוק ולא יעבור, און ס'איז אויך איינגעשריבן געווארן אין רבנות־בריוו. געווינלעך האָבן זיך די רבנים געדונגען: זיי האָבן געבעטן פֿאַרפֿליכטונגען פֿאַר מערערע תלמידים, און על פּי רוב האָבן די בעלי־בתים נאָכגעגעבן.

אַ סך רבנים האָבן צוריקגעוויזן די אָנגעבאָטענע שטעלע, ווייל ס'איז אין רבנות־בריוו ניט געווען אָנגעגעבן, וויפֿל תלמידים די בעלי־בתים ווילן אויס־האַלטן. די אויסהאַלטונג איז געווען זייער שיין: מיט שיינקייט און לישבאָפּט האָבן די בעלי־בתים אויפגענומען די בחורים און זיי באַהאַנדלט ווי פֿרינצן. [20] ס'זיינען געווען „שבת־בחורים" און „טעג־בחורים". די חשוב'ע בחורים, דאָס הייסט, די לומדים, די מתמידים, חריפים, פֿלעגן גאָנצע וואָכן אָדער חדשים שטיין ביי אין בעל־הבית און דאָרט אויסגעהאַלטן געווארן מיט כבוד, און דער־נאָך איבערגעגאָנגען צו אַן אָנדערן בעל־הבית. זיי האָבן ניט געביטן יעדן טאָג זייער טיש, נאָר די געווינלעכע בחורים האָבן געהאַט „טעג" — אַ באַ־שטימטן טאָג אין דער וואָך ביי איינעם, און אַזוי ווייטער. [21] ס'זיינען אָבער אַלע מאָל געווען רייכע בחורים, וועלכע האָבן זיך ניט באַטייליקט אין די טעג;

---

[19] מיט פופציק יאָר שפּעטער שרייבט ר' משה סופר (יור"ד רכ"ז): „מיר געפֿעלט ניט, וואָס די לייט טוען, זיי כאָפּן זיך אַן אין יעדן פֿאַרביגייער, טוען אים אַן אַ זיידענע זשיפּצע און מאַכן אים פֿאַר אַ רב, ניט וויסנדיק, צי ער איז ראוי דערצו, צי קען ער פּסק'ענען אַ שאלה און צי פּאַסט ער זיך לויט זיין אויפֿפֿירונג צו פֿאַרנעמען אַ כסא־רבנות... און וויפל ישובים זיינען פֿאַראַן, וואו עס איז ניט צו געפֿינען קיין בן־תורה!". הגם אין זיין צייט האָט שוין אונגאַרן געהאַט אַ סך גדולי־הדור, האָט אָבער פּאַסירט, אַז אין וויטע, פֿאַרוואַרפענע מקומות האָבן זיך געפונען אויך אַזעלכע רבנים, ווי ער באַשרייבט דאָ.

[20] זע מיין ספר „אוצר נחמד", זייט 75.

[21] דאָקטאָר ארמין שניצער באַשרייבט אין זיין בוך „אידישע קולטור־בילדער" זיין ישיבה דיאינדיש מיט 100 יאָר צוריק און זיינע „טעג". ער האָט געהאַט אַ „טאָג" ביי זייער אַן אָרעמער פּאַמיליע, און דאָס עסן איז געווען זייער אָרעמלעך, דאָך האָט ער ניט געהאַט קיין מוט און האָרץ אויפצוגעבן דעם „טאָג", ווייל ער האָט ניט געוואָלט צעשטערן דאָס גליק פון די מענטשן, וואָס זיינען געווען אויסער זיך פון פּריידע, ווען ער איז געקומען צו זיי עסן. ער שרייבט דאָרט אויך, אַז ער האָט געהאַט אַ „טאָג" ביי אַ גביר, וואו מען האָט אים געגעבן שווארץ ברויט, אין דער צייט וואָס די פּאַמיליע האָט געעסן וויים ברויט. אַזאַ פּאַל איז געווען אַ זעלטנהייט. איך האָב אין מיין 14־יעריקער ישיבה־בחור־שאַפט דאָס ניט געזען און חעגן דעם ניט געהערט.

זיי האָבן געגעסן ביי פּריוואַטע פּאַמיליעס און באַצאָלט, און אויך געצאָלט פּאַר אָרעמע בחורים.[22]

א נייע תקופה האָט זיך אָנגעהויבן אין אונגאַרן מיט ר׳ משה סופר׳ס דערשיינונג. ער איז געווען דער גרעסטער מרביץ־תורה אין דער וועלט, און זיין ווירקונג איז קענטיק עד היום, ווייל ער האָט געשאַפן אַן עפּאָכע. פון אָלע ענדער — דייטשלאַנד, האָלאַנד, מערן, בעמען, גאַליציע — און פון אָלע זיטן פון אונגאַרן זיינען געפּאָרן בחורים לערנען אין חתם־סופר׳ס ישיבה. טויזנטער לומדים און גאונים זיינען אַרויס פון זיין ישיבה. די צאָל פון תלמידים איז קיינמאָל ניט געווען קלענער פון 300, און א סך מאָל זיינען געווען פיר און פינף הונדערט תלמידים.

אין זיין צייט זיינען געווען אין אונגאַרן א סך גרויסע ישיבות אין די פאָלגנדע שטעט: אין אָלט־אויפן, אונטער דער השגחה פון ר׳ משה מינץ, אין סאנטאוו, אונטער דער השגחה פון ר׳ אלעזר רוקח, אין אונגוואַר, אונטער דער השגחה פון ר׳ הירש העלער, אין באלאשא יאַרמאַט — ר׳ וואָלף באַסקאָוויטץ, אין וואַג־אוהעל האָט ר׳ דוד דייטש געהאַט א ישיבה, אין וועַרבוי — ר׳ קאָפּל חריף, אין קיצע — ר׳ הירש ברוידי,און נאָך גרעסערע און קלענערע; אָבער די זויכטיקסטע ישיבה איז געווען אין פּרעשבורג.

ניט איין מאָל איז דער גרויסער תורה־צענטער געווען אין א סכנה פּאַר־שפּאַרט צו ווערן. ר׳ משה סופר׳ס שונאים און די תורה־שונאים האָבן זייער אָפט גע׳מסר׳ט די ישיבה, געמאַכט אויף איר אָלערליי בלבולים און שקרים; ס׳איז זיי אָבער דאָך ניט געלונגען אָפּצושטעלן זי אָפילו אויף איין טאָג.

דער סדר־הלימוד אין דער פּרעשבורגער ישיבה איז געווען פאָלגנדער: יעדן אינדערפרי באַלד נאָכן דאָוונען האָט מען געלערנט שולחן־ערוך, אורח חיים; אין אָוונט — יורה דעה; צוויי מאָל אין טאָג — גמרא: פאַרמיטאָג כסדר און נאָכמיטאָג די סוגיא מיט ראשונים און אַחרונים. דאָס איז געווען די ערשטע דריי טעג אין דער וואָך. מיטוואָך האָבן די בחורים אַלץ איבערגע׳חזר׳ט; דאָנערשטאָג האָט מען זיי מנסה געווען. פרייטאָג און שבת האָט מען מיט די תלמידים געלערנט חומש, רש״י מיטן רמב״ן.

וואָר האָט געזאָרגט פאַר די פילע הונדערטער תלמידים אין פּרעשבורג? אויף דעם האָט דער חתם־סופר געענטפערט דער רעגירונג דעם 23טן מאַי 1826 פאָלגנדעס: „א סך תלמידים קומען פון רייכע עלטערן, און זיי באַקומען יעדן חודש געלט פון דער היים און באַצאָלן פאַרן עסן. בנוגע די אָרעמע

---

[22] זע מיין ספר „תולדות משפחת ראָזנטאַל״, זייט 18. ר׳ נפתלי שרייבט צו זיין זון אליהו, וועלכער איז געווען א ישיבה־בחור אין פּרעשבורג און האָט געלערנט ביים באַוואוסטן רב ר׳ מאיר ברבי (אין יאָר 1775). ער האָט אים געשיקט 67 גולדן פאַר קעסט און קוואַרטיר, און ר׳ נפתלי באַקלאָגט זיך אויפן זון, אַז ער האָט צו פיל אויסגעגעבן אויף ר׳ מרדכי באַנעטן (דעמאָלט א ישיבה־בחור אין פּרעשבורג און שפּעטער דער וועלט־גאון און ניקולשבורגער רב). „ס׳איז צו פיל אויסצוגעבן אויף מרדכי באַנעטן א גולדן און מער א וואָך, אפילו ווען איר לערנט אינאייניגעם״. אָבער דער זון האָט בעסער פאַרשטאַנען, וויל דער גולדן, וועלכן ער האָט געגעבן וועכנטלעך ר׳ מרדכין, איז אים פאַרבליבן ביז היינט.

בחורים, אונטערריכטן אַ סך פון זיי קינדער, לערנען זיי אויס שרייבן, לייענען, חומש, רש"י, און מען צאָלט זיי מיט עסן און טרינקען. אַ סך עסן ביי פאַר־מעגלעכע אידן חדשים־וויז אין כבוד, און די איבעריקע עסן "טעג" ביי פאַר־שידענע אידן. ניט, חלילה, וועלן די בעלי־בתים געצוואונגען דאָס צו טאָן; אַדרבה, זיי טוען עס פריוויליק, ווייל זייער ליבשאפט צו תורה איז גרויס, און זיי ווילן זען, די תורה זאָל געלערנט ווערן. און אפילו ווען עס טרעפט זיך אַמאָל, אַז אַ בעל־הבית, וואָס האָט צוגעזאָגט צו געבן אַ בחור צו עסן, קען דורך פאַרשידענע סיבות ניט נאָכקומען זיין פאַרשפּרעכן, זיינען באַלד דאָ עטלעכע אַנדערע, וואָס נעמען איבער די פאַראַנטוואָרטלעכקייט און נעמען דעם בחור אויף מיט אַפענע אָרעמס אין זייערע הייזער" (זע מיין ספר „אוצר נחמד").

הונדערטער תלמידים פונם חתם־סופר האָבן נאָכגעטאָן זייער רבי'ן און איינגעפירט ישיבות אין זייערע שטעט. אונגאָרן איז אין די לעצטע הונדערט יאָר געווען געבענטשט מיט ישיבות. ס'איז כמעט ניט געווען קיין שטאָט אין אונגאָרן אָן אַ ישיבה, און אין עטלעכע שטעט איז אַפילו געווען מער ווי אײַן ישיבה.

✡ ✡ ✡

בכלל, פאַרדינען די אונגאָרישע ישיבות אַ באַזונדערע אָפשאַצונג, ווייל זיי זיינען אייגנאָרטיק אין זייערע מין. איר קענט זיי ניט פאַרגלייכן ניט נאָר צו די אַמעריקאַנער, נאָר אויך ניט צו די ישיבות פון אַנדערע לענדער. ערשטנס, זיינען אין אונגאָרן געפאָרן לערנען תורה ניט נאָר בעלי־בתים'ס קינדער, נאָר אויך קינדער פון רייכע עלטערן. איך וועל ניט מגזם זיין, זאָגן־דיק, אַז 70 פראָצענט תלמידים זיינען געווען רייכע און בעל־הבתישע קינדער. ס'איז אמת, די פרנסה אין אונגאָרן איז געווען אַ לייכטערע, ווי אין פוילן און אין ליטע; אָבער אויך די תורה און כבוד־התורה איז געווען חשוב'ער און מער אָפּגעהיט ווי אַנדערש־וואו. כמעט אַלע יונגעלייט זיינען געפאָרן הונ־דערטער מיל אויפזוכן אַ ישיבה לויט זייער השגה און געשמאַק. איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן די יונגע פנימ'ער, וועלכע איך פלעג באַגעגענען אויף דער באַן נאָך סוכות און נאָך פסח פאָרן אין די ישיבות, זייער גליק און פרייד. זיי האָבן ניט אין זין געהאַט זיך צו פאַרזיכערן זיך מיט אַ צוקונפט, מיט אַן עקזיסטענץ, צו פאַרשאַפן זיך אַ פאָזיציע — זיי זיינען געפאָרן לערנען צוליב לערנען, אַפֿס אַ תכלית פאַר זיך אַליין, ווייל וואָס פאַר אַ באַדייטונג האָבן פאַר זיי געהאַט אַלע ביכער צוזאַמענגענומען קענן אַ בלאַט גמרא, אַדער וואָס פאַר אַ באַדייטונג האָבן געהאַט ביי זיי אַלע מענטשן צוזאַמענגענומען קענן זייער ראש־ישיבה? די גמרא איז געווען דער קוואַל פון ליכט און הויכע געדאַנקען, אַלץ אין דער ישיבה איז געטאָן אין הייליק. הונגער, עלנט, לידן (אויב ס'איז אמאָל פאַרגעקומען) — די אַלע זאַכן זיינען ניט גע־ווען אימשטאַנד אויסצולעשן זייער ברענענדיקע ליבע צו תורה; מ'האָט ניט געוואוסט פון סטרייקס — מ'האָט געלערנט.

צווייטנס, איז אונגאַרן דאָס איינציקע לאַנד, וואו די ראשי־ישיבות זיינען רי רבנים פון דער קהילה, און וואו זיי ציען זייער חיונה מיט כבוד פון דער קהילה, און ניט פון דער ישיבה־קאַסע. דאָס אַליין הייבט דעם רעספעקט פונם תלמיד צום רב.[23]

זייער דערהאַבן זיינען געווען די פאַרהעלטענישן צווישן רבי'ן און דעם תלמיד. מיט גרויס איבערגעבנקייט האָט דער תלמיד געקוקט אויפן רבי'ן און ווי גליקלעך איז ער געווען, ווען ער האָט געהאַט די געלעגנהייט צו רעדן מיטן רבי'ן! זיין פנים האָט געשטראַלט פון נחת, דעם רבינס קוק איז געווען אַ באַפעלן, דעם רבינס וואונק איז אויסגעפאַלגט געוואָרן מיט מסירת־נפש.

די ראשי־ישיבות אין אונגאַרן האָבן ניט געגעבן קיין סמיכת־הוראה צו אַ בחור; ער האָט אפילו געמעגט זיין אַ גרויסער עילוי. ערשט נאָך זיין חתונה, און נאָר אויב ער האָט געלערנט עטלעכע יאָר תורה — האָט אים זיין ראש־ישיבה מסמיך געווען.

די עלטערן האָבן טאָג און נאַכט געהאָפט אויף דעם גליקלעכן טאָג, ווען זייער קינד וועט שוין זיין גענוג גרויס צו קענען פאָרן לערנען תורה; און ווען דער טאָג איז געקומען, איז געווען אין הויז אַן אמת'ער יום־טוב, הגם די מאַמע האָט פאַרבאַרגענערהייט אַמאָל אַ טרער געלאָזט, ס'איז אָבער געווען אַ טרער פון שמחה, ניט חלילה פון ליידן אָדער שמערצן. איבערגליקלעך האָט די מאַמע געהאָלפן איר זון איינפאַקן זיינע זאַכן. איר הארץ איז געוואָרן אָנגעפילט מיט צופרידנהייט און מיט תשבחות צו גאָט, אַז זי האָט דערלעבט דעם טאָג, זוען איר זון טרעט אַריין אין דינסט וויטער צו טראָגן די פאָן פונם אידישן פאָלק. זיי האָבן ניט געשיקט זייערע זין לערנען תורה, כדי זיי צו פאַרזיכערן מיט פרנסה. ניין, זיי האָבן דאָס געטאָן, ווייל ביי זיי האָט די גאַנצע וועלט אויסגעזען צו קליין אַנטקעגן די אידישע גייסטיקע אוצרות און זייער אָרעם האָט אויסגעזען אַלץ, וואָס איז אויף יענער זייט פון תורה.

רייכע אינטעליגענטע מיידלעך האָבן חתונה געהאָט מיט ישיבה־בחורים. אַוודאי האָט דער בחור געמוזט האָבן אויך וועלטלעכע בילדונג און ניט זיין קיין בטלן. מיידלעך מיט אַ סך געלט האָבן זיך געשעצט גליקלעך חתונה צו האָבן מיט תלמידי־חכמים. ס'איז אויך פאַרגעקומען, אַז עלטערן זיינען געפאָרן צו באַוואוסטע ישיבות אויסקלייבן פון דאָרט בחורים פאַר זייערע שיינע און געראָטענע טעכטער.

---

[23] זע דעם רמב"ם אויף אבות, פרק רביעי, משנה ה': „כל מי שיהנה בעולם הזה בכבוד התורה נוטל חייו מן העולם פירוש מחיי העולם הבא . . . והביאו בני אדם לחשוב בסכלות גמורה שזה מחויב וראוי שיעזרו חכמים והתלמידים והאנשים המתעסקים בתורה ותורתן אומנותן וזה הכל טעות ולא נמצא בתורה ולא בדברי חכמים זכר שיאמת אותו ולא רגלים שישען עליהם כלל שאנחנו כשנייען בדברי רז"ל, לא נמצא אצלם שהיו מבקשים ממון מבני אדם ולא היו מקבצים ממון לישיבות הנכבדות והיקרות ולא לראשי גליות לא לדייניהם ולא למרביצי התורה ולא לאחד מהגדולים ולא לשאר בני אדם מן העם . . . ולא היו מתירים לעצמם לבקש ממון מבני אדם והיו רואים שלקיחתו היה חלול השם בעיני ההמון מפני שיחשבו, שהתורה מלאכה מהמלאכות אשר יחיה בהם בני אדם ותתבזה בעיניהם".

ס׳איז אינטערעסאַנט, וואָס דאָקטאָר דושינסקי [24] דערציילט: וועַן זיין זיי־דע, ר׳ אַברהם פּעסעלס, אַ פּאָטער פון אַ שיינער, רייכער און אינטעליגענטער טאָכטער, איז געפֿאָרן אין דער ישיבה אויפצוזוכן אַ חתן פֿאַר איר און האָט געפונען אַ בחור מיט אַלע מעלות, נאָר אַן אַרעמען, — האָט אויפן וועג צו דער כלה ר׳ אַברהם פּעסעלס געפרעגט דעם חתן, אויב ער האָט בייַ זיך עפּעס געלט; וויל זיין טאָכטער האָט אים אַנגעזאָגט, אַז זי וויל געהערן צו אַ ישיבה־בחור, נאָר ער זאָל ניט זיין אַרעם. האָט דער בחור געענטפערט: ניין, ער האָט ניט קיין געלט בייַ זיך. האָט ר׳ אַברהם אַנגעפילט זיינע טאַשן מיט געלט און אים אַנגעזאָגט, אַז בייַ אַ געלעגנהייט זאָל ער דעם מיידל ווייזן, אַז ער האָט געלט... זיי זיינען אַנגעקומען בשלום, און דער בחור האָט זיך פֿאַרגעשטעלט פֿאַרן מיידל און גערעדט מיט איר.

ענדלעך פרעגט דער פּאָטער זיין טאָכטער ריזלא (שפּעטער — וועַרבויער רביצין): „ווי געפֿעלט דיר דער בחור?" ענטפֿערט זי: „ער געפֿעלט מיר, ער האָט אַלע מעלות, נאָר ער מוז זיין זייער אַרעם, וויל ער האָט זיך די גאַנצע צייט געשפּילט מיטן געלט, און איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז דו האָסט אים דאָס גע־געבן, וויל אַ רייכער שפּילט זיך ניט מיטן געלט"...

ווי עס זעט אויס, האָבן די אַלע גאונים ניט געביטן דעם סדר־הלימוד. אין די לעצטע 150 יאָר גייט אַן איין סדר־הלימוד, וועלכן דער חתם־סופר האָט איינגעפירט, און זיי האָבן אויך מיט אים געהאָט הצלחה. מ׳האָט געלערנט מיט די ישיבה־בחורים פֿראַקטישע זאַכן. דער סדר־הלימוד איז געווען אין מיין צייט! גלייך נאָכן דאָווענען, מייסטנס נאָך אין די תפילין — שולחן־ערוך, אורח חיים. עטלעכע מאָל אין דער וואָך אַ שיעור יורה דעה; אַ פּשוט׳ער שיעור, דאָס הייסט: גמרא, תוספֿת אַן ראשונים און אַחרונים, און שיעור בעיון — אַ סוגיא מיט ראשונים און אַחרונים. מייסטנס איז דער פּשוט׳ער שיעור געווען אין סדר מועד, שבת, פּסחים, און די איבעריקע מסכת אין סדר מועד. דער בחור האָט באַקומען אַ השגה פון אַ דין, וואָס ער מוז ווייסן אין פֿראַקטישן לעבן. די גרעסערע בחורים האָבן געלערנט נדה מקוואות, און מער געלערנט, ווי מפּלפּל געווען אויף אַ קשיא. אין אַ סך ישיבות זיינען פֿאַראַן בחורים, וועלכע שטייען שוין פֿאַר סמיכה, אַדער גאָר נאָך סמיכה, און זיי האָבן קיינמאָל אין זייער לעבן ניט געלערנט דעם שולחן־ערוך, הלכות שבת, מסכת שבת, פּסחים, נדה און שולחן־ערוך הלכות מקוואות.

קיין וועלטלעכע לימודים האָט מען אין דער ישיבה ניט געלערנט. אין מיין צייט זיינען געווען אַ סך גרויסע ישיבות, וואו צווישן דריי הונדערט בחורים האָבן געלערנט. זיי זיינען: סאטמאר, אונצדאָרף, פּרעשבורג, חוסט, גאַליאַנטע, צעהלים, באנהארד א״אַנד. די גרעסטע זיינען געווען פּרעשבורג און חוסט — פּרעשבורג אין אויבער־אונגאַרן און חוסט אין אונטער־אונגאַרן. דער אונטערשיד צווישן די צוויי ישיבות איז געווען: אַזוי ווי פּרעשבורג איז געווען

---

[24] אין „תולדות יעקב" (לונדון, תרע״ח), דף 13.

אַנערקענט פון דער רעגירונג אַלס „ראַבינער־שול", דאָס מיינט, אַז יעדער בחור, וועלכער האָט געלערנט אין פּרעשבורג פיר יאָר און אויך געהאַט אַ צייגעניש, אַז ער האָט געענדיקט די פיר בירגער־קלאַסן, איז געווען פריי פון מיליטער־דינסט אַלס ראַביי; ממילא האָבן די בחורים אויך געלערנט וועלטלעכע לימודים. דאָגעגן אין די איבעריקע ישיבות אין אונטער־אונגאַרן האָט מען ניט געלערנט קיין וועלטלעכע לימודים, אַדער בלויז עטלעכע, און דאָס זייער בצמצום.

הציץ ונפגע'ניקעס, בחורים וואָס זאָלן אַראָפגיין פונם דרך־הישר, זיינען אין די אַלע ישיבות כמעט קיינמאָל ניט געווען — אפשר איינער פון צען טויזנט. אין דער גאַנצער געשיכטע פון די אונגאַרישע ישיבות זיינען, אויף ווי ווייט איך וויים, פאַרגעקומען בלויז צוויי שמד־פאַלן, איינער אַ געצל פון אונצדאַרף מיט 150 יאָר צוריק, און ערשט 20 יאָר נאָכדעם ווי ער האָט פאַרלאָזט די ישיבה.

לויט ווי ד"ר א. שניצער [25] דערציילט, איז געצל פון אונצדאַרף אַלס זייער אַרעמער, אָבער באַגאַבטער און פּעאיקער בחור געקומען קיין ניקולשבורג צו לערנען תורה אין ר' מרדכי בנעטס ישיבה. וועון דער רבי האָט געזען זיינע פּעאיקייטן, האָט ער אים מקרב געווען און אַכטונג געגעבן, ער זאָל האָבן אַלע „טעג". ער איז טאַקע שפּעטער אויסגעוואַקסן אַלס למדן און געווען דער בעס־טער בחור אין זיין ישיבה. זיין רבי האָט אים געשדכנ'ט דעם ראש־הקהל'ס טאַכטער פון ניקולשבורג. נאָך זיין חתונה האָט ער אָנגעהויבן פאַרנאַכלעסיקן זיין ישיבה און ס'רוב צייט געווידמעט פאַר זיין געשעפט, און וועון זיין שווער איז געשטאָרבן, איז ער אינגאַנצן אַוועק פון תורה און זיין גאַנצע צייט אַוועקגעגעבן פאַר סחורה; שפּעטער אויך קאָלט געוואָרן צו אידישקייט. מיט דער צייט איז ער דערווייַלט געוואָרן אַלס פרעזעס אין ניקולשבורג און כמעט מער ניט דערקענט זיין רבי'ן, וועמען ער האָט געהאַט צו פאַרדאַנקען אַלץ, וואָס ער האָט געהאַט. עטלעכע יאָר שפּעטער האָט ער שוין געפּרואווט איינצופירן נייעסן אין דער שול און אויך געקומען מיט אַ פלאַן צו שניידן דעם רב'ס געהאַלט. דער רב האָט אים דעמאָלט טיף אַרייגעקוקט אין די אויגן, זאָגנדיק: „איך בין זיכער, אַז מיר ביידע וועלן ניט לייגן אויף איין און דעם זעלבן בית־הקברות".

באַלד דערנאָך האָט געצל פאַרקויפט זיינע ספרים, און מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט ער מיט זיינע קינדער זיך גע'שמד'ט, זיין ווייב איז אָבער געבליבן געטריי דער אידישער אמונה.

☆ ☆ ☆

די אונגאַרישע גאונים האָבן אַרויסגעגעבן טויזנטער און טויזנטער ישיבה־בחורים, וועלכע האָבן נאָך זייער חתונה פאַרנומען אַ גרויסן פּלאַץ אין קהילה־לעבן און זיינען געווען די ריכטיקע שומרים פון אַרטאָדאָקסיע. מ'האָט דער־קענט אויף זיי אַפילו, פון וועלכע ישיבות זיי זיינען אַרויס. די גרעסטע ישיבות און ראשי־ישיבות נאָכן חתם־סופר זיינען געווען: פּרעשבורג (כתב סופר, שבט סופר, ר' עקיבא סופר), מאַטערסדאָרף (ר' שמואל עהרענפעלד, ר' אַהרן זינגער),

[25] אין זיין בוך „אידישע קולטור־בילדער", זייט 63.

באלאשא־יארמאט (ר׳ דוד דייטש און זיין זון ישראל יוסף דייטש), סערדאהעל (ר׳ יהודה אסאד, זיין זון ר׳ אהרן שמואל), אונגוואר (ר׳ מאיר א״ש, ר׳ מנחם א״ש, ר׳ חיים הירש מאנהיימער), מארגרעטען (ר׳ יהושע אהרן צבי ווייסבערגער), פאקש (ר׳ יואל אונגאר, ר׳ זוסמאן סופר, ר׳ יוסף לייב סופר), חוסט (מהר״ם שיק, ר׳ משה גרינוואלד, ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד), סאקמאר (ר׳ יהודה גרינוואלד, ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד, ר׳ יואל טייטעלבוים), צעהלים (מנחם כ״ץ פרוסטיץ, ר׳ דוד פרידמאן, ר׳ יוסף אלימלך הכהן), סיקסוי (ר׳ שאול עהרענפעלד), גאלאנטא (רבי יהושע בוקסבוים, רבי זיידל, רבי דושינסקי), פאפא (ר׳ יעקב יחזקיהו גרינוואלד), ווישאווא (רבי האגר), אונצדארף (רבי שמואל ראזנבערג), באנהארד (רבי אליעזר דייטש), אייזנשטאט (רבי עזריאל הילדעסהיימער, ר׳ שלום קוטנא), סיגעט (רבי יקותיאל יהודה טייטלבוים, ר׳ חנניה יום־טוב ליפא, ר׳ חיים הערש), מונקאטש (ר׳ הירש שפירא, ר׳ חיים אלעזר שפירא) און נאך.

די אונגארישע־ארטאדאקסישע קהילות זיינען ווייט און בריט בארימט, זייערע תקנות ווערן שטרענג אפגעהיטן. אינטערעסאנט זיינען די ווערטער פונם אלטן בעזער רבי׳ן ר׳ שלום (זע מיין ספר „פארי חכמי מדינתנו״, דף ל״ו). „ער האט געזאגט, אז אויב מ׳זאל היינט דארפן זוכן מיטגלידער צו א סנהדרין, וועט מען זיי געפינען אין אונגארן, ווייל זיי זיינען „אנשי חיל אוהבי אמת און שונאי בצע״.

די מחיצה צווישן זיי און די אנדערע צוויי פארטייען, רעפארם און סטאטוס־קוא, ווערט שטארק אפגעהיט, און דאס איז דער סוד פון זייער שטארקייט. אייגער, וואס האט אמאל געהאט א פארבינדונג מיט יענע פארטייען, קען קיינמאל ניט באקומען קיין שטעלע ביי ארטאדאקסן.

די סטאטוס־קוא־קהילות, ווי ווייט איך וייס, פירן זיך לויטן שולחן־ערוך, דאך האבן די ארטאדאקסן מיט זיי אפגעבראכן אלע פארבינדונגען, ווען די שפאלטונג איז פארגעקומען, ווייל זיי האבן זיך אן די ארטאדאקסן דעמאלט ניט אנגעשלאסן. איך בין זיכער, אז מיט דער צייט וועלן זיי זיך אנשליסן אן די רעפארמער און וועלן אינגאנצן פארשווינדן פון דער אידישער געשיכטע.

די רעפארמער? ס׳איז א טרויעריקער אמת, אז נאך מיט הונדערט יאר צוריק (אין 1845), ווען ס׳האט אין דער גרויסער שטאט סעגעדין אויסגעבראכן א מחלוקה צוליב ראבבי דניאל בילין, ווען די פרייע עלעמענטן האבן מיט גוואלט געוויילט אלס רב, אן דער צושטימונג פון אלע אידן, האבן די פרומע אידן געשריבן אין זייער פראטעסט צו דער רעגירונג:

„מיר זיינען א געמיינדע פון 800 נפשות, און ס׳רוב פון אונז ווילן ניט האבן דעם ראבבי דניאל בילין פאר א רב. בלויז די פירער פון דער קהילה האבן אים אויסגעקליבן. און ווער זיינען די פירער? לייכטזיניקע און גאט־לייקענער, וועלכע עסן נבילות און טריפות און האבן קיינמאל ניט געגעסן כשר פלייש, און קהל האט קיינמאל פון זיי קיין הכנסה ניט געהאט״ (זע מיין ספר „קורות התורה והאמונה באונגאריא״, דף 64).

און שפעטער? און איצט? איז די לאגע געווארן בעסער אדער ערגער?

איך וויל דאָ איבערגעבן אַ געניטעם רעפּאָרט פון יאָר 1930 [26] וועגן רעליגיעזן צושטאַנד פון 290,000 אידן, וועלכע האָבן געהערט צו דער רעפּאָרם־פּאַרטיי אין אונגאַרן.

די אויבן־דערמאָנטע אידן זיינען געווען אײַנגעטיילט אין 104 הויפּט־קהילות און 76 קלײַנע קהילות. זיי האָבן געהאַט 72 ראָבײַס, פון וועלכע 56 זיינען געווען תּלמידים פונם ראָבינער־סעמינאַר אין בודאָפּעסט, 5 — תּלמידים פון דער פּרעשבורגער ישיבה, 3 — פון בערלינער סעמינאַר, 2 — פון דער פראַנקפורטער ישיבה, די איבעריקע — פון פּאָרשידענע ישיבות, און זיי האָבן באַקומען סמיכת־רבנות פון דריי רבנים.

די ראָבײַס זיינען ווייט פון זיין עמי־הארצים, ווײַל די אַלע סעמינאַר־תּלמידים זיינען געווען ישיבה־בחורים, וועלכע האָבן מער־ווייניקער געלערנט אין אַר־טאַדאָקסישע ישיבות. אַ סך פון די ראָבײַס זיינען געלערנטע און מחברים פון ספרים אין חכמת־ישראל. איר טרעפט ניט זייער גלײַכן אַפּילו צווישן די קאָנ־סערוואָטיווע ראָבײַס אין אַמעריקע, אפשר מיט ווייניקע אויסנאַמען.

די 292 טויזנט רעפאָרם־אידן האָבן געהאַט 253 שוהלן און געבעט־היזער, וואו ס׳זיינען געווען 55,471 זיץ־פּלעצער. חזנים האָבן די רעפאָרמער געהאַט 39 (אין בודאָפּעסט אַליין 25 חזנים פאַר קאָרגע 200 טויזנט אידן).

אין ס׳רוב שוהלן וועלכע געדאָוונט דריי מאָל אַ טאָג, איבערהויפּט אין בו־דאָפּעסט. אין אונגאַרן זיינען ניטאָ קיין שוהלן מיט וויבער און מענער צוזאַמען, אויך איז אין ס׳רוב שוהלן די בימה אינמיטן. לערער, וועלכע לערנען רעליגיע, דאָוונען, חומש, תנ״ך, האָבן זיי סך־הכל 114 (פון זיי 104 אין בודאָפּעסט אַליין). אין די שטעט און אין די קלענערע אָרטשאַפטן לערנט דער חזן, שוחט, ראָבײַ די קינדער אידישקייט. 8 געמיינדעס האָבן קיינעם ניט אַכטונג צו געבן אויפן חינוך.

די 292,000 רעפאָרם־אידן האָבן 219 שוחטים. אין בודאָפּעסט האָבן יעדע 2,420 אידן אַ שוחט, און אויסער בודאָפּעסט פאַלט אויס אויף יעדע 1,333 רעפאָרם־אידן אַ שוחט.

די אויבן־דערמאָנטע רעפאָרמער האָבן 23 אייגענע מקוואות און 6 מצה־בעקעריין. 23 קהילות האָבן אָננעמבאַרע תּלמוד־תורה׳ס, וואו 1,323 קינדער לערנען מערער, ווי געווײַנלעך ביי זיי.

אַלע קהילות [27] — די גרעסערע, און 51 פון די 76 קלענערע פאַרוואַרפענע

---

[26] דאָקטאָר ל. באקוני אין Dr. Blau Lajos, Tanulmanyok, זייט 35. די 290 טויזנט אידן זיינען אין אונגאַרן, ניט אַרײַנגערעכנט טראַנסילוואַניע, קאַרפּאַטן־רוסלאַנד, סלאָוואַקיע, בורגן־לאַנד, באַנאַט און באַטשקאַ, פיומע. אין גאַנץ אונגאַרן געפינען זיך 390 טויזנט רעפאָרם־אידן צווישן אַ קאַרגן מיליאָן אידן.

[27] איך מיין נאָר אין די שטעט, וועלכע געהערן צו אונגאַרן. אין טראַנסילוואַניע זיינען אַבער יאָ געווען שוהלן, וועלכע זיינען געווען פּאַרשפּאַרט אַ גאַנץ יאָר, און אויך אין סלאָוואַ־קיע און אין באַנאַט באַטשקאַ.

איך מוז מודה זיין דעם אמת, אַז אין דער צייט פון דער ערשטער מלחמה בין איך אַמאָל געווען אין סעגעד (דאָרט וואו מ׳האָט נאָך מיט הונדערט יאָר צוריק געגעסן טריפות), און אין

קהילות — דאָוונען אַלע תפילות פרייטאָג־צו־נאַכטס און שבת מיט מניינים — וואו קלענערע און וואו גרעסערע. 25 קלייניע קהילות האָבן נאָר ראש־השנה און יום־כפור מניינים.

ניט־געמלטע אידישע קינדער זיינען אין יאָר 1934 געווען 46, דאָס הייסט, 46 אידישע קינדער זיינען ביי די רעפאָרמער ניט געמלטע געוואָרן דורך מוהלים. ס׳איז ניט באַוואוסט, אויב זיי זיינען געמלטע געוואָרן דורך דאָקטוירים, אָדער אינגאַנצן ניט.

110 רעפאָרמירטע פאָרלעך האָבן זיך אין יאָר 1934 געגט ביים ראַביי (אין בודאַפּעסט אַליין 89). 8 חליצות זיינען ביי זיי געווען, פון דעם 4 אין בודאַפּעסט אַליין.

אויסער בודאַפּעסט זיינען אין יענעם יאָר נאָר 10 בר־מצוה־קינדער ניט דורכגעגאַנגען די בר־מצוה־פייערונג. וויפל אַזעלכע קינדער ס׳זיינען געווען אין בודאַפּעסט, איז ניט פעסטגעשטעלט.

אין יאָר 1934 האָבן זיך ביי די רעפאָרמער געשמד׳ט 936 אידן, דערפון אין בודאַפּעסט אַליין 712. אין דעם זעלבן יאָר האָבן 281 ניט־אידן אָנגענומען די אידישע אמונה.

די לעצטע יאָרן זיינען די רעפאָרמער מער אינטערעסירט אין אידישע פראָבלעמען, און זיי דערנענטערן זיך צו די אָרטאָדאָקסן. אין בודאַפּעסט האָבן טויזנטער פאָרזוכט אַריינצוקומען צו די אָרטאָדאָקסן, אָבער זיי זיינען ניט אָנגענומען געוואָרן, ווייל אין בודאַפּעסט קען מען ניט ווערן אַ מיטגליד פון די אָרטאָדאָקסן, סיידן מ׳איז (צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע) אַ שטרענגער שומר־שבת און אַ שולחן־ערוך־מענטש.

אַן אייגנאַרטן זונטאָג זיינען הונדערטער אידן אַרויס פון די צווייי שוהלן, וועלכע שטייען אייגע נעבן דער אַנדערער. זיי האָבן דאָרט געדאַווענט מנחה און מערב.

קאַפּיטל 5

אין די פּינסטערע טעג. — אונגאַרן פון יאָר 1915 ביז 1922. — אַנטיסעמיטיזם אין דער אַרמיי, אין די באַנען, אין מיניסטעריום. — אונגאַרן פאַרלירט די מלחמה. — די קאָמוניסטישע רעגירונג. — די וויסע טעראָריסטן. — הריגות, גזירות, אידן־טרייבונגען.

מ׳האָט אונז געלערנט ליב צו האָבן אונזער לאַנד, און אין אונגאַרן האָט יעדער איד ליב געהאַט זיין לאַנד. סיי אין די פרומע ישיבות און סיי ביי די גרויסע רביים האָט מען דאָס געלערנט, און איך בין ניט געווען אַנדערש פון יענע. אָלע מיינע יאָרן איז מיין איבערגעבנהייט און פאַטריאָטיזם פאַר אונגאַרן געווען אָן אַ גרענעץ. איך האָב מיין לאַנד באַשריבן און באַזונגען, פאַרדעקט אירע פעלערן, ניט דערשריבן אין מיינע ספרים זאכן, וועלכע האָבן געקענט שעדיקן איר גוטן נאָמען. אין די אויסלענדישע צייטונגען, וואו איך האָב מיינע אַרטיקלען פאַרעפנטלעכט, האָב איך כסדר שטאָלצירט מיט אונזער גורל צו זיין אונגאַרישע אידן, און אין יאָר 1915, וועלן איטאַליע האָט אונז דערקלערט קריג, הגם איך בין געווען באַפרייט פון צו גיין אין מיליטער, אָבער רב פון באַוואוסטע רבנישע שולעס און אָבס הילפס־אָבערראַבינער אין הערמאַנשטאָט, דאָך — אָן פירן חשבונות מיט מיר און מיט וויב און קלטערן — בין איך אַוועק, פשוט וויל איך האָב געפילט, אַז איך בין אין דעם לאַנד ניט נאָר דאָס גוטע צו גענישן, און אַז מיר קומט אָלץ. נייַן, איך בין דאָ אויך צו העלפן בשעת צרה. אונגאַרן איז אין אַ צרה, און איך קען ניט שטיין אָן אַ זייט. איך האָב מיך אָפּגעזעגנט פון מיין פריוואַט־לעבן און מיך געשטעלט אונטער קייסער פראַנץ יאָזעפס דינסט.[1]

„דעם 8טן יוני 1915 האָב איך איבערגעלאָזט מיין וויב און געקומען קיין ערלוי. כ׳האָב אויפגעזוכט די קאַנצלייַ פון מיין רעגימענט און אַנגעקלאַפּט אין טיר. „קום אַרייַן!" — האָב איך געהערט אַ שטימע. איך האָב מיך לייכט אייַנגעבויגן, אַרייַנגייַענדיק, און געזאָגט: „איך בין געקומען . . ." זיי האָבן מיך ניט

---

[1] אָלץ, וואָס האָט מיט מיר פּאַסירט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, אויפן פראָנט און אין דער קאַזאַרמע, האָב איך באַשריבן אין מיין טאָגבוך און עס אָפּגעדרוקט אין בודאַפּעסט אין יאָר 1921 (אונטערן נאָמען „ספר הזכרונות"). אין יענע שרעקלעכע צייטן האָט דער צענזאָר יעדע שורה דורכגעלעזן, און פאַר אַ שקר (און אַ סך מאָל אויך פאַרן אמת) האָט מען געקענט געשאָסן ווערן; ממילא וועט איר גלויבן, אַז די אָלע ציטאַטן פון מיין טאָגבוך, וואָס איך ברענג דאָ, זייַנען באַווייזן געווארן, און אַ סך, וואָס זייַנען באַווייזן געווארן, האָט דער צענזאָר (אַ קאַטוילישער גלח) דאָך געהייסן אויסשטרייכן. אַ סך פון מיינע ציטאַטן דאָ האָט דער חשוב׳ער רב גרויבארד געברענגט אין מיין נאָמען אין זיין וויכטיק ספר „ימין ושמאל".

געלאָזט ענדיקן מיינע ווערטער און אויסגעשריגן: „שווייג, אידן!" אַ דערשראָקענער און אויפגערעגטער בין איך געוואָרן, און זאָג זיי: „איך האָב קיינמאָל ניט געהערט אַזעלכע ווערטער". „גיי אַרויס!" — האָט דער פעלדפעבל אויסגעשריען, און ער מאַכט אויף די טיר און שרייט: „וואַרט דאָרט!"

איך שטיי אינדרויסן לעבן טיר און טראַכט: וואָס איז דאָס? שלאָף איך איצט? בין איך אין רוסלאַנד?

דריי שעה בין איך געשטאַנען אינדרויסן און צייט געהאַט צו טראַכטן: וואָס בין איך געווען נעכטן און וואָס בין איך היינט?

מען רופט מיך! איך גיי מיט אַן ערנסטקייט. מען גיט מיר אַ צעטל און מען הייסט מיך ווייטער וואַרטן. פון 1 נאָכמיטאָג ביז 10 אין אָוונט האָב איך געווארט. מיין געדולד הויבט אָן פלאַצן. איך קען עס מער ניט פאַרטראָגן. איך גיי צו צום וואָכטער און בעט אים מיך אַרויסצולאָזן. איך בין הונגעריק, איך בין שלעפעריק — זאָג איך אים און פאַרזיכער צוריקצוקומען מאָרגן גאַנץ פרי.

— דאָ שטייסט — האָט ער מיט זיין קול געדונערט אויף מיר. איך האָב מיך דאָרט אַרומגעוואָלגערט די גאַנצע נאַכט". (מיין טאָגבוך, זייט 11).

„שטיי אויף!" — הער איך אַ ווילד קול שרייען צו עטלעכע אידישע סאָלדאָטן, און איך צווישן זיי, און פאָר אונז שטייט אַ סאָלדאָט מיט אַ ראָזיר־מעסער. „קומט, איך וועל אָפראָזירן!" די אידן, וועלכע האָבן אָלע געטראָגן פיאות מיט באָרד און קיינמאָל זיך ניט ראָזירט, האָבן ניט געוואָלט ברעכן דעם דין. מיר פרעגן אים, אפשר וועט ער אונז אַליין לאָזן אַראָפנעמען די באָרד מיט אַ מאַשינדל אָדער מיט אוירום. ער האָט ניט געוואָלט מסכים זיין אויף אונזער בקשה, און מיר זיינען אַוועקגעגאַנגען פרעגן דעם אָפיציר, און ער האָט אויף אונז אַ געשריי געטאָן: „וואָס מיינט איר, אַיר זייט אין דער ישיבה?!" (דאָרט, זייט 13).

„היינט האָב איך קיינען געלערנט דאָס אונגאַרישע פאָלק און געזען מיין טעות, ווען איך האָב אָפט געשריבן, ווי גוט ס'איז אונז אין אונגאַרן. . . . איך בין געקומען מיט אַ פול האַרץ ליבע און איבערגעגעבנקייט פאַר מיין לאַנד, אָבער צוריקפאָרן ווי אַזוי וועל איך?" (דאָרט, זייט 14).

„אַ סאָלדאָט־שליח איז געקומען און געבראַכט אַ באָפעל אויסצוקלייבן סאָלדאָטן, כדי זיי אַוועקצושיקן צום פראָנט. פעלדפעבל קריטשאַן האָט אויסגעשריען: „אידן, פאַרווערטס!" (דאָרט, זייט 15).

„דער קאָרפאָראַל האָט היינט זייער דערנידעריקט די אידן. ער האָט גערופן אַ אידן צו זיך און נאָך אים אַ ציגיינער און האָט באַפוילן דעם אידן צו קושן דעם ציגיינער. דער איד האָט ניט גלייך אויסגעפירט זיין באָפעל, האָט דער קאָרפאָראַל אַרויסגעכאָפט זיין רעוואָלווער און אים געוואָרנט, אַז אויב ער פאָלגט אים ניט, וועט ער אים גלייך דערשיסן". (דאָרט, זייט 16).

„מיר (אידן) ווערן באַלידיקט יעדן טאָג. זיי זיינען כמעט אָלע ווילדע היינט. אויך צווישן די העכערע אָפיצירן זיינען אַ סך אַנטיסעמיטן". (זייט 18).

„זיי שלאָגן אַן רחמנות. דער קראַנקער איד (חולי־נופל) איז פון זייערע קלעפ אַראָפגעפאַלן, און אויך ווען ער איז געלעגן אויף דער ערד, האָבן זיי אים געשלאָגן". (דאָרט).

„אין שפיטאָל האָב איך געפונען צוויי דאָקטוירים — איינער אַ טשעך און דער צווייטער אַן אונגאַר. דער טשעכישער דאָקטאָר האָט מיך געפרעגט: „דו ביסט אַ איד?" — „יאָ" — האָב איך געענטפערט, — „איך בין אַ איד און בין צופרידן מיט מיין גורל". — „וואָס איז די שמחה צו זיין אַ איד?" — פרעגט מיך דער טשעכישער דאָקטאָר. — „ס'איז אַ שטאָלץ צו זיין אַ איד, ווייל די אידן זיינען אַן אומשטערבלעך פאָלק, אַ פאָלק, וואָס האָט געהאַט גרויסע מענטשן, ווען איר זייט נאָך געווען וויילדע חיות..." — „געגוגו" — שרייען זיי, — „דרש'ע ניט דאָס מיר קענען אייך שוין גוט, איר אידן..." (דאָרט, זייט 24).

„איך אַרבעט אין דער קאַנצלייַ שוין עטלעכע וואָכן. יעדן טאָג טו איך געפעלקייטן, איבערהויפט גוים. זיי זיינען מיר געווארן פריינד, אַבער איך האָב מיך איבערצייגט, אַז זיי זיינען שונאים, ווי אַלע גוים. אין פנים שמייכלען זיי מיר, אָבער אונטער די אויגן באַרעדן זיי מיך..."

„פאַרוואָס האָסט דו אידן?" — פרעג איך אַמאָל אַ סאָלדאַט ביי אַ פריינדלעכער געלעגנהייט. „פאַרוואָס, פרעגסט דו? איר האָט אַלע גוטע געשעפטן, איר האָט אַלע שיינע הייזער!" „און פאַרוואָס האָבן מיר עס, — פרעג איך אים, — האָבן מיר עס, חלילה, גע'גנב'עט, אָדער מיט אַ שווינדל דערוואַרבן?"

„ניין, דאָס זאָג איך ניט, אָבער דאָך טוט דאָס הארץ וויי, וען איר, פרעמדע, שטופט אַרויס די אייגנטימערס, די ריכטיקע בעלי־בתים" — האָט ער מיט פאַר־ביטערונג געזאָגט.

„אויך מיט דעם ביסטו ניט געראָטן!" — זאָג איך אים. — איר זייט געקומען פון יענעם עק אַזיע און איר האָט דאָ געפונען אומשולדיקע מענטשן, שוואָכע מענטשן, און מיט מאָרד און רויב האָט איר דאָס לאַנד פון זיי אַוועקגענומען און זיי אויסגע'הרג'עט, אָדער געמאַכט פאַר שקלאַפן. מיר זיינען געקומען שפעטער, און מיט גאָלד און זילבער פון אייך געקויפט דאָס רעכט דאָ צו וואוי־נען. איר האָט אונז באַרויבט, געזומען פון אונז טאַלעראַנץ־שטייער, אויסגע־קלערט בלבולים און וויטער אונז באַרויבט, און מיר האָבן וווייטער באַצאָלט פאַר דעם וואָס מיר אָטעמען די לופט. ווער האָט מער רעכט צו אונגאַרן, מיר, אידן, אָדער איר?" (דאָרט, זייט 26).

„איך האָב געבעטן ערב יום־כיפור מיין קאַפיטאַן פראַנץ שיביסלאַווסקי, ער זאָל אונז דערלויבן צו מאַכן אַ מנין אויף דער נאַכט און יום־כיפור בייטאָג. מיר זיינען דאָ 30 אידן, און לעת־עתה טוען מיר גאָרנישט, אַ חוץ מאַכן שוך־גריבער. דער קאַפיטאַן האָט געענטפערט: „גיי צום רוח, איך גלויב ניט אין אַ גאָט און גלויב ניט אין דאַוונען!" (זייט 37).

„אַ גרויסער טאָג איז הייַנט, אַ ריכטיקער יום־טוב־טאָג: מיר האָבן געהאַט אַ גרויסע שלאַכט. דער פיינד האָט אַפילו באַווייזן גבורות, ער איז אַרייַנגעקומען

אין אונזער שוץ־גראָבן און געוואָלט ווערן דער בעל־הבית; דאָך האָבן מיר אים פאַרטריבן, פיל גע׳הרג׳עט און אַ סך געפאַנגענע גענומען. מיר זיינען לוסטיק, מיר טאַנצן, מיר זינגען, עס רייסט זיך אַהין צום עולם — מיטזינגען מיט זיי, מיטטאַנצן מיט זיי. מיר האָבן דאָך אויך געקעמפט, ס׳זיינען אַ סך אידן געפאַלן נעכטן און היינט. „קומט,״ — זאָג איך צו מיינע אידן, — „זאָלן מיר אויך גיין צו זיי?״ מיר גייען. די רשעים קערן זיך אום צו אונז און פרעגן מיט פאַרוואונדערונג: „וואָס טוט איר דאָ, אידן? וואָס פאַר אַ שייכות האָט איר מיט אונז?״ איבערהויפט דער ליוטענאַנט טשוניקא האָט געברענט פון כעס פאַר אונזער קומען.

„מיר זיינען אונגאַרן, מיר שלאָגן זיך פאַר אונגאַרן. אַ סך אידיש בלוט איז שוין דאָ פאַרגאָסן געוואָרן, און מיט דעם בלוט האָבן מיר זיכער געקויפט אונזער רעכט, און מיר אַליין זיינען אויך אויסגעזעצט צו פאַלן יעדע מינוט פאַר אונזער לאַנד״ — האָב איך אים געענטפערט.

„שווייג, פאַרשאָלטענער אידן!״ — שרייט ער צו מיר. — „אידן זיינען ניט קיין אונגאַרן, איר זייט ניט קיין בירגער, מיר קענען אייך, גנבים, שווינדלער, איר האָט ניט קיין חלק מיט אונז, גייט פון דאָנען!״

אויף דעם האָב איך געזאָגט: „אידן, קומט!״ — איך האָב אַלע אידן צוזאַמענגענומען און געזאָגט צו זיי: „איר האָט געהערט: קיינער האָט ניט געהאָט קיין גוט וואָרט פאַר אונז! איר האָט געהערט: מיר זיינען פרעמדע! פאַרצווייפלט ניט, אידן״, — זאָג איך זיי, — אונזער האָפענונג איז ניט פאַרלוירן. קומט, זינגט מיט מיר „עוד לא אבדה תקותנו . . . לשוב לארץ אבותינו״! — און כשר׳ע טרערן, אויסגעמישט מיט האָפענונג, רינען פון אונזערע אויגן״. (טאָגבוך, זייט 46).

„מיר האָבן אַ גרויסן טעות געמאַכט. מיר האָבן געמיינט, אַז ס׳איז דאָ השכלה, אַ צוואַנציקסטער יאָרהונדערט, און זיי שיצן אונז, אָבער מיר האָבן געמאַכט אַ טעות. זעט, ברידער, ווי זיי האַסן אונז. יעדער קריסט האָסט אונז, און אַ סך ווילן אונז פאַרניכטן. ס׳איז אַ ליגן דער צוואַנציקסטער יאָרהונדערט!״ (פון מיין דרשה צו כל נדרי אויפן שטיבל פעלד אין פראָנט; טאָגבוך, זייט 49).

„אַ האָלב יאָר זיינען מיר געזעסן אין פּעסט ביים לערנען די טעלעגראַפן־אַרבעט. מיר זיינען געווען פון די אינטעליגענטסטע צווישן די סאָלדאַטן, ווייל נאָר אַזעלכע האָט מען גענומען צו דער אַרבעט. ס׳זיינען דאָרט געווען אַדוואָקאַטן, באַנק־דירעקטאָרן, שריפטשטעלער. אין צווישנצייט האָבן זיך מיינע אויגן געעפנט: איך האָב מיך איבערצייגט, וואָס איך האָב פריער ניט געוואוסט, אַז אַפילו די הויכגעבילדעטע גוים זיינען שונאי־ישראל״. (דאָרט, זייט 97).

„איך האָב מיך אַרומגעוואָלגערט אין פאַרשידענע שפיטאָלן, באַגעגנט פאַרשידענע מענטשן, אַלץ ווי נעכטן — זיי האַסן אונז, מיר זיינען פרעמד״. (דאָרט, זייט 126).

מיין בוך איז פול מיט אַזעלכע באַהויפטונגען, און דאָס זעלבע וועט איר געפינען אין דעם קריגס־טאָגבוך פון אַן אַנדערן אידיש־אונגאַרישן סאָלדאַט, מיין פריינד אַביגדור המאירי (פייערשטיין), דער באַוואוסטער דיכטער און שריפט־

שטעלער. זיינע דערציילונגען אין זיין טאגבוך „בשם ישו מנצרת" שטייגן אי־בער מיינע דערפארונגען. איך האב געזען, ווי מען האט אידן געשלאגן, פאר־פאלגט, באלידיקט, און ער דערציילט פון מארד, ווי מ׳האט אידן ג׳הרג׳עט, געשאסן... אונגארישע אפיצירן האבן געמאטערט אידישע סאלדאטן ביז צום טויט אין דעם לאגד, וואס איך האב שטענדיק באזונגען, באשריבן, באריכט גע־מאכט, אז ס׳איז דארט ניטא קיין אנטיסעמיטיזם.

✡ ✡ ✡

ס׳איז אמת, די העכערע אפיצירן און גענעראלן האבן פון דעם ניט געוואוסט. דאס האבן זיי באשטעטיקט אין די לעצטע מלחמה־יארן 1917—1918, ווען די אונגארן און א סך צייטונגען האבן אנגעהויבן זוכן א זינדיקן, פארוואס די מלחמה גייט ניט ווי ס׳דארף צו זיין, און האבן געפונען, אז דער איד זיצט אינדערהיים און ווערט ריך, אז דער איד שטעלט צו פאר די סאלדאטן קלייד־ער, פליש, אנדערע שפיזן, אבער צוליב דעם וואס די קלייד־ער זיינען ניט גוט און דאס עסן פארדארבן, פעלט דעם סאלדאט קוראזש. אויך אז דער איד לויפט אוועק פונם פראנט, הגם ס׳איז דערווייזן געוואָרן, אז 200 טויזנט אידישע סאלדאטן באטייליקן זיך אין דער מלחמה. זיי האבן פונדעסטוועגן דאך באהויפטעט, אז דער איד איז שולדיק אין אלעם. האבן אין יענער צייט אלע געגנראלן בא־שטעטיקט, אז אידן טוען זייער פליכט ווי אלע סאלדאטן, זיי זיינען פארטרעטן צווישן די געפאלענע, צווישן די אויסגעצייכנטע. און דער מיניסטער־פרעזידענט גראף שטעפאן טיסא האט זייערע דערקלערונגען פארגעלייענט אין פארלאמענט. דאס אלץ האט אבער ניט אפגעשטעלט דעם האס, וואס האט זיך אנגעהויבן צו פארשפרייטן אין די שטעט, דערפער און צווישן די באמאטע. ס׳האט זיך פלו־צים אנגעהויבן די „ראזיא" (א שרעק־וואָרט אין יענע צייטן אין אונגארן; ס׳האט געמיינט: זשאנדארן קומען זוכן באהאלטענע סאלדאטן, און דווקא אידישע, וואס זיינען אנטלאפן פון דער ארמיי). אין מיטן דער נאכט „ראזיא", גאנץ פרי „ראָ־זיא". און שטעלט איך פאר, אז דווקא אום יום־כיפור איז מען באפאלן דאס סיגעטער בית־המדרש. זשאנדארן האבן עס ארומגערינגלט, אפגעשטעלט אין שול דאס זעלבע האט פאסירט אין סאקמיר און אין אוהעל, און ווען אייניער האט ביי זיך ניט געהאט אנגעגרייט די פאפירן, ווייל ער האט זיי ניט געטראגן מיט זיך אום שבת, „איז ער ארעסטירט געוואָרן און געהאלטן געוואָרן אין ארעסט עטלעכע טעג און שרעקלעך געשלאגן געוואָרן". * זיי האבן אפילו ניט געוואלט עמיצן שיקן אהיים ברענגען די פאפירן. אין אוהעל האט מען דעם 16טן יולי ארא־געשלעפט אלע רייזנדע פון צוג און זיי אונטערזוכט. דעם 30טן יולי האט מען די זעלבע שטאט אפגעשפארט אויף 5 טעג פון אלע שכנות׳דיקע מקומות און

* זע שו״ת מהר״ש, חלק ג׳ פון ר׳ שמואל ענגל, תשובה מ״ג, געפרעגט פון ציגאנדער רב — אויב מען מעג שבת טראגן דאס פאפיר; ווייל עס האט פאסירט, אז מ׳האט אידן ארעסטירט און א סך מאל האבן די זשאנדארן אדער סאלדאטן זיי געשלאגן... און ר׳ שמואל ענגל איז מתיר צו טראגן די פאפירן אונטערן היטל.

געזוכט... קיינער האָט ניט געקענט אַרויס אָדער אַריין. אַ דעלעגאַציע איז דעמאָלט דערשינען פֿאַרן מיניסטער־פֿרעזידענט גראַף וועקערלע און אים דער־ציילט, וואָס די אַרמיי טוט אין לאַנד, און הגם ער האָט זיי געזאָגט: ס׳איז אַ שווייגעריי און אַ חרפה״, איז אָבער די ״ראַזיאָ״ ווייטער אַנגעגאַנגען.

די אונגאַרישע אידן האָבן געפילט, אַז טונקעלע וואָלקנס קומען, און מען מוז שנעל האַנדלען, זוכן וועגן עפעס צו טאָן. האָבן זיי באַשלאָסן צו רופן אויפן 4טן נאָוועמבער (1918) אַ גרויסע אַסיפה קיין בודאַפעסט. 310 קהילות האָבן זיך אַנגעשלאָסן אָן דעם אויפרוף. איז אָבער פלוצים אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע (דעם 31טן אָקטאָבער). ווילהעלם וואָזשאָני, דער שטאָטסמאַן, וועלכער האָט געזאָלט זיין דער פאַרזיצער, איז אַנטלאָפן קיין ווין. די אידן האָבן פאַר־שפּעטיקט, דאָך איז די קאָנפערענץ אָפּגעהאַלטן געוואָרן. (זע ווייטער).

✡ ✡ ✡

די רעוואָלוציע, וועלכע איז אויסגעבראָכן דעם 31טן אָקטאָבער, האָט גלייך־צייטיק אָנגעזאָגט, אַז אונגאַרן האָט פאַרלוירן די מלחמה. דער ליבעראַלער גראַף מיכל קאַראָלי האָט איבערגענומען די רעגירונג. ער איז געוואָרן מיניסטער־פֿרעזידענט און האָט אין זיין קאַבינעט אַריינגענומען 27 מיטגלידער, פון וועלכע 14 זיינען געווען אידן. דאָך זיינען יענע טעג די שוואַרצסטע אין אונזער גע־שיכטע. יעדן טאָג זיינען אָנגעקומען טרויעריקע באַריכטן פון נאָענטע און ווייטע מקומות וועגן מאָרד, רויב, פּלינדערונגען, וואָס זיינען געווארן אַ גע־ווינלעכע דערשיינונג. כמעט אין אַלע ארטשאַפטן זיינען פאַרגעקומען פאַרמאָגן. פון די קלענערע ארטשאַפטן זיינען די אידן געצוואונגען געווען צו אָנטלויפן, איבערלאָזנדיק זייער פאַרמעגן, אבי זיך צו פאַרזיכערן מיטן לעבן. די כוליגאַנעס האָבן ניט געשוינט קיין געווען סאָלדאַטן, אויך ניט ווייבער און קינדער פון געפאַלענע סאָלדאַטן; אויך זיי זיינען גרויזאַם באַרויבט און געשלאָגן געוואָרן. די ריכטער האָבן אין אַ סך שטעט געענטפערט די דערשראָקענע אידן: ״אידן באַשיצן מיר ניט״.

✡ ✡ ✡

דעם 4טן נאָוועמבער איז אין בודאַפעסט פאַרגעקומען די גרויסע אידישע אַסיפה, אונטערן פאָרזיץ פונם פרעזידענט פון דער גרויסער רעפאָרם־געמיינדע, פראַנץ סעקלי. זי איז אונטערגעבראָכן געוואָרן פון עטלעכע הונדערט ציוניסטן, וועלכע האָבן אַריינמאַרשירט אין זאַל און געפאָדערט, אַז די אַסיפה זאָל שוין ענדלעך לאָזן הערן איר קול פאַר ארץ־ישראל. ס׳האָבן אויסגעבראָכן סקאַנדאַלן. דאָך האָט די אסיפה באַשלאָסן צו איגנאָרירן ארץ־ישראל, נאָר צו שטיין מיט אונגאַרן און קעמפן פאַר אירע רעכט און באַאיינפלוסן די זיגערס מילדער צו זיין צו אונגאַרן.

זיי, די זיגער, האָבן אָבער קאַראָלין צוגעשטעלט אַן אולטימאַטום, אַז ער מוז אין פאַרלויף פון 24 שעה אָננעמען די באַדינגונגען, וועלכע זיי האָבן אים גע־געבן. גראַף קאַראָלי האָט ניט געוואָגט אַזא שלום אונטערצושרייבן, און קיין רעכט־דענקנדער אונגאַר האָט ניט געוואָלט איבערנעמען די פאַראַנטוואָרטלעך־

קייט פאר יענער צייט און פאר די קומענדע דורות. גראף קאראלי האט באשלאסן צו מאכן א „תמות נפשי עם פלישתים"־פאליטיק, צו ברענגען א צרה אויף גאנץ איראפע, און אפשר אזוי־ארום צו ראטעווען אונגארן.

דעם 21טן מערץ האט ער איבערגעגעבן די מאכט צו בעלא קון, וואס איז צוריקגעקומען פון דער רוסישער געפאנגנשאפט. אונגארן איז געווארן א באלשעוויסטישע רעגירונג, און צוויי דריטל פון אירע קאמיסארן זיינען געווען געבוירענע אידן, אומפארטנטוואַרטלעכע אידישע הפקר־יונגען, וועלכע האבן מיטן אידנטום קיינמאל קיין שייכות ניט געהאט.

א וויצדע חיה אין געשטאלט פון א מענטש, וועלכער האט זיך גערופן טיבאר סאמועלי, געבוירן אלס איד, וואס האט זיך אבער כסדר דערקלערט אלס מענטש אן א רעליגיע, האט מיט זיין רעוואלווער געשאסן אויף רעכטס און לינקס און געבראכט א פארביטערונג קעגן אידן, הגם די אידן האבן שטארק געליטן אין יענער צייט. די באלשעוויסטישע רעגירונג האט די פארנעמסטע און חשוב'סטע אידן אריינגעווארפן אין די תפיסות, די געשעפטן (אידישע) זיינען פון זיי צוגע־נומען געווארן. זיי האבן דערקלערט קריג דער תורה און דער אידישער אמונה, דעם פסח האבן זיי ניט געלאזט פייערן, וויבל וויין אויף ארבע כוסות האבן זיי פארבאטן, און אפילו מצות, וואס זיינען פון פריער געווען אפגעבאקן, האט מען ניט געקענט באקומען. אלע קהילה־געלטער האבן זיי צוגענומען און כמעט אפ־געווישט דאס אידישע ארגאניזירטע לעבן.

די באלשעוויקעס זיינען ניט צוריקגעשטאנען פון בלוט. א גרויסע רשימה פון אידישע טויטע איז אונז איבערגעבליבן פון יענער צייט. גוטבאזיצערס און געשעפטסלייט זיינען פון זיי געשאסן געווארן. כמעט אין יעדער ארטשאפט זיי־נען געווען אידישע קרבנות. דאס אלץ האט אבער ניט באראויקט דעם גוי. ער האט געשריגן: „די אידן פארניכטן אונז, די אידן ווילן אונגארן מאכן פאר א קריסטן־פריי לאנד, קריסטלעך בלוט ווערט פארגאסן פון אידן. די צייט וועט קומען, ווען מיר וועלן נקמה נעמען פאר דעם!".

די באלשעוויקעס האבן דערקלערט קריג די שכנישע לענדער. די ערשטע צייט האט עס אויסגעזען, אז די באלשעוויקעס זיינען מצליח. זיי האבן אויף עטלעכע פלעצער צוריקגעשטויסן דעם פיינד. דאך האט עס ניט לאנג אנגע־האלטן.

ס'איז אמת, אז אין אונגארן האט יעדער געזען, אז דער באלשעוויזם האט דארט ניט קיין צוקונפט, וויבל קיינער איז ניט געווען באגייסטערט פאר איר, ניט די פויערים און אויך ניט די איינפאכע ארבעטער, זי איז געבוירן באלד צו שטארבן, אדער געבוירן טויט. צווישן דער צייט האבן זיך כמעט אין יעדער שטאט ארגאניזירט אנטי־באלשעוויסטישע גרופעס, די אידן האבן זיך באטיי־ליקט סיי מיט געלט און סיי מיט מענטשן, און מיט די ניט־אידן געזוכט מיטלען צו באקעמפן דעם באלשעוויזם. דער טאג איז געקומען — אויגוסט 1919! פלו־צים זיינען די קאמיסארן פארשוואונדן. עטלעכע זיינען אנטלאפן קיין ווין, פאריז און רוסלאנד. טיבאר סאמועלי האט זיך פאר דער עסטרייכישער גרענץ

דערשאַסן. דער באָלשעוויזם איז געפאַלן און אויף זיין אָרט איז געבוירן געוואָרן אַ רעגירונג, וועלכע איז אונטערגעשטיצט געוואָרן פון די נייַ־געגרינדעטע פאַר־טייען אין אונגאַרן: „די ווייסע טעראָריסטן", „די דערוואַכנדע אונגאַרן". דער מיניסטער־פּרעזידענט קאַרל הוסאַר האָט איבערגענומען אונגאַרן מיט זייער הילף.

אין יענע צייטן זיינען די רומענער געווען אין בודאַפּעסט און האָבן אויך געוועלטיקט פאַר אַ שטיקל צייט. מיר, אידן, האָבן געהאַפּט, אַז אַזוי ווי זיי ווייסן, אַז אידן האָבן געליטן פונם קאָמוניזם, אידיש בלוט האָט זיך געגאָסן, די תפיסות זיינען געווען אָנגעפילט מיט אידן, — וועלן זיי די אידן ניט באַלײַדיקן. באַלד אָבער ביי זייערע ערשטע זיצונגען אין פּאַרלאַמענט האָבן זיי דעם אידן פאַראָנטוואָרטלעך געמאַכט פאַר אַלעם, וואָס האָט פאַסירט אין אונגאַרן — פאַרן פאַרלירן די מלחמה, פאַרן פאַרלירן דעם שלום, פאַרן קאָמוניזם. און כאָטש אַ סך וויכטיקע דעפוטאַטן, צווישן זיי אויך גראַף אַפּאָני, האָבן די אידן פאַרטיי־דיקט, האָט עס ניט געהאָלפן; ס׳איז אויף אונז אַרויפגעלייגט געוואָרן די חתימה, אַז מיר זיינען שולדיק אין אַלעם.

האָרטי מיט זיינע סאָלדאַטן האָבן אַרײַנמאַרשירט קיין בודאַפּעסט, און די שרעקלעכע טעג זיינען געקומען. ס׳איז געווען אַ סכנה אַרויסצוגיין אויף דער גאַס. מענטשן זיינען פאַרשוואונדן געוואָרן פון זייערע היימען און שפּעטער געפונען געוואָרן טויט. אומשולדיקע מענטשן זיינען אַרײַנגעוואָרפן געוואָרן אין דונאַי. די כוליגאַנעס פּראונאוי און העיאָש האָבן טעראָריזירט אונגאַרן, און מ׳האָט ניט געפונען קיין גערעכטיקייט.

די שמד־כוואָליע האָט אין יענער צייט אַריבערגעשטיגן אַלע פאַנטאַזיעס. מ׳איז געלאָפן זיך אויסמעלדן פון דער קהילה, און טויזנטער האָבן זיך גע׳שמד׳ט. די שוואָבע, די שרעקעדיקע זיינען אַנטלאָפן...

דער שרייבער פון די שורות האָט אויך געהאָט שרעקלעכע דערפאַרונגען אין יענער געפערלעכער צייט און כמעט שוין אויפגעגעבן די האָפענונג צו לעבן. דאָס איז באַשריבן אין דער הקדמה צו מיין ספר „תולדות חכמי ישראל" און אויך אין די אונגאַרישע צייטונגען פון יענער צייט. כדי אייך צו געבן אַ באַגריף פון דעם טעראָר, וואָס האָט דעמאָלט געהערשט אין אונגאַרן (און איך בין ניט געווען דער אינציקער; אַ סך האָבן מיטגעמאַכט דאָס זעלבע, און אַ סך — נאָך ערגער), — גיב איך דאָ אויבער אין קורצן וואָס איך האָב דעמאָלט פאַרעפנטלעכט אין מיין ספר:

✡ ✡ ✡

דאָס האָט פאַסירט דעם לעצטן טאָג פּסח פון יאָר 1920. איך בין מיר רואיק געזעסן אין מיין וואוינונג אין בודאַפּעסט און אַרײַנגעקוקט אין אַ ספר. פלוצים הער איך קלינגען ביי מיין טיר. איך שטיי אויף און גיי עפענען די טיר, און ווער אַ דערציטערטער: דריי אפיצירן פון די ווייסע טעראָריסטן שטייען פאַר מיר (אין יענער צייט איז אזאַ דערשיינונג געווען אַ וויכטיקע סיבה אויף שרעקן זיך, וויל זיי פלעגן אזוי דערשיינען אין פריוואַט־הייזער, אַוועקנעמען

וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט, און דערנאָך פֿאַרשלעפּן דעם בעל־הבית...).
„ביסטו גרינוואַלד?" — האָבן זיי מיך געפרעגט. „יאָ" — האָב איך זיי ge־
ענטפֿערט. זיי זיינען אַריין אין מיין הויז. „מיר האָבן געהערט, אַז דו ביסט
געווען אַ גרויסער קאָמוניסט און אַ פּריינד פון בעלאַ קון" — מיט די דאָזיקע
ווערטער פֿלעגן זיי אַרייַנגיין פּריי אין אַלע הייזער, רעכענענדיק, אַז דאָס גיט זיי
רעכט צו אַרעסטירן מענטשן און פֿיניקן זיי... „ניין" — ענטפֿער איך, —
„אין דער צייט פון קאָמוניזם בין איך געווען אין אַן אַנדער לאַנד, אין רומעניע.
אַלע מיינע שכנים, אידישע און ניט־אידישע, וועלן דאָס באַשטעטיקן". ס׳האָט
זיך מיר געדוכט, אַז זיי נעמען אַן מיינע ווערטער אַלס אמת׳ע. איך האָב פּרייער
אָפּגעאָטעמט, טראָכטנדיק, אַז זיי וועלן זיך גלייך אַוועקגיין. „מיר האָבן אויך
געהערט" — זאָגן זיי, — „אַז דו האָסט פּאָליש געלט און פּאַרבאָטענע סחורות".
האָב איך זיי געענטפֿערט, אַז ביי מיר געפֿינען זיך ניט קיין טריפּה׳נע סחורות
און אויך ניט קיין פּאָליש געלט. זיי האָבן מיר ניט געגלויבט און אָנגעהויבן
זוכן. זיי האָבן צוזאַמענגענומען אַלץ, וואָס איך האָב געהאַט — גאָלד, געלט,
ווערט־זאַכן, פּרעמדע ווערט־פּאַפּירן, און האָבן דאָס אַלץ געוואָלט אַוועקטראָגן.
איך האָב זיי געפּרעגט, פֿאַרוואָס זיי נעמען דאָס אַוועק — זיי האָבן דאָך ביי מיר
גאָרניט פֿאָלשעס געפֿונען! אויף דעם האָבן זיי מיר געענטפֿערט מיט אַ פּויסט
אין פּנים מיט אַזאַ ווילדקייט, אַז איך בין אַנידערגעפֿאַלן. איך הער זייער ge־
שריי, איך זאָל מיך גלייך אָנטאָן און מיט זיי מיטגיין. איך האָב פֿלוצים באַקו־
מען מוט און זאָג זיי, אַז איך גיי ניט, איך בין ניט קיין סאָלדאָט און כ׳האָב ניט
געזינדיקט קעגן דער אַרמיי. איך וויל נאָר אַ ציווילי־געריכט. אַזוי ווי כ׳האָב
דאָס אַרויסגעזאָגט, איז צו מיר צוגעשפּרונגען אַן אָפּיציר מיטן נאָמען פּלי־
גענשניי, אַרויסגעכאַפּט זיין רעוואָלווער און געזאָגט, אַז ער האָט דאָס רעכט
מיך צו שיסן, אויב איך גיי ניט מיט אים. און די אַנדערע צוויי רשעים, לאַנגער
און נעוויצקי, באַפֿאַלן מיך מיט פּעטש. איך האָב געזען, אַז איך האָב קיין אַנ־
דער ברירה ניט — איך מוז מיטגיין...

קיינער איז אין יענעם מאָמענט ניט געווען מיט מיר אין הויז. איך האָב
אויך ניט באַגעגנט, אַרויסגייענדיק פון הויז, קיינעם פון מיינע שכנים, און בין
מיט זיי געפֿאָרן ביז צו מאָדאָטש גאָס, צו זייער פּלאַץ.

איך מעג דעם פּלאַץ אָנרופן גהינום, ווייל ס׳האָט אַזוי אויסגעזען, אַ צוואַנ־
ציק מענטשן זיינען געלעגן אויף דער ערד, אַלע פֿאַרווייַנט, פֿאַרבלוטיקט, אויסגע־
שמירט, פול מיט וואונדן, די קלייַדער אויף זיי צעריסן, און אַלע האָבן מיך באַ־
וויינט, וויל — ווי זיי האָבן געזאָגט, — פון יענעם אָרט איז נאָך קיינער ניט
אַהיימגעגאַנגען מיט אַלע זיינע גלידער. עס פֿאַסירט, מען ווערט דאָרט דער־
הרג׳עט. ס׳קומט אויך פֿאָר, אַז פֿאָר אַ סך געלט גייט מען אַהיים מיט צעברא־
כענע גלידער, אָבנפֿאַלס ניט אַזוי ווי מ׳איז געקומען.

ענדלעך בין איך אַריינגעפּירט געוואָרן אין אַ גרויס צימער. ס׳זעט אויס,
ס׳איז דאָרט אַמאָל געווען אַ שול, אָבער איצט איז עס אַ מערדער־הויז. אויף די
וועגט הענגען בילדער, ווי אידן שטייען און הייסן שיסן קריסטן. בעלאַ קון

און סאַמועלי גיבן אַרויס באַפעלן. און נאָך ענלעכע בילדער. די רוצחים פליגענשניי און לאַנגער שלאָגן און פייניקן. איך שריי אויס: „פאַרוואָס? מיט וואָס האָב איך געזינדיקט? איך בין געווען אַ סאָלדאַט פיר יאָר און דאָרט מיך אויסגעצייכנט. אמת, איך בין אַ איד. נו, איז וואָס? זיינען דען אידן ניט קיין מענטשן?" „ניין, ניין!" — שרייען זיי, — „אַ איד איז ניט קיין מענטש, אידן זיינען באַנדיטן, שווינדלערס, בלוט־זויגערס. און אַצינד — טו דיך אויס און זינג „ערגער בערגער"![2]

אַ ציטערניש איז איבער מיר דורכגעגאַנגען און ס'איז מיר פאַרגעקומען, אַז איך וועל זינדיקן קעגן גאַנצן פאָלק ישראל, אויב איך וועל נאָכזינגען דאָס לידל, וואָס זאָגט, אַז אַלע אידן זיינען גנבים און שווינדלער. אין מיין פאַנטאַזיע האָב איך געזען די אַלע קדושים, וועלכע האָבן זיך מקריב געווען פאַרן אידישן פאָלק. איך בין אויך ניט בעסער פון זיי. און איך שריי: „ניין, ניין! איך זינג דאָס ניט! ס'איז ניט אמת! אידן זיינען ניט קיין שווינדלער!..."

„וואָס! דו זינגסט ניט?" — שרייען זיי צו מיר. — „דו וואָגסט אונז ווידער־צושפּעניקן? דו וועסט באַלד זען, מיט וועמען דו האָסט צו טאָן!..."

ס'איז טונקל געווארן. די פינסטערניש האָט אויף מיר אַרויפגעוואַרפן אַ פּחד, און איך בין נאָך מער צערייצט געווארן און געהאַלטן אין איין שריין: „איך זינג ניט!".

זיי האָבן אַריינגעברענגט אַ שטעקן — אַ באַוואוסטער שטעקן מיט אייזערנע קנעפּ. זיי האָבן געשלאָגן און געשלאָגן. איך בין געפאַלן אויף דער ערד. זיי האָבן אַריינגעבראַכט אַ צווי גאַלאָן וואַסער און געגאָסן אויף מיר. וואָס ס'האָט מיט מיר וויטער פאָסירט, וויס איך ניט, ווייל איך האָב מיך אויפגעכאַפּט ערשט אין מיטן דער נאַכט. איך האָב מיך געפונען אין אַ קליין צימערל, ווי אַ הינער־שטייג, און אַ סאָלדאַט איז איבער מיר געשטאַנען. ווי איך האָב נאָר די אויגן געעפנט, איז צו מיר צוגעגאַנגען מיין שומר און געזאָגט: „איך האָב רחמנות אויף דיר, איך וועל דיך ניט שלאָגן, כאָטש זיי האָבן מיך גע־הייסן. אָבער דו מוזט שרייען, שטאַרק שרייען, כדי זיי זאָלן מיינען, אַז כ'שלאָג דיך. באַלד וועלן קומען די צווי גרויסע, העיאַש און פראנאָי, און דעמאָלט שריי".

פּלוצים האָבן זיך דערהערט שרעקלעכע וויי־געשרייען פון די אַנדערע צימערלעך, געשרייען, וועלכע קענען רירן שטיינער. עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן גאָרניט געזינדיקט, זייער אינציקער חטא איז געווען, וואָס זיי זיינען אידן, ווערן געשלאָגן מכות־רצח, אָן רחמנות. און איך האָב געשריגן, הגם מיין שומר

---

[2] אַ באַוואוסט אַנטיסעמיטיש לידל, וואָס מ'האָט געזונגען אין יענער צייט כמעט אין יעדן גוי־אישן הויז. ס'איז אין אידיש אומגעפער אַזוי:

דער איד מעג הייסן ערגער, בערגער, בוכבינדער,
יעדער פון זיי איז אַ גנב און אַ שווינדלער.
צי ער הייסט יעקב, יוסף אָדער גאָר אפרים,
ער פירט זיינע פרנסות מיט ליגנס און פאַלשקייטן.

האָט מיך ניט אָנגערירט. איך האָב מיך נאָר געפּילט גלײקלעך, וואָס איך האָב אָנגעטראָפן אויף אַזאַ גוטן גוי אין דעם גהינום. די געשרייען האָבן אָנגעהאַלטן ביז גאַנץ פרי. דעמאָלט זיינען די אָפּיצירן געגאַנגען שלאָפן, און אונז האָט מען אײנגעשפּאַרט און מיר זיינען אַנידערגעפאַלן שוואַך, מיד, צעבראָכן, הונגעריק און דאָרשטיק, און האָבן געטראָכט.

דער טאָג איז אַדורך, די נאַכט אין שוין ווידער דאָ, און איבער מיר גייט דורך אַ ציטערניש: וואָס וועט זיין היינט ביינאַכט? וועט דער גוטער גוי זיין אויך די נאַכט מיין שומר און „שלעפער"?

די טיר עפנט זיך, און צו מיין גליק — ער איז דאָ. איך האָב אים אַרומ־געכאַפּט און צוגעדריקט צו מיר, האַלב רעדנדיק און האַלב וויינענדיק: „ראַטעווע מיך! איך בין ערשט צוריקגעקומען פון דער מלחמה, נאָך ניט געגאָסן פונם לעבן. אַ פרוי, און אין איר אַ קליין באַשעפּעניש — דאָס איז אַלץ, וואָס איך האָב. זי וווייסט ניט, וואו איך בין. מיין קינד וועט קיינמאָל ניט וויסן, וואָס מיט מיר איז געשען, וואו איך בין פאַרלוירן געגאַנגען. נעם דאָס צעטל און גיב עס איבער צו מיינס אַ פריינד, און ער וועט דיר געבן הונדערט טאָלער (אַ סך געלט געווען אין יענער צייט) פאַר דיין טרחה". איך האָב פאַר אים געווויינט, איך האָב זיינע פיס געקושט. איך האָב געוואוסט, אַז דאָס איז פאַרבונדן מיט מסירת־נפש. ער קען געשאָסן ווערן אָן קשיות, אויב מען זאָל וועגן דעם געוואויר ווערן. דאָך האָט ער עס געטאָן. איך האָב אָנגעשריבן אַ קליין צעטעלע צו אַ פריינד, דאָקטאָר משה ברוין (אַדוואָקאַט און שריפטשטעלער, דיכטער און העברעאישער שרייבער), אין וועלכן ס׳איז געשטאַנען: „איך געפּין מיך אין מאַדאַטש גאַס, לעת־עתה לעב איך נאָך, שנעל עפּעס טאָן, יעדע שעה צייל".

דער מענטש איז אַוועק, און איך בין געלעגן צווישן יאוש און האָפענונג און געצייל די מינוטן. ס׳איז שוין פיר אַ זייגער, און איך הער ניט און זע ניט. איך האָב שוין פאַרלוירן די האָפענונג און געטראַכט: מעגלעך, ער האָט אַלץ גע־מאַכט, כדי פון מיר געלט אַרויסצוצאַרן, און ער איז אויך פאַרבונדן מיט זיי? פּלוצים עפנט זיך די טיר, און צו מיין גרויסער שרעק זע איך דעם אָפּיציר פּליגענשניי מיט נאָך דריי רוצחים. „קענסטו שווימען?" — האָט ער מיך גע־פרעגט. — „יאָ" — האָב איך געענטפערט. — „גוט", — האָט ער געזאָגט, — „לייגט אים אַריין אין אַ זאַק, און ער וועט באַלד שווימען"...

איך האָב מער קיין כוח ניט געהאַט צו שרייען אָדער וויינען. גוט, איך וועל שווימען, איך וועל דאָרט טרעפן נשמות פון קדושים, וועלכע זיינען אין יאָר 1686 אַרײַנגעוואָרפן געוואָרן אין דונאַי. פּלוצים — אַ ישועה! די טיר האָט זיך אויפגעמאַכט, אַן אָפּיציר קומט אַריין און זאָגט עפּעס צו יענעם אויפן אויער. מסתמא: „אַכט געבן, מען וויייסט שוין, אַז ער איז ביי אונז!". איך בין געראַטעוועט געוואָרן פון טויט, און פּליגענשניי האָט מיר געזאָגט: „אויב דו וועסט אַ וואָרט רעדן, ביסטו אַ טויטער!"...

צומאָרגנס זיינען פריינד געקומען מיך זען, אויך מיין ווייב האָט באַקומען אַ באַוויליקונג. מיינע פריינד האָבן אויפגעשטורעמט די שטאָט, ביז וואַנען

די רוצחים האָבן זיך דערשראָקן, ווײַל זיי האָבן גאָרניט געפינען קיין מיר, און די טענה, אַז איך בין געווען אַ קאָמוניסט, האָבן זיי געוואוסט, קיינען זיי קיין מיר ניט אויסניצן, — איך בין גאָר אפילו אין אונגאָרן דעמאָלט ניט געווען, און דאָס האָבן אַלע שכנים (אפילו ניט־אידישע) באַשטעטיקט.

איך האָב שרעקלעד אויסגעזען — פאַרבלוטיקט, און קיין גאַנץ שטיקל בגד ניט אויף מיר. די רוצחים האָבן מיך איבערגעגעבן צום ציווילן געריכט מיט דער באַשולדיקונג, אַז איך האָב מיך באַטייליקט אין אַ שמוגל־גרופּע און אין פאַלש געלט־מאַכערייַ.

ביים ציווילן געריכט בין איך פרייגעשפראָכן געוואָרן. איך האָב דאָרט אַליין דערציילט, און שטעלט אייך פאָר — אין יענער צייט, וועלן אַ אידיש לעבן האָט גאָרניט געמיינט און גוי'אישע אָפיצירן זיינען געווען די בעלי־בתים אין לאַנד, האָב איך אַזוי וויַיט אויסגעפירט, אַז דער אָפיציר פליגענשניי איז אַרעסטירט געוואָרן און איך האָב אים אַ געזען דערשיינען אין געריכט־זאַל מיט געבונדענע הענט. ער איז פאַר־משפט געוואָרן אויף 12 חדשים תפיסה...

אין מיין באַזיץ געפינט זיך נאָך די דייטשע צייטונג „פּעסטער לויד" פון דאָנערשטאָג, דעם 24טן פעברואַר 1921, וואו אויף דער 5טער זייט איז געדרוקט אַן אַרטיקל מיט אַ גרויסן קאָפּ: „אַוס אַנקלאָגערן — אַנגעקלאָגטע", אין וועלכן ס'ווערט איבערגעגעבן ווי לעאָפּאָלד גרינוואַלד (און נאָך אידן) זיינען פון די וויסע טעראָריסטן אַרעסטירט געוואָרן, ער האָט אָבער שפּעטער זיין אומשולד באַווויזן, אויפוויזנדיק גלייכצייטיק די שולד און דאָס פאַרברעכן פון די, וועלכע האָבן אים אַרעסטירט (דער צענזאָר האָט דאָ אַ סך שורות אויסגעשטראָכן); אַזוי זיינען זיי אויף 12 חדשים פאַר־משפט געוואָרן און ל. גרינוואָלד איז פרייגעשפראָכן געוואָרן. אויך געפינט זיך נאָך אין מיין באַזיץ די אונגאָרישע צייטונג „אַז עשט" פון פרייטאָג, דעם 25טן פעברואַר 1921, וואו אויף דער 5טער זייט וועלט אויך באַשריבן די גאַנצע געשיכטע.

יעדנפאַלס, ניט אַלע האָט געגליקט פון דאָרט געראַטעוועט צו ווערן. אַזעלכע אומשטענדן האָבן געהערשט אין אונגאָרן. ס'איז אויך אייניגעפירט געוואָרן אין יאָר 1920 „נומערוס קלאָוזוס", די אוניווערזיטעטן זיינען פאָר אידן צוגעמאַכט געוואָרן, אידישע יונגע־לייט האָבן געמוזט אויסוואַנדערן קיין עסטרייך, פראָג, איטאַליע, דייטשלאַנד, כדי צו ענדיקן זייער לערנען, און נאָכן ענדיקן ערשט געהאָט צרות, ווײַל זיי האָבן אין אונגאָרן ניט געקענט פראַקטיצירן. ס'האָט זיך פאָר זיי אַנגעהויבן אַ נע ונד־לעבן, אַזש ביז זיד־אַמעריקע, אַפריקע, און ווער ווייסט נאָך וואו.

✡ ✡ ✡

עטלעכע טעג נאָך מיין אַרעסט האָט אַ גרויס אומגליק געטראָפן די אונגאָרישע אידן. זיי זיינען שרעקלעד באַליידיקט געוואָרן דורכדעם וואָס דער באַוואוסטער רבי און געלערנטער אַברהם חיים לעוו, דער סעגעדער אַבערראַבינער, איז פלוצים אַרעסטירט געוואָרן אָלס פאַרראָטער פון אונגאָרן. רבי לעוו איז געווען אין די גוי'אישע אונגאָריש־פאַטריאָטישע קרייזן דער גרעסטער

מכובד. זיין זיידע, דער באַוואוסטער חשוב'ער פּעסטער אַבערראַבינער לייב שוואַב, איז שיער נים דערשאַסן געוואָרן פון די עסטרייכער פאַר זיין גרויסן פּאַטריאָטיזם פאַר אונגאַרן און ער איז געווען דריי חדשים אַרעסטירט פאַר זיינע פייערדיקע דרשות קעגן עסטרייך. רבי לעווס פּאַטער, ראַבבי לעאָפּאָלד לעווי, סעגעדינער אַבערראַבינער, איז געווען איינער פון די גרעסטע רעוואָלוציאָנערן אין יאָר 1848, און רבי אַברהם חיים לעווי אַליין האָט אין אַלע זיינע דרשות נאָר געפּריידיקט וועגן די גרויסע אונגאַרישע שטאַטסמענער, שרייבער און דיכטער. ער איז געווען 100 פּראָצענט אונגאַר און זייער רעספּעקטירט געווען ביי אַלע אונגאַרישע מאַגנאַטן און שטאַטסמענער. ער איז איינגעלאַדן געוואָרן צו אַלע אונגאַרישע נאַציאָנאַלע פייערונגען צו געבן זיין באַגריסונג, — און פּלוצים ברעכן אַריין זשאַנדאַרן אין זיין היים, מען קייטלט זיינע הענט און מען פירט אים ווי אַ פאַרברעכער, ווי אַ מערדער, ווי אַ טאַשן־גנב. מען נעמט דעם 70־יעריקן בכבוד'יקן מאַן און מען וואַרפט אים אַריין אין אַ תפיסה, מיט אַלע נידעריקסטע ברואים, און מען האַלט אים דאָרט פאַרשפאַרט 13 חדשים, כדי אים און אַלע אידן צו באַלייִדיקן און דערנידעריקן, וויַיל מיט אים איז געזעסן דאָס גאַנצע אידישע פאָלק אויף דער געריכטס־באַנק... וואָס האָט ער געזאָגט?

דער זשורנאַליסט און משומד שאַנדאַר האַלענדער איז אין באַגלייטונג פון דעם האַלענדער זשורנאַליסט געאָרג ניפּעלס געווען אין סעגעד. האָבן זיי ביידע באַזוכט דעם אָבערראַבינער לעוו, און דער משומד האָט געוואָלט ברענגען צרות אויף אידן, האָט ער אַריינגעצויגן דעם רב אין אַ געשפּרעך איבער דער אידישער לאָגע אין יענער צייט, און מעגלעך, דער רבי האָט זיך באַקלאָגט אויף דער רעגירונג אָדער אויפן פּרעזעס האַרטי, און מעגלעך, ער האָט געשווינדן. אַלנפאַלס, דער משומד איז גלייך אַוועק צום געריכט און דערציילט, אַז ראַבבי לעוו האָט באַלייִדיקט אונגאַרן. אַן פּראָגעס און חקירות האָט מען געשיקט זשאַנדאַרן צו אַרעסטירן ראַבבי לעוו.

די אַנטיסעמיטישע צייטונגען האָבן געשטורעמט און באַווייזן, ווער די אידן זיינען — פאַרברעטערס און שונאים פון אונגאַרן.

די צייטונג „נעמזעטי אוישאָג" האָט דעם 27טן אַפּריל געשריבן: „וואָס די (אידישע) וועלט איז אויפגעשטורעמט קעגן לעווס פּראָצעס, וועט ניט ענדערן די פאַקטן. וויניקסטנס וויסן מיר, ווער זיי (די אידן) זיינען".

דער „סוויזאָט" האָט דעם 24טן אַפּריל געשריבן: „מען זאָגט, אַז די פאַר־העלטענישן צווישן די סעגעדער אידן מיט זייער ראַבבי און צווישן אונזערע שונאים, וואָס האָבן אונזער לאָנד באַזעצט, איז געווען אַ זייער פריינדלעכע".

די שונאים האָבן געוואָלט אים שטעלן פאַר אַ מילִיטער־געריכט, איז אָבער דעם פּעאיקן אידישן אַדוואָקאַט מאַרצאַל באַראַטש געלונגען לעוון צו שטעלן פאַר אַ ציווילִ־געריכט.

מער ווי אַ יאָר האָט דער שטאַטסאַנוואָלט געאַרבעט איבערן צוזאַמענשטעלן דעם באַשולדיקונגס־אַקט קעגן לעוון און די גאַנצע צייט אים געהאַלטן פאַרשפאַרט.

מ׳האָט געווארט צו הערן, וואָס אַזוינס האָט לעוו געזאָגט און וועמען האָט ער גע־וואָלט פאַרקויפן אונגארן, — אָבער דער שטאַטסאַנוואַלט האָט געשוויגן.

ענדלעך האָט דער אַנוואַלט געהאָט פארטיק זיין באַשולדיקונג־אַקט, — לעוו האָט נאָר באַיידיקט האַרטין, און דעם 19טן סעפטעמבער 1921 וועט ער גע־משפט ווערן...

הונדערטער צייטונגס־פאַרטרעטער האָבן באַאַגערט די סעגעדער האָטעלן. אַלע האָבן געווארט אויפן פראָצעס. אָבער דעם 19טן סעפטעמבער אינדערפרי האָט מען לעוון געמאַלדן, אז ער דארף ניט קומען אין גערישטס־זאַל, ווייל דער אַנוואַלט ציט צוריק זיין אַנקלאָגע קעגן אים צוליב מאַנגל אין עדות.[3]

די זייער אינטערעסאַנטע באריכטן, וואָס זיינען אַנגעקומען פון טראַנסיל־וואַניע, סלאָוואָקיע און יוגאָסלאַוויע, און וואָס האָבן דערציילט פון דער גרויסער מסירת־נפש פון די אידן אין אונגארן, האָבן געגעבן מוט צו עטלעכע אידישע פרייוד אין פאַרלאַמענט, וועלכע האָבן אפט געשטורעמט מיט זייערע רעדעס און באשולדיקט די רעגירונג פאר איר גרויזאַמער און שלעכטער באַהאַנדלונג פון אידן. מ׳האָט פון אידן צוגענומען די ווערטהייזער, די מאזיס און טאַבאַק־פאַרקויף. זיי האָבן דאָס אלץ דערציילט אין פאַרלאַמענט, • אָבער אויך דאָס

---

[3] ראַבי לעוו, וועלכער איז געזעסן 13 חדשים אין דער תפיסה מיט אייגנערעכטערס און גנבים, איז אין יאָר 1927 דערהויבן געווארן צו זיצן אין מאַגנאַטן־הויז אין בודאַפּעסט (דאָס אויבערע הויז, באַזעצט פון גראָפן, באַראָנען, מאַגנאַטן! זיי וועלן ניט געווויילט צו זיצן דאָרט, נאָר ווערן באַשטימט קודם פון קייסער, און שפּעטער פון האַרטין מיט זיינע יועצים) — דער העכסטער כבוד פאָר אַ אידן, — און איז דאָרט געזעסן ביזן יאָר 1940. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1944 אַלס זקן פון 90 יאָר. ער איז געווען אַ גרויסער געלערנטער און זייער אַרטאַ־דאָקטיש געזינען, אַ שולחן־ערוך־מענטש מער וי זיין פאָטער און זיידע.

• אָט האָט איר פאַקטן, וואָס מ׳האָט דערציילט אין אונגארישן פּאַרלאַמענט: אין פּרעש־בורג האָט דער אידישער קויפמאַן יצחק האַבערפעלד מיט זיין 11־יעריק קינד באַגריסט די טשעכן ביי זייער אַרייגמאַרש מיטן אונגאַריש־נאַציאָנאַלן ליד „נאָט, בענטש אונגארן", און ביידע זיינען גלייך דערשאָסן געווארן. אין סיגעט האָבן די אידן אָרגאַניזירט אַ באַוועגונג צו פאַרטיידיקן דאָס לאַנד און צו פאַרטרייבן די רומענער. דאָס זעלבע איז אויך געפלאַנט געווארן אין גאַלאַנטע קעגן די טשעכן. אין עיר חדש (וואַג־אוהעל) האָט די באַוואוסטע איינציקע אידישע רעגאַל־שול באַשלאָסן ניט צו לערנען מיט אירע תלמידים די סלאָווישע שפּראַך. דאָס זעלבע האָט אויך באַשלאָסן די שטאָט נייטרא. „מיר זיינען אונגארן, און מיר ווילן בלייבן אונגארן", האָט דער נייטרער רב מיט זיין קהילה דערקלערט. דעמעטער קרויז איז פאַר זיין פאַטריאָטיזם דערשאָסן געווארן פון די רומענער אין דער שטאָט זילאה. דאָקטאָר מאָריץ קאָטונא, דער טשוטשער באַציונקס־דאָקטאָר, איז פאַר זיין פאַטריאָטיזם דערשטאָכן געווארן דורך די רומענער, און ווען די זיגערישע אַרמיי האָט אַרויפגעלייגט אַ געלט־שטראָף אויף די אונגארן און באַפרייט די אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן, צוישן זיי אויך די אידן, האָבן אָבער די אידן קאָטעגאריש זיך אָפּגעזאָגט פון דער טובה, דערקלערנדיק: „מיר זיינען אונגארן, און מיר ווילן באַצאָלן די געלט־שטראָף".

אין גרויסוואַרדיין האָט דער רעפאָרם־רַבּי קעטשקעמעטי מיט זיין קהילה צו כל נדרי געשוואוירן טרייהייט צו אונגארן און איז דערפאר באַשטראָפט געווארן, און שפּעטער זיינען די אידן פאַגראָמירט געווארן. אין קלויזענבורג האָבן די אידן געשלאָסן זייערע געשעפטן אין קייסער סענט־שטעפאַן־טאָג (אַן אונגאַרישער פייערטאָג) און פאַר דעם שוועד באַשטראָפט

האָט ניט געהאָלפן. די כּוליגאַנעס האָבן ווייטער עפּנטלעך געפּריידיקט קעגן אידן. אַ סך האָבן געריבט פון רויב און פון פּאָגראָמען.

געאָרג העגעדיש איז אַ נאָמען, וואָס איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן! וועג מיר, אידן, זאָלן האָבן אַ שוואַרצע לייסטע, וואָלט איך פאַרגעשלאָגן אויך זיין נאָמען אַריינצונעמען צווישן די המנ"ס און עמלקים. איך בין אין יענער צייט געווען אַ באַריכטערשטאַטער (רעפּאָרטער) אין פאַרלאָמענט פאַר עטלעכע אי־דיש־אונגאָרישע צייטונגען און דאָרט געהערט ענוג אַנטיסעמיטישע רעדעס, דאָך, וואָס העגעדיש האָט גערעדט, האָט מען אפילו דעמאָלט ניט געהערט. ער האָט בפירוש אויפגעפאָדערט אַלע אידן צו פאַרברענען, אַזוי ווי זיינע זיידעס האָבן עס געטאָן אין יאָר 1494 אין טירנוי...

איך בין געווען דער אינציקער אידיש־אונגאָרישער שריפטשטעלער, וואָס האָט אים אין עפּנטלעכער צייטונג[5] געענטפערט און איינגעשטעלט אַלץ, וואָס

געוואָרן. אין קאשוי איז טערעז שאַפּירא (אַ אידיש מיידל) געשאָסן געוואָרן דורך די טשעכן פאַר איר שפּיאָנאַזש־אַרבעט פאַר אונגאַרן. און נאָך, און נאָך...

[5] אין מולט עש יעוט (Mult ès Jövő). אַ וואָכנשריפט, וואָס איז אין יענער צייט דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון פּראָפעסאָר יוסף פּאטאי, איצט פּראָפעסאָר אין דער העברעאישער אוניווערזיטעט אין ירושלים. איך וועל דאָ איבערגעבן מיין ענטפער, אין קורצן איבערגעזעצט פון אונגאַריש:

„אַמאָל האָט מען אידן אין אונגאַרן פאַרברענט"

אַדרעסירט צום דעפוטאַט געאָרג העגעדיש.

„העגעדיש האָט זיכער גייסטער אַרויסגערופן מיט זיין גייסטרייך־געשיכטלעכער רעדע די וואָך אין פּאַרלאַמענט. וי גרויס איז געווען זיין וויטאָג, אויסגעמישט מיט יאָמערלעכע קרעכצן, וואָס האָבן דערגרייכט צו אַלע צוקוקערס און געמומען הערצער, וען ער האָט גע־קלאָגט אויף דער צוריקגעשטאַנעקייט פון די היינטיקע אונגאַרן! וואו איז היינט קולטור? וואו איז היינט ציוויליזאַציע? אַמאָל איז געווען... אַמאָל! דער טייערער „אַמאָל"! „וואו נעמט מען זיי, אונזערע עלטערן, די גרויסע, די ריכטיקע קולטור־טרעגערס, וועלכע האָבן אין טירנוי אידן פאַרברענט? פאַרוואָס זאָלן מיר זיי ניט נאָכטאָן?"

וואָס אמת, איז אמת; איך מוז מודה זיין, אַז ער זאָגט אמת! מ'האָט אַמאָל אין טירנוי טאַקע פאַרברענט אידן, און וען דער הער דעפוטאַט וואָלט זיך צו מיר געווענדט נאָך אינפאָר־מאַציע, וואָלט איך אים צוגעשטעלט נאָך אַזעלכע געשיכטלעכע פאַקטן — ס'האָבן אין נאָך פּלעצער אַזעלכע זאַכן פאַסירט. אָבער וען ער וואָלט מיר געזאָגט, אַז ער וויל די זאַכן פאַר דער וועלט דערציילן און מיט דעם שטאָלצירן, וואָלט איך אים קאַטעגאָריש געזאָגט אַפּגערעדט פון אַזאַ מין שטאָלץ.

וען איך האָב געדרוקט מיינע ביכער וועגן אידן אין אונגאַרן, און הגם איך האָב אויך געוואוסט פון די גרויסע זאַכן, וואָס הער העגעדישס זיידעס האָבן אָפּגעטאָן אין טירנוי און אין נאָך עטלעכע פּלעצער, האָב איך וועגן דעם דאָך ניט געשריבן, נאָר באַווייזן פאַר דער וועלט, אַז די אונגאַרן, וועלכע מען האָלט פאַר באַרבאַרן און אומוויסנדע מענטשן, זיינען שוין אין מיטלאָלטער געווען ליבעראַל און פריינדלעך צו אומגליקלעכע נע־ונד־ניקעס; זיי האָבן די אידן פאַרטיידיקט מיטן שווערד קעגן די קריסטלעכע קריין־ציגלער. אַן אונגאַרישער קייסער איז שיער ניט אין חרם אַריינגעלייגט געוואָרן דורכן פּויפּסט פאַר זיין גרויסער פריינדלעכקייט צו אידן (זע קאַפּיטל איינס). און נאָך אַזעלכע זאַכן האָב איך געשריבן פאַר דער וועלט, און איך, נאַאיוער ישיבה־בחור, האָב געמיינט, אַז איך האָב דערמיט געדינט מיין פאָטערלאַנד. איצט הער איך, אַז די פון מיר פאַרשוויגענע עפּיזאָדן זיינען היינט אונגאַרנס גרעסטער שטאָלץ און די גרעסטע סימנים פון קולטור און ציוויליזאַציע.

איך האָב געהאַט (אין יענער צייט האָט עס אַ סך געמיינט). צום גליק האָט מיט מיר גאָרניט פאַסירט, אַדרבה, מ׳האָט מיר גראָטוליירט פאַר מיין מוט און קוראַזש, און צו אים האָט מען אין פאַרלאַמענט געשריגן: „לייען דעם „מולט עש יעווע", „לייען גרינוואַלדס אַרטיקלען!".

די פּראָטעסטן פון אויסלאַנד און די דעמאָנסטראַציעס קעגן אונגאַרן אין ווין האָבן אָפּגעשטעלט די ווילדע אַטאַקעס און אויפרופן, וועלכע פלעגן דערשיינען אויף די וועגט יעדן פרימאָרגן אין אלע גאַסן, אָבער שטילערהייט איז דער אַנטיסעמיטיזם ווייטער אָנגעגאָנגען. געוועזענע ליבעראַלע פאָליטיקער, כדי צוצוקומען צו דער מאַכט, זיינען איבער נאַכט געוואָרן שונאי־ישראל. דער באַוואוסטער ליבעראַלער פינאַנצמאַן לאָראַנט העגעדיש איז פלוצים געוואָרן אַ פאַרביסענער אַנטיסעמיט, און באַלד געוואָרן מיניסטער.

זאָלן מיר צוריקבלעטערן די געשיכטע ביז צום יאָר 1494 און גרינדלעך לייענען, וואָס בונפיניאוס שרייבט איבער יענער צייט. וואָס האָט פאַסירט אין טירנוי? פאַרוואָס האָט מען די אידן פאַרברענט? האָבן זיי, חלילה, געהאַנדלט מיט פאַרבאָטענע סחורות? האָבן זיי, חלילה, פאַרראָטן דאָס פאָטערלאַנד? געוויזן, חלילה, קאָמוניסטן? ניין, ניין, דאָס ניט; דאָס ווערט ניט דערמאָנט אין בונפיניאוס׳ בוך, נאָר דאָס ווערט דערמאָנט בייַ אים:

„זשאַנדאַרן, טוט אייער פליכט!" — שרייט דער טירנוויער ריכטער צו זיינע מענטשן.

די זשאַנדאַרן האָבן די אידן געשמידט אין קייטן און אַרויסגעפירט זיי אויפן הויפט־פלאַץ. דער הימל איז געווען באַדעקט מיט וואָלקנס, וויבן האָבן געבלאָזן אַן אויפהער, אויך דונערן זיינען געהערט געוואָרן און בליצן געזען געוואָרן. דאָך איז דאָס גאָנצע פאָלק געווען אין גאָס און אַ סך זיינען אָפּילו אַרויפגעקראָכן אויף די דעכער, כדי צו זען אַלץ, וואָס מען וועט טאָן מיט די אידן. אין מיטן פלאַץ איז געווען צוגעגרייט האָלץ, וואָס האָט אַזוי גע־שמאַק געברענט...

שאַ, שטיל! דער גלח קומט! — האָט דאָס פאָלק צוויישן זיך גערעדט.

דער גלח איז אַרויף אויף די בימה, וואָס איז פאַר אים געווען צוגעגרייט, און מיט אַ הויך קול געזאָגט דאָס פאָלגנדע:

„הגם ס׳איז באַווײַזן געוואָרן, אַז איר האָט געהרג־עט אַ קריסטלעך קינד, כדי זיין בלוט צו ניצן אין אייערע מצות, דאָך קענט איר לעבן בלייבן, אויב איר וועט אָפּלייקענען די תורה און אָננעמען דעם קריַיץ".

די אידן האָבן אַלע ווי איין מענטש צוריקגעווײַזן דעם גלח׳ס פאַרשלאָג.

— משה, — האָט דער גלח געזאָגט צו איינעם פון די אידן, — אָ, משה, דו ביסט קלוג און יונג, זע דאָס פייער דאָרט... זיי קלוג און בלייב לעבן!

משה האָט ניט געענטפערט, נאָר זינגענדיק „ועל כן נקוה לך", איז ער אַריין אין פייער, און מיט אים אַלע אידן, און האָט אַרויסגעשריגן צום גלח און צו זיינע העלפערס: — מאַכט פייער, דינגט פאַלשע עדות, דאָך אונזער אמונה ווערט לעבן, און איר ווערט אייך שעמען!

דאָס פייער האָט פאַרברענט אַלע אידן. און פלוצים האָט אַ רעגן פאַרגאָסן גאַנץ טירנוי, פאַרפליצט הייזער און דערטרונקען עטלעכע מענטשן".

הער העגעדיש! אויב עמיצער קען מיט דער אַלטער פאַרוועלקטער מעשה שטאָלצירן, גלויב איך, אַז מיר זיינען די יעניקע צו שטאָלצירן, און אויב עמיצער דאַרף זיך שעמען מיט דער דאָזיקער מעשה, גלויב איך, אַז איר זייט די יעניקע, וואָס דאַרפן דאָס פאַרדעקן און אויסמעקן אַלע שפורן, וועלכע פירן צו דעם טירנויער בלוט־בלבול, וויל מיר זיינען די העלדן, און ניט איר".

פון די קלענערע ארטשאפטן זיינען נאך אלץ אנגעקומען שרעקלעכע ידיעות. אין זאלאעגערסעג האט דער דעפוטאט בעלא פאנגלער אן א פארוואס — אלס וויץ — געשאסן א אידן. דער בודאפעסטער האטעל בריטאניע וואלפט נאך אלץ א שרעק אויף אידן; מען כאפט זיי אין די גאסן, מען פיניקט זיי אין יענעם האטעל. פון דעברעצין קומען אן שרעקלעכע ידיעות: מען נעמט ארשפ אידן פון די צוגן, מען שלאגט זיי, מען פלאגט זיי מיט דער גרעסטער אכזריות. דעם באוואוסטער גאון ר' מאיר אריקס איידעם, וועלכער איז געפארן פון ווין קיין פעסט, איז אין דער אונגארישער שטאט קאמארן אויף א גלח"ס א באפעל אראפגענומען געווארן פון דער באן און שפעטער דער'הרג'עט געווארן (זע שו"ת מהר"ש ענגל, חלק שלישי, י"א).

ענדלעך איז די לאגע א ביסל רואיקער געווארן. די גאס איז כמעט געזיכערט געווארן, וועו דער באוואוסטער גראף דיולא אנדראשי איז געווארן דער פירער פון דער קריסטלעכער פארטיי. ער איז צוגעטרעטן מיט אן אייזערנער פויסט אינצושטילן דעם פארוויילדעווטן המון, און ס'איז אים אויך אין א גע־וויסן זינען געלונגען. וועו ער האט געהערט, וואס עס האט פאסירט דעם 15טן מערץ (דער גרעסטער אונגארישׂ־נאציאנאלער פייערטאג), אז צוויי אנטיסע־מיטישע דעפוטאטן, סמערעטשאני און באדאוואר, האבן ביים מאנומענט פון דעם גרויסן אונגארישן דיכטער אלעקסאנדער פעטעפי פריי געפריידיקט צו פארג־מירן אידן, האט אנדראשי געזאגט: „ס'איז א שאנדע מיט אזעלכע צו זיצן אין פארלאמענט!".

די שונאים האבן ניט געוואוט. זיי האבן זיך געגומען אונטערצוזוכן יעדן אידנס געבורט־צייגניש, און ווי איז געווען צו דעם, וואס איז געבוירן געווארן אין גאליציע, אפילו וועו ער האט אויף זיין פלאץ 40, 50 יאר געוואוינט, געווען א שטייער־צאלער און אויפגעצויגן א פאמיליע, אויך אפילו וועו ער איז געווען א סאלדאט און פארוואונדעט געווארן? ס'זיינען אויך געווען אזעלכע גאליציא־נער, וועלכע האבן זיך שוין געהאט דערווארבן דאס אונגארישע בירגער־רעכט. זיי האבן מיט דער גרעסטער אכזריות און ווילדקייט זיי צוזאמענגענומען און געגעבן א באפעל צו פארלאזן דאס לאנד אין משך פון אכט טעג, אדער די רעגי־רונג אליין האט זיי אוועקגעשיקט קיין פוילן, וואו ס'האט אויף זיי געווארט א פייערלעכער קבלת־פנים. דאס האט פאסירט אין יעדער ארטשאפט.

ליכטיקע שטראלן באווייזן זיך. אין פרילינג פון יאר 1921 האט די אונגא־רישע וועלט געפייערט דעם 70טן געבורטסטאג פון דעם גרעסטן אונגאר און שטאטסמאן, גראף אלבערט אפאני. האבן זיך די אידן באטייליקט אין דעם יום־טוב און מיט גרויס ליבשאפט אויפגענומען געווארן ביים גראף, און פון אים געהערט ליבנסווירדיקע ווערטער, אויך טרייסטווערטער, וועלכע האבן געמאכט א שטארקן אינדרוק אין אונגארן און דערמוטיקט די אידן. אין יענער צייט האט אונגארן באקומען א נייעם מיניסטער־פרעזידענט, דעם באוואוסטן ליבע־ראלן גראף אישטוואן בעטלען, וועלכער האט געהאט א רעפוטאציע פאר אן ערנסטן און אויפריכטיקן פאליטיקער, און די אידישע האפענונג האט זיך געשטארקט,

אַז ענדלעך וועט עס נעמען אַ סוף צו זייערע צרות. אָבער ס׳האָט ווייטער פאַסירט אַ צרה, וואָס האָט צעשטערט די זיסע חלומות און האָפענונגען: אין דעם קלייניעם שטעטל איזשאק האָט דאָס צעווילדעוועטע פאָלק פלוצים איבערגעפאלן די אידן, זיי באַרויבט, געשלאָגן און פארטריבן אלע פון שטאָט.

דער אידיש־אונגאַרישער שטאָטסמאַן ווילהעלם וואַזשאַני איז פערזענלעך אַוועק צום מיניסטער־פרעזידענט און אים איבערגעגעבן די פאָלגנדע פאַסירונג:

דעם 17טן יולי 1921, זונטאָג, דער טאָג פונם לאַנדסמאַרק אין איזשאק, וואו אַלע אידן זיינען געשטאַנען מיט זייערע סחורות אויפן מאַרק, און אויך אידן פון ווייט זיינען געקומען מיט זייערע סחורות, זיינען פלוצים פאַר 11 אַ זייגער אין דער פרי צווישן מענטשן אין ציווילקלייידער דערשינען אויפן מאַרק און אויסגערופן, אַז אַ גרויסע פאַרזאַמלונג וועט באַלד פאָרקומען אין אַ געווישן זאַל; די „דער־וואַכנדע מאַדיאַרן" רופן די פאַרזאַמלונג, און אלע אידן מוזן דאָרט זיין, אויב ניט — וועלן זיי באַשטראָפט ווערן פאַר זייער ניט־קומען. די אידן האָבן געפילט, אַז עפעס אומאַנגענעמעס וועט פאַסירן, און האָבן גלייך געמוען איינפאַקן זייערע סחורות. פלוצים איז געקומען אַ מאַן מיט אַן אייזערנעם שטעקן און האָט אַנגעהויבן שלאָגן יעדן אידן, באַלד נאָכדעם איז זיך צונויפגעלאָפן אַ ווילדע חברה יונגען, וועלכע האָט אַנגעהויבן רויבן, שלאָגן, מאָרדן. די פרעמדע סוחרים האָבן זיך קוים מיטן לעבן גערעטעוועט, איבערלאָנדיק דאָרט זייערע סחורות, אָבער די היימישע איזשאקער אידן זיינען מערדערלעך געשלאָגן געוואָרן. דריי זיינען געשטאָרבן פון די וואונדן, און די איבעריקע 117 האָבן געמוזט פאָרלאָזן די שטאָט. „גייט קיין פאָלעסטינע!" — האָבן די צעווילדעוועטע גוים צו זיי געשריגן. די זשאַנדאַרן האָבן זיך גלייך אָפּגעטראָגן און זיינען פאָרשוואונדן, ווען זיי האָבן דערזען דעם ווילדן המון.

דער מיניסטער־פרעזידענט האָט פאָרשפּראָכן אָנצונעמען די געהעריקע מיטלען און צו באַשטראָפן די שולדיקע.

✡ ✡ ✡

די הויפטשטאָט בודאָפּעסט האָט געוויזן אין יענער צייט, אַז זי שטייט ניט אַפּ פון דער פראָווינץ און זי קען אויך טאָן וואָס איזשאק האָט געטאָן, בנוגע אַוועקרויבן אידישע פרנסות. אַ סך אידישע לערערס זיינען דעמאָלט (אויגוסט 1921) אָפּגעזאָגט געוואָרן פון זייערע שטעלעס. קודם־כל זיינען 165 אידישע לערערינס אַן אַ פאַרואָס אָפּגעזאָגט געוואָרן פון זייערע שטעלעס, און דערנאָך זיינען נאָך 23 אידישע שול־דירעקטאָרן אַראָפּגעזעצט געוואָרן פון זייער אמט און געוואָרן איינפאַכע לערער. שפּעטער איז געוואָקסן דער סכום פון אָפּגעזאָגטע לערערס אויף 450. די אומדערוואָרטעטע גזירה האָט אויפגעשוידערט דאָס אידישע פאָלק, וויל זי האָט געטראָפן אַ קלאַס אידן, וועלכע האָבן קיינמאָל ניט געהאַט „צו פיל", און כסדר געלעבט צוריקגעהאַלטן, און אַ סך פון זיי האָבן געלעבט אַ דחקות־לעבן. און דווקא זיי האָבן אַלע זייערע יאָרן „געשאָפן", זיי, די אינטעליגענטסטע אידן, האָבן זייער צייט אַוועקגעגעבן פאַר חכמת־ישראל. די פעסטער געמיינדע האָט דעמאָלט אויפגעטאָן גרויסע זאכן. זי האָט געזוכט

און געפונען גייסטיקע באַשעפטיקונגען פֿאַר מער פון 200 לערערס און זיי גע־
צאָלט דאָס זעלבע שכירות, וואָס זיי האָבן באַקומען ביי דער רעגירונג.

✡ ✡ ✡

זייער א וויכטיקן חלק האָבן די אידן פון די באַזעצטע לענדער (אַזוי האָט
מען געהרופן אין אונגאַרן די אידן פון טראַנסילוואַניע, טשעכאָסלאָוואַקיע, יוגא־
סלאָוויע) אין דעם, וואָס די לאַגע אין אונגאַרן האָט זיך דאָך אַנגעהויבן צו פאַר־
בעסערן. די אונגאַרישע רעגירונג האָט דורך אירע געהיימע אַגענטן פון יענע
געגנטן באַקומען זייער גוטע באַריכטן איבער די אידן איבער זייער באַטייליקונג
אין אַלע אונגאַרישע אַקטיוויטעטן און זייער מסירת־נפש פאַר אונגאַרן. דער
אידיש־אונגאַרישער פּאָליטיקער פּויל שאַנדור האָט אַמאָל ביי א גרויסער פאַר־
זאַמלונג איבערגעגעבן א געשעעניש, וואָס איז פּאַרגעקומען ביי אים אין הויז:

„אין א שיינעם מאָרגן אינם חודש יולי קומט צו מיר אין הויז א באַוואוס־
טער אַנטיסעמיטישער דעפּוטאַט", — דערציילט שאַנדור. — „איך האָב מיך
אין אָנהויב דערשראָקן איבער זיין באַזוך, ער האָט מיך אָבער ניט געלאָזט לאַנג
טראַכטן און גלייך אָנגעהויבן מיט די פּאָלגנדע ווערטער: — איך קום איצט פון
סלאָוואַקיע, וואו איך בין געווען אין א וויכטיקער שליחות. איך מוז אייך דעם
אמת זאָגן, אַז איך האָב באַוואונדערט די אידן. נאָכדעם וואָס זיי האָבן זיך
אין די לעצטע צוויי יאָר אָנגעלייטן פון אונז, איז דאָך זייער איבערגעבנהייט
פאַר אונגאַרן צו באַוואונדערן. זייער פּאַטריאָטיזם איז גרויס. זיי שטעלן איין
זייער לעבן פאַר אונז. זיי זיינען צו ערן און צו רעספּעקטירן. איך בין א
ביסל פאַרשעמט צוריקגעקומען... איך האָב דאָס ניט געווואוסט און וואָלט עס
ניט געגלויבט, ווען אַן אַנדערער דערציילט עס מיר. איך בין אויסגעניכטערט
און ניט מער קיין אַנטיסעמיט".

דאָ האָט איר עטלעכע געשעעניש פון יענער צייט (1921) אין די „באַ־
זעצטע לענדער": אין עדענבורג (שופרון), א שטאָט, וואו אידן האָבן גענוג זיך אַנ־
געלייגן אין די לעצטע 800 יאָר, האָט די זיגרייכע אַרמיי באַשלאָסן, אַז די דאָר־
טיקע איינוואוינער זאָלן אַליין באַשליסן זייער אָנגעהעריקייט. מ'האָט זייער
גורל איבערגעגעבן אין זייערע איגענע הענט. די אידן זיינען געווען די יעניקע,
וואָס האָבן מכריע געווען, ווייל די צוויי פּאַרטייען (די אונגאַרן און די עסטרייכער־
דייטשן) זיינען כמעט געווען האַלב אויף האַלב. מר. ד. קוראיין פון בודאַפּעסט
האָט דאָרט געהאַלטן א פייערדיקע רעדע, און אויך דער בירגערמייסטער האָט
זי געהערט; און די אידן האָבן אַלע געשטימט פאַר אונגאַרן. דאָס זעלבע האָט
אויך פאַסירט אין דער געגנט פון באַטשקא און באראניע, אַרטשאָפּטן, וועלכע
זיינען אַריבערגעגאַנגען צו יוגאָסלאָוויע. דאָרט האָבן די אידן — לויט די ווער־
טער פון אומפּאַרטייאישע גוים — ממש וואונדער באַווירן: זייער האַלטונג און
אונטערשטיצונג פון דער אונגאַרישער פּראָפּאַגאַנדע־מאשין איז געווען ערנסט,
ריכטיק און 100 פּראָצענט. דאָס האָבן געוועזענע אַנטיסעמיטן דערציילט. די
אידישע לערער האָבן צוריקגעוויזן דעם באַפעל פון דער רעגירונג צו לערנען
מיט די קינדער סערביש. זיי האָבן געוואוסט, אַז זיי וועלן פאַרלירן זייערע

שטעלעס, זיי האבן אבער מפקיר געווען זייערע פרנסות און געהונגערט. די סערבן האבן געפרואווט מיט גוטן און מיט שלעכטן צו באווען די אידן, זיי זאלן, וויי־ניקסטנס ביי דער פאלקס־שטימונג, זיך דערקלערן אלס אידן. די אידן האבן עס אבער צוריקגעווויזן און זיך דערקלערט אלס אונגארן.

געדענקט איר די שיינע נאווע פון אלפאנס דאדע? זי הייסט „דער לעצ־טער שיעור". דער פראנצויזישער לערער האט דעם לעצטן שיעור געגעבן אין עזאס אין פראנצויזיש, וויל נאכדעם האבן די דייטשע לערערס געזאלט איבער־נעמען די שול מיט די תלמידים, — האט ער אויפגעשריבן אויפן טאוול: „לעבן זאל פראנקרייך!", און — געשטארבן. דעם 28טן אקטאבער 1920 האט אן ענלעכער פאל פאסירט מיט א אידישן לערער, נאנדור סילאדי. אין יענעם טאג האט דער לערער געמוזט באגריסן די טשעכישע רעפובליק צו איר צווייטן יארטאג, אבער אנשטאט צו באגריסן די טשעכן, האט ער געריידט וועגן דעם ביטערן גורל פון אונגארן, וואס איז צעשניטן; און ענדיקנדיק מיט די ווערטער „און אונגארן וועט נאך . . ." — איז ער אנידערגעפאלן און געשטארבן . . .

אין גרויסוואלדיין און אין אראד האבן די אידישע לערער פארגעזעצט זייער לערנען דווקא אין אונגאריש. אין פינפקירכען (פעטש) האבן די אידישע לערער געפייערט דעם 15טן מערץ ביי געשלאסענע טירן, וויל די סערבן האבן זיי שפיא־נירט און זיי געווארנט, אז אויב זיי — וועלכע זיינען איצט סערבן — וועלן פייערן דעם 15טן מערץ (אן אונגאריש־נאציאנאלער פייערטאג), וועלן זיי באטראכט ווערן פאר פארריעטער. די לערער האבן דאך דורכגעפירט דעם פייערטאג.

דער אידישער לערער משה גארדוש האט אויפגעגעבן זיין שטעלע אין אוהעל, וויל — ווי ער האט געזאגט — ער קען ניט לערנען מיט די קינדער די געשיכטע פון אונגארן. דאס הארץ צעגייט, די אויגן טרערן אים, ווען ער דערציילט זיי דעם ביטערן גורל פונם איצטיקן אונגארן.

אין ראזשאהעדי האבן די טשעכן אינטערנירט 17 אונגארן פארן חטא, אז זיי זיינען צו געווויסנהאפטע פאטריאטן פאר אונגארן. פון די 17 זיינען 12 געווען אידן. מ'האט די 17 געפירט איבער פרעשבורג קיין יוזעפשטאדט — האבן דערציילט עדות, וועלכע זיינען מיט זיי געפארן אין דער באן — און די אידן זיינען אויפן וועג געשלאגן און געפיניקט געווארן. אין יוזעפשטאדט האט מען זיי אויפכניי געמוטשעט, און צוויי אידן זיינען דארט פון צרות און ליידן גע־שטארבן.

מארקוס געווירץ, א אידישער מארטירער, האט אויפגערודערט דאס לאנד מיט זיין געוואלטן פאטריאטיזם; דאך האט די אונגארישע רעגירונג גארניט גע־טאן פאר אים. ער איז געווען א לערער אין עפעריעש (טשעכאסלאוואקיע). ער האט זיך אבער ניט געקענט איינלעבן מיט זיין לאגע. ער האט אפט באליי־דיקט די טשעכישע רעגירונג. איין מאל האט מען אלע לערער פונם קאמיטאט שארש צוזאמענגערופן, כדי זיי מסביר צו זיין זייער פלייכט אלס טשעכישע ביר־גער און אנגעשטעלטע, און ווען דער טשעכישער הויפט פון די שולעס האט צו זיי גערעדט אין טשעכיש, האט געווירץ — אין איד צווישן די גוים — גע־

שריגן: „רעדט אונגאַרישׁ!". גלייך נאָך דעם טשעכס רעדע, אין וועלכער ער האָט פאַרלאַנגט, די לערער זאָלן שוועריקייט דער טשעכישער רעפובליק, האָט געווירקט, אַנשטאָט נאָכצוזאָגן די שבועה, געזונגען דעם אונגאַרישן נאַציאָנאַלן הימן. מ׳האָט אים גלייך אַרעסטירט, און ער איז אָפּגעפּלאָגט געוואָרן אין דער תּפיסה 7 וואָכן, ביז ס׳איז אים געלונגען צו אַנטלויפן קיין אונגאַרן. די אונגאַרישע רעגירונג, כאָטש זי האָט געוואוסט וועגן אַלעם, וואָס געווירקט האָט געטאָן, האָט אים דאָך ניט אַרויסגעהאַלפן. מיט גרויסע שוועריקייטן איז אים געלונגען צו באַקומען אַ שטעלע אלס לערער אין סענטעש. לאַנג האָט ער די דאָזיקע שטעלע ניט אָנגעהאַלטן, ווייל די רומענער האָבן שפּעטער באַזעצט די שטאָט. דאָך, צוליב, דעם וואָס געווירקט האָט באַהערשט עטלעכע שפּראַכן, האָבן די רומענער אים געגעבן אַ שטעלע אלס איבערזעצער און דאָלמעטשער אין געריכט, און ערשט דעמאָלט האָט ער אויפגעטאָן גרויסע זאָכן. ער האָט גערַאַטעוועט לעבנס און פאַרמעגנס פון אונגאַרישע גוים, ער האָט זיי אויסגעלערנט וואָס צו זאָגן די רומענער און האָט פאַר זיי געבעטן רחמים, ווען די רומענער האָבן אָן רחמנות אַרעסטירט די אונגאַרן, ווען זיי האָבן געהערשט אין סענטעש.

דאָך, באַלד ווי די רומענער האָבן פאַרלאָזן סענטעש, און די אונגאַרישע רעגירונג האָט שטאָט צוריק איבערגענומען, האָט דער אַנטיסעמיטישער קולטוס־מיניסטער האָלער געפונען פאַר נויטיק דעם אידישן לערער געווירקט אָפּצוזאָגן פון זיין שטעלע אלס שטאָטישער לערער. דאָס איז שוין געווען צו פיל אַפילו פאַר די גוים, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן אומצופרידנהייט. זיי האָבן געזען געווירצ׳ס מסירת־נפש פאַר אונגאַרן. זיי האָבן דעריבער באַשלאָסן צו פּראָטעסטירן צום בידלונגס־מיניסטער. זייער פּראָטעסט האָט געהאָלפן, און דער מיניסטער האָט אים צוריקגעגעבן זיין שטעלע. דער באַפעל איז אָבער געקומען צו שפּעט: די אידן האָבן זיך מקדים געווען און אָנגעשטעלט געווירצן אלס לערער אין דער סענעטשער אידישער שולע.

✡ ✡ ✡

אַ דעלעגאַציע קיין אַמעריקע! די גרויסע אידישע רעפאָרם־קהילה אין בודאַפּעסט האָט באַשלאָסן אַרויסצושיקן אַ דעלעגאַציע קיין אַמעריקע. דער צוועק פון דער רייזע האָט געזאָלט זיין: ערשטנס, די אידישע לאָגע אין אונגאַרן האָט זיך אונטער דעם מיניסטער־פּרעזידענט פאַרבעסערט, און אין אַמעריקע האָט מען דערפון ניט געוואוסט. מ׳האָט נאָך דאָרט כסדר געריידט וועגן די גרויזאָמע פּאָגראָמען קעגן אידן אין אונגאַרן. האָט די דעלעגאַציע געזאָלט אויפקלערן די אידן אין אַמעריקע, אַז גראָף בעטלען ברענגט צוריק נאָרמאָלע צייטן אין אונגאַרן. צווייטנס, די אידישע וויכטיקע אינסטיטוציעס אין אונגאַרן האָבן אָנגעהויבן צו ליידן פינאַנציעלע שוועריקייטן. דריטנס, צו בעטן די אַמעריקאַנער אידן בכלל און די אונגאַרישע אידן אין אַמעריקע בפרט, צו זיין גוטע מליצים פאַר אונגאַרן אין די הויכע פענסטער צו פאַרלייכטערן איר לאָגע און מיט דער צייט צו פאַרגרעסערן אונגאַרן. די דעלעגאַציע איז באַשטאַנען פון פּראָפּ סעקעלי, פּרעזידענט פון די גרויסע נעאָלאָגען־געמיינדע; ראַבי אילעש

אַדלער, דער ראַבּיי פון דעם פּעסטער ראמבאך טעמפּל, און דאָקטאָר עמיל צאהלער.

דעם 7טן נאָוועמבער זיינען זיי דערשינען פֿאַרן מיניסטער־פּרעזידענט בעט־לער, כדי צו הערן פון אים עטלעכע טרייסטווערטער און איבערנעמען זיין גרוס צו די אונגאַרישע אידן אין אַמעריקע.[6]

הער סעקלי האָט אין דער דעלעגאַציעס נאָמען געזאָגט די פאלגנדע ווער־טער צום מיניסטער־פּרעזידענט:

„מיר פֿאַרן קיין אַמעריקע, און איידער מיר פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד, זיינען מיר צו אייך געקומען, ווייל די גרויסע ליבע, וואָס מיר האָבן צו אונגאַרן, פֿאַדערט פון אונז דאָס צו טאָן. כאָטש מיר זיינען דאָ נאָר אַ צווייטער גראַד־בירגער און כאָטש מיר האָבן מיטגעמאַכט גייסטיקע און פיזישע פֿאַרפֿאלגונגען, איז דאָך אונ־זער ליבע צו אונגאַרן ניט געמינערט געוואָרן, ווייל מיר ווייסן, אַז די גרויזאַמע צייט וועט אויך דורכגיין, און אויך וויסן מיר, אַז דאָס קלייניע אונגאַרן וועט נאָר דעמאָלט זיין גרויס און מעכטיק, ווען איר וועט די אידן, וועלכע זיינען זייער ניצלעך דאָ, איינשליסן אין אויפבויען דאָס לאַנד, — און מיר פֿאַרן קיין אַמעריקע ניט נאָר צו בעטן הילף פֿאַר די שוועער־געטראָפענע אידן אין אונגאַרן, נאָר אויך זיי בעטן צו העלפֿן דעם לאַנד, אונזער טייער פאָטערלאַנד, צוריקצו־מאַכן עס גרויס און שטאַרק".

דער מיניסטער־פּרעזידענט האָט די דעלעגאַטן געענטפערט מיט די פאלגנדע ווערטער:

„מיט דאַנק האָב איך אויפגענומען אייערע ווערטער, און איך פערזענלעך בעט אייך אָט וואָס: אַלץ וואָס האָט פאַסירט מיט אייך אין די לעצטע צוויי יאָר, דערציילט! גיט זיי איבער א קלאָר בילד פון אַלעם וואָס איז דא פאָרגעקומען. לייקנט גאָרניט און פאַרדעקט גאָרניט. זאָלן זיי דאָרט באָקומען א ריכטיקן רע־פּאָרט פון אייער לאַגע. ס'איז אמת, שווערע צייטן זיינען געקומען אויף אייך, אָבער דערלויבט מיר אייך צו זאָגן, אַז אין פון מיין זייט שאַץ הויך אפּ דעם בייטראָג, וואָס די אידן האָבן געגעבן צו אונגאַרנס אַנטוויקלונג, און כ'בין זיכער, אַז דער אַנטיסעמיטיזם וועט אין קורצן פאַרשווינדן. ער איז געקומען אַלס רע־זולטאַט פון דער רעוואָלוציע, און ביסלעכווייז וועט ער אונטערגיין. איר וויסט, אַז אין דריק אונטער אַלע געוואָלט־אַקטן קעגן אידן, און איר וויסט אויך, אַז זייט איך בין ביי דער מאַכט, האָט זיך די אידישע לאַגע פאַרבעסערט. דאָרט

---

[6] צען יאָר איז גראַף בעטלען געווען מיניסטער־פּרעזידענט (פון יאָר 1921 ביז 1931), און אין דער צייט האָט ער באַווען אייגנושטעלן די געמיטער און כמעט געברַאַכט די לאַגע אין לאַנד צו נאָרמאַל. אין זיין צייט (אין יאָר 1927) זיינען 11 אידן דערוויילט געוואָרן צום קאָנגרעס און צוויי רבנים זיינען באַשטימט געוואָרן אין מאָגנאַטן־הויז צו פאַרטרעטן די אידישע אמונה, אַזוי ווי די אַנדערע אמונות. אין אונגאַרן זיינען די אַרטאָדאָקסן און די רעפאָרמער אָגערקענט אַלס צוויי אמונות, אַזוי ווי להבדיל די קאַטאָליקן און די פּראָטעסטאַנטן. הרב קאָפּל ריי, פּעסטער אַרטאָדאָקסישער רב, איז באַשטימט געוואָרן פאַר די אַרטאָדאָקסן, און דאָקטאָר לעוו — פאַר די רעפאָרמער. גראַף בעטלען איז דער ערשטער אין אונזער געשיכטע צוזטיילן אידן דעם כבוד.

אין אַמעריקע גייען נאָך אַרום ווילדע קלאַנגען וועגן דער אידישער לאַגע אין אונגאַרן. דערציילט זיי אַלץ, מיטן אמת וועט איר אונזער לאַנד לייסטן אַ גרויסע דינסט".

דעם אַנדערן טאָג זיינען זיי אַפּגעפאָרן, און האָבן דאָ אין אַמעריקע געטאָן זייער פליכט.

דער קאָנגרעס איז אויך אַ ביסל מילדער געוואָרן. די חסידי אומות העולם, די אומשטערבלעכע גוטע קריסטן, וועלכע וועלן בלייבן פאַראייביקט ביי אונז אין הארץ פאַר זייער מסירת־נפש׳דיקע רעדעס פאַר אידן, האָבן אַ סך געהאָלפן אויפצוקלערן דאָס פאַלק און עס צו באַרואיקן, אַז דער איד האָט ניט געמאַכט דעם קאָמוניזם, און ער איז אומשולדיק אין אונגאַרנס אומגליק. די נעמען פון די קאָנגרעסלייט ראָשאי, רופפערט, דרויזדי און גראַף אפאַני וועלן אייביק דערמאָנט ווערן ביי אונז מיט אַ ברכה.

✡ ✡ ✡

לאַנג לעבן זאָל אַנקל סעם! איך מיין דעם ריכטיקן אַנקל סעם — די „יונאַיטעד סטעיטס אָוו אַמעריקאַ". אַ חוץ וואָס אַמעריקע האָט אַ סך געהאָלפן די אומגליקלעכע צוריקגעקומענע סאָלדאַטן מיט קליידער און געלט, האָט זייער פאַרטרעטער, קאַפּיטאַן פעדלאָוו, ניט וויסנדיק אַליין פון זיין גרויסן בייטראָג מיטן פאַרבעסערן די אידישע לאַגע אין אונגאַרן, אויך גורם געווען, אַז די אידן האָבן געהאָלטן זייער קאָפּ הויך און זיך געפילט שטאָלצער און בעסער. דאָס איז געווען זיין אויפטו.

איר ווייסט, אַז אין יענע צייטן האָט מען אַרויסגעוויזן גרויס־הכבוד פאַר אַמעריקע, סיי אידן און סיי קריסטן, סיי פּריוואַטע מענטשן און סיי די רעגירונג, און קאַפּיטאַן פעדלאָוו איז געוואָרן אין אונגאַרן אַ באַגריף. יעדער איז געווען גליקלעך, ווען ער האָט צו עמיצן געשמייכלט. וועמען ס׳איז אייגעפאַלן, ווייס איך ניט; אָבער ס׳איז געווען אַ גוטער איינפאַל אים איינצולאַדן אין דער קליין־פּעסטער גרויסער שול צו האַלטן אַ רעדע. טויזנטער אידן און ניט־אידן האָבן באַלאַגערט די שול, כדי צו זען און צו הערן דעם אַמעריקאַנער שליח. אַלע העכסטע קריסטלעכע באַאַמטע האָבן באַוועצט די מזרח־זייט אין דער שול. אַ קליניקייט — אַמעריקע רעדט! און ווער וויל ניט געפעלן אַמעריקע? און אין דער ערשטער ריי די רעגירונג! קאַפּיטאַן פעדלאָוו גייט אַרויף אויף דער בימה און רעדט:

„מיינע דאַמען און הערן! ס׳איז ביי מיר דער ערשטער פאַל, וואָס איך רעד דאָ אין אונגאַרן אין אַן עפנטלעכן פלאַץ, און ס׳איז דער ערשטער פאַל, וואָס איך רעד וועגן דער אידישער לאַגע. אידן! איך וויל אייך זאָגן: האָלט אייערע קעפ הויך! זייט שטאָלץ מיט אייער פאַרגאַנגענהייט, מיט אייער טראַדיציע, מיט אייער גלויבן, מיט אייער אַרט לעבן. נאָר איין פאַלק איז פאַראַן, וואָס עס האָט געהאַט אַ משה, אַ דוד, אַ שלמה, די צען געבאָט. און דאָס פאַלק איז — דאָס אידישע פאַלק. אַזאַ פאַלק מעג שטאָלצירן! נאָר איך גלויב, אַז דער אַנטי־סעמיטיזם איז געקומען, וויל אַ סך אידן האָבן זייער רעליגיע אַוועקגעוואָרפן,

די רעליגיע פון אַלע רעליגיעס. איך דאַנק אייך אין נאָמען פון די פאַראיניקטע שטאַטן פאַר דער ערע, וועלכע איר האָט מיר צוגעטיילט צו רעדן דאָ אויף דעם הייליקן פּלאַץ. גאָט זאָל אייך בענטשן!".

נאָך אים האָבן געהערט צווייַ אַמעריקאַנער לידיס, פירערינס פונם רויטן קרייץ, מרס. טיילאָר און מרס. טויב, און „כמנהג אַמעריקע", האָבן זיי נאָך מער אונטערגעשטראָכן דאָס חשיבות פונם איד.

די אונגאַרישע צייטונגען, אידישע און ניט־אידישע, אויס רעספּעקט פאַר אַמעריקע, האָבן פעדלאוס ווערטער אָפּגעדרוקט אויף דער ערשטער זייט, מיט זויכטיקע קאָמענטאַרן. לאַנג לעבן זאָל אַנקל סעם! קאַפּיטאַן פעדלאוו האָט מיט זיין רעדע מער געטאָן פאַר אונז ווי טויזנט שתדלנים.

✡ ✡ ✡

די צייט הילט! די לאַגע ווערט דערטרעגלעכער, דער שטורעם רואיקער. זאָס אַ יאָר ווערן די פאַרהעלטנישן אַלץ זיכערער. דער איד געפינט זיין געריכטס־הויז. ווען איך האָב אין יאָר 1923 געבעטן ביי דער אונגאַרישער רעגירונג צו באַפרייַן מיך פון דער אונגאַרישער בירגערשאַפט (ווייל לויטן געזעץ בין איך אויטאָמאַטיש געוואָרן אַ רומענישער בירגער, ווייל מיין געבורטסשטאָט סיגעט האָט געהערט צו די רומענער), האָט מען געפּרואווט מיך אָפּצוהאַלטן פון דעם געדאַנק און פאַרגעלאָגן מיר ניט צו פאַרלאָזן אונ־גאַרן.

פאַרנדיק פון בודאַפּעסט קיין הערמאַנשטאַדט איבער גאַנץ טראַנסילוואַניע אויפן רומענישן באָדן, האָב איך געהאָט דעם איינדרוק, אַז איך פאָר פון ניו־יאָרק קיין חעלם. די רומענער האָבן פאָר מיינע אויגן אַרויסגעוואַרפן צוויי אידן פונם לויפענדן צוג.

איך וועל שטענדיק דאַנקבאַר זיין די צוויי רומענישע סטודענטן אין קלויזנ־בורג, וועלכע זיינען מיך באַפאַלן ביי דער דאַרטיקער באַן־סטאַנציע און שרעק־לעך געשלאָגן. דעמאָלט האָב איך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן רומעניע און אויפזוכן דאָס לאַנד פון פרייהייט און גלייכהייט.

---

[7] גראָף בעטלען האָט, וויַ געזאָגט, 10 יאָר אָנגעהאַלטן זיין אָמט. אין יאָר 1932 איז דער באָוואוסטער אַנטיסעמיט געמבעש געוואָרן מיניסטער־פרעזידענט, ער האָט אָבער אייג־געלאָדן אידן זיך צו באַטייליקן אין אונגאַרנס אויפבוי. אָבער דייטשלאַנדס נאַציזם האָט אויך אויף אונגאַרן געווירקט. זייט 1933 האָט זיך די אידישע לאַגע פאַרערגערט. די נאַצישע פאַרטיי איז אויסגעוואַקסן אין לאַנד, איבערהויפט אין דעברעצין. הגם די רעגירונג האָט זי אונטערדריקט, און אירע מיטגלידער זיינען אָפט אַרעסטירט געוואָרן, דאָך איז די אַגיטאַציע געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. שפּעטער, וען עסטרייך איז באַזעצט געוואָרן דורך די דייטשן, וועלכע זיינען געוואָרן שכנים צו אונגאַרן, איז די אידישע לאַגע נאָך מער פאַר־ערגערט געוואָרן. אין יאָר 1938 האָט דער מיניסטער־פרעזידענט דאָראַני אָנגענומען די אַנטי־סעמיטישע געזעצן און האָט אָנגעהויבן אַרויסצושטויסן אידן פון אַלע צווייַג פון לעבן, אויך צוצונעמען זייערע פעלדער און אונטערצוזוכן די משומדים, וועלכע האָבן זיך געשמדט זייטן יאָר 1919. אויך האָט ער באַשרענקט די צאָל פון די אידישע שורנאַליסטן און אַ סך פון זיי געמאַכט ברויטלאָז.

אין יאָר 1930, ווען איך בין אַלס אַמעריקאַנער בירגער געפאָרן קיין ארץ־ישׂראל און קיין איראַפּע, האָב איך, זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אויך באַזוכט אונ־גאַרן. איך האָב אומעטום געפונען אַ כמעט נאַרמאַלע לאַגע. די אידישע לאַגע איז געווען דערטרעגלעך, דאָך די שמד־מגפה איז נאָך אַנגעגאַנגען. ס׳האָט אָבער אויך זיך געטראָפן, אַז אידן זיינען דערהויבן געוואָרן צו וויכטיקע פֿאַזיציעס אָן שמד.

אין יאָר 1939 האָט גראָף טעלעקי איבערגענומען דעם אַמט פון מיניסטער־פֿרעזידענט. ער האָט פֿאַרזיכערט צו פֿאַרגרינגערן די אידישע צרות, דאָך איז דער דייטשער דרוק אַלץ שטאַרקער געוואָרן, איבערהויפּט ווען די אונגאַרן האָבן געזען גוטע רעזולטאַטן פון דייטשלאַנדס פריינדשאַפט: קאַרפּאַטן־רוסלאַנד איז צוריקגעגעבן אָדער צוריקגענומען געוואָרן פון אונגאַרן, ווי אויך שטיקער לאַנד פון סלאָוואַקיע און טראַנסילוואַניע. דעמאָלט האָבן די אידן שוין געפילט דעם גהינום אונטער זייערע פיס. מ׳האָט יעדעס שטיקל פּרנסה אַוועקגערויבט פון זיי, ס׳זיינען אַלץ צאָלרייכער געוואָרן די נאַצי־דעפּוטאַטן, און זיי, די פאַרפֿלוכטע, האָבן אָנגעהויבן אויסצוקלערן נייע צרות פאַר אידן. מ׳האָט זיי געמוען צו צוואַנגס־אַרבעט און זיי באַלייידיקט.

אין נאָוועמבער 1940 האָבן די אונגאַרישע נאַציס געוואָלט פאַרכאַפן די מאַכט, זיי זיינען אָבער אין דער ריכטיקער צייט אַרעסטירט געוואָרן. דאָך האָט דער דייטשער דרוק געווירקט: אונגאַרן האָט אין יוני 1941 אָנגענומען די נירנ־בערגער געזעצן און שפּעטער מיט עטלעכע חדשים האָט מען וויטער אונטערזוכט די בירגערשאַפט פון אידן. אונגאַרן איז אַריינגעשלעפּט געוואָרן אין דער מלחמה. דאָך האָט זי געשיצט אירע אידן פון טויט און אָפּילו בגבֿה געעפנט אירע טויערן פאַר אַנטלאָפענע אידן פון רומעניע, פוילן, סלאָוואַקיע, ביז ס׳איז געקומען דער טרויעריקער חודש מערץ פון יאָר 1944. דייטשלאַנד האָט באַזעצט אונגאַרן און איבערגענומען די פאַרוואַלטונג איבערן לאַנד. די אידן זיינען געוואָרן הפקר, און גאָט ווייסט, וויפל ס׳איז געבליבן פון זיי.

קאַפּיטל 6

די אידן אין קליינעם אונגאַרן. — די ישיבות און דער סעמינאַר. — די קהילות אויפן (בודאַ), אַלט־אויפן (אוי־בודאַ), פּעסט. — די פּראַנקיסטן אין אונגאַרן. — די צוויי חסידישע שטעט קאליוו און אוהעל. — דער קאליווער און דער אוהעלער.

444,000 אידן זיינען פאַרבלִיבן אין אונגאַרן, נאָכדעם ווי מ׳האָט פון איר געשניטן שטיקער און זיי אַוועקגעגעבן צו די שכנות׳דיקע לענדער. די אידן זיינען אינגעטיילט אין דריי פאַרטייען:

1) אַרטאַדאָקסן — מיט 135,000 אידן. די גרעסערע אַרטאַדאָקסישע קהילות אין אונגאַרן זיינען: בודאַפּעסט, מישקוֹלץ, אוהעל. די קלענערע זיינען: פאפא, ווייצען, ניי־פּעסט, פעהער יאַרמאָט, ראַב־סיגעט, ה־ביסירמין, קישקונ־האַלאַש, ה־מאַדע, סערענטש, טאַטאַ, שאַראַש־פאטאק, נירעדהאַז, מעזי קיווועשד, סאנטוב, ניר מאדא, קאליוו, טאַקאַי, ערלוי, פישפיק לאַדאַן, בודרוג קערעסטור, פאַקש, שופרון, שאַרוואַר, סיקסוי, פוטנאק, און נאַך.

2) רעפאָרמער — מיט 292,000 אידן. אין בודאַפּעסט אַליין האָבן די רע־פאָרמער 180,000 אידן, און נאָך עטלעכע גרויסע שטעט: סעגעד, ניי־פּעסט, קלַיין־פּעסט, קעטשקעמעט, קאַפושוואַר, ערזשעבעטפאלו, מאקאווע, סעקעשפעהערוואַר, סאַלנאַק, סאמבוטהעל, וועספרעם, זאלא עגערסעג, קאניזשא, באיא, בעקעש טשאבא, ביטשקע, טשאנגראַד, ראַאַב, גידילי, העווש, און נאָך.

3) די סטאַטוס־קוואָ — מיט 18,000 אידן. די סטאַטוס־קוואָ־פאַרטיי האָט נאָר איין גרויסע קהילה אין איר רשות אין אונגאַרן — די שטאָט דעברעצין מיט אירע 10,000 אידן. דעברעצין האָט אויך אַן אַרטאַדאָקסישע קהילה, אָבער ניט קיין רעפאָרם־געמיינדע. די איבעריקע סטאַטוס־קוואָ־קהילות זיינען: אַלבערט אירשא, אפושטאג, עגער, ערטשי, דינדיש, קונסענטמיקלאש, מעזי בערעני, מאאר, מושון, אוהעל, נירעדהאַז, ראַצאַלמאַש, שאַשד, שופרון, טולנא, ווייצען, זשאַמבעק.

א) די אַרטאַדאָקסן זיינען געווען די מערהייט אין אַלט־אונגאַרן. מער ווי 60 פּראָצענט פון אידישן פאָלק אין אונגאַרן זיינען אַרטאַדאָקסן, אָבער אין דעם חלק, וואָס איז פאַרבליבן פאַר אונגאַרן, זיינען די רעפאָרמער די מאַיאָריטעט, ווייל אין דער הויפטשטאָט בודאַפּעסט אַליין זיינען פון 200 טויזנט אידן 90 פּראָצענט רעפאָרמער. דאָקעגן אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד איז ניט בנמצא אַ רעפאָר־מער. אויך אין טראַנסילוואַניע מאַכן די אַרטאַדאָקסן אויס כמעט 80 פּראָצענט, און כמעט אַזוי פיל אין סלאָוואַקיע.

דאָך זיינען אין אונגאַרן פאַראַן 54 ישיבות מיט 2,800 תּלמידים, גרעסערע בחורים פון 15 ביז 22 יאָר אַלט. אָ חוץ די ישיבות זיינען דאָרט פאַראַן קלײַנערע ישיבות און גרעסערע חדרים.

אין 1930 זיינען געווען אין די פאָלגנדע שטעט ישיבות (אין אוהעל און אין נירעדהאַז — צו צוויי):

פאפא	מיט 207 תּלמידים	אוהעל (2)	מיט 55 תּלמידים
פעהער־יאָרמאָט	— 200 —	סענדרע	— 50 —
וויצען	— 140 —	וו־נאמען	— 50 —
קאליוו	— 120 —	מישקולץ	— 50 —
א. פאיא	— 110 —	נירעדהאז (1)	— 50 —
יעמערינג	— 110 —	סאנטוב	— 50 —
וועראפעלעט	— 100 —	בודרוג קערעסטור	— 40 —
האדהאז	— 85 —	מעזי קאוואטשהאז	— 50 —
אוהעל (1)	— 85 —	נירעדהאז (2)	— 40 —
שופרון	— 80 —	האדאס	— 40 —
פאקש	— 80 —	דערעטשקע	— 40 —
סאמבאטהעל	— 65 —	ניר באלקאן	— 35 —
מאקאווע	— 65 —	בעקעש טשאבע	— 32 —
סערענטש	— 65 —	ציגאנדע	— 30 —
ניר מאדע	— 60 —	עדעלען	— 30 —
ראצפערט	— 55 —	שאיאסענטפעטער	— 30 —

אויך אין ערלוי, פוטנאק, מ־טשאַט, שארושפאטאק, באַלמאַז אויוואַרוש, ניר באַטור, אראס, פאַלגאַר, ענטש, שארקאט, דונא פעלדוואַר, האַלאַס, טאַקאַי, פילדעש, מעזי קיווועשד, טיסא־בערצל, דאמבראד, קישקונפעלעדהאז, דינדיש, קאבא, באקאן — זיינען געווען צו 25—30 תּלמידים.

ב) די רעפאָרמער האָבן ניט קיין ישיבות, און ווי ווייט ס׳איז מיר באַקאַנט, געפינען זיך ניט קיין קינדער פון רעפאָרמיסטישע עלטערן אין די אונגאַרישע ישיבות. זיי האָבן אָ ראַבינער־סעמינאַר, אָבער אויך דאָרט זיינען כמעט אַלע תּלמידים קינדער פון אָרטאָדאָקסישע עלטערן. איבער זייער רעליגיעזן מצב האָב איך געשריבן צום סוף פונם פירטן קאַפּיטל.

איך ווילּ נאָר דאָ איבערגעבן אָ טיילּ פון אָ לידלּ, וואָס די ישיבה־בחורים פלעגן זינגען פורים, אויסצואַכן די רעפאָרם־רבנים. וועט ס׳איז דער מחבר פון דעם שיר, ווייס איך ניט.

. . . דער ראַבינער, דער שגץ, דער נאַר,
וואָס זיין תורה קומט פונם סעמינאַר,
ער הייסט אויף דער תורה עובר זאַן.
שבת מעג מען פאַרן מיט דער באַן,
חזיר עסן מעג מען שוין אויך,

פּוטער־ברויט עסן מיט יויך,
שבת רייכערן, אַ גאַנצן טאָג שיכור'ן.
זייערע ווייבער טראָגן די אייגענע האָר,
וואָס מען טאָר ניט, זאָגן זיי — מען טאָר.
אוי, אוי, אַ ראַבּיי אַ גלות,
זיין תורה איז דער לוח.

צווישן די סעמינאַר־פּראָפעסאָרן זיינען געווען אַ סך גרויסע געלערטע. זע ווען זיי אין מיין לעצטן קאַפּיטל.

ג) די סטאַטוס־קוואָ־קהילות זיינען אידישלעך געזאָנען. זייערע רבנים זיינען ס׳רוב תּלמידים פון גרויסע ישיבות, צווישן זיי רבנים מובהקים און עטלעכע גדולים. אַ סך קינדער פון סטאַטוס־קוואָ־לעטערן און פון רבנים געפינען זיך אין די אונגאַרישע ישיבות. ס׳האָט זיך אויך געטראָפן, אַז קינדער פון סטאַטוס־קוואָ־רבנים זיינען אויפגענומען געווארן אין אַרטאַדאָקסישע קהילות, ווען זיי האָבן געלערנט אין בּאַרימטע ישיבות, און שפּעטער נאָך זייער חתונה וויי־טער געלערנט און זיך אָנגעשלאָסן צו די אָרטאַדאָקסן, האָבן זייערע רביים זיי מסמיך געווען (די קינדער פון רבי פּאָלאָק, ווייצענער רב, און רבי קרויס־דעברע־צינער רב).

די גרעסטע און וויכטיקסטע קהילה אין אונגאַרן, און די צווייטע גרעסטע אין אייראָפּע איז בודאָפּעסט, וועלכע באַשטייט פון דריי וויכטיקע קהילות: בודאָ (אין דייטש אויפן), אויבודאָ (אָלט־אויפן) און פּעסט (פּעשט אין אונגאַריש). זיי טראָגן היינט אין נאָמען — בודאָפּעסט (אָדער בודאָפּעשט). איך וועל זיי באַזונדער באַשרייבן — זיי האָבן אַ גרויסע אידישע פאַרגאַנגענהייט. אין דער ערשטע רייע קומט בודאָ, אויך באַוואוסט אין די אָלטע ספרים אָלס בודון, איבער־הויפט אין די צייטן, וועו די טערקן האָבן זי באַזעצט. ווי געזאָגט, איז זי אויך באַקאַנט אָלס אויפן. ס׳איז אמת, איך האָב איבער אויפן אַ סך געשריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען, איך האָב שוין געשריבן איבער אירע רבנים, איבער אירע משומדים, איבער די צוויי גרויסע מלחמות אין יאָר 1526 און 1686; דאָך איז נאָך דאָ וואָס צו שרייבן וועגן איר אויף דעם פּלאַץ.

בודאָ האָט היינט 36,000 אידן. 99 פּראָצענט פון זיי געהערן צום רעפאָרם־אידנטום. ס׳זיינען דאָרט דאָ באַרימטע אינסטיטוציעס: אַ מושב־זקנים, אַ בית־יתומים, אַ חברה־סנדקאות, אַ ביקור־חולים און אַ משכיל אל דל־חברה. די ערשטע אויפענער אידן זיינען געווען אָנטלאָפענע פון דייטשלאַנד און פון די סלאָווישע לענדער. אין יאָר 1112 זיינען שוין דאָרט געווען אידן מיט אַן אָרגאַ־ניזירטער קהילה און מיט אַן אייגענעם בית־הקברות. דאָס ווייסן מיר פונם בודאָער אַרכיוו. אין יאָר 1712 זיינען די בודאָער אידן דערשינן פאָרן קייסער צו בעטן פון אים שוץ, באַווייזנדיק, אַז זיי האָבן שוין געהאַט אַ קהילה מיט אַן אייגענעם בית־הקברות נאָך אין יאָר 1112. אין 1300 האָבן די בודאָער אידן שוין געהאַט זייער שוהל אין דער „אידן־גאַס" און זיינען געווען באַרימט אין לאַנד; און אַזוי ווי בודאָ איז אַ לאַנגע צייט געווען די הויפטשטאָט פון אונגאַרן,

זיינען ממילא די בודאָער אידן געווען די פירשפּרעכערס פאַרן אונגאַרישן אידן־טום. זייער לאַגע איז אָפט ניט געווען צופרידנשטעלנד, דאָך האָט זי זיך פאַר־בעסערט באַדייטנד אין 15טן יאָרהונדערט. דעמאָלט האָט דער ליבעראַלער קייסער מאַטיאָש בודאָער איד אָלס הויפּט פון די אונגאַרישע אידן. ער איז געווען דער אייניציקער שתדלן. ער האָט זיך צוגעהערט צו אָלע אידישע צרות, ליידן, פאַרפאָלגונגען אין גאַנץ אונגאַרן און געפּרוואוט צו מילדערן זיי. ער האָט געהאַט געוויסע רעכט און באַקומען דעם נאָמען „פּערפעקטוס". ר' מענדל איז אויך געווען דעם קייסערס פינאַנץ־מאַן און זיין פּריוואַטער ראַט־געבער אין קייסערס פּערזענלעכע געשעפטן און לאַנדס־אָנגעלעגנהייטן.

מענדל, פאַר וועמען די טירן צום קייסער זיינען שטענדיק געשטאַנען אָפן, האָט אָ סך פאַרבעסערט די אידישע לאַגע, איבערהויפּט אין בודאָ, וואו ער האָט געוואוינט.

63 יאָר האָבן די מענדלס אָנגעהאַלטן דעם וויכטיקן אָמט און געטאָן אָלץ, וואָס איז געווען אין זייער מעגלעכקייט צו העלפן אידן. מיר געפינען די נעמען: יעקב מענדל, ישראל מענדל, יעקב מענדל. זיי זיינען אָלע פאַראייביקט אין דער אידישער געשיכטע אָלס פּעאיקע און איבערגעגעבענע כלל־טוערס.

אָן אינטערעסאַנטער דאָקומענט געפינט זיך אין בודאָער לאַנדס־אַרכיוו, געשריבן אין העברעאיש — אָ קאָנטראָקט צווישן די אידן און דעם גאָווערנאָר אישטוואן באַטאָרי, פון יאָר 1520 (10טן יוני): די אידן פאַרפליכטן זיך צו צאָלן דעם מאָגנאַט באַטאָרי 400 זהובים (מעגלעך גאָלדענע דוקאַטן) יערלעך שוץ־געלט. ער דאַרף זיי שיצן פון אָלע, וועלכע ווילן זיי שלעכטס טאָן. מענדל וועט דאַרט דערמאָנט אָלס הויפּט פון די אידן — „ראש לכל היהודים באונגארן". די צוויי עדות זיינען: „דוד בן הרב אברהם ז"ל עובד עבודת הקודש בק"ק בודא" און „אהרן בן הרב גמליאל השם ינקום דמו, אב"ד בק"ק בודא השם יצילה".

ווי געזאָגט, האָט קייסער מאַטיאָש — באַרימט אָלס ליבעראַלער הערשער — פאַרבעסערט די אידישע לאַגע, אָבער באָלד נאָך זיין טויט האָט זיך די אידישע לאַגע זייער פאַרערגערט. די אידן זיינען פּלוצים געוואָרן הפקר. דער קייסער אולאָסלו, דער צווייטער, איז געווען צו שוואַך און אויך צו גלייכגילטיק צו שיצן די אידן. דאָס פאָלק האָט פּלוצים געהערט, אַז דאָס גאַנצע געלט ליגט ביי די בודאָער אידן, און האָט געוואָלט אָ חלק דערפון.

אין 1495 האָבן ווילדע כולגאַנעס באַפאָלן די אידישע גאַס און אָנגעהויבן צו פּלינדערן. ס'איז אמת, אַז דער בישאָף פון עגער האָט גלייך עגשיקט פאָליצייליט זיי צו פאַרטריבן. אָ קאַמף האָט אויסגעבראָכן צווישן די היידוקעס און די אינבראָכערס, פון וועלכע דריי זיינען געוואָרן, און ענדלעך האָבן זיי זיך געמוזט צוריקציען. דעם אָנדערן טאָג זיינען זיי אָבער וויידער איבער־געפאָלן די אידישע גאַס און אָלץ אַוועקגעראָבט. זעענדיק, וויי לייכט מען קען קומען צו פאַרמעגן אָן אַרבעט און מי, האָבן זיי געוואָלט איבערפאָלן אויך די אַנ־דערע גאַסן; אָבער דאָ האָט שוין דער קייסער געהאַנדלט שנעל: ער האָט זיי פאַרטריבן און מער ניט געלאָזט רויבן.

אין יענער צייט, אין יאָר 1499, האָט אַן אויפענער גביר דורך זיין עקשנות גורם געווען אַ גירוש אין נירנבערג. יצחק מרגליות איז געווען זיין נאָמען. ער האָט ביי זיך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן אויפן און זיך באַזעצן אין נירנבערג (דייטשלאַנד). וועג ער האָט דערציילט זיין פּלאַן די נירנבערגער אידן, אַז ער וויל זיך דאָרט באַזעצן און זיך אויך אויפבויען אַ הויז, האָבן זיי אים געזאָגט, אַז זיי זיינען דערצו ניט מסכים, וויל די גוי'אישע באַפעלקערונג קוקט קרום אויף זיי, וועג אַ פרעמדער איד באַזעצט זיך דאָרט. מילא, — האָבן די נירנבערגער אידן געטענהט, וועג אַ פאַרטריבענער איד קומט צו זיי, אַן אומגליק־לעכער נע־ונד'ניק — טוען זיי אַלץ, וואָס איז אין זייער כוח אים צו העלפן איינ־אַרדענען זיך ביי זיי, וויל ער האָט ניט וואו צו גיין, אָבער פאַר אַ איד אַ גביר, וואָס אַלע טויערן שטייען פאַר אים אָפן, איז עס אַ פאַרברעכן צו קומען קיין נירנבערג, וואו די לאָגע איז זייער אַ שלעכטע.

דער בודאַער איד האָט זיך אָבער ניט געוואָלט צוהערן צו זייערע אויפ־ריכטיקע וועלטער וועג האָט פאַרזוכט זיך אינצוקויפן מיט געלט אין יחוס ביי עטלעכע גוים וועג דאָרט צו בלייבן להכעיס די אידן. די זאַך איז ענדלעך גע־קומען צום געריכט, וועג פון דאָרט צום קייסער, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו פאַרטרייבן אַלע אידן פון נירנבערג (זע: מאָריץ שטערן, „נירנבערג אין מיטלאַלטער", זייט 90).

איך האָב שוין דערמאָנט, אַז דאָס יאָר 1526 איז געווען זייער אַ טרויעריקס אין אונגאַרן, איבערהויפּט פאַר די בודאַער אידן, צוליב דער מלחמה צווישן אונ־גאַרן וועג טערקיי. אַלע אידן פון בודאַ זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין טער־קיי וועג פון דאָרט אינגעטיילט געוואָרן וועג פאַרשידענע שטעט אין די באַלקאַן־לענדער. די ערשטע יאָרן האָבן זיי אָנגעהאַלטן זייערע מנהגים, שפּעטער אָבער האָבן זיי זיך אויסגעמישט צווישן די ספרדישע אידן, וועג פון יאָר 1585 אָן פעלט יעדע שפּור פון זיי.

עטלעכע יאָר נאָך יענער מלחמה האָט קיין איין איד זיך ניט באַווייזן אין בודאַ. ערשט אין יאָר 1538 געפינען מיר דאָרט אַ אידישן נאָמען. שפּעטער גע־פינען מיר שוין אַ סך אידן, וויל דער קייסער יאָנוש האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו שיצן די אידן, וויל „מעגלעך דער גרויסער עולם, וואָס וועט קומען אויף זיין חתונה, וועט נאָך איבערפאַלן די אידן וועג זיי באַרויבן אַדער שלאָגן אַדער באַ־ליידיקן די בודאַער אידן". דאָך האָבן זיי געלעבט מיט פּחד וועג ציטערניש. קיין גזירות וועג צרות האָבן זיי קיינמאָל ניט געפעלט. עטלעכע מאָל האָבן זיי פאַרלאָזן אויפן וועג צוריקגעקומען. ערשט וועג די טערקן האָבן באַזעצט בודאַ, זיינען די אידן שוין דאָרט פאַרבליבן וועג אָנגעהויבן זיך אינצוארדענען.

אין יענער צייט — אונטער דער טערקישער הערשאַפט — איז בודאַ אויס־געוואַקסן צום גרעסטן אידישן צענטער אין אונגאַרן וועג צו איינעם פון די גרעסטע וועג חשוב'סטע אידישע צענטערס אין איראָפּע (זע אין קאַפּיטל 1 וועג 4).

זי איז באַרימט געוואָרן מיט אירע רבנים, בעלי־בתים און צדקות, וואָס איז פון אויפן אַרויסגעגאַנגען.

דער חורבן אויפן אין יאָר 1686 האָט צום שוועריסטן געטראָפן די אידן, הונדערטער פון זיי זיינען אויסגעהרג׳עט און דערטרונקען געוואָרן. די בלי־ענדע שטאָט אויפן איז אָפגעווישט געוואָרן (זע קאַפּיטל 1). שפּעטער זיינען די אידן אין זייער אַ קלייניער צאָל צוריקגעקומען קיין בודאַ, און אויך די וויניקע האָבן קיין סך נחת ניט געהאַט: דורך פאַרשידענע סיבות זיינען אויף זיי געקומען פאַרפאָלגונגען, און שפּעטער אויך פון די קורוצן. הגם די אויפענער אידן האָבן דעם קייסער געהאָלפן אין זיין מלחמה קעגן די קורוצן, האָט זיך דאָרט דער אידישער מצב ניט פאַרבעסערט.

אין יאָר 1735 זיינען אין אויפן געווען 32 פאַמיליעס (156 נפשות), וועלכע האָבן זייער שווער געאַרבעט אויפן שטיקל ברויט, און אויך דאָס האָט מען זיי ניט פאַרגינען. די רשעים האָבן שטאַרק אַגיטירט קעגן די אידן, ביז זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט אין 1746. די גוים האָבן געפייערט דעם גירוש מיטן אויסלאָזן זייער צאָרן און כעס אויפן בית־הקברות; זיי האָבן אַוועקגעשלעפּט אַלע אידישע מצבות און שטרענג פאַרבאָטן די אידן צו קומען מיט סחורה אויף די יאָר־מאַרקן אָפּילו פון צייט צו צייט.

יאָרן זיינען דורך, און אידן האָבן געמוזט אויסמיידן אויפן, ביז צום יאָר 1783, וועו דער ליבעראַלער קייסער יאָזעף דער צווייטער האָט באַפּוילן אַלע פאַרשלאָסענע טויערן אויפצומאַכן פאַר די אידן, און דעמאָלט איז אויפן גע־צוואונגען געוואָרן אויך אירע טויערן פאַר זיי צו עפענען. די אידישע איינוואוינער־רונג קיין אויפן איז צוגעגאַנגען זייער לאַנגזאַם. זיי האָבן ניט געהאַט דעם מוט און די מעגלעכקייט אויפצונעמען אַ רב. ערשט אין יאָר 1828 האָבן זיי אויפגענומען דעם תלמיד־חכם און משכיל ר׳ משה קוניץ,[1] וועלכער האָט אין

---

[1] ר׳ משה קוניץ איז געבוירן אין אַלט־אויפן אין יאָר 1774. צו 13 יאָר איז ער אַוועק קיין פּראָג לערנען תורה ביים נודע ביהודה, און פון דאָרט קיין ברעסלוי, פון וואַנען ער איז צוריק אַהיימגעקומען, חתונה געהאַט און געוואָרן אַ סוחר, אָבער אַלץ געלערנט תורה. ער איז דער ערשטער אין אונגאַרן, וואָס האָט אויך אַריינגענומען חכמת־ישראל אין זיין פּראָגראַם; אַלע זיינע ספרים זיינען טייערע לאַנגזאַם. זיי האָבן ניט געהאַט דעם מוט און די מעגלעכקייט אויפצונעמען אַ רב. ערשט אין יאָר 1828 האָבן זיי אויפגענומען דעם תלמיד־חכם און משכיל ר׳ משה קוניץ,[1] וועלכער האָט אין

---

[1] ר׳ משה קוניץ איז געבוירן אין אַלט־אויפן אין יאָר 1774. צו 13 יאָר איז ער אַוועק קיין פּראָג לערנען תורה ביים נודע ביהודה, און פון דאָרט קיין ברעסלוי, פון וואַנען ער איז צוריק אַהיימגעקומען, חתונה געהאַט און געוואָרן אַ סוחר, אָבער אַלץ געלערנט תורה. ער איז דער ערשטער אין אונגאַרן, וואָס האָט אויך אַריינגענומען חכמת־ישראל אין זיין פּראָגראַם; אַלע זיינע ספרים זיינען טייערע לאַנגזאַם. זיי האָבן ניט געהאַט דעם מוט און די מעגלעכקייט אויפצונעמען אַ רב. ערשט אין יאָר 1828 האָבן זיי אויפגענומען דעם תלמיד־חכם און משכיל ר׳ משה קוניץ, וועלכער האָט אין

פֿאַרלויף פון 9 יאָר אָנגעהאַלטן ביי זיי די רבנישע שטעלע. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1837. נאָך אים האָבן זיי שוין מער קיין רב ניט אויפגענומען, נאָר דער פּעסטער רב ר׳ לייב שוואב האָט זיי געפֿסקנט שאָלות און דערלויבט אָנדערע רבנישע פּלֿיכטן. אין יאָר 1848 האָבן זיי זיך אויך באַטיילֿיקט אין דער רעוואָלוציע און שפּעטער דערפֿאָר טייער באַצאָלט. ענדלֿעך האָבן זיי זיך אויך אָנטוויקלֿט און האָבן פֿאַרגעסן די צרות פון די אַלֿטע צייטן.

אַ זייער וויכטיקן בריוו האָב איך געפונען אין אויפענער לאָנדס־אַרכיוו, געשריבן פון אַלֿעקס סעטשעני, גאָווערנאָר פון אונגאָרן, צו אַלֿע קאָמיטאָט־הערן פון אונגאָרן, וואו ער מאָכט זיי אויפמערקזאם אויף דער געפֿאָר פון פֿראַנקיסטן אין אונגאָרן. דער בריוו איז אַ וויכטיקער בייטראָג צו דער געשיכטע פון די פֿראַנקיסטן אין אונגאָרן.

אַזוי ווי שבתי צבי, האָט אויך יעקב פֿראַנק געפונען אין אונגאָרן חסידים, וועלכע האָבן אים אונטערגעשטיצט מיט געלֿט. ווי ווייט מיר וויסן, האָט פֿראַנק געהאָט אין אַ סך אונגאָרישע שטעט חסידים, איבערהויפּט אין סיגעט. ס׳איז נאָך דאָ אַ רויטער בריוו, וואָס פֿראַנק האָט געשריבן צו משה סיהאָטער („סיגעט״ האָט מען דעמאָלֿט גערופן „סיהאָט״), וואו ער בעט פון אים געלֿט, און משה האָט אים דאָס געשיקט.[2] די אָגענטן פון פֿראַנק האָבן זיך אין גרויסע מאָסן אָרום־

אין יאָר 1828, וען זיינע געשעפטן האָבן ניט מער געבראַכט קיין פֿרנסה, האָט פּעסט זייער איידל געהאַנדלט דורכדעם, וואָס ער איז דאָרט אויפגענומען געוואָרן אַלס דיין, און גלייך האָט אויפן נאַכגעטאָן פּעסט און אים אויפגענומען אַלס איר רב. ער איז געשטאָרבן כ״ז שבט 1837. אויף זיין מצבה האָט מען אויפגעשריבן די פֿאָלגנדע ווערטער:

„גויה מטהרה, בארץ נשארה, שכבי נוחי דומי,
עד יפתחו השמים, לכל הכתובים לחיים, ומתים יקראו קומי״.

[2] סיגעט איז געווען אַ שטאָרקע נעסט פון פֿראַנקיסטן, און ווען ניט די שנעלע האַנדלונג פונם סיגעטער רב אין יענער צייט, ר׳ הירש, וועלן וויסט, אויב ס׳וואָלט נאָך געבליבן אַ מנין אידן אין סיגעט. באַלד ווי דער רב האָט געהערט, אַז דריי בעלי־בתים, משה בן ישראל, אַנשל שלמה בן אריה און מאיר בן דוד, זיינען אָנהענגער פון יעקב פֿראַנק, האָט ער גלייך געשריבן אַן אַסיפה און זיי אַרײַנגעלייגט אין חרם. לויט ווי די דאָזיקע דריי דערציילן אין זייער שמד־בקשה, האָט עס פּאַסירט אין דער סיגעטער שוהל. „דער שמש האָט אָנגעצונדן צוועלף ליכט, און דער חזן — נאָכדעם ווי דער רב האָט אים עפּעס אַרײַנגעזאָגט אויפן אויער — האָט געבלאָזן אַן אויסגעצויגענעם יאָמערלעכן קול פונם שופר. נאָכדעם האָט דער רב געזאָגט: „איך, צבי בן משה אַברהם, רב און דיין פון דער קהילה סיגעט און מאַראָמארעש, זאָג אַרויס דעם חרם קעגן אַנשל שלמה בן אריה, משה בן ישראל, מאיר בן דוד, וויל זיי האָבן זיך, לויטן עדות־זאָגן פון שני עדים נאמנים, אַנערקענט אַלס אָנהענגער פונם פּאַלשן נביא יעקב פֿראַנק. אַזוי וי זיי האָבן זיך אַוועקגעקערט פון גאָט ותורתו, אַזוי שטויסט זיי פון זיך אַרויס דער כלל־ישראל אוֹן איז זיי מחרים, און זיי טאָרן ניט אַרײַנקומען אין מחנה־ישראל. זיי זאָלן זיין פֿאַרשאָלטן אויף עולם ועד״. דער חרם האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן אײַנדרוק אויף די פרומע מאראמארעשער אידן און אַלע האָבן זיך מתרחק געווען פון אונז״.

די דריי פֿראַנקיסטן האָבן געפֿרואווט שלעכטס צו טאָן אידן דורך אַ בלוט־בלבול, ס׳איז זיי אָבער ניט געלונגען. זיי האָבן זיך אַלע דריי געשמדט (זע: לאָנדעס אַרכיוו, אויך אין דעם ווינשאָפּטלעכן העפט „מאַדיאַר זשידוי סעמלע״, פון יאָר 1901), שפּעטער אָבער צוריק גע־ווָארן אידן, און זייערע אײַניקלעך זיינען עד היום חשוב׳ע בעלי־בתים אין סיגעט.

געדרייט אין אונגאַרן צו זוכן נפשות און זאַמלען געלט. ס׳איז געקומען אַווי ווייט, אַז די אונגאַרישע רעגירונג האָט זיך דערשראָקן פאַר דער גרויסער צאָל אַגענטן און האָט אין אַ געהיים־בריוו אויפגעפאַדערט אַלע באַאַמטע, זיי זאָלן זיך אומקוקן אויף דער סעקטע. דער בריוו איז געשריבן אין דייטש. איך גיב אים דאָ פאַר איך אין אַ אידישער איבערזעצונג:

„הויכאַדלגעבאָרענער אָבער־געשפּאַן (קאָמיטאָט הערר),

איך האָב באַקומען די ידיעה, אַז פּויליש אידן פון דער פראַנקישער כיתה דרייען זיך אַרום אין אונזער לאַנד און מאַכן פראָפּאַגאַנדע ביי די אידן, אַז דער תּלמוד האָט פאַרבאָטן צו שטיצן די רוימישע מלוכה (די קאַטויליש רעגירונג), נאָר די טערקישע. זיי ברענגען אויך געהיימע בריוו פון פראַנקן און צעטיילן זיי צווישן אידן. זיי ווייכן אויס שטעט און מערק און קלייבן אויס פאַר זייער טעטיקייט נאָר דערפער.

די זאַך פאַרדינט, מען זאָל זיך מיט איר גוט פאַראינטערעסירן, כדי עס זאָל דערפון קיין גרעסער שלעכטס ניט אַרויסקומען. איך פאַראַרדן דעריבער איצט אַלע קאָמיטאָט־הערן, און אויך אייך, איר זאָלט איבערגעבן אַלע ריכטער בסוד (איר קענט אויך דעם סוד אויסזאָגן חשוב׳ע אידן), זיי זאָלן האַלטן אַן אויג אויף אַלע פרעמדע אידן, און אויב איר וועט אַזעלכע כאַפּן, אַריינזעצן זיי אין געפענגעניש און אונז תיכף איבערשיקן זייערע פּאַפּירן.

איר קענט אויך באַשטימען אַ פרייז פאַר דעם, וואָס ווען לייגן די האָנט אויף אַזאַ פּאַרשוין. איך בעט אייך זייער דאָס אַלץ צו האַלטן בסוד און גוט אַכטונג געבן, אַז קיין אומשולדיקער זאָל ניט אַריינפאַלן אַן אַ גרינטלעכער אונטערזוכונג — דערפון וואָלט אונזער זאַך שטאַרק גע־לימטן.

דעם 25טן אויגוסט, יאָר 1786.

אייער האָכגעבאָרן ערגעבנסטער דינער,

אַלעקס פון סעטשעני.״

☆ ☆ ☆

די פראַנקיסטן האָבן זיך מייסטנס אָפּגע׳שמד׳ט און זיינען ווייטער געבליבן אַנהענגערס פון פראַנק. אַ סך האָבן איבערגעלאָזט זייערע היימען און געפאַרן קיין אָפּנבאַך, כדי צו זיין צוזאַמען מיט אים. נאָך זיין טויט זיינען זיי צוריק אַהיימגעקומען. די „פרעסבורגער צייטונג״ פון יאָר 1792 באַשרייבט פראַנקס טויט, לויט די רייד נאָך פון אַן אונגאַרישן אידן, וועלכער איז דעמאָלט צוריק־געקומען פון פראַנקס לויה און האָט עס דערציילט פאַרן רעדאַקטאָר פון דער צייטונג אין די פאָלגנדע ווערטער:

לעבן דעם מאַן, אין אַ קליין דייטש שטעטל האָט אַן אויסערגעווענלעכער הער, באַראָן פראַנק, געוואוינט. ער האָט געלעבט פירשטלעך. פון וואַנען ער געקומען געלט, קען מען היינט ניט פעסטשטעלן. א סך זאָגן, אַז ער האָט דאָס

געלט באקומען פון א געוויסער אלטער אידישער סעקטע, פון וועלכער ער איז געווען דער פירער. קרוב צו 600 אידן פון די לעגדער גאליציע, אונגארן, גריכנלאנד, האלטן זיך דארט אויף. זיין לייב־וואך איז באשטאנען פון 50 מענטשן. זיינע אנהענגער האבן אים ממש פארגעטערט. דעם חודש (דע־צעמבער), דעם 10טן, איז ער געשטארבן און זיין גוף איז צוויי טעג געלעגן אויף דער ערד, באדעקט מיט די טייערסטע קליידער. אלע זיינע אנהענגער האבן פאר אים געקניט און מחילה געבעטן. אלע קליינע קינדער פון אפנבאך האט מען אהינגעבראכט, זיי זאלן דאס גליק האבן אים צו זען טויטערהייט. נאכדעם האט מען אים געטראגן צום בית־הקברות. קודם זיינען געגאנגען הונדערטער פרויען, אלע אנגעטאן אין ווייסע קליידער; נאך זיי — די קינדער פון אפנבאך, וועלכע האבן געטראגן ליכט אדער פאקעלן; נאך זיי די מענער, און ענדלעך — 18 מע־נער, וועלכע האבן געטראגן דעם ארון. נאכן ארון זיינען נאכגעגאנגען צוויי רבנים, פראנקס טאכטער און צוויי זין. אלע האבן געווויינט. אויפן בית־הקברות האט אן אלטער רב געזאגט א תפילה. נאכדעם האט מען דעם מת ארונטערגעלאזט אין דער ערד און יעדער האט אויף אים געווארפן א לעפל ערד.

✡ ✡ ✡

אלט־אויפן (אין אונגאריש — אוי־בודא; אין די ספרים „אפען ישן", „אויבן ישן", „אלטן אויבן") איז היינט א קהילה מיט 5,000 אידן. זי ליגט האארט לעבן אויפן און איז געווען א מקום־מנוחה פאר די אפט־פארטריבענע אידן פון אויפן.

אלט־אויפן האט אויך געהאט איר בליענדע צייט. זי און פרעשבורג זיינען געווען מיט 140 יאר צוריק די צוויי וויכטיקסטע שטעט אין אונגארן, סיי בנוגע דער צאל אידן און סיי אין לומדים, שתדלנים, בעלי־צדקות און חשובים.

די אלט־אויפענער קהילה באמערקט אין איר פראטאקאל־בוך פונם 19טן דעצעמבער 1790: „די פרעשבורגער און אלט־אויפענער קהילות זיינען די שטארק־סטע אין אונגארן".

שוין אין יאר 1340 האבן דארט געוואוינט אידן. ווי לאנג און פארוואס זיי־נען זיי פון דארט אוועק — איז אונז אומבאקאנט. ר' שמחה פריידמאן דער־מאנט אין זיין ספר „השמות", זייט 114 (געדרוקט אין יאר 1657): „אלטין אובין נחרבה ואין דרים בה יהודים" — אלט־אויפן איז חרוב געווארן און ס'וואוינען ניט דארט קיין אידן. וואס ער פארשטייט אונטער „חרוב געווארן" — ווייסן מיר ניט. אלנפאלס, אין יאר 1657 זיינען שוין אין אלט־אויפן זייט לאנג קיין אידן ניט געווען.

שפורן פונם נייעם ישוב דארט געפינען מיר פון יאר 1712. אין יאר 1727 האבן שוין דארט געוואוינט 24 אידישע פאמיליעס אונטערן שוץ פון דער גרעפין זיטשי. אין יאר 1737 זיינען שוין דארט געווען 43 משפחות. מייסטנס זיינען זיי געקומען פון פרעמדע לענדער — אומגליקלעכע אנטלאפענע, וועלכע די גרעפין האט ארריינגעלאזט און זיי געשיצט.

אין יאָר 1746, ווען די קייסערין מאַריאַ טערעזאַ האָט אַלע אידן פאַר־טריבן פון אויפן, האָבן די אומגליקלעכע געהאַט אַ גאַנץ קורצן וועג ביז צו זייער רו־פּלאַץ. זיי זיינען אינגאַנצן איין גאָס געגאַנגען פון אויפן צו אַלט־אויפן. דאָרט, אין אַלט־אויפן, האָט שוין די קייסערין מער ניט געהאַט קיין שליטה, ווייל די באַוואוסטע גרעפלעכע פאַמיליע זיטשי איז געווען דער בעל־הבית איבער אַלט־אויפן. אין יאָר 1785 האָבן שוין דאָרט געווואוינט מער פון 300 אידישע פאַמיליעס, וואָס האָבן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס — לויט ווי עס שרייבן אידן פון פאַרשידענע שטעט צו זיי: „איר וואוינט דאָך האָרט לעבן אויפן, און דאָרט איז דער פּלאַץ פון די פאַרשידענע קאַנצלייען און קאַמערן" (זע מיין ספר „מקורות לקורות ישראל", זייט 18).

אַלט־אויפן האָט שוין דעמאָלט געהאַט וויכטיקע רבנים און תלמידי־חכמים, און מ׳האָט זיך שוין געווענדט צו זיי וועגן וויכטיקע אידישע פראָבלעמען (דאָרט, זייט 20).

אין יענער צייט איז אין אַלט־אויפן געבוירן געווארן מנשה יוסף עסטרייכער, דער ערשטער אידישער דאָקטאָר אין אונגארן. ער האָט באַקומען זיין דאָקטאָר־דיפּלאָם אין יאָר 1782, האָט פּראַקטיצירט אין אַלט־אויפן, זאָלאָ עגערסעג, באַלאַטון־פירעד; ער איז געווען באַליבט ביי אידן און ביי ניט־אידן. דעם גרויסן נאָמען „עיר ואם בישראל" — „די מאַמע אין ישראל" האָט אַלט־אויפן ערשט באַקומען אין יאָר 1790, וועגן זי האָט אויפגענומען אַפּס רב דעם באַוואוסטן רב און גאון ר׳ משה מינץ.[3] אַלט־אויפן האָט דעמאָלט שוין געהאַט מער פון 500 אידישע

---

[3] ר׳ משה מינץ איז געבוירן געווארן אין מינקאָוויץ. אַלס 20־יעריקער יונגערמאַן איז ער געקומען קיין בראָד, אַ שטאָט מיט לומדים און גאונים אין יענער צייט, און באַלד דאָרט באַרימט געווארן (זע איבער אים אין „נודע ביהודה", תנינא אבן העזר כ״ג). אין אונגארן איז זיין פּלאַץ געווען נאָכן חתם־סופר ביי אַלע אידישע אַנגעלעגנהייטן. ס׳איז נאָר טרויעריק, אַז אַ ער האָט אין אַלט־אויפן גאָרניט איבערגעלאָזט פון זיין גייסטיק פאַרמעגן. אפשר איז שולדיק דער פּלאַץ, אפשר האָט פּעסט געווירקט אויף אַלט־אויפן. אָבער אויך זיין ישיבה האָט ניט צוגעציגן קיין סך תלמידים. מעגלעך די מחלוקת׳ן אין זיין צייט האָבן גורם געווען, וואָס די אויפענער האָבן ניט געוואָלט הערן פון אויפנעמען זיינס אַ קינד, און אויך עטלעכע יאָר נאָך זיין טויט האָט מען דאָרט נאָר געוואָלט אַ מאַדערנעם ראָביי.

וועגן זיין מחלוקה מיט די פּעסטער רבנים, זע וויייטער ביי „פּעסט". ער האָט אויך געפירט אַ גרויסע מחלוקה מיט אַלע שכנות׳דיקע רבנים. איך וויייס ניט, וועמען ס׳איז אייגנטפאַלן און פון וועמען ס׳איז אַרויסגעקומען דער פלאַן, אָבער ס׳האָט פאַסירט, אַז עטלעכע חשוב׳ע בעלי־בתים זיינען דערשינען ביי די פירער פון קאַמיטעט און פאַרלאַנגט, מען זאָל ר׳ משה מינצן מאַכן רב־הכולל איבערן פּעסטער קאַמיטאַט. אַזאַ זאַך האָט נאָך ניט פאַסירט אין אונגארן, און קיינער האָט ניט פאַרלאַנגט פון דער רעגירונג אַזאַ אַמט, אַ חוץ אַהרן כאַריף, אַראַדער ראַביי, וועלכער שרייבט אין זיין בקשה צו דער רעגירונג, אַז אויב זי וועט אים געבן דעם טיטל און אַמט, פאַרזיכערט ער צו אַסימילירן אַלע אידן אין אונגארן אין אַ קורצער צייט. מ׳האָט דעם חתם־סופר אַנגעבאָטן דעם רב־הכולל־אַמט איבער גאַנץ אונגארן, ער האָט אים אָבער צוריקגעווייזן מיטן אויסרייד, אַז מען קען ניט וויסן, וויר עס וועט דעם אַמט איבערנעמען נאָר זיין טויט — מעגלעך, איינער וואָס איז ניט באַרעכטיקט צו אים, און עס קענען דערפון אַרויסקומען גרויסע מכשולים.

דעריבער האָט זיך יעדער געוואונדערט, פאַרוואָס די חשובים קלאַפן אין גוי׳אישע טירן

משפחות, און אַ חוץ דעם איז זי געווארן דער צענטער פאַר די אונגאַרישע אידן, וועלכע האָבן דאָרט געזוכט מליצים און שתדלנים צו די פירער פון דער רעגירונג, וואָס האָבן געהאַט זייערע קאָנצלייען אין אויפן. גרויסע וויכטיקע געסט פלעגן אָפט אַהינקומען און באַרימט־געמאַכט די שטאָט. אויך איז אין יענער צייט (יאָר 1790) אָפגעהאַלטן געווארן די ערשטע אידישע גרויסע אַסיפה אין אַלט־אויפן. דאָס האָט איר אויך צוגעגעבן כבוד און גלאַנץ. אַלט־אויפן האָט זיך געפילט פאַר דער וויכטיקסטער שטאָט אין אונגאַרן.

ר׳ משה מינץ האָט זיך באַטייליקט אין אַלע אידישע אָנגעלעגנהייטן אויך אויסער זיין שטאָט, און ווען ס׳האָט אויסגעבראָכן דער גרויסער קאָמף צווישן די ארטאָדאָקסן און רעפאָרמער אין האַמבורג, האָט ר׳ משה פאַרנומען אַ וויכטיק אָרט. זיינע בריוו זיינען אָפגעדרוקט אין דעם אָנזעעוודיקן ספר „אלה דברי הברית״ און אין „תשובות חתם־סופר״. ער איז געווען דער איינציקער אין יענער צייט, וואָס האָט געהאַט אַן איינפלוס אויף דעם רעפאָרם־ראַביי אַהרן כאַרין און אויך געווירקט, אַז כאַרין זאָל זיין היתר אויף דער רעפאָרם צוריקציען.[4]

און פאַרלאָגען אַ ניט־באַרעכטיקטע זאַך. די רעגירונג האָט זיך אויך געוואונדערט אויפן קאָמיטעט, דאָך האָט זי די דעלעגאַציע ניט אַוועקגעשיקט מיט גאַרניט, פאַרשלאָגנדיק פאַלגנדע באַדינגונגען: א) רבי מינץ זאָל זיך ניט אַריינמישן אין ניט־אידישע אָנגעלעגנהייטן; ב) ער זאָל קיינמאָל ניט אַרויסגעבן קיין פסקים אָדער תקנות אין די מקומות, וואָס ער וועט באַזונדן, אויסער מיט דער צושטימונג פון די פירער פון יענע מקומות; ג) ער זאָל קיינמאָל ניט נעמען קיין געלט פון די קהילות וואָס ער וועט באַזונדן, אפילו וען ער וועט דאָרט דערלויבדיקן וויכטיקע פּראָבלעמען און אויסגלייכן סכסוכים, — זאָל ער בלויז נעמען פאַר די ריזע־קאָסטן; ד) ער קען ניט די שטעלע איבערגעבן זיינע קינדער אָדער אַן אַנדערן רב.

ס׳זיינען בלויז עטלעכע חדשים אַריבער, און ס׳האָבן שוין אָנגעהויבן אָנצוקומען צו דער רעגירונג פּראָטעסטן און אָנקלאָגעס אויף ר׳ משה מינצן. איין קהילה באַקלאָגט זיך, אַז ר׳ משה מינץ איז צו איר געקומען אויסגלייכן סכסוכים און געפאָדערט 150 גולדן פאַר זיין טירחה. אָנדערע האָבן גע׳טענה׳ט, אַז ר׳ משה מינץ מישט זיך אַריין אין אָנגעלעגנהייטן, וואָס זיינען ניט רעליגיעזע. די רעגירונג האָט גלייך צוריקגענומען פון אים דעם רב־הכולל־טיטל און אויפגעפאָדערט אים צוריקצוקערן די 150 גולדן. די אַלט־אויפענער קהילה האָט אָבער ניט געוואָט און וויייטער געפּרואווט דורך שתדלנים צוריק צו פאַרשאַפן זייער רבי׳ן דעם טיטל, און געמאַכט פאַרשפּרעכונגען, אַז מהיום והלאה וועט ער בעסער אַכט געבן און שטרענג דורכפירן אַלע פאַרשריפטן פון דער רעגירונג. די רעגירונג האָט זיי געענטפערט, אַז זי גלויבט ניט, אַז זי האָט רעכט צו באַשטימען אַ רב, וואָס זאָל הערשן איבער אָנדערע רבנים און קהילות אָן דער צושטימונג פון די דאָזיקע קהילות מיט זייערע רבנים, וויייל ס׳זיינען דאָ עלטערע רבנים און זיי זיינען אויף זייער פלאַץ לענגער ווי מינץ, קאָן עס זיין אַ באַליידיקונג פאַר זיי. (ס׳איז אַ מוסר־השכל פאַר אונז, אידן, אַכטונג צו געבן ניט גורם צו זיין אַ חלול־השם דערמיט, וואָס זיי זאָלבן רבנים פאַר רב־הכולל׳ס דאָרט, וואו עס זיינען דאָ עלטערע רבנים פונם געזאַלבטן). על כן וועט די רעגירונג קודם פרעגן די קהילות מיט די רבנים, אויב זיי זיינען מסכים. דער רוב קהילות האָבן אָבער דערפון ניט געוואָלט הערן, און אַווי־אַרום איז גאַרניט געוואָרן פון דעם גאַנצן פּלאַן.

[4] ר׳ משה מינצ׳ס בריוו צו כאַרין (אין „חתם סופר״, חלק ששי, צ״ג) איז אַ זייער וויכטיקער דאָקומענט סיי צו דער געשיכטע פון רעפאָרם אין אונגאַרן און סיי צו דער ביאָגראַפיע פון כאַרין. מינץ פירט אין זיין בריוו אָן אינטימען געשפּרעך מיט כאַרינגן און גייט דורך מיט אים זיין גאַנצע ביאָגראַפיע און זיינע ניט־שייגע מעשים, זייט ער איז אָנגעקומען אין אַראַד.

41 יאָר איז ר׳ משה מינץ געווען רב אין אַלט־אויפן (ער איז געשטאָרבן ו׳ אלול 1831). מיט זיין טויט האָט אויך דער נר־תמיד פאַר תורה אין אַלט־אויפן זיך אָנגעהויבן צו פאַרטונקלען, ביז ער איז אינגאַנצן אויסגעלאָשן געווארן. אַלט־אויפן איז די איינציקע צווישן די גרויסע קהילות, וואָס האָט זיך ניט באַטיילט אין דעם גרויסן קאַמף קעגן רעפאָרם, און נאָך מער וואונדער — זי איז שפעטער, בשעת דער שפאַלטונג, צוגעשטאַנען צו די רעפאָרמער.

גלייך ווי ר׳ משה מינץ איז געשטאָרבן, האָבן די אַלטע חשוב׳ע בעלי־בתים געוואָלט אויפנעמען אַ רב אַ גאון, וואָס זאָל די גלאָררייכע טעג צוריקברענגען אין אַלט־אויפן. די קאַנדידאַטן פאַר דער שטעלע זיינען געווען: א) ר׳ הירש העלער, באנהאדער רב, איינער פון די גרעסטע גאונים אין זיין צייט; ב) ר׳ משה פערלס, אייזענשטאַטער רב, אויך פון די וויכטיקסטע אין זיין דור; ג) ר׳ שלמה איגר, רבי עקיבא איגר׳ס זון; ד) ר׳ משה טויבערס, סניאַטינער רב; ה) ר׳ בער אפענהיים, אייבשיצער רב, אַ למדן און משכיל; ו) ר׳ הירש חיות, זאָלקווער רב. ר׳ שלמה לייב ראַפאַפּאָרט, דעמאָלט אין לעמבערג, האָט באַוואויגן דעם פעסטער גביר און משכיל ר׳ שלמה ראָזנטאָל, ער זאָל זיך משתדל זיין פאַר חיות׳ן.[5]

דאָך זעט מען אויך, אין אַ געוויסן זינען, אַ פריינדלעכן טאָן אין דעם בריוו. ר׳ משה מינץ האָט אים אַפּילו גענעבן אַ הסכמה אויף זיין ספר „עמק השוה״; וואָס די וועלט האָט עס געהאַלטן פאַר אַן אַפּיקורסיש ספר, און האָט אים עטלעכע מאָל געשיצט קעגן זיינע שונאים, וועלכע האָבן אים געוואָלט אינגאַנצן אַסרן.

אין „כרם חמד״ (חלק ב׳, עלפטער בריוו) געפינט זיך כאַרינס בריוו, געשריבן צו ראַבי לעזר. דאָרט שילדערט ער זיין מחלוקה אין אַראַד און וועגן זיין פריינדשאַפט מיט הרב מינץ. זעלבסטפאַרשטענדלעך, גלויבן מיר ניט אַלץ, וואָס כאַרין שרייבט איבער מינצן — ער האָט דאָך דאָס אַלץ געשריבן נאָך מינצ׳ס טויט. ער שרייבט דאָרט, אַז ער איז געפרופן געווארן צום בית־דין אין אַלט־אויפן, כדי צו ענטפערן אויף די באַשולדיקונגען פון זיין קהילה, וואָס האָט אים חושד געווען אין אַפּיקורסת. וועגן ער איז אַרויס פון קהל׳ס הויז נאָך דער דין־תורה, זיינען אים יונגע קינדער באַפאַלן און אים באַוואָרפן מיט שטיינער. ער האָט געמוזט אַוועקלויפן פון דער אידישער גאַס.

ס׳איז היינט שוין מער קיין ספק ניט, אַז וועג ר׳ משה מינץ וואָלט זיך געווען אָנשליסן דעמאָלט אָן די רבנים און דיינים, וועלכע האָבן אים דווקא געוואָלט אָפּשניידן די באַרד, דאָס האָט געמיינט, אַוועקנעמען פון אים דאָס רבנות, — וואָלט עס אַ סך בעסער געווען פאַר אַראַד און פאַרן אידנטום. אפשר האָט ר׳ משה מינץ דערקענט אין כאַרינען, אַז אויב מען וועט דאָס מיט אים טאָן, וועט ער זיך שמדן און אידן פאַרשאַפן צרות.

[5] די זייער וויכטיקע קאָרעספּאָנדענץ פון שלמה לייב ראַפאַפּאָרט צו ראָזנטאָלן וועגן דעם רבנות אין אַלט־אויפן האָב איך אָפּגעדרוקט אין מיין ספר „תולדות משפחת ראָזנטל״, און וועגן דעם רבנות־קאַמף אין אַלט־אויפן האָב איך געשריבן אין מיין ספר „מקורות לקורות ישראל״. די בריוו זיינען זייער אינטערעסאַנט. ליידער, זיינען די אָריגינאַל־בריוו, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער אידישער ביבליאָטעק אין ווין, פאַרברענט געווארן. די בריוו זיינען אַ ווערטפולער בייטראָג צו דער השכלה־געשיכטע פון יענער צייט און אויך אַ טרויעריקער עדות, אַז גרויסע מענטשן קענען אַמאָל זייער קלייניגלעך האָנדלען. די צוויי וויכטיקע געלערנטע חיות און ראַפאַפּאָרט האָבן זיך איבער קלייניגלעכקייטן צעקריגט און אָנגעהאַלטן די שנאה אַ לאַנגע צייט, באַרעדנדיק איינער דעם אַנדערן. ראַפאַפּאָרט שרייבט צו ראָזנטאָלן: „גלויבט מיר, איך קען ניט וויניקער וויי ר׳ הירש חיות״ („ויאמין לי כבוד תורתו כי לא נופל אנכי

פון די זעקס קאַנדידאַטן זיינען צוליב לשון־הרע און פֿאַשקווילן עטלעכע אָפּגעפֿאַלן. דער סוף איז געווען, אַז די תורה פון ר׳ הירש העלערן האָט מכריע געווען, און הגם ער איז געווען דער עלטסטער פון זיי, איז ער דערווייל געוואָרן אַלס אַלט־אויפענער רב.

איגנטלעך האָט די וועלט געמיינט, אַז אַלט־אויפן איז נאָך אַלץ אַן „עיר ואם בישראל", און תורה איז נאָך אַלץ די בעסטע סחורה, אָבער אין אמת׳ן איז דאָס געווען דער לעצטער פלאַם פון אַ ליכט, וואָס האָלט ביים אויסגיין. ר׳ הירש העלער האָט באַקומען פיל פֿאַשקווילן און פערזענלעכע עצות, ער זאָל ניט קומען קיין אַלט־אויפן, ווייל רוב קהל ווילן אַ מאָדערנעם ראָביי. ער איז פונדעסטוועגן דאָך געפֿאָרן און, אָפּזייענדיק דאָרט עטלעכע חדשים, פלוצים געשטאָרבן.

וועגן ר׳ הירש העלערן האָב איך געדרוקט אַ גאַנץ ספר׳ל און אויך פאַר־עפנטלעכט וויכטיקע אַרטיקלען אין ד״ר ש. מילערס „אפריון". ער איז געווען אייגער פון די וויכטיקסטע אין דעם גרויסן דור. זיינע ספרים זיינען אַ זייער וויכטיקער בייטראָג צו דער רבנישער ליטעראַטור. זיין ספר „טיב גטין" אויף מסכת גטין איז זייער שטאַרק באַרימט אין דער לומדישער וועלט. ער איז גע־שטאָרבן כ״ה תשרי 1834.

✡ ✡ ✡

נאָך ר׳ הירש העלערס טויט זיינען ווייטער אָנגעקומען הויפּנס בריוו פון .בנים אָדער שתדלנים, וועלכע האָבן געוואָלט דאָס אַלט־אויפענער רבנות; איבער־הויפּט ר׳ הירש חיות, האָט געפֿרואווט דורך שתדלנים און אַליין געשריבן בריוו איבערן רבנות. אַלט אויפן האָט שוין אָבער קיין רב ניט אויפגענומען. ערשט אין 1860, נאָכדעם ווי אַלט־אויפן איז 26 יאָר געשטאָנען אַן אַ רב, האָט די שטאָט אויפגענומען ראָביי הירשן, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין האַמבורג. שפּע־טער האָבן די יונגע איבערגענומען די קהילה־פאַרוואַלטונג און אָפּגעשאפט אַ סך אידישע מנהגים. אַלט־אויפן האָט היינט אַ גרויס בית־הקברות מיט מצבות, אויף וועלכע ס׳געפינען זיך אויפשריפטן מיט טיטלען פאַר רבנים, גאונים, שתדלנים. אַלט־אויפן האָט אַ שיינע גרויסע שול מיט אַ גרויסן אַרכיוו, אַלטע דאָקומענטן, וועלכע דערציילן פון די גרויסע צייטן, ווען אַלט־אויפן און פרעש־בורג זיינען געווען די צוויי פירנדע קהילות אין אונגאַרן. אויף איינמאָל איז זי אָפּגעווישט געוואָרן און פאַרן אַרטאַדאָקסישן אידנטום פאַרלוירן געגאַנגען.

ווען איך האָב אַמאָל שפּאַצירט אין אַלט־אויפן און געלייענט די נעמען פון די געשעפטן, אייניקלעך פון גרויסע מענטשן, גרויסע נעמען אין אונזער עגשיכטע, וועמענס זיידעס זיינען געווען גאונים און כלל־טוערס, און זיי, די אייניקלעך, ווייסן ניט אַמאָל פון אַ שוהל, האָב איך דעמאָלט געפילט וואָס עס הייסט שטאַרבן עלנד.

מהרב אב״ד דזאלקווא״). ראַפֿאַפּאָרט האָט געלעבט 30 יאָר לענגער ווי חיות, און דאָך זיינען חיות׳עס ספרים און זיינע הגהות אויפן ש״ס אומשטערבלעך.

פּעסט,[6] אײנער פון די ווײכטיקסטע און גרעסטע אידישע צענטערס אין דער וועלט, די צווייטע גרעסטע אידישע שטאָט אין אײראָפּע, און אַפֿס אַן אַרגאַני־זירטע, איז זי די ערשטע אין דער וועלט. פּעסט מיט אירע 200,000 אידן, וועלכע זיינען אײנגעטיילט אין צווײ פּאַרטייען. 180,000 אידן געהערן צו דער רעפּאָרם־פּאַרטיי. זיי האָבן אַ פּירער, אַ פּרעזעס, וועלכער איז דער דעה־זאָגער איבער אַלע וויכטיקע אינסטיטוציעס, וואָס זיי האָבן אויפגעבויט, און איבער אַלע אי־נערלעכע פּראָבלעמען. די 20,000 אָרטאָדאָקסן זיינען אויך פאַרבונדן און שטיי־זן אונטער איין פּירער. דאָס איז אַ זעלטענע דערשיינונג אין אונזער אידי־שער וועלט.

פּעסט האָט שיינע בעלי־בתים, תּלמידי־חכמים, אנשי מעשה, געלערנטע, כּלל־טורע, שתדלנים, בעלי־צדקה, גומלי־חסד, גדולים, מיליאָנערן, אָרטאָדאָקסישע מי־ליאָנערן, וועלכע זיינען אַ שטאָלץ פאַרן אידנטום. זייט יאָר 1783 וואוינען אידן אין פּעסט אומאונטערגעבראָכן, אַ דאַנק דעם שטרענגן באַפעל פון קייסער יאָזעף, וועלכער האָט ניט געוואָלט וויסן פון קיין באַגרענעצונגען פאַרן אידישן פאָלק. זייער שוועד האָט פּעסט אויסגעפאָלגט זיין באַפעל,[7] זיי האָבן פאַרזוכט

---

[6] זינט ווען וואוינען אידן אין פּעסט? — ס׳איז מיר ניט געלונגען צו געפינען מקורים אין שאלות ותשובות־ספּרים אָדער אין אַרכיוון צו דער אויבנדערמאַנטער פּראַגע. ד״ר ביכלער דערמאָנט אין זיין בוך „געשיכטע פון די אידן אין פּעסט״ אַ איד מיטן נאָמען שאול, וועלכער האָט געוואוינט אין פּעסט אין יאָר 1406. אויך האָט ער געפונען אידן אין פּעסט אין יאָר 1504. איך גלויב אָבער, אַז דאָס זיינען געווען סוחרים, וועלכע האָבן נאָר באַזוכט די שטאָט צוליב געשעפטן. ס׳איז אמת, אַז אין ספר „השמות״ פון ר׳ שמחה פריידמאַן, געדרוקט אין יאָר 1657, ווערט דערמאָנט „פּאשטא״. ער שרייבט דאָרט די ריכטיקע נעמען פון שטעט, וויאַזוי זיי צוזושרייבן אין גטין. ער דערמאָנט אונגאַרישע שטעט: „גראַן, וואצין, וואַרדיין, דובריץ, פּאשטא״. ער האָט נאָר געשריבן: אויב עס וועט פאָרקומען שפּעטער, אַז אידן וועלן דאָרט וואוינען — צו שרייבן אַזוי און אַזוי, וויל אויך אין וואצין (וויצען) און דובריץ (דעב־רעצין) זיינען אין יענער צייט קיין אידן ניט געווען. ס׳איז אויך דערמאָנט אין חתם סופר, אבן העזר, ב—ל״ד, אַז ר׳ וואָלף באסקאָוויטש, דער ערשטער פּעסטער רב (זע וויטער), האָט ניט געוואָלט מסדר זיין קיין גטין אין פּעסט, וויל „די ערשטע רבנים אין פּעסט האָבן קיינ־מאָל ניט דאָרט מסדר געווען קיין גטין; מעגלעך, זיי האָבן געהאַט זייער טעם דערפאַר, און מיר וויסן עס ניט איצט״. דער חתם־סופר שרייבט דאָרט פונם ספר „השמות״, אַז עס ווערט דאָרט דערמאָנט „פּאשטא״, איז ממילא אַ סימן, אַז מ׳האָט יאָ מסדר געווען גטין. איך האָב אויבן געשריבן, אַז עס ווערט דאָרט דערמאָנט דובריץ (דעברעצין), און אידן האָבן דעמאָלט ניט געוואוינט אין דעברעצין; אַלנפאַלס, אפילו ווען מ׳האָט דאָרט יאָ מסדר געווען גטין, אַבער אידן האָבן דאָרט דאָך ניט געוואוינט.

[7] דער פּעסטער מאַגיסטראַט האָט אַרויסגעוויזן גרויס אַכזריות קעגן אידן. ער האָט ניט געלאָזט אַ אידן איבערנעכטיקן אין פּעסט, אַפילו ווען וויכטיקע מאַגנאַטן האָבן עס פון אים פאַרלאַנגט. אין יאָר 1726, ווען דער באַוואוסטער אידישער וויגער מיליאָנער אַפּענהיימער מיט פינף באַגלייטערס זיינען געקומען קיין פּעסט צום גריכישן איבער וויכטיקע געשעפטלעכע אַנגעלעגנהייטן, האָבן זיי געמוזט אין אָונט פאַרלאָזן פּעסט און גיין קיין אַלט־אויפן שלאָסן; און אַזוי וויי אין יענע צייטן איז נאָך ניט געווען קיין בריק אויפן דונאַי צוישן פּעסט און אויפן, האָבן זיי געמוזט קריכן אויפן אייז און זיינען געקומען צו סכנת־נפשות. ס׳האָבן ניט געהאָלפן די בקשות פונם העכערן גריכישן און פון געוויסע מאַגנאַטן, וועלכע זיינען געשטאַנען מיט אָפּענהיימערן אין געשעפטלעכע פאַרבינדונגען און האָבן פאַרגעוואָרפן דעם פּעסטער מא־

צו מאַכן די אידן שווערי־קייטן. ס׳איז אַבער געווען אַ קייסער־עכער באַפּעל, וועלכער האָט געמוזט אויסגעפאָלגט ווערן.

דעם 27טן מאַי 1783 זיינען די טויערן פון פּעסט געעפּנט געוואָרן. די ערשטע גליקלעכע פאַמיליעס, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין פּעסט, זיינען געווען: אַפּענהיימער, בערלינער, שפּהנשטיין, באסקאָוויטץ, לייטערסדאָרף.

אין יאָר 1787 זיינען שוין געווען אין פּעסט 14 פאַמיליעס, וועלכע האָבן אויסגעמאַכט 114 נפשות. די ערשטע צייט האָבן די אידן געליטן גענוג צרות; מ׳האָט זיי פאַרפאָלגט ביי יעדער געלעגנהייט, מ׳האָט זיי ניט געלאָזט דינגען קיין הויז אויף אַ שוהל; שפּעטער אַבער האָט זיך די אידישע לאָגע פאַרבעסערט.

קוים האָט זיך די אידישע געמיינדע אין פּעסט אַנגעהויבן צו אַנטוויקלען, איז צו אונזער וויטאָג דאָרט אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע אידישע מחלוקה, וואָס האָט פאַרשוועכט דעם אידישן כבוד און נאָמען. וועג איר בלעטערט אין לאַנדס־אַרכיוו די אַלט־פאַרוועלקטע פּאַפּירן, ווערט אייער פּנים רויט פאַר בושה און איר שעמט זיך פאַר אייערע גוי׳אישע שכנים. ס׳דאָכט זיך, אַז זיי אַלע קוקן אויף אייך און שמייכלען אויף אייערע צרות. אַ הויפן דאָקומענטן פון אין אידישער פאַרטיי באַשולדיקט די אַנדערע אידישע פאַרטיי, און די אַנדערע טוט דאָס זעלבע. נעמען פון באַוואוסטע רבנים ווערן דערמאָנט אין די פּאַפּירן, און דאָס איז אַזוי אָנגעגאַנגען במשך עטלעכע יאָר, — ביז דער רעגירונג איז פאַר־מיאוס׳ט געוואָרן דער דאָזיקער קריג, און זי האָט געהייסן ביידע פאַרטייען פאַרלאָזן די שטאָט.

די מחלוקה האָט זיך אָנגעהויבן, ווען דער באַוואוסטער גדול, ר׳ וואָלף באסקאָוויץ,[8] נאָכדעם ווי זיין הויז איז פאַרברענט געוואָרן אין אַלט־אויפן, האָט

גיסטראָס, אַז ער טייטשט ניט ריכטיק אויס דאָס געזעץ: ס׳איז ריכטיק, אַז אידן טאָרן ניט וואוינען אין פּעסט, דאָס מיינט אַ שטענדיקער אויפנאָנטהאַלט, אָבער ניט איבערגעכטיקן אַ נאָכט אָדער צוויי. זיי האָבן דאָך ניט דערלויבט זיי איבערצונעכטיקן. אָפילו די צוויי אידן, שמואל מענדל און לוי לייטערסדאָרפער, וועלכע האָבן געהאַט פון דער קייסערן מאָריאַ טערעזאַ די פּריווילעגיע צו וואוינען אומעטום וואו זיי ווילן, האָבן אויך ניט געקענט איבערשטיין אַ נאָכט אין פּעסט.

פּעסט האָט ביי יעדער געלעגנהייט שטאָלצירט, אַז זי איז אידן־פריי, און אין יאָר 1735, ווען מ׳האָט איבערגעציילט די אידן אין אונגאָרן, האָט פּעסט מיט שטאָלץ אויפגעשריבן אויפן אידישן בויגן: „דאָנקען גאָט . . . קיין שום אידן".

[8] ר׳ וואָלף איז געווען דער איידעם פונם באַוואוסטן גביר פון אַלט־אויפן, ר׳ דוד באסקאָוויץ. אין אַלט־אויפן האָט ער געפירט אַ ישיבה פון יאָר 1769 ביז 1782. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין אָסאָד אַלס רב, און פון דאָרט קיין פרוסטיץ. אין פרוסטיץ האָט אים געטראָפן אַ גזירה, וואָס די רעגירונג האָט דעמאָלט געהאַט אַרויסגעגעבן, אַז פרעמדע קענען ניט וואוינען אין מערן און אויך ניט אָנהאַלטן קיין רבנישע שטעלע, און אָפילו געבוירענע אין מערן, אויב זיי האָבן פאַרלאָזן דאָס לאַנד, האָבן זיי פאַרלוירן אַלע רעכט. אַזוי איז ער געווען געצוואונגען צוריקצוגיין קיין אַלט־אויפן און דאָרט האָט ער וויטער געפירט אַ גרויסע ישיבה. וויי געזאָגט, איז זיין הויז פאַרברענט געוואָרן. האָט ער זיך אַרײַנגעצויגן קיין פּעסט. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין באָלאָשאָי־אַרמאָט, קעלן, באנהאַרד, וואו ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1818. ר׳ וואָלף איז געווען אייניער פון די גרעסטע גאונים אין זיין צייט.

זיך אַריינגעצויגן קיין פּעסט (אין יאָר 1793). די פּעסטער אידן האָבן זיך זייער געפּרייט מיטן גאַסט — זיי וועלן דאָרט האָבן אַזאַ גרויסן רב, וועלכער וועט זיי אַ שאלה פסק׳ענען און אַכטונג געבן אויף די רעסטאָראַנען און קאַכהייזער! קוים האָט ר׳ וואלף גע׳פסק׳נט די ערשטע שאלה, איז פּלוצים דערשינען ר׳ משה מינץ פון אלט־אויפן און פראָטעסטירט, זאָגנדיק, אַז די שטאָט פּעסט געהערט צו אים און זי איז אַריינגעראָטן אין זיין רבנות, כאָטש ווען ער איז געקומען קיין אלט־אויפן, האָט נאָך פּעסט ניט געהאָט קיין קהילה. די מחלוקה איז אַרויס פון אידישן רשות און אַריין אין די גוי׳אישע קרייזן. דער חלוק־השם איז געוואָרן זייער גרויס. ענדלעך האָט די רעגירונג זיי ביידע פאַרבאָטן צו פראָקטיצירן רבנות אַדער האָבן חזקות אויפן פּעסטער רבנות.

אין צווינשנצייט איז ענדלעך געלונגען די פּעסטער אידן צו באַקומען אַ באַווילליקונג צו האָבן אַן אייגענע שוהל. זיי האָבן אין יאָר 1796 געדונגען פון באַראָן יאָזעף אַרצי זיין גרויסן הויף (הייבט איז עס קאַראַל קיר אָוט) אויף זעקס יאָר פאַר 250 גולדן און דאָרט אינגעריכט אַ שוהל און נאָך וואוינונגען פאַר אידן. צוליב דעם וואָס אין דעם גרויסן הויף האָבן געוואוינט נאָר אידן, האָט מען אים גערופן „אידישער הויף", און די שוהל — „די אַרצישע שוהל".

אַז מ׳האָט אַ שוהל, מוז מען שוין אויך האָבן אַ רב. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז פּעסט האָט אַ גרויסע צוקונפט — דאָרף מען אויפנעמען אַ פּעאיקן רב. זיי וואָלטן אפשר ניט געהאָנדלט אַזוי שנעל מיטן אויפנעמען אַ רב, ווען ניט די שרעקלעכע מעשה, וואָס האָט פאַסירט: ר׳ משה מינץ האָט געווירקט, אַז זיבן מענטשן חשובים פון פרעשבורג, פּעסט און אלט־אויפן זיינען געפאָרן קיין ווין און פאַרלאַנגט פונם קייסער ניט מער און ניט ווייניקער, נאָר ער זאל ר׳ משה מינצן אַנערקענען אלס פּעסטער רב. וועו די פּעסטער אידן האָבן זיך וועגן דעם דערוואוסט, האָבן זיי גלייך אויפגענומען ר׳ ישראל וואַרמאַנען * אלס זייער רב, און ער איז שוין דאָרט פאַרבליבן ביזן יאָר 1826, 19 טעג אין סיון, דעם טאָג וועו ער איז געשטאָרבן.

---

* וואַרמאַן איז געווען אַן אלט־אויפענער און אַ תלמיד פונם פרעשבורגער גאון מהר״ם ברבי און פון ר׳ זרח איידליץ פון פראָג. ער האָט חתונה געהאַט אין זעמפּלענער קאַמיטאַט, געווען רב אין בודרוג קערעסטור, פון וואַנען ער איז אַריבער קיין פּעסט, וואו ער איז געווען זייער באַליבט, און אויך ביים חתם־סופר (זע „אבן עזר", ב׳, קי״ח). וועו ער האָט געהאַלט מסדר זיין אַ גט אין פּעסט, האָט ער, וי דער דין איז, זיך געווענדט צו די גדולים און מיט זיי פּעסטגעשטעלט, וי אַזוי צו שרייבן דעם נאָמען (זע „חתם סופר", דאָרט). ר׳ משה מינץ האָט באַלד אויפגערודערט וועלטן צוליב דעם. היתכן? וי קען ער אַ גט שרייבן? און אין פּעסט?! דער חתם־סופר הָאָט אים אַבער געענטפערט, ער זאָל זיך ניט צום האַרצן נעמען, ווייל אַלץ איז רעכט (זע: חתם סופר, „אבן העזר", ב׳, י״ג). ר׳ משה מינץ האָט אַבער ניט אַנגענומען דעם חתם־סופרס ווערטער, „נאָר באַליידיקט און געשאָלטן די, וועלכע וועלן מסדר זיין אַ גט אין פּעסט" („הרה״ג דק״ק אוב״י קלל וחרף ונדף על רצון המסדרין"; „תומך כבוד", פראַנקפורט תר״א, דף ל״א). ר׳ ישראל וואַרמאַן איז געווען זייער חשוב אויך ביי די גוים און געהאַלפן אַנטוויקלען די פּעסטער קהילה ביז צו זיין טויט.

די פּעסטער אידישע געמיינדע איז שנעל אויסגעוואַקסן אין אַ מעכטיקער קהילה. אין 1799 זיינען שוין דאָרט געווען מער פון טויזנט אידן. אין יאָר 1835 שרייבט ר' שלמה ראַזנטאַל צו הרב שוואב, אַז פּעסט האָט שוין מער פון 2,000 בעלי־בתים (זע „הצופה לחכמת ישראל", תרצ"א, דף 178). די אידן האָבן געעפנט אין פּעסט גרויסע געשעפטן און געהאַט אין זיי אידישע און ניט־אידישע אַרויסהעלפערס. אייניקע האָבן געהאַט ביז 10 אַנגעשטעלטע.[10]

פּעסט האָט געהאַט אין יענער צייט אַ בית־דין קבוע[11] און לומדים מיט משכילים.[12] זי איז אויך געווען אַ צענטער־שטאָט פון תורה און השכלה.[13]

מיטן טויט פון ר' ישראל וואַרמאַן איז אויך אָפּגעשטאָרבן דער מאַן, וואָס האָט צוריקגעהאַלטן דעם שטראָם פּאַר רעפאָרם און אַסימילאַציע, וויל באַלד נאָך זיין טויט האָט זיך די אַרבעט צו רעפאָרמירן פּעסט באמת אָנגעהויבן. די רעפאָרמער האָבן אין דער קעניגסגאַס געעפנט אַ נייע שוהל אונטערן נאָמען „חסד נעורים" און דאָרט איינגעפירט דעם ווינער־מאַנהיימער נוסח־התפילה, דאָס הייסט, אַ סך תפילות אַרויסגעוואַרפן (זע „הצופה לחכמת ישראל", תרצ"א, דף 175). דער פּריידיקער יוסף באָק האָט פּאַר זיי יעדע וואָך געפּריידיקט און דער באַוואוסטער אָפּיקורס חזן דענהויף, וועלכער האָט אין געגנווארט פונם אַלט־אויפענער רב ר' משה מינץ אַראָפּגעוואַרפן חומשים פונם טיש, האָט פּאַר זיי געזונגען.

די פרומע פּעסטער אידן האָבן געפּאָדערט פון דער פּעסטער געמיינדע צוצוליסן די דאָזיקע שוהל. זיי האָבן אויך דורך ר' שלמה ראַזנטאַלן געשריבן צום חתם־סופר, אַז ער זאָל דורך זיינע פריינד אין ווין, איבערהויפּט דורכן גביר און

---

[10] אַ וויכטיקער אַרטיקל איבער די גרויסע געשעפטן און די אַרבעטער ביי זיי אין יענער צייט איז דערשינען אין געדענק־בוך לכבוד פּראָפעסאָר יהודה לייב בלוי. דאָרטן זיינען די נעמען פון די גרויסע אידישע געשעפטן און פון זייערע אָנגעשטעלטע אָפּגעדרוקט.

[11] זע וועגן זיי אין ראַזנטאַלס בריוו צו שוואב אין „הצופה", דף 178. זיי זיינען ניט געווען באַליבט אין פּעסט. די דיינים זיינען געווען ר' שמעון אָפּענהיים, ר' עזריאל בריל און ר' משה קוניץ. איבער ר' משה קוניץ, וועלכער איז אויך געווען אויפענער רב, זע אויבן, ביי „אויפן". ר' שמעון, דער ראש בית דין, האָט געשטאַמט פון אַ גרויסער רבנישער פאַמיליע ביז צו ר' דוד אָפּענהיים פון פּראָג, און איז געווען אַן איידעם פון ר' לייב אָפּענהיים, פריישטאַטער רב. 51 יאָר איז ער געווען דיין און ראש בית דין אין פּעסט. ער האָט מחבר געווען אַ סך ספרים. ער האָט געהאַט אַ זון למדן, ר' אַברהם חיים אָפּענהיים, דער מחבר פונם ספר „הר אבל". ער איז געשטאָרבן אין 1851. ר' עזריאל בריל איז געבוירן אין שאַרוואַר אין 1778, געהאַט אַ ישיבה און אויך אַרויסגעגעבן עטלעכע ספרים. ער איז געשטאָרבן אין 1853. איך האָב איבער זיי געשריבן אין מיין ספר „היהודים באונגאריא".

[12] די צוויי ברידער ר' אליהו און שלמה ראַזנטאַל — זע וועגן זיי אויבן. אויך אַנדערע פּערזענלעכקייטן האָבן דעמאָלט געוואוינט אין פּעסט: ר' לייב שטאַרק, דער מחבר פון „אַגודת שושנים", משה שמואל נייטאַן, אַהרן בורגהיים, וועלכער האָט געוואַנדערט אַזוש קיין וויימאַר אַנצוקוקן די דייטשע קלאַסיקער שילער און געטע, פ. וויילן און אַנדערע.

[13] זע דאָס ספר „מוסדות תבל" פון ר' דוד פריזענהויזען. ער באַשרייבט דאָרט פּעסט, ווי ער האָט די שטאָט געזען. אויך זיינען משכילים פון לעמבערג און פון אַנדערע שטעט פון גאַליציע געקומען קיין פּעסט און געווען ר' שלמה ראַזנטאַלס געסט. זע דעם לעצטן פּרק פון מיין „תולדות משפחת ראזנטאל".

קרוב־למלכות לעמיל עדלען, אויפמערקזאם מאכן די רעגירונג וועגן דער נייער רעפארם־שוהל און איבערגעבן, אז צוליב דער שוהל זיינען אויסגעבראכן קריגע־רייען און ברודער־האס, און די אייניציקע רפואה וואלט געווען די שוהל צו פאר־מאכן... זיי האבן אבער דעמאלט ניט מצליח געווען — די רעגירונג האט זיך ניט געמישט אין די שוהל־אנגעלעגנהייטן.

די רעפארם־שוהל האט פארארזאכט געגוג קאפ־ווייטאג די ראשי־קהילה אין פעסט, בנוגע א רב, וועלכן זיי האבן געפלאנט אויפצונעמען, ווייל אין דער רעפארם־שוהל „פלעגן קומען א סך קריסטן, אויך געלערנטע און גלחים, האט מען דארט געמוזט דרש׳ענען אין א קארעקטן דייטש" („שם בבית־הכנסת החדשה באשר שיבאו שמה הרבה מנוצרים גם מלומדים וכומרים צריך לסדר דרשיו בעריכת לשון שפת אשכנזי זכה צרופה וטהורה"; — ר׳ שלמה ראזנטאל אין זיין בריוו צו רבי שוואב). און ס׳איז אין יענער צייט זייער שווער געווען צו טרעפן א רב א למדן, און צו דער זעלבער צייט אן אויסגעצייכנטער מגיד, און דערצו א קארעקטער דייטשמאן. לויט ווי ר׳ שלמה ראזנטאל שרייבט צו רבי שוואב (דארט אין „הצופה"), האט דער חתם־סופר אליין אים געשריבן, ער זאל פרואון אהינצובראנגען אלס רב זיין שוואגער ר׳ שלמה איגערן, ווייל ער איז א „חכם בכל מדע וחכמה", אבער די פעסטער קהילה האט אים ניט געוואלט, ווייל ער האט געווראוינט אין וואַרשע, און זיי האבן ניט געוואלט קיין רב פון פוילן.

אלנפאלס, ס׳איז אומגלויבלעך, אז דער חתם־סופר זאל האבן געוואוסט, אז דער נייער רב וועט מוזן יעדן צווייטן חודש דאוונען אין דער רעפארם־שוהל און פריידיקן פאר די גלחים און סתם קריסטן, ווייל אפילו רבי שוואב האט זיך שטארק געוואקלט, ביז ער האט זיך אנטשלאסן אנצונעמען די שטעלע. מ׳האט אים געגוג געבעטן און אים געמאכט אלערליי צוזאגן, ביז ער האט די שטעלע אנגענומען (זע ווייטער).

ווי געזאגט, האבן די פרומע אידן נאר איין רפואה געזען קעגן די רעפארם־מער, וועלכע האבן אין צווישנצייט אויך אויפגעמאכט זייערע געשעפטן שבתים און יום־טובים (דער דיין ר׳ שמעון אפענהיים איז דעם 8טן מאי 1831 געקומען צו קה׳ס זיצונג און איבערגעגעבן די טרויעריקע בשורה, אז אידישע געשעפטן זיינען געווען אפן פסח און די שבתים פון פסח) — אויפצונעמען א פעאיקן רב, וועלכער זאל באקעמפן די רעפארם און דעם חילול־שבת, און באזיצן גרויסע פעאיקייטן אין רעדן. א סך רבנים האבן געוואלט באקומען די גרויסע וויכטיקע רבנישע שטעלע, ס׳איז אבער דערווייל געווארן רב וואַרמאַנס זון, וועלכער איז געווען רב אין ווישניץ (גאליציע). צוליב געוויסע סיבות האט ער אבער די שטעלע ניט אנגענומען. ענדלעך, נאך א סך זוכענישן אין פארהאנדלונגען,

---

[14] שוואב איז געבוירן אין 1794, געשטארבן אין 1857. ער האט געלערנט בייַ ר׳ מרדכי בנעט און דעם חתם־סופר, געווען רב אין געוויץ, פרוסניץ און פעסט. זיין געהאלט אין פעסט איז געווען טויזנט גולדן („אלף זהובים מעות כסף ק״מ [קאנווענטיאס מינצע] לשנה", און 200 גולדן פאר דירה, חוץ הכנסות (זע ראזנטאלס בריוו צו שוואבן אין „הצופה"). אין יאר 1848 בשעת דער מרידה האט שוואב געהאלטן פייערדיקע דרשות קעגן עסטרייך. שפעטער

האָט די קהילה אויפגענומען דעם פרוסניצער רב, הרב שוואב.[14] (זע אויך „הצופה" ראָזנטאָל בריוו צו שוואבן און שוואבס בריוו צו ראָזנטאָלן).

9 טעג אין שבט 1836, נאָכדעם ווי פּעסט איז 10 יאָר געשטאַנען אָן אַ רב, איז רבי שוואב דערשינען אין פּעסט און אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס כבוד, און כדי אויפצוהאַלטן דעם שלום, האָט ער איין מאָל אין חודש געהאַלטן אַ דרשה מיט דייטש אין דער מאָדערנער שוהל אין איין מאָל אין חודש געהאַלטן אַ דרשה מיט הלכה פּסוק און אַגדה אין דער גרויסער ארטאָדאָקסישער שוהל. נאָך זיין ערשטער דרשה האָט ראָזנטאָל געשריבן צום חתם־סופר, אַז שוואב איז דער בעסטער דרשן אין לאַנד.

אין די 21 יאָר האָט שוואב אין אַ געוויסן זינען צוריקגעהאַלטן דעם שטראָם פון די פּעסטער עקסטרעמע רעפאָרמער. הגם שוואב איז אינגעגאַנגען אויף פשרות, וויל די מאָדערנע שוהל, וואו ער האָט געדאַוונט, ווען ער האָט דאָרט געפריידיקט, איז דאָך געווען אַ רעפאָרם־שוהל, וואו דאָס אַלטע סידור'ל איז אַרויס־געוואָרפן געוואָרן און דאָס ווינער־מאַנהיימער סידור'ל אינגעפירט געוואָרן, און אויך די דיינים אין זיין צייט זיינען שוין געווען מער משכיל'ים, ווי למשל (ר' יודא וואַרמאַן, ר' שמואל בריל), — דאָך האָט ער פאָרהיט פון גרעסערע ענ־דערונגען און זיי געצוימט.[15]

האָבן די עסטרייכער אים געוואָלט דערשיסן; דורך אַ נס איז ער און זיין איידעם געראַטעוועט געוואָרן פון טויט. אַ דאַנק זיין טאַכטערס שתדלנות בייַ אַ ווינער פרינצעסין, האָט קייסער פראַנץ יאָזעף זיי געשענקט דאָס לעבן, נאָכדעם ווי זיי זיינען אָפּגעהאַלטן געוואָרן 3 חדשים אין תפיסה.

וועגן זיין למדנות וויסן איך ניט קיין סך. אין „חתם סופר" (אבן העזר, ב—ג"א) איז פאָר אים פאַראַן אַ תשובה איבער אַ גט, וואָס ער מיט זיין בית־דין האָבן געגעבן, באַמערקט דער חתם־סופר אויף די פיל טעותים אין די הרשאות. בנוגע זיין פאַרהעלטעניש מיטן כתב־סופר, דערציילט ד"ר לעוו אין זיין בוך „דער אידישער קאָנגרעס", זייט 200, אַז זיי זיינען געווען זייער פריינדלעכע. דאָך, אין „אגרות סופרים" שרייבט דער כתב־סופר צו ר' יעקב עטלינגער (מכתב ה'): „... פּעסט, ושם יושב רב אחד בשמו ר' ליב שוואב, אינו ממאמינים ואינו תוכו כברו". מיר וייסן, אַז אויף דער פאקשער קאָנפערענץ האָבן אים אַ סך רבנים גרויס כבוד צוגעטיילט, און ווי לעוו דערציילט (דאָרט), האָט אים אייגער פון די גרעסטע קנאים געשריבן „להודיעו אורח משפטו בעניני הדת ולהאציל מרוח קדשו עלינו". (זע אין „כוכבי יצחק", באַנד 26, זייט 43, זיין לעבנס־באַשרייבונג).

[15] אַלע זיינע יאָרן אין פּעסט האָט ער געהאַט גרויסע מלחמות מיט די עקסטרעמע רעפאָר־מער, אַנהויבנדיק אין יאָר 1840, און יעדעס יאָר זיינען זיי אַלץ שטאַרקער און געפערלעכער גע־וואָרן, וויל די אונגאַרישע קריסטלעכע פּאָליטיקער האָבן עפּנטלעך פאַרלאַנגט פון די אידן צו רעפאָרמירן זייערע מנהגים, און דעמאָלט האָבן די יונגע רעפאָרמירטע בחורים זיך אַרגאַניזירט און אָנגעהויבן צו פּאָדערן מעשים. אין יאָר 1848 איז דער רעפאָרם־לאָגער רייכער געוואָרן מיט אַ געוואַלדיקן כוח, דעם גרויסן אַראַטאָר יצחק איינהאָרן (שפּעטער דער באַוואוסטער שטאָטס־סעקרעטאָר עדע האָרן), וועלכער האָט זיך אַרייַנגעוואָרפן מיט זיין גאַנצער נשמה פאַר דער רעפאָרם־באַוועגונג. זיי זיינען אַזוי וויילד געוואָרן, אַז זיי האָבן מער ניט געוואוסט פון קיין גרענעץ און געהאַט די העזה צו וועלן איינפירן אין זייער נייער שול, וואָס זיי האָבן פאַר־לאָנגט פון דער קהילה צו בויען פאַר זיי, די פאָלגנדע תקנות: א) דער זונטאָג זאָל פאַרטרעטן דעם שבת; ב) ניט מער מצות מילה; ג) ניט מער תפילין און טלית; ד) ניט מער ימים־טובים,

נאָך הרב שוואבס טויט האָט שוין פּעסט מער ניט געזוכט אָפּילו אַזאָ רב ווי שוואַב. זיי האָבן אויפגענומען דעם באַוואוסטן רב און דאָקטאָר מייזל — אַן אומבאַקאַנטער תּלמיד־חכם און אומבאַקאַנטער משכיל, דער ראַביי פון שטעטין, וואָס זיין אייניציקע מעלה איז געווען, אַז ער האָט גוטע רעדעס געהאַלטן. ער האָט אין פּעסט געריידט יעדן שבת. אין 1867 האָבן די ראשי־קהילה געמוזט צופרידנשטעלן די יעניקע, וועלכע האָבן געפאָדערט אונגאַרישע רעדעס, און האָבן אויפגענומען דעם פּאיקן יונגן־מאַן ד"ר שמואל קאהן אָפּס אונגאַרישער רעדנער (זע קאַפּיטל 10).

אין 1867 איז ראַביי מייזל פּלוצים געשטאַרבן. די פּעסטער געמיינדע איז אין יענעם יאָר געווען זייער פאַרנומען מיט דער עמאַנציפּאַציע־פּייערונג, שפּעטער מיטן אידישן קאָנגרעס. ערשט אין 1870 האָבן זיי אויפגענומען דעם באַוואוסטן געלערנטן מאיר קייזערלינג אָפּס ראַבינער. ער האָט אָנגעהאַלטן די שטעלע ביז צו זיין טויט (יאָר 1905; זע קאַפּיטל 10). נאָך זיין טויט האָט פּעסט צוגעטיילט דעם כבוד דעם ראַבינער קאָהן און אים געקרוינט אָפּס פּעסטער אָבערראַבינער (זעלבסטפאַרשטענדלעך, נאָר פון דער רעפאָרם־געמיינדע). ער האָט אָנגעהאַלטן די שטעלע ביז צו זיין טויט (1920).

אין פּעסט זיינען געבוירן די צוויי גרויסע ציוניסטישע פירער, הערצל און נאָרדוי.

אין 1869, וועז ס'איז פאַרגעקומען די טיילונג אין אונגאַרן, זיינען די פּעסטער אידן מיט זייער ווייניק אויסנאַמען אַריבער צו דער רעפאָרם־גרופּע. די ווייניק־איבערגעבליבענע אָרטאָדאָקסן האָבן געהאַט אַ "חברה ש"ס", מיט ר' וואָלף סופר, דער באַוואוסטער מחבר פון "חליפת שמלת בנימין", אָפּס זייער רב. רבי סופר האָט מיט זיין אָראָטאָרישן כוח אַ סך געהאָלפן צו פאַרגרעסערן זיין קהילה. אויך דער באַוואוסטער גביר ר' משה פריידיגער האָט אין דעם אַ סך מיטגעהאָלפן. זיי האָבן געבעטן דעם כתב־סופר, ער זאָל רעדן מיט ראָטשילדן (פון פראַנקפורט אַם מאַין), ער זאָל זיי העלפן (זע "איגרות סופרים", זייט 49). די קהילה האָט זיך שפּעטער אָנטוויקלט און פאַרנומען אַ חשובן פּלאַץ אין פּעסט, אַ דאַנק דער גרויסער אָרבעט פון ר' חיים סופר, שפּעטער פּעסטער רב, באַוואוסט מיט זיינע ספרים שאלות ותשובות "מחנה חיים".

נאָך אים איז געקומען ר' קאָפּל רייך, וועלכער האָט אָנגעהאַלטן זיין שטעלע אין פאַרלויף פון 40 יאָר (געשטאַרבן אין 1929).

אתרוג, לולב און תּעניתים. קהל האָט זיי געענטפערט, אַז אַזוי ווי זיי האָבן זיך דערקלערט מיט זייערע תקנות פאַר כופרים און משומדים, האָט די קהילה מיט זיי מער קיין שייכות ניט.

איינהאָרן מיט זיין חברה האָבן זיך וויניק דערשראָקן פון דעם ענטפער. זיי האָבן זיך אַליין געקויפט אַ שוהל און יצחק איינהאָרן איז געוואָרן דער ראַביי. אין צווישנצייט איז אויסגעבראָכן די אונגאַרישע רעוואָלוציע, און נאָכדעם ווי די אונגאַרן זיינען געשלאָגן געוואָרן, האָבן די עסטרייכער פאַרשלאָסן די שוהל, וואָס איז זייט דעמאָלט געבליבן פאַרשלאָסן אויף אייביק. אונגאַרן האָט קיינמאָל אין די לעצטע הונדערט יאָר אַזאַ שול ניט געהאַט. איינהאָרן האָט זיך ניט געשמדט, אָבער זיינע מיטגלידער האָבן זיך אַלע געשמדט.

נאָך זיין טויט האָט מען איבערגעגעבן דעם ערך־אָמט דעם חשובֿן גאון און כּלל־טוער ר׳ אַברהם פּראַנקל, כדי ער זאָל קענען באַקומען דעם טיטל סענאַטאָר און פֿאַרטרעטן די אַרטאָדאָקסן אין מאַגנאַטן־הויז. ר׳ אַברהם פּראַנקל איז געבוירן אין דעברעצין 1859, 17 טעג אין אייר. נאָך זיין קומען קיין בודאַפּעסט, האָט ער דאָרט געעפנט אַ קלײַן באַנקהויז. שפּעטער אין יאָר 1905, איז ער אינשטימיק דערווײַלט געוואָרן אַלס פֿרעזעס פון די אַרטאָדאָקסן. ער איז געווען אַ זעלטענע פֿערזענלעכקייט, אַ גאון, אַ נכבד, אַ מוקיר רבנים. זיין הויז איז געווען דער צענטער פון תורה און אורחים. ער האָט די לעצטע יאָרן פֿאַרטרעטן די אידן אין מאַגנאַטן־הויז, ווו ער האָט מיט זיין דערשיינונג און באַנעמונג געברענגט כבוד דעם כּלל־ישׂראל. ער איז געשטאָרבן אין 1936.

✡ ✡ ✡

וועגן די עלטסטע קהילות אין אונגאַרן — שופֿרון, עסטערגום, סאמבאטהעל האָב איך אין דעם ספר שוין געשריבן. די גרעסערע קהילות אין אונגאַרן — מישקולץ, סעגעד, דעברעצין האָבן ניט קיין גרויסע פֿאַרגאַנגענהייט און האָבן ניט געשלאָגן קיין וואָרצלען אין דער אידישער געשיכטע. לעצטנס איז סעגעד באַרימט געוואָרן, ווען מ׳האָט דאָרט אַרעסטירט דעם אָבערראַבינער לעוו.

די שטעט פּאַקש,[16] באַנהארד,[17] ה־מאַד (אויך מאַדע),[18] זיינען באַרימט געוואָרן דורך זייערע רבנים, זיי זיינען אָבער אויך אַלטע קהילות — קרוב צו 250 יאָר

---

[16] פּאקש האָט געהאַט וויכטיקע רבנים, צווישן זיי ר׳ זוסמאַן סופֿר, וועלכער האָט באַרימט געמאַכט פּאקש. ער איז געווען אַ זעלטענע פֿערזענלעכקייט, מיט מידות, מעלות, גאונות און צדקות, אַ צוויג פון אַ גרויסער און חשובֿער פֿאַמיליע, וועלכע פֿאַרגעמט אַ זייער חשובֿן פּלאַץ אין דער רבנישער וועלט. ר׳ זוסמאַן איז געבוירן געוואָרן אין 1819 אין פּרעשבורג, געלערנט בײַם חתם־סופֿר, מהר״ם שיק, געווען רב אין האלאש, פּאקש (אויף זיין שווערס אָרט, הרב אונגאַר). געשטאָרבן ערב יום־כּיפּור 1902. זיינע ספֿרים אין הלכה און אין אַגדה זיינען וויי־ט און בריי־ט פֿאַרשפּרייט און באַרימט.

[17] ר׳ אליעזר דייטש האָט באַרימט געמאַכט באנהארד אין מיין צייט. זיינע שאלות ותשובות־ספֿרים און פּלפּולים זיינען פֿאַרשפּרייט געווען בײַ אַלע מוקירי תורה. און מען דאַרף ווײַסן, אַז באנהארד האָט פֿאַר די לעצטע 200 יאָר געהאַט אַ גאָנץ גרויסע ליסטע פון באַוואוסטע גאונים פֿאַר די לעצטע 200 יאָר: ר׳ זעקל שפּיץ, ר׳ וואָלף באסקאָוויץ, ר׳ הירש העלער, ר׳ יצחק משה פּערלס. אין רבי פּערלס צייט איז באנהארד אינגאַנצן אַראָפּ פונם דרך־הישר. די רעפֿאָרמער האָבן גובר געווען און מחלוקת׳ן האָבן אויסגעבראָכן בײַ יעדער געלעגנהייט. דער רב איז פון צער און שברי־לב געשטאָרבן. ערשט אין 1872 האָבן זיי אויפגענומען ר׳ משה פּאַלאַקן, אַ גדול און אַ צדיק פֿאַר זייער רב. די רעפֿאָרם־געמיינדע האָט אויך אויפגענומען איר רַאבי. שפּעטער האָבן די אָרטאָדאָקסן אויפגענומען דעם צדיק ר׳ יהודה גרינוואַלד.

[18] ר׳ מרדכי ווינקלער, אַ באַרימטע פֿערזענלעכקייט, אַ צדיק און אַ גאון, באַרימט מיט זיינע שאלות ותשובות־ספֿרים; „לבושי מרדכי״, עטלעכע חלקים.

אַלט. יונגערע פון זיי, אַבער אויך באַרימט דורך זייערע רבנים, זיינען: טאַלטשׁ־
ווא,[19] וויציצן,[20] סעמיהאל,[21] און נאַך.

רעכניץ — אַ שטאָט מיט אידן פאַר די לעצטע 400 יאָר. איר ערשטער באַוואוסטער רב איז געווען ר' יצחק פון פּרוסטיץ. מיר געפינען אים דאָרט אין 1680. שפּעטער דער לעמדן ר' אַברהם הלוי עפשטיין, פון אַ גרויסער רבנישער פאַמיליע. ער האָט קאַרעספּאַנדירט מיטן פּנים מאירות און געווען באַ־
פריינדעט מיט ר' שמשון ווערטהיימער, וועלכער האָט אין יאָר 1718 אַ גרויסע שוהל אויפגעבויט אין רעכניץ. נאָך אים איז געווען רב ר' שבתי פּרוסטיץ, דער מגיד ר' לייב און דער דיין ר' וואלף טרנא. נאָך זיי — ר' לייב סטאשאף, וועמען מ'האָט פאַרדעכטיקט אין שבתי־צבי'איזם.

דעם גרויסן נאָמען אַלס וויכטיקע שטאָט האָט רעכניץ באַקומען, ווען זי האָט אויפגענומען דעם גאון ר' אלעזר קאליר. ער האָט דאָרט באַלד געגרינדעט אַ גרויסע ישיבה, און נאָכן נודע ביהודה'ס טויט איז ער פאַרבליבן דער גרעס־
טער אין דור (זע די הקדמה צום „טעם המלך"). זיינע זייער וויכטיקע ספרים „אור חדש" האָבן אים געשטעלט צווישן די ערשטע.

נאָך אים זיינען געווען די רבנים ר' אַהרן פריישטאָט, ר' אלכסנדר מיזלעס, ר' גבריאל ענגלסמאַן, דער געלערנטער ראַבי ר' מאיר ציפּסער, ר' זרח בן מאיר קום קדיש, מחבר פון „אוצר החיים", דער מחבר און היסטאָריקער שלמה זלמן שטערן (זע קאַפּיטל 10; אין „בן חנניה", יאָרגאַנג 7 און אין רייכס „בית אל").

מאַקאָווע (אויך מאַקוי) — איבער 200 יאָר אַלט. אין יאָר 1780 האָט שוין די אידישע וועלט געקלונגען מיט איר צוליב דער גרויסער מחלוקה, וואָס איז דאָרט אויסגעבראַכן צווישן צווי רבנים אַדער צווישן צווי פאַרטייען. ר' זעליג און ר' לייביש זיינען די נעמען פון די רבנים. ר' זעליגן האָט דער נודע ביהודה געאַסר'ט צו פסק'ענען שאלות, און ווידער אַ סך האָבן ר' לייבישן ניט געוואָלט, ווייל ער איז געווען צו פרום. ר' לייביש האָט אָפּגעשאָפט דעם מנהג, וואָס האָט געהערשט אין מאַקאָווא, אַז יעדן יום־טוב האָבן בחורים מיט מיידלעך געטאַנצט, „און דאָס איז פונקט אַזוי ווי שדים זאָלן טאַנצן" (ר' וואלף באסקאָוויץ אין זיין בריוו צו די מאַקאָווער קהילה, אָפּגעדרוקט אין „הצופה", מארץ הגר). אַהרן כאַרין שרייבט אויף ר' לייבישן, אַז ער האָט אינגעפּירט אין מאַקאָווא צו לייגן צוויי פּאָר תפילין און אַלע עמי־הארצים טוען אַזוי און טוען אויס רש"י'ס תפילין נאָך קדושה („שריון קשקשים", דף י"ח).

---

[19] ר' אַברהם יצחק גליק, דער באַרימטסטער אין זיין צייט מיט מעלות, צדקות און גאונות (זע קאַפּיטל 10).

[20] ר' ישעיהו זילבערשטיין, אייגער פון די פירנדע פערזענלעכקייטן אין דער ארטאַדאָקסישער רבנישער וועלט, באַרימט געווען מיט זיין צדקות און חריפות.

[21] ר' יהודה גרינפעלד האָט פאַרנומען איינעם פון די ערשטע פלעצער אין דער רבנישער וועלט אין אונגאַרן, און אַ חוץ זיין גאונות, איז ער געווען אַ זייער סימפּאַטישע פערזענלעכקייט, באַליבט און באַערט פאַר זיינע גרויסע מידות און צניעות. געבוירן 1837 אין אוהעל, חתונה געהאַט אין חוסט, און פון דאָרט אויפגענומען געווארן קיין סעמיהאל. דאָרט געשטאַרבן אין יאָר 1907. זיין זון ר' שמעון האָט פאַרנומען זיין רבנות־שטעלע און איז אויך געווען פון די וויכטיקסטע גאונים אין אונזער צייט (זע קאַפּיטל 10).

ר׳ לייביש איז געבליבן מאקאוער רב. 46 יאר האט ער אנגעהאלטן די שטעלע. ער איז געשטארבן אין 1814.

זיין נאכפאלגער איז געווען דער גאון און חריף ר׳ שלמה זלמן אולמאן, א פאטער פון א גרויסער רבנישער דינאסטיע. קארגע 40 יאר איז ער דארט געווען רב, און זיך אנגעזעטיקט מיט צער און מחלוקת, „ווייל א סך בעלי־בתים האבן געוואלט אינפירן רעפארם־מנהגים, אבער מיט דער הילף פונם קייסער האט ער געוואונען די מלחמה" (שאלות ותשובות „יריעות שלמה"). אולמאן איז געשטארבן אין 1863. זיין נאכפאלגער איז געווען ר׳ חנוך פישער, דער פאטער פון דעם גרויסן דיכטער עמיל מאקאי. אין זיין צייט איז פארגעקומען א שפאלטונג אין מאקאווא. די ארטאדאקסן האבן אים איבערגעלאזט און געגרינדעט א זעלבסטשטענדיקע קהילה. די ארטאדאקסן האבן געהאט די פאלגנדע רבנים: ר׳ אברהם קארנפעלד, ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד און ר׳ משה פארהאנד. די רעפארמער האבן אויפגענומען ראבײ קעטשקעמעטי אלס זייער ראבײ. די מאקאווער אידן האנדלען כמעט אלע מיט ציבעלעס, וועלכע וואקסן דארט און זיינען בארימט אין גאנץ אונגארן.

קאליוו. — זי האט די זכיה ארייצוקומען צווישן די וויכטיקסטע שטעט אין דער אידיש־אונגארישער געשיכטע, ווייל דארט איז במשך פיל יארן געווען רב ר׳ איזיקל טויב, וועמען מ׳האלט פארן גרינדער פונם אונגארישן חסידות.

דאס אונגארישע חסידות איז שטארק און מעכטיק און גוט פארשפרייט אין בערן לאנד. ס׳זיינען דא גאנצע ישובים, און ס׳רוב פון עטלעכע גרויסע שטעט, וואו אלע איינוואוינער זיינען חסידים, איבערהויפט אין קארפאטן־רוסלאנד און מארמארעש, וואו גאנצע באצירקן זיינען חסידים.

פון מארמארעש פלעגט יעדעס יאר אפגיין א ספעציעלער צוג באהאנגען מיט אידישע פאנען, אויף ראש השנה קיין וויזניץ, וואו ס׳האט זיך געפונען א בארימטער רבי׳אישער הויף פון ר׳ ישראל האגער, וועלכער איז נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה אווען קיין גרויס־וואردיין. די שטעט מונקאטש, סיגעט, סאקמיר, ספינקא, קערעסטיר, זיינען שטענדיק געווען איבערפולט מיט חסידים, וועלכע פלעגן קומען אויף שבתים און ימים־טובים צו זייערע רבי׳ס. א סך אונגארישע אידן זיינען געפארן קיין גאליציע צו די רביים פון בעלז, אטיניא, קאסעוו און טשארטקאוו, און דארט פארברענגט עטלעכע גייסטיקע טעג. די אונגארישע חסידים זיינען אויפגענומען געווארן מיט אפענע הענט, ווייל זיי זיינען געווען א בעסערער טיפ חסידים, רייכערע אידן און תלמידי־חכמים.

ווער האט געשלאגן די ערשטע וואורצלען פארן חסידות אין אונגארן?

בנוגע מארמארעש, וויסן מיר, אז די קאסעווער רביים זיינען געווען די גייסטיקע שפייזערס פון מארמארעש, אבער בנוגע אונגארן, איז נאך ניט פעסטגעשטעלט געווארן. איך וויל מיך ניט באניצן מיט מעשיות, וועלכע האבן ניט

קיין יסוד; איך וויל דאָ אַנגעבן נאָר היסטאָרישע מעשיות.[22] ס׳איז פאַרשפּרייט אַ מעשה אין אונגאַרן, אַז ר׳ לייב שרה׳ס, דער באַוואוסטער תּלמיד פונם בעל־שם, איז געקומען קיין סערענטש און האָט געפונען אַ 7־יעריק אינגל, אַ יתום, פאַשען געגנז. דאָס אינגל איז אים געפעלן געוואָרן. און ער האָט אים מיט זיך מיטגענומען און אים איבערגעגעבן צום רביִן ר׳ אלימלך פון ליזענסק און צום רביִן ר׳ שמעלקא פון ניקאָלסבורג, און דאָס אינגל איז פון פוילן אַהיימגעקומען אַלס רב און רבי און געוואָרן דער באַוואוסטער קאַליווער רבי, דער גרינדער און פאַרשפּרייטער פונם חסידות אין אונגאַרן. די מעשה איז כמעט אַ היסטאָרישער פאַקט, וויל אַלע געשיכטסשרייבער, און איך בתוכם, האָבן די מעשה אַנגענומען פאַר הלכה למעשה, ביז ס׳איז געקומען מ. ווישניצער און אָפּגעדרוקט אַ ספר׳ל אונטערן נאָמען „זכרונות ר׳ דוב מבוליחאָוו״, אַ טאָגבוך פון אַ באַוואוסטן וויין־סוחר פון גאַליציע, וועלכער איז אַ סך מאָל געווען אין אונגאַרן (מיט 200 יאָר צו־ריק) און אויך באַזוכט דעם קאַליווער רבינ׳ס געבורטשטאָט און דערמאָנט אים און זיינע עלטערן. ער באַשרייבט זיין יוגנט און אויך די צייט, ווען ער איז שוין געווען רב, — און ממילא פאַלן זיך אַלע מעשיות איבער אים צונויף.

---

[22] אויך אונגאַרן האָט אַרויסגעוויזן התנגדות קעגן חסידות, דאָך ניט אַזוי שטאַרק ווי די אַנדערע לענדער. אין אונגאַרן האָט מען קיינעם ניט אַריינגעלייגט אין חרם, אויך האָבן די אונגאַרישע גאונים קיינעם ניט מחרים געווען, אַ חוץ דעם בריוו פון גאון ר׳ משולם טיסמע־ניץ, פּרעשבורגער רב (זע דובנאָוו: „תולדות החסידות״, זייט 452). ר׳ שלום גוטמאַן דער־ציילט אין ספר „תפארת בית לוי״, אַז ווען ר׳ לוי יצחק באַרדיטשעווער און ר׳ אַהרן זשיטאָ־מירער האָבן באַזוכט די אונגאַרישע שטאָט קראלע און געוואָלט זען דעם קראלער רב ר׳ מאיר יהודה (זעה), וועלכער איז געזעסן אין זיין בית־המדרש און געלערנט, האָט ער זיי ניט געוואָלט אַפילו אָנקוקן, און וען זיי האָבן מיט געוואַלד אויפגעמאַכט די טיר, איז דער רב אַרויסגע־שפרונגען דורכן פענסטער. דאָך האָבן זיי איבערגעלאָזט עטלעכע חסידים, איבערהויפט אינם דאָרף אַשוואַר, אויף וועלכע מ׳האָט געזאָגט, אַז זיי זיינען אש ואור (פייער און ליכט). אויך אין קראלע האָבן זיי איינגעפלאַנצט חסידות. איך האָב געפונען אין קראלער קהילה־בוך אַ באַשלוס אויפצונעמען אַלס רב דעם אוהעלער רבי ר׳ משה טייטלבוים. אויך געפינען זיך אין קראלע מצבות פון 1796 אונטערן טיטל „החסיד״, „בן הרב החסיד מו״ה מרדכי״.

ר׳ יודל, שניאָער רב, פרעגט דעם אונצדאָרפער גאון ר׳ יואבִן אין ספר „זבד טוב וחן טוב״, דף קמ״ט, וועגן אַן עגונה, וועלכע האָט אויפגעזוכט אַזאַ רביִן און געבעטן, ער זאָל העלפן. האָט ער געזאָגט: „וויִ אַזוי זאָל איך העלפן, וען די פיש האָבן אים שוין לאַנג אויפ־געגעסן״. ער שרייבט דאָרט: „והלכה אצל חסיד אחד הרחק נדוד לאחד מן המפורסמים המכונים בשם חסידים אשר רבים מהמוני עם סבורים שהוא נביא״.

אַ ויכטיק חסידיש געשעעניש איז פאָרגעקומען אין יענער צייט: ר׳ ברוך, דער פאָטער פונם תניא, איז געקומען קיין אונגאַרן און געוואָרן אַ מלמד אין מונקאַטש, און שפעטער אין סעלעש, און דאָרט געשטאָרבן (זיין מצבה: „איש תם וישר הרבני המ׳ ומופלג מו״ה ישראל ברוך במ׳ אברהם ז״ל נפטר ח׳ תשרי שנת תקנ״ב לפ״ק״). איך האָב אין סעלעש וועגן דעם חוקר ודורש געווען, און וויִ אַלטע חברה קדישא־לייט האָבן מיר דערציילט, איז זיין זון דער תניא געקומען (יאָרן נאָך זיין טויט) קיין סעלעש און מיט אַ מגין מענטשן אויפגעזוכט זיין פאָטערס קבר. אפשר איז דער פאָטער געווען אַ מתנגד פאָרן חסידות און צוליב דעם אַוועק פון זיין היים און געקומען קיין אונגאַרן, וואו דאָס חסידות האָט אין יענער צייט ניט געהאַט קיין באַדן.

ווי ר׳ בער באַליכאַוער דערציילט, איז ר׳ אייזיקל געווען אַ גביר׳ס אַ קינד און קיינמאָל ניט אַרויסגעפאָרן פון זיין פאָטערס הויז און מעגלעך קיינמאָל ניט געהערט פונם רבי ר׳ אלימלך און ניט געווען קיין רבי. יעדנפאַלס, לויט די קוועלן, וועלכע איך האָב אונטערזוכט, איז ער געווען אַ וויכטיקער מענטש און אַ גאָר חשוב׳ער רב. ר׳ בער שרייבט אין זיינע זכרונות, זייט 78: „איך בין אין חודש אייר תקכ״ה (1765) אַרויסגעפאָרן פון באַלעכאָוו און געקומען קיין טער־צאל, נאָענט צו פסח. אין טערצאל בין איך אינגעשטאַנען ביי ר׳ ענזל׳ן. . . . קיין גוטן וויין האָב איך דאָרטן ניט געפונען. . . . ערב פסח איז געקומען קיין טערצאל ר׳ ענזלס שוואָגער, ר׳ יחזקאל פון סערענטש. מיט אים איז מיטגע־קומען ר׳ אייזיק פון פרעשעווירסק (גאַליציע), אַ מלמד ביי ר׳ יחזקאל׳ן אין הויז, וואָס ער האָט געהאַלטן פאַר זיינע קינדער, און דער ר׳ יחזקאל האָט מיך שטאַרק געבעטן צו זיין גאַסט איבער פסח, כדי מלה צו זיין דעם צווייטן טאָג פסח זיינס אַ קינד. ר׳ ענזל׳ען און זיין וויב האָט דאָס זייער ווי געטאָן. זיי האָבן מיך געוואָלט האָבן אויף יום־טוב, דאָך האָבן זיי געמוזט מסכים זיין, איך זאָל גיין פון טערצאל קיין סערענטש, ווייל ר׳ יחזקאל׳ס וויב (די מוטער פונם קינד) איז געווען אַ שוועסטער פון שרה׳לען, ר׳ ענזלס וויב, און ר׳ יחזקאל האָט גע־פרואווט צו ברענגען אַ מוהל פון מאַדע (ה־מאַד), אָבער קיינער פון מאַדע — הגם ס׳איז אַ שטאָט מיט אַ גרויסער צאָל אידן, — האָט ניט געוואָלט איבערלאָזן זיין פאַמיליע איבער פסח; האָט ער דעריבער געמוזט קומען קיין טערצאל מיך רופן און בעטן זיין שוואָגער ר׳ ענזל און זיין וויב, זיי זאָלן דערצו מסכים זיין. . . . דעם צווייטן טאָג חול־המועד (פסח איז געווען דאָנערשטאָג און פרייטאָג), זונטאָג, זיינען געקומען אַלע שכנים פון די שטעט און דערפער — מער פון 5 מניינים חשוב׳ע פיינע אידן, — צו דער סעודה (פון יום שלישי למילה), וועלכע האָט אָנ־געהאַלטן אַ גאַנצן טאָג.

„דער ר׳ יחזקאל דער בעל־ברית, וועלכער האָט געהאַלטן דאָס דאָרף סע־רענטש אין פאַכט, איז דער פאָטער פונם רב ר׳ יצחק אייזיק, רב אין קאַליוו (דאָס האָט ר׳ בער שפּעטער צוגעשריבן, וויל דעמאָלט ביים ברית איז ר׳ אייזיקל אַלט געווען 14 יאָר), און וועט איך האָב דעמאָלט יום־טוב געהאַלטן ביי זיין פאָטער, איז ר׳ אייזיק געווען אַ יונגער שיינער בחור, שיין געזונגען מיט אַ זיס קול. דערפאַר, וועט ער איז גרויס געוואָרן, האָט ער באַקומען אַ גוטן שם צווישן די חסידים, אַזוי ווי עס שטייט אין תהילים: „שירו לה׳ שיר חדש, תהלתו בקהל חסידים״. שפּעטער האָט ער חתונה געהאַט. זיין ערשטע פרוי איז געווען זיין פעטער ר׳ ענזל כץ׳ס (פון טערצאל) טאָכטער. ער האָט אין אונגאַרן באַקומען אַ גוטן נאָמען. ער האָט פלייסיק געלערנט פוסקים, און איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב,[23] און איצט איז ער נאָך אַלץ אין קאַליוו״.

---

[23] ס׳איז בפירוש פאַרשריבן אין די קהילה־ביכער אין קאַליוו, אַז ר׳ אייזיק איז דאָרט געווען 36 יאָר רב. אין סך־הכל איז ער געווען 40 יאָר רב, ממילא האָט ער געהאַט אַ רבנות איידער ער איז אַוועק קיין קאַליוו און עס אָנגעהאַלטן 4 יאָר. ס׳איז מיר אָבער אוממעגלעך געווען פעסטצושטעלן דאָס אָרט, וואו ער איז געווען רב.

וועד ס׳איז דער מחבר פון דעם שקר, אים צו מאַכן פאַר אַ יתום ביי די 7 יאָר, וויס איך ניט; אַלפאַס, פון ר׳ בערס טאָגבוך דערוויסן מיר זיך וויכטיקע שטריכן פון זיין לעבן. אויך וועדט דאָרט דערמאָנט, אז ר׳ אייזיקל האָט געהאַט חשוב׳ע מחותנים אין קאַליוו. ר׳ אייזיקלס שוואָגער (זיין ווייבס ברודער) האָט געגומען ר׳ יהודה לייב קאַליוועדס טאָכטער פאַר אַ ווייב. אויך וועדט דאָרט דערמאָנט ר׳ יהודה לייבס ברודער, ר׳ אייזיק פון קאַליוו, מיטגליד פון אַ גרויסער און רייכער פאַמיליע אין קאַליוו. זיי האָבן זיכער אַ חלק געהאַט אין זיין אויפנאַמע.

אין קאַליוער קהילה־פנקס זיינען פאַרשריבן פאַלגנדע זאַכן: אין 1785 איז ר׳ יצחק אייזיק טויב אויפגענומען געוואָרן אלס קאַליוער רב און רב־הכולל איבערן גאַנצן קאָמיטאַט סאבולטש, פאַר 3 גולדן אַ וואָך. אין יאָר 1797 האָט ער צו קהל געשריבן דעם פאָלגנדן בריוו:

„צו די חשובים פירערס פון די קהילות אין סאבולטש.

. . . אַ סך האָב איך צו שרייבן, אָבער איך ווייס, איר זייט פאַרנומען. איך וויל אייך מסביר זיין, פאַרוואָס איך בעט אַ הוספה, ווייל די 3 גולדן אַ וואָך זיינען מיר ניט גענוג איבער אַ סך טעמים:

1) די הוצאות פאַרן הויז זיינען גרויס, ניט ווייל מיר עסן און טרינקען אַ סך, חלילה, נאָר ווייל אַלץ איז טייער;

2) איר ווייסט גוט, אז נאָך מיט 12 יאָר צוריק, ווען איך בין צו אייך געקומען, בין איך געווען אַ שוואַכער, און איצט בין איך נאָך מער ליידנד, און אויך פאַר דעם קען איך ניט באַזוכן די חשוב׳ערע אין מיין גליל (ער מיינט די בעלי־בתים אין זיינע שטעט און דערפער, וועלכע געהערן צו זיין רבנות);

3) און ווייל איך בין שוואַך, מוז איך באַלד נאָך פסח פאָרן קיין אַלט־אויפן. דאָס האָבן מיך עטלעכע דאָקטוירים געהייסן, און זיי האָבן אויך געזאָגט, אַז די רפואות דאָרט קאָסטן אַ סך, און ווער ווייסט וויפל?

4) אויך האָב איך אַ סך אַרעמע קרובים, וועלכע איך מוז העלפן. איך האָב אויך אַ שוועסטער, וואָס ס׳איז שוין צייט, זי זאָל חתונה האָבן, און איך מוז זי אַרייננעמען אין מיין הויז.

טייערע פריינד! איך שרייב קורץ, הגם איך האָב מער אייך צו שרייבן. אָבער דאָס מעגט איר וויסן, אז איך וואָלט געקענט זיין אַ רב אין אַ גרויסער שטאָט אין פוילן, נאָר איך האָב ניט געוואָלט. זיי האָבן מיך געבעטן, נאָר איך האָב ניט געוואָלט איבערלאָזן דאָס לאַנד, ווייל איך בין שוואַך. בעט איך אייך, איר זאָלט מיר מוסיף זיין אויף די שכירות.

יצחק אייזיק טויב, אב בית דין פונם סאבולטשער באַצירק״.

דאָרט איז אויך דאָ דער ענטפער פונם קאַליוער פרעזעס, יעקב פיש אידנ־ריכטער:

„אַזוי ווי מיר האָבן איינגעזען, אַז דער רב איז געוועט, און זיינע שכירות זיינען ניט געווג, זיינען מיר אים מוסיף נאָך 3 רייניש אַ וואָך, דאָס הייסט 300 גאָלד רייניש אַ יאָר, און דאָס וועט ווערן געצאָלט אין 4 טיילן, 75 רייניש אויף אַמאָל".

פון די צוגענגלעכע קוועלן איז צו שליסן, אַז ער איז געווען באַליבט ביי די חסידים, און אַ וויכטיקער אַנערקענטער גדול, אָבער בנוגע צו רבישקייט האָב איך ניט געפונען קיין רמז.[24]

דער קאַליווער האָט ניט זוכה געווען צו קינדער, וועלכע זאָלן זיין פעאיק צו פאָרנעמען זיין פּלאַץ. אַדרבה, זיין זון מאיר איז וויט אַוועק פונם פאָטערס וועג. דאָך האָט ער איבערגעלאָזן אַ גרויסן נאָמען. אויך האָט ער איבערגעלאָזט עטלעכע שירים, וועלכע ווערן געזונגען אויף אידישע שמחות מיט גרויס דביקות.

---

[24] אין ספר „שערי חיים" (פון באַוואוסטן גאון ר' חיים מאיר הכהן, זון פונם כתר כהונה), זייט 45, געפינט זיך: „כאשר נתוועדו יחד ובא חכם לגבולנו ק"ק ראצפערטה ידיד נפשי וידיד עליון גברא רבא ויקירא חסידא ופרישא, בוצינא קדישא הרב המאור הגדול המפורסם ערוגת הבושם הגאון המופלא מו"ה אייזיק טאב נ"י אב"ד דק"ק קאליב והגליל כאבולטש". אויב ער איז אַהין געפאָרן אַלס רבי אַדער איבער פאַמיליע־אַנגעלעגנהייטן, איז מיר ניט באַקאַנט, אַלנפאַלס פון יענער באַשרייבונג איז צו שליסן, אַז ער איז געווען אַ גרויסער חשוב אין אונגאַרן. ער וועלט אויך דערמאָנט אין שו"ת „משולם איגרא" און אין „חוט המשולש", זייט 39, וווּ אויך אין ר' משה טייטלבוימס בריוו צום חתם־סופר וועגן די ארץ־ישראל־געלטער, וועלכע ווערן געזאַמלט פאַר די חסידישע אידן אין ארץ־ישראל. „הרב הצדיק מקאליוו, זצ"ל" האָט אַ סך פאַר זיי געטאָן.

אין „איגרות סופרים", זייט 38, איז געדרוקט אַ בריוו פונם חתם־סופר צו ר' אייזיק קאלי־ווער אונטערן טיטל „על ראש צדיק ונשגב, חסידא ופרישא הרב המאוה"ג מו"ה אייזיק נ"י", וועלכער איז אַ שאַרפער פראָטעסט קעגן דעם קאליווער פאַר זיין אַריינמישן זיך אין אַן ענין, וואָס איז געפסק'נט געוואָרן אַ סך פריער, און ער — ניט שרייבנדיק זייַנע טענות, — האָט איג־נאָרירט דעם פסק פון גדולים, צווישן זיי דער חתם־סופר. דער חתם־סופר שרייבט דאָרט: ס'איז אמת, אַז ער האָט געהערט פון זיין תלמיד ר' גדליה ביקינער פון זייַנע שבחים און צדקות, דאָך אַן ראיות קאָן מען ניט איגנאָרירן אַ פסק פון אַ סך רבנים. אויף דעם שרייבט הרב ר' חיים אלעזר שפירא אין זיין ספר „נמוקי אורח חיים", דף נ"ז: „עס כאַפט אַן אַ ציטערניש ביים לייענען דעם בריוו און זייַנע תלמידים, צו שרייבן צום קאליווער אין אַזאַ נוסח; צום קאליווער, וואָס איז געווען אַ תלמיד פון רבי ר' שמעלקא פון ניקולסבורג, און דער סאנזער רבי האָט געזאָגט, אַז 3 מייל פון קאליוו פילט זיך די הייליקייט פון אים"... ס'איז אַ פלא אויף אַזאַ גאון וויַ דער מונקאַטשער, אַז ער האָט פאַרגעסן, אַז מיט מעשיות קען מען ניט איגנאָרירן אַ פסק־דין פונם טורי זהב און נאָך גאונים. און דער חתם־סופר שרייבט דאָרט: אויב ער האָט געפונען ראיות אַפּצופרעגן דעם פסק, זאָל ער שרייבן, אָבער מיט גאָרניט קען מען ניט איגנאָרירן אַ פסק־דין פון גאוני הדור.

דער קאליווער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1821, ד' אַדר, אַלס אַ 70־יעריקער מאַן. אויף זיין מצבה זייַנען אויפגעשריבן די פאָלגנדע וועלטער: „ויחי יצחק ויגוע בשבת קודש בעת רצון עת צאת הכוכבים ויאסף אל עמו אל מערת קברו אשר לו יום א', ד' אַדר שני, תקפ"א, לפ"ק, והיה יכול ללמוד על הדף והיה ערלעכער איד".

אפילו די חסידים, וואס רעדן קיינמאל ניט קיין אונגאריש, זינגען מיט גרויס התלהבות און מאכן א רקידה'לע ביי די שירים.

די שירים האט דער קאליווער איבערגענומען פון די פאסטוכער, וואס האבן געזונגען פאר זייערע מיידלעך, וועו זיי זיינען געווען ווייט אוועק פון זיי. דער קאליווער האט אבער די שירים איבערגעמאכט און אין זיי אויסגעדריקט דעם וויי־געשריי פון דער כנסת־ישראל צו דער שכינה. ס'זיינען אונז פארבליבן צוויי לידלעך פון אים: „דאס וואלד־לידל" און „סאל א קאקאש מאר".

דאס וואלד־לידל, וואס די פאסטעכער האבן געזונגען צו א מיידל מיטן נאמען ראזע אויפן פאלגנדן נוסח:

וואלד, וואלד, ווי גרויס ביסטו.
ראזא, ראזא, ווי וויט ביסטו!
וואלט דער וואלד ניט גרויס געווען,
וואלט דאך מיין ראזא נענטער געווען;
וואלט מען מיך פון וואלד ארויסגענומען,
וואלטן מיר זיך ביידע צוזאמענגעקומען.

דער קאליווער האט פון דעם לידעם דעם שיר געמאכט:

גלות, גלות, ווי גרויס ביסטו.
שכינה, שכינה, ווי וויט ביסטו!
וואלט דער גלות ניט גרויס געווען,
וואלט דאך די שכינה נענטער געווען;
וואלט מען מיך פון גלות ארויסגענומען,
וואלטן מיר זיך ביידע צוזאמענגעקומען.

דאס צווייטע לידל איז נאך מער באליבט אין אונגארן. די איבערזעצונג אין אידיש איז אומגעפער אזוי:

דער האן האט שוין געקרייט,
אויפגעגאנגען איז דער מארגנשטערן,
אין דעם גרינעם וואלד איז א פייגעלע דורכגעפלויגן.
אוי, ווער איז עס, דאס פייגעלע, אוי, ווער?
גרין זיינען די פליגלען, גלל זיינען די פיס.
ווארט שטיל, מיין פייגעלע, ווארט, געליבטע מיין,
אז גאט וועט וועלן, וועל איך דיין זיין.
אוי, ווען וועט דאס זיין? ווען וועט דאס זיין?
יבנה המקדש, עיר ציון תמלא, דעמאלט וועט דאס זיין.

ווי געזאגט, דער קאליווער האט ניט איבערגעלאזט קיין גייסטיקע יורשים, וועלכע זאלן וויטער טראגן זיין נאמען און די חסידישע תורה, איז דערביבער דער צענטער פון חסידות אריבער קיין אוהעל און מונקאטש, וואו די צוויי גרינדער פון די גרויסע חסידישע דינאסטיעס, טייטלבוים און שפירא, האבן געוואוינט.

ר׳ משה טייטלבוים איז געפונען פון גאליציע קיין אוהעל (זע ווייטער), און ר׳ צבי אלימלך שפירא — קיין מונקאטש. זיי האבן געהאט די זכיה איבערצולאזן קינדער, וועלכע האבן ווייטער פארשפרייט זייער תורה און זיינען פאר־בליבן גרויסע פערזענלעכקייטן אין דער חסידישער וועלט.

ר׳ צבי אלימלך איז געווען א גרויסע פערזענלעכקייט אין דער חסידישער וועלט. ער איז געווען א נאענטער קרוב צום רבי׳ן ר׳ אלימלך פון ליזענסק און מחבר פון זייער וויכטיקע ספרים אין אגדה, חסידות און הלכה. אין 1825 איז ער אויפגענומען געוואָרן (פון גאליציע) קיין מונקאטש אלס רב און אב בית דין. די ערשטע יארן איז ער געווען זייער צופרידן מיט זיין שטעלע. ער שרייבט אין די „תקנות תמכין דאורייתא״: „איך בין מיט גאטס הילף געקומען קיין מונקאטש, א שטאט, וואס האט קיין גלייכן ניט אין גאנצן לאנד מיט אירע ערלעכע אידן, וועלכע דורשטן נאך תורה און יראת שמים״. ס׳האט אבער ניט לאנג אנגע־האלטן דער שלום. דער סוף איז געווען, אז נאכדעם ווי ער איז דארטן געווען פיר יאר, האט ער עמוזט פארלאזן די שטאט און גיין קיין דינוב. דערפאר אבער האבן זיינע קינדער מער מזל געהאט: ר׳ שלמה שפירא און זיין זון ר׳ צבי הירש שפירא, און ר׳ חיים אלעזר שפירא, ר׳ צבי הירשס זון, זיינען געווען זייער גע־ערט און געשעצט אין גאנץ אונגארן, און א חוץ זייער גאונות און די זייער וויכ־טיקע ספרים פון די לעצטע צוויי, וועלכע זיינען זייער פארשפרייט געוואָרן אין דער לומדישער וועלט, האבן זיי אויך צו זיך צוגעצויגן טויזנטער חסידים, צווישן זיי רבנים גדולים און לומדים. זייער השפעה אין אונגארן איז געווען א געוואל־דיקע (זע ווייטער: מונקאטש). דער מונקאטשער האט ניט איבערגעלאזן קיין זין, נאר אן איין־איינציקע טאכטער, וועלכע האט חתונה געהאט צו ר׳ ברוך ראבינאוויטש, וועלכער האט איבערגענומען דאס מונקאטשער רבנות, און אין יאר 1944 זיך געראטעוועט פון די מענטשן־פרעסערס און אנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

אוהעל. — א שטאט מיט א רייכער אידישער פארגאנגענהייט און א וויכטיקע געגנווארט. דריי קהילות זיינען דא אין אוהעל: 1) אן ארטאדאקסישע קהילה מיט א רב; 2) א ספרדיש־חסידיש־ארטאדאקסישע שוהל מיט א רב; 3) א סטא־טוס־קוא־געמיינדע מיט א ראבי, עטלעכע דיינים, צוויי ישיבות און א אידישע באפעלקערונג פון פינף טויזנט.

אין אוהעל וואוינען אידן זינט 1630. ערשט אין יאר 1772 געפינען מיר א רב אין אוהעל. ס׳איז דעמאלט דורכגעפארן דורך זייער שטאט א רב, איז ער פון זיי אויפגעהאלטן געוואָרן צו מאכן פאר זיי תקנות, און איז שוין פארבליבן אלס זייער רב, און איז אין יענעם יאר געשטארבן (זע זיינע תקנות פאר דער חברה קדישא אין „הצופה לחכמת ישראל״ פון ד״ר ישראל גאלדבערגער).

נאך אים איז געווען ר׳ שמואל שמעיה ווייל אוהעלער רב. ער איז אויך געווען דער משגיח איבער די נייע שולעס, וועלכע זיינען איינגעפירט געוואָרן אויפן באפעל פונם קייסער יאזף. דער קייסער האט דעמאלט איינגע־טיילט אונגארן אין פיר חלקים. איבערן קאשויער באצירק איז געווען דער אויפזעער דער גרויסער אונגארישער שטאטסמאן פראנץ קאזינצי, וועלכער איז

געווען אַ אידן־פריינד. נאָך אים איז געווען רב ר׳ הירש מייזלס, וועלכער איז פון דאָרט באַרופן געוואָרן קיין מאַטערסדאָרף אויפן חתם־סופר׳ס פלאַץ, וועו דער לעצטער איז אייגעלאַדן געוואָרן קיין פרעשבורג. נאָך זיי איז אויפגענומען געוואָרן ר׳ פנחס פון האמאנא אלס אוהעלער רב. ער האָט אַלע זיינע יאָרן גע־ליטן צרות און פאַרפאָלגונגען. אין האמאנא איז קיין קעגן אים אויסגעבראָכן אַ מחלוקה איבער אַ גט, וואָס ער האָט געגעבן, און גדולים האָבן דעם גט געפסלט. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין טערעבעש און פון דאָרט קיין אוהעל. אין אוהעל האָט אים דער לערער מרדכי גרינפעלד פאַרביטערט זיין לעבן. ער האָט פאַר די פריצים און פאַר די פירערס פון אוהעל דערציילט, אַז דער רב איז אַ שיכור, ביז וואַנען דער רב האָט געזאָגן, אַז די מחלוקה ברעכט זיין געזונט, און האָט באַשלאָסן אַוועקצוגיין. זיין איידעם איז דער באַוואוסטער נדבן ר׳ מרדכי קעסטנ־בוים, וועלכער האָט אין יענער צייט איבערגעלאָזט 100,000 גולדן פאַר אַ שול, וועלכע איז באַרימט פון 1818 ביז איצט. דער באַוואוסטער רעוואָלוציאָנער מ. הילפערן איז געווען אייגער פון די לערערס.

אין 1808 האָט אוהעל אויפגענומען דעם באַוואוסטן ר׳ משה טייטלבוים אלס איר רב. ר׳ משה איז געבוירן אין פרעמישלא (גאַליציע) אין 1759. נאָך אלס קינד האָט ער אַרויסגעוויזן גרויסע פעאיקייטן. צו 13 יאָר האָט ער חתונה געהאַט. אין 1785 איז ער געוואָרן שינאַווער רב. אין זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען אַ מתנגד, שפעטער איז ער געוואָרן אַ גרויסער אַנהענגער פונם לובלינער רבי, און נאָכדעם אַליין אַ רבי. אין אוהעל [25] איז ער באַרימט געוואָרן סיי אלס גדול און סיי אלס רבי. ער איז געווען דער ערשטער אין אונגאַרן צו געבן קמיעות. [26] לויט

---

[25] אין אוהעל איז אין יענער צייט געשטאַרבן ר׳ אלכסנדר סענדער, ר׳ אייזיקל קאַמאַרנס פאַטער. ר׳ אייזיקל שרייבט אין זיין חומש היכל הברכה, פרשת שלח: „מיין פאַטער איז גע־שטאַרבן מוצאי שבת, און אַ שעה פאַר זיין טויט האָט ער נאָך געזאָגט תורה פאַר זיינע חסידים". ער איז געשטאַרבן 1818, כ״א אב. ר׳ אייזיקל קאַמאַרנער שרייבט אויך אין זיין חומש פרשת מטות: „אין מיינע יונגע יאָרן, וועו איך בין אַלט געווען 28 יאָר, בין איך געווען אין אונגאַרן אין דאָרט באַגעגנט צדיקים, אייגעם ר׳ מענדל דעם קאליווערס אַ תלמיד, און ר׳ וואָלפן. זיי האָבן אויסגוויניק געקענט אַלע כתבים פונם אר״י ז״ל".

[26] אַ דיין פון אוהעל, וועלכער איז געזעסן מיט ר׳ משה טייטלבוימען כמעט יעדן טאָג ביי דין־תורה׳ס און אויף וועמען ר׳ משה טייטלבוים זאָגט עדות, אַז ער איז אַ למדן, און נאָך און נאָך. דער דיין ר׳ דוד פריזענהויזען (זעה) שרייבט אין זיין ספר „מוסדות תבל" (געדרוקט אין 1820) איבער די קמיעות פון ר׳ משה טייטלבוימען, און אויך וואָס ר׳ מרדכי בנעט האָט געזאָגט איבער די קמיעות, הגם בנוגע צו ר׳ משה טייטלבוימען איז ער מודה, אַז ער האָט געהאַט גרויסע פעאיקייטן. אויך ווערן דערמאָנט די קמיעות אין „חתם סופר" (חושן משפט ד׳): „אַ קראַנקער (אַ חולי־נופל) האָט זיך משדך געווען מיט אַ גנידס אַ טאַכטער, הגם ער האָט געוואוסט, אַז ער איז קראַנק. ער האָט אַבער געמיינט, אַז מיט אַ קמיע פונם אוהעלער גאון וועט ער געזונט ווערן. זיין האָפענונג איז אַבער ניט מקוים געוואָרן, וויל ער איז ניט גע־היילט געוואָרן".

ר׳ משה טייטלבוים איז געווען באַפריינדעט מיטן חתם־סופר. עטלעכע תשובות צו אים אין „חתם סופר" באַשטעטיקן, אַז ער איז געווען באַרימט אויך צווישן די אַשכנזים און גע־שעצט ביי זיי, הגם ר׳ שלמה ראַנטאַל שרייבט אין „תומך כבוד", אַז „דאָרט איז נאָר אַ כיתה פון שיכורים".

ווי עס שטייט אין „מוסדות תבל", האָט ער געהאָט 60 קליינע קעסטעלעך מיט פאַרשידענע קמיעות פאַר פאַרשידענע קראַנקהייטן. ער האָט אויך געהאָט אַ סך געגנער, און די רעגירונג האָט אַמאָל פאַראַרדנט אַן אונטערזוכונג קעגן אים,[27] איבער די קמיעות, וואָס ער האָט געגעבן אידישע סאָלדאַטן, אַדער די, וואָס האָבן ניט געוואָלט גיין צום מיליטער־דינסט. דעמאָלט האָט די קהילה אים פאַרבאָטן צו געבן קמיעות און געהייסן אים ניט פירן זיך ווי אַ רבי. אין 1841 איז ער געשטאָרבן, און זיין איניקל, דער פּעאיקער גאון און דרשן ר' יקותיאל יהודה טייטל־בוים, איז אויפגענומען געוואָרן אָלס אוהעלער רב, אָבער דווקא אויף די פאָלגנדע באַדינגונגען: 1) ער זאָל קיינמאָל ניט דאָוונען מוסף פאַרן עמוד; 2) ניט נעמען קיין קוויטלעך (ווי די רביים טוען); 3) קיינמאָל ניט געבן קיין קמיעות, ניט אומזיסט, און אָוודאי ניט פאַר געלט; 4) קיינעם ניט באַיידיקן אַדער, חלילה, שעלטן אין מיטן דער דרשה; 5) ניט דרש׳ענען לענגער ווי אַ שעה און אַ האַלב.

דער רב האָט ניט אויסגעפאָלגט די פאַדערונגען פון זיין קהילה, איז ממילא אויסגעבראָכן אַ גרויסע מחלוקה. ר' יקותיאל יהודה איז געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן אוהעל, און די שטאָט איז פאַרלוירן געגאַנגען פאַרן חסידות.[28]

ס׳האָט זייער אָפט פאַסירט, אַז אונגאַרישע אידן זיינען געפאָרן קיין פּוילן, גאַליציע, צו די רביים. דער חתם־סופר[29] דערמאָנט אַזאָ פאַל. ס׳האָט אויך פאַ־

---

[27] זע: „מאַדיאַר זשידוי סעמלע", יאָר 1912, ד״ר משה ריכטמאַנס אַרטיקל.

[28] ר' משה טייטלבוים איז געווען איבער 30 יאָר רב אין אוהעל, און זיין שיטה האָט ניט געשלאָגן קיין וואורצלען אין אוהעל. עס האָט אָפּילו דעמאָלט אויסגעזען, אַז אונגאַרן איז ניט דאָס אָרט פאַר חסידות. מונקאַטש האָט פאַריאָגט איר רבי׳ן, אוהעל האָט ניט קיין געפיל פאַר ר' משה טייטלבוימס תורה. ר' משה טייטלבוימס איינציקער זון און זיין פעאיק איניקל האָבן פאַרלאָזן אונגאַרן; ס׳איז נאָר פאַרבליבן מאַראמאָרעש מיטן קאָסעווער רבי׳ן.

ס׳איז אמת, ר' משה טייטלבוים האָט געפּרואווט אין 1834 צו שיקן זיין זון קיין סיגעט און דאָרט איינפלאַנצן חסידות, ס׳האָט אָבער אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע מחלוקה צווישן די קאָסעווער חסידים און ר' אלעזר ניסן טייטלבוים, דעם סיגעטער רב׳ס חסידים, איבער אַ שוחט אין קרעטשיניוי. ר' אלעזר ניסן האָט געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט. ערשט אין יאָר 1858 האָט סיגעט אויפגענומען ר' יקותיאל יהודה טייטלבוימען, און זינט דעמאָלט איז סיגעט אַ חסידישע פעסטונג פאַר די טייטלבוימס.

אונגאַרן האָט שפּעטער געהאַט עטלעכע רביים, ס׳רוב פון זיי האָבן זיך אַליין, אָן יחוס, אַרויפגעאַרבעט צו דער העכסטער מדרגה. זיי זיינען: ר' הערשעלע ליסקאר, ר' יוסף מאיר וויים, ספּינקער רב, ר' פייש טאשער, ר' מרדכי נאַדבורגער, ר' אַשר אַנשיל יונגרייז, דער טשענ־גערער, ר' מענדעלע דעשער, ר' ישעיה׳לע קערעסטורער. אַ סך פון זיי האָבן זוכה געוואָן, אַז זייערע קינדער פאַרנעמען ביז היינט רבי׳אישע פאָזיציעס.

[29] אין „אבן העזר" א—פ״ט וערט דערציילט וועגן איינעם ר' יוסף, ר' שמואל קוש־ניצערס איידעם, וועלכער האָט ניט געקענט רעדן אונגאַריש, און פון וועמען מען האָט צוגע־נומען די אַרענדע. האָבן אים אידן געראָטן, ער זאָל פאַרן קיין רימאַנאָוו צום „הרב החסיד מו״ה מענדל", און ער, דער רימאַנאָווער רבי, האָט אים געהייסן פאַרן קיין פּעסט צו רעדן מיט דער פּריצה פּערזענלעך, און אַזוי האָט ער געטאָן. אָבער וען ער איז אַ גליקלעכער אַהיימגעפאָרן פון פּעסט, איז אים באַפאַלן אַ מערדער אַרעסטירט און אים געפּלאָגט מיט פאַרשידענע שטראָפן, ביז ער האָט זיך מודה געוועזן אין מאָרד, און מען האָט אים ג׳ע׳הרג׳עט.

סירט, אַז די גרויסע רבֿים זיינען געקומען קיין אונגאַרן צו די חסידים, אַדער מאַכן חסידים. אײנער ר׳ מיכאל קורימער, אַן אײניקל פונם רבי ר׳ זוסיא (דעם רבי ר׳ אלימלך ליזענסקערס ברודער) האָט זיך באַזעצט אין אונגאַרן.[30]

נאָכדעם ווי ר׳ יקותיאל יהודה טײטלבוים האָט פאַרלאָזן אוהעל, איז די שטאָט געשטאַנען עטלעכע יאָר אָן אַ רב. ס׳איז דער קהילה שווער געווען צו געפינען אַ רב, ווײַל זאַל געפעלן אַלע פאַרטײַען. ענדלעך נאָך יאָרן זוכן האָבן זיי געפונען דעם באַרימטן מלבי״ם. דער מלבי״ם האָט קודם אַנגענומען די שטעלע, שפּעטער אָבער האָט זיין שטאָט קעמפּען אים ניט געלאָזט אַוועקגיין (זע זיין בריוו צו דער אוהעלער קהילה אין דער הקדמה צום „כרמל״); ער אַנטשולדיקט זיך פאַר אוהעל. דעמאָלט האָט אוהעל אויפגענומען איינעם פון די וויכטיקסטע גדולים אין זיין צייט, ר׳ ירמיה לעוו (אַ זון פונם שערי תורה און ר׳ אלעזר רוקח׳ס אַן אײניקל), וועלכער איז דאָרט געווען רב צוואַנציק יאָר, און נאָך זיין טויט איז זיין זון ר׳ אלעזר אויפגענומען געוואָרן אלס רב. אין זיין צייט האָבן זיך די חסידים־ארטאַדאָקסן אָפּגעטיילט און געגרינדעט אַ זעלבסטשטענדיקע ארטאַדאָקסישע קהילה, וווּ ר׳ אלעזר לעוו האָט קודם זיך זייער שווער אַנטשלאָסן אַנצושליסן זיך צו די ארטאַדאָקסן און געוואָלט בלייבן סטאַטוס־קוואָ, האָבן די פרומע עלעמענטן אַנגעפרעגט דעם מהר״ם שיק און נאָך גדולים (זע מהר״ם שיק, „יורה דעה״, י״ד־ט״ז), און זיי האָבן געהייסן גלייך זיך אַנשליסן צו די ארטאַדאָקסן. זיי האָבן אויך אויפגענומען אלס רב ר׳ משה יוסף טײטלבוים (ר׳ משה טײטלבוימס אָן אײניקל). ר׳ אלעזר לעוו האָט געשטאָרבן יענע שוחטים. ערשט אין 1887 האָט ר׳ אלעזר לעוו גוטגעמאַכט זיין טעות און זיך אַנגעשלאָסן צו די ארטאַדאָקסן, אָבער ניט אַלע אידן פון אוהעל האָבן אים נאָכגעפאָלגט, אַ סך זיינען פאַרבליבן סטאַטוס־קוואָ און אויפגענומען ר׳ קלמן וווייסן אלס רב. שפּעטער האָבן זיי געהאַט דעם היסטאָריקער ד״ר ישראל גאָלדבערגער אלס רבֿיי, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין טאטא.

נאָך ר׳ אלעזר לעוו האָבן די ארטאַדאָקסן אויפגענומען ר׳ יואל פעלנערן, בעלעדער רב, אלס זייער רב. ר׳ יואל איז געווען אַ מיטגליד פון אַ גרויסער חשוב׳ער רבנישער משפּחה און אַליין געווען איינער פון די וויכטיקסטע גאונים אין אונגאַרן. ער איז אויך געווען אַ גרויסער עסקן בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער האָט דורכגעזעצט אַ כשר׳ע קיך פאַר די סאָלדאַטן. ער איז אויך געווען אַ גרויסער מרביץ־תורה אין בעלעד און שפּעטער אין אוהעל. זייער אינטערעסאַנט איז זיין ערשטע דרשה, שבת מברכין, חודש אָב, אין אוהעל; „מען דענקט, איך בין אַ מחמיר. ניין, איך בין אַ גרויסער מקיל און וועל אייך מתיר זיין דריי זאַכן: ערשטנס, מעגט איר עסן פלייש אין די ניין טעג; צווייטנס,

---

[30] ר׳ מיכל איז אַנטלאָפן פון רוסלאַנד, כדי צו רעטעווען זיין לעבן, וווייל די רוסישע רעגירונג האָט אים פאַרשיקט קיין סיביר. ער האָט זיך באַזעצט אינם שטעטל קורימא, אין שאַראשער קאָמיטאַט, און דאָרט געפֿראָוועט חסידות. איך האָב וועגן זיין טעטיקייט גאָרניט געפונען. איך וווייס אויך ניט, אויב ער האָט אין אונגאַרן איבערגעלאָזט קינדער. מעגלעך, אין רוסלאַנד זיינען פון אים פאַרבליבן קינדער.

בין איך מתיר אין די ניין טעג אָפּצושניידן די האָר; דריטנס, בין איך מתיר אָנ־צוטאָן נייע קלײדער. און איצט וועל איך מיינע ווערטער דערקלערן: די יעניקע, וואָס עסן אין די ניין טעג ניט־אידישע מילך און פּוטער, זיי מעגן ליבער עסן פלייש. די פרויען, וועלכע גייען אין זייערע האָר, זיי בין איך מתיר אין די ניין טעג אָפּצושניידן די האָר. און די וויבער, וועלכע גייען מיט קורצע אָרבל און אויסגעשניטן, זיי בין איך מתיר אָנצוטאָן נייע קלײדער" — האָט ער געזאָגט.

דריי יאָר איז ער געווען אין אוהעל, און אין 1925 איז ער פּלוצים געשטאָרבן אָלס 63־יעריקער מאָן.

אין אוהעל איז געבוירן דער משכיל און תלמיד־חכם ר' מאיר אליעזר הכהן ראַפאַפּאָרט־האָרטשטיין, מחבר פון עטלעכע חשוב'ע ספרים און מיטאַרבעטער פונם „אוצר ישראל". אויך איז דאָרט געבוירן דער באַוואוסטער שרייבער און רעדאַקטאָר ר' אַברהם גינצלער (זע אויך „סיגעט").

קאַפּיטל 7

די אידן אין טראַנסילוואַניע. — די עלטסטע קהילות דאָרט. —
קאַרלסבורג און די רב־הכולל'ס. — גרויסוואַרדיין, קלויזנבורג. —
טראַנסילוואַניע איז אויסגעוואַקסן פּאַר אַ תורה־צענטער.

אין 1930 האָבן אין טראַנסילוואַניע געוואוינט 170 טויזנט אידן, ניט אַריינ־רעכענענדיק דאָס שטיק מאַמאָרעש, וואָס מ'האָט אָפּגעשניטן און עס צוגעגעבן צו טראַנסילוואַניע. איבער דעם שטיק מאַמאָרעש, צוזאַמען מיטן אנדערן האָלבן מאַמאָרעש שרייב איך אין קאַפּיטל 9.

טראַנסילוואַניע באַשטייט פון צוויי שטיקער לאַנד. אין שטיק איז דאָס אורשפרינגלעכע טראַנסילוואַניע, וועלכעס איז ביז 1869 געווען כמעט אַ זעלבסט־שטענדיק לאַנד, און ערשט דעמאָלט איז עס אינגעגליידערט געוואָרן צו אונגאַרן, און דאָס צווייטע שטיק איז אַ חלק פון אונגאַרן, וואָס איז קיינמאָל ניט געווען פאַר־בונדן מיט טראַנסילוואַניע. די ביידע שטיקער לאַנד האָבן אין 1920 באַקומען דעם נאָמען טראַנסילוואַניע (אויך באַקאַנט אונטערן נאָמען „זיבנבירגען", און אין אונגאַריש „ערדעלי"), און ס'איז אַוועקגעגעבן געוואָרן צו רומעניע.

איך וויל מיך אָפּשטעלן קודם אויף דעם אַריגינעלן טראַנסילוואַניע. אמת, די אידישע געשיכטע אין טראַנסילוואַניע איז ניט זייער אַלט. ס'איז פאַרשפּרייט אַ מעשה, און אַ זאַקישער גלח יאָן לעבל האָט פון דער מעשה געמאַכט אין יאָר 1779 אַ לידל, אַז באַלד נאָכן חורבן פונם בית־המקדש האָט דער העלד דעצעבא־לוש, וועלכער האָט געפירט מלחמה קעגן די רוימער מיטן צווועק צו באַפרייען דאציע (דער נאָמען פון די לענדער מאָלדוי, וואַלעכיי, טראַנסילוואַניע), האָט אייני־געלאַדן אידן, זיי זאָלן אים העלפן אין זיין מלחמה, און טויזנטער אידן האָבן אים געהאָלפן. ער האָט זיי פאַר דעם גלייכבאַרעכטיקט. אויך האָט ער זיי געגעבן לאַנד, און זיי האָבן דאָרט אויפגעבויט שטעט. איין שטאָט האָבן זיי אַ נאָמען געגעבן „תלמוד", און זי שטייט נאָך ביז היינט אונטערן נאָמען „טאַלמאַטש", לעבן הערמאַנשטאָט. דאָס איז אַבער נאָר אַ מעשה. פון די צוגענגלעכע קוועלן, וועלכע איך האָב געפונען אין קאַרלסבורגער אַרכיוו, אין די קהילה־ביכער און אין די געדרוקטע ספרים, קענען מיר גיין צוריק ביזן יאָר 1500. דאָך געפינען מיר אַ נאָמען פון אַ משומד, נאָך איידער מיר געפינען אידן. דער דאָזיקער משומד, טוק, איז געווען דער טויף־פאָטער פון קייסער מאַטיאָס קורווינוס אין יאָר 1443 אין קלויזנבורג.

די אידן אין טראַנסילוואַניע האָבן געהאַט די גרויסע מעלה, וועלכע מיר געפינען ניט אין אַנדערע לענדער — זיי זיינען געווען פאַראייניקט ביז 1877,

און דער לאַנדס־רב איז געווען דער אייניציקער דעה־זאָגער איבער גאַנץ טראַנ־סילוואַניע. ער איז געווען אַנערקענט פון דער רעגירונג אַלס הויפט־רב. אַלע זיינע באַפעלן אַדער תקנות האָבן געמוזט אויסגעפאַלגט ווערן; אויב ניט, האָט ער געהאַט די מאַכט צו באַשטראָפן מיט געלט אַדער מיט תפיסה.

דער רב־הכולל האָט געוואוינט אין דער הויפטשטאָט קאַרלסבורג (אין רומעניש — אַלבָא יוליא). פון צייט צו צייט איז ער אַרומגעפאָרן איבערן לאַנד אַכטונג צו געבן אויפן אידישן לעבן. ר׳ יחזקאל פאנעט, איינער פון די רב־הכולל׳ס, שרייבט אין זיין ספר „מראה יחזקאל״ (תשובה ע״ט): „איך טראָג אַ גרויסע פאַראַנטוואַרטלעכקייט, די מדינה איז גרויס, און כאָטש איך האָב די הילף פון דער רעגירונג, באַניץ איך ניט מיין רעכט, אויסער אין אַ זעלטענעם פאַל״.

די עלטסטע קהילות אין טראַנסילוואַניע זיינען באַשטאַנען מיסטנס פון ספרדישע אידן. איבערהויפט זיינען אין יאָר 1526 — דאָס יאָר פון דער מלחמה צווישן טערקיי און אונגארן (זע קאַפּיטל 1) — אַ סך אידן פון די באַלקאַן־לענדער געקומען קיין טראַנסילוואַניע און אונגאַרן און זיך באַזעצט אין בודאַ, פעטער־וואַרדיין, טעמעשוואַר, קאַרלסבורג, און דאָרט געגרינדעט אַדער באַפעסטיקט די קהילות.

די אַלטסטע קהילה־ביכער זיינען געשריבן אין ספרדיש־העברעאיש, און איר זעט גלייך — ווען איר לייענט די ביכער, — אַז זיי האָבן געוואוסט נאָר פון ספרדישע רבנים [1] און זיינען געשטאַנען אין פאַרבינדונג נאָר מיט ספרדישע אידן, מייסטנס מיט בעלגראַד, סיי געשעפטלעך און סיי אין תורה. ביי זיי האָבן זיי געפרעגט עצות און שאלות, פאָר זיי האָבן זיי דערציילט פונם גליקלעכן און רואיקן לעבן, וואָס זיי געניסן אין טראַנסילוואַניע, און ווי ליבעראַל די רעגי־רונג איז.

די טראַנסילוואַנישע רעגירונג איז שטענדיק געווען פריינדלעך צו אידן און זיי געשיצט. ביז היינט דערמאָנען די אידן די חשוב׳ע פירשטן פעטשי, בעטלען, באַטורי און אַנדערע, וועלכע זיינען געווען רייכסקאַנצלערס און געווען גוטע מלאכים צו אידן. זיי האָבן געעפנט די טויערן פון זייער לאַנד פאַר די פוילישע אידן און פאַר אידן פון אַנדערע לענדער, זיי זאָלן זיך דאָרט באַזעצן. די קאַרלס־בורגער קהילה־ביכער זיינען פול מיט אַזעלכע פאַלן, וואו פרעמדע זיינען צו זיי געקומען און זיך דאָרט באַזעצט.

די פירשטן האָבן די אידן באַשיצט פון זייערע שונאים אין אַלע צייטן — די זאַקסן, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין טראַנסילוואַניע נאָך אין 13טן יאָרהונדערט אין די שטעט הערמאַנשטאַט (סיביו — אין רומעניש; נאַדי־סעבען — אין אונ־גאַריש), קראנשטאַט (בראשאוו — אין רומעניש; בראשוי — אין אונגאַריש),

---

[1] שפעטער געפינען מיר שפורן פון פוילישע אידן, און אין יאָר 1760 איז זיי אויך גע־לונגען אויפצונעמען אַ פוילישן רב אַלס רב־הכולל, ר׳ בנימין זאב וורצקנד פון קראקע. הגם ס׳רוב אידן אין קאַרלסבורג האָבן ניט פאַרשטאַנען אידיש, האָבן זיי דאָך געמוזט די פוילישע אידן כאָטש איין מאָל צופרידנשטעלן.

שעסבורג (שעגעשווּאָר — אין אונגאָריש) און אין דער אומגעגנט. די זאָקסן האָבן גלייך געפונען אין אידן אַ קאָנקורענט צו זייערע געשעפטן און געפֿרוווט זיי שלעכטס צו טאָן מיט נאָרישע מסירות, אַז זיי — די אידן — העלפֿן אויס־לענדישע סוחרים און אונטערדריקן דעם מאָרק פון אייגענע אַרטיקלען. די רע־גירונג האָט אָבער די אידן געשיצט קעגן זיי. דאָך האָבן די אידן אין פאָרלויף פון הונדערטער יאָרן אויסגעוויכט די אויבן־דערמאָנטע דייטשע שטעט, און ערשט אין יאָר 1860 זיך באָזעצט אין די זאָקסישע שטעט, און דאָס אין זייער אַ קליינער צאָל. אין די קלענערע דייטשע אַרטשאָפטן אין יענער געגנט איז אָפט קיין אייניציקער איד ניט געווען.

אין טראַנסילוואַניע זיינען קיינמאָל ניט פאָרגעקומען קיין פאָרפאָלגונגען אויף אידן, אָדער בלוט־בלוטים, און אַוודאי ניט קיין גירוש. די אידן זיינען געווען געאַכטעט ביי די ניט־אידן און האָבן געהאָלפן אַנטוויקלען דאָס לאַנד. מעגלעך, אַז דאָס איז געווען די סיבה, פאָרוואָס מיר געפינען ניט קיין צייכנס פון גייסטיק לעבן אין טראַנסילוואַניע — ניט תורה און ניט קולטור. מיר גע־פינען ניט קיין איין אינציקן לומדן אָדער אַ מחבר פון אַ ספר אין טראַנסילוואַניע אין די ערשטע 300 יאָר פון איר געשיכטע, הגם זי האָט געהאָט עטלעכע שיינע קהילות און אַן אייגענאָרדנט אידיש לעבן, מיט פעאיקע שוחטים, אין די פאָלגּ־דע אָרטשאָפטן: איקלאָד, בעטלען, אבאפאיא, נאזנאפאלו, און נאָך מקומות. די אידן אין טראַנסילוואַניע זיינען געווען אינגאַנצן אָפגעשלאָסן פון די אידן אין אַנדערע לענדער און געהאָט פאָרבינדונגען נאָר מיט בעלגראַד און נאָך שטעט אין די באַלקאַן־לענדער, וואָס זיינען צופעליק אין יענער צייט אויך ניט געווען קיין תורה־צענטערס און זיינען צוריקגעשטאַנען פון אַלעם. די קאָרלסבורגער קהילה־ביכער, וועלכע זיינען כמעט 400 יאָר אַלט, דערציילן גארניט, נאָר זיי זיינען עדות פון זייער שוואַכער מאָראַל און אָרעם אין תורה און קולטור. דאָ האָט איר עטלעכע אויסצוגן פון די ביכער: „די פרוי רייצל האָט אויסגעריסן חיימ'ס בארד, איז זי באַשטראָפט געוואָרן מיט 24 שעה תפיסה"; „ראובן האָט געזאָגט צו זיין שוואָגער, אַז זיין פאָטער איז געווען אין בעלגראַד אַן איינפאַכער גנב, און אַז ראובנ'ס וויב (וועלכע איז זיינע אַן אייגענע שוועסטער) איז געווען אין בעלגראַד אַ גאַסן־פרוי, און מ'האָט ביידע פארטריבן פון דאָרט, אָבער וויל ער האָט ניט געקענט באַווייזן, אַז ער האָט אמת געזאָגט, אוּן פון בעלגראַד איז דעמאָלט גע־קומען ר' יוסף קונפורטו און געזאָגט, אַז ער האָט קיינמאָל ניט געהערט פון די חשדים, — איז ער באַשטראָפט געוואָרן מיט 39 פאָגים" (פאָגים האָט מען גע־רופן 5 קרייצער, דאָס הייסט 39 מאָל 5 קרייצער); „אברהם שאַדיר האָט אין רב'ס געגנווארט געשלאָגן זיין פריינד, איז ער באַשטראָפט געוואָרן"; „אליעזר האָט גערופן אייזיק לייב קעפעשן פושע־ישראל, און אייזיק לייב האָט אים געזאָגט: דו חזיר־פרעסער"; „מ'האָט עדות געזאָגט, אַז די פרוי . . . האָט זיך געלאָזט אין מיטן גאָס קושן פון אַ פרעמדן מאַן"; „די, וועלכע האָבן באַליידיקט דעם פאָר־שטאָרבענעם רב ר' יוסף רייז, ווערן באַשטראָפט אויפן פאָלגענדן אופן: זיי מוזן

גיין אויפן קבר אים איבערבעטן, און אויב זיי וועלן ווייטער רעדן, וועלן זיי באַ־שטראָפט ווערן אַ גאַנצן חודש ניט צו באַקומען קיין עליה, און אַ גאַנץ יאָר ניט דערווייַלט צו ווערן אויף וואָסער עס איז אמת; צום דריטן מאָל וועלן זיי באַשטראָפט ווערן צו שטיין אין דער קיפּה (די אידישע תפיסה) פאַר דער שול".

ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס דער ערשטער און אייניקער גדול צווישן די רב־הכוללס, ר' יחזקאל פאנעט (זע הקדמה צום שאלות ותשובות „דרך יבחר"), שרייבט: ער איז אמאל גלייך נאָך סוכות געפאָרן אין זיין לאַנד, טראַנסילוואַניע, באַזוכן די קהילות און זיך אומקוקן אויף זייער גייסטיק לעבן. קומענדיק אין אַן אָרטשאַפט, פרעגט ער זיי: „ווער פון אייך האָט געהאַט אַ סוכה? ווער פון אייך האָט געהאַט אַן אתרוג?" — „אתרוגים — ענטפערן זיי — האָבן מיר שוין געהאַט גאָר שיינע, די בעסטע אין לאַנד", און כדי אים איבערצוצייגן, אַז זיי זאָגן אמת, זיינען זיי אַהיימגעאָפּן ברענגען זייערע אתרוגים. אָבער ווי דערשטוינט איז געווארן דער רב, ווען ער האָט דערזען די אתרוגים, וועלכע זיינען געווען אויפּ־פאַכע ציטרינען, וואָס דער פאַרקויפער האָט פאַרקויפט פאַר טייער געלט דאָרט, וואו ס'זיינען ניט געווען קיין בני־תורה. ר' יחזקאל האָט געווירקט, אַז אַ באַפעל איז ארויס פון דער רעגירונג, אַז נאָר רבנים און באַוואוסטע בני־תורה זאָלן האַנדלען מיט אתרוגים. אינטערעסאַנט זיינען די פראָטאָקאָלן אין די קהילה־ביכער, וועלכע דערציילן וועגן די קריגעריין אין קאַרלסבורג צווישן די ספרדים און אַשכנזים. די קריגעריין זיינען דערגאַנגען ביז פרעשבורג (זע „חתם סופר", חלק ששי, תשובה א') און פראָג (זע „שיבת ציון", תשובה ה', פון ר' שמואל לאַנ־דאָ, פראָגער ראש בית דין).

ווי געזאָגט, זיינען די ספרדים געווען די עלטסטע און די גרינדער פון דער קהילה, אָבער זיי האָבן וווניק געזאָרגט פאַר תורה און נאָך ווייניקער פאַר חינוך. זייערע אייגענע קינדער האָבן אפילו ניט געקענט דאַוונען מיט דער ספרדישער הברה. דאָגעגן די אַשכנזים, די אידן פון פוילן און פון אונגאַרן, זיינען געווען מער־וויניקער בני־תורה און האָבן געזאָרגט פאַר חינוך; זייערע קינדער האָבן גלעזערנט און געדאַוונט, ממילא, ווען זיי האָבן דערזען, אַז די צוקונפט איז זייערע, האָבן זיי פאַרלאַנגט דאָס רעכט זיך צו באַטיילן אין אַלע קהילה־אָנגעלעגנהייטן. ערשט נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען האָבן זיי באַקומען דאָס רעכט צו שטימען ביי די וואָלן פון די רבנים, און אין יאָר 1759 האָבן זיי אויך באַקומען דאָס רעכט דערווייַלט צו ווערן אַס פרנסים. ס'איז קוים דורך אַ יאָר, האָבן זיי שוין דער־וויילט אַס רב זייערן אַ לאַנדסמאַן, אַן אַשכנז, ר' בנימין זאב פון קראָקע, און האָבן שוין געהאַט אַן אייגענע שוהל אין קאַרלסבורג און דאָרט געדאַוונט נוסח אַשכנז. ווי ס'זעט אויס, האָבן די אַשכנזים צוגעציגן אַן עולם, און אַ סך ספרדים זיינען אויך געגאַנגען צו זיי דאַוונען. אויף דעם האָבן די ספרדים ניט געוואָלט מסכים זיין, ביז ס'האָט זיך געענדיקט מיט אַ חרם. די ספרדים האָבן אויסגערופן אַ חרם אויף יעדן ספרד, וועלכער גייט צו די אַשכנזים דאַוונ־ען. דאָך האָבן אַ סך אויך ניט געקוקט אויפן חרם און זיינען ווייטער געגאַנגען

צו זיי דאָוועגען. דאָ האָט זיך שוין דער רב אין 1793 אַריינגעמישט און גוטגע־ הייסן דעם חרם, און אויך פֿאַרבאָטן די אַשכנזים מקרב צו זיין אַזעלכע געסט, וועלכע ברעכן אַ חרם, זיי זאָלן זיי קיין עלּיה ניט געבן און קיין שום כבוד ניט טאָן. אויך האָט דער רב דעמאָלט אויסגעגליכן די שטרייטן צווישן די ספרדים און אַשכנזים. בנוגע אורחים, מגידים, דרשנים און רבנים, וועלכע פֿאָרן דורך קאָרלסבורג, מוזן די ספרדים און אַשכנזים געבן האָלב און האָלב פֿאַר זיי און אויך פֿאַר די „פּלעטן" פֿאַר אורחים [2] זאָלן די ספרדים ביישטייערן האָלב, און האָלב די אַשכנזים. אַן אורח מעג שטיין אין קאָרלסבורג אויף זייער חשבון דריי טעג, ס׳איז אָבער דעם אורח פֿאַרבאָטן אַרומצוגיין אין די הייזער בעטן נדבות, נאָר די צוויי שוהלן וועלן אים געבן 18 פּאָגים (אַן ערך פון 90 סענט).

ס׳זיינען קוים דורך עטלעכע יאָר, און מיר געפינען אַ וויי־געשריי פון די ספרדים, געשריבן צום פֿרעשבורגער רב און צום פֿראָגער ראש בית דין. זיי באקלאָגן זיך אויף דעם גרויסן אומגליק, וואָס האָט זיי געטראָפן: אַ מגפה האָט דאָרט אויסגעבראָכן און די עלטערע בעלי־בתים זיינען אויסגעשטאָרבן. די קינדער, דערפאָר וואָס זיי האָבן ניט געהאַט קיין ספרדישע מלמדים, נאָר אַשכנזי־ שע, קענען ניט דאָוועגען מיט דער ספרדישער הברה, ממילא דאָוועגען זיי מיט דער אַשכנזישער; האָבן זיי דערפאָר צרות מיטן מנין — ס׳איז פֿאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן צו מאַכן אַ מנין; זיינען זיי פֿאַרצווייפלט און שרעקן זיך פֿאַר דער צוקונפט, אַז די צייט קען קומען, און זיי וועלן מוזן שליסן זייערע שוהלן און קיינמאָל ניט דאָוועגען מיט מנין, ווייל זיי האָבן אַ חרם אויף זיך, ניט צו גיין אין דער אַשכנזישער שוהל. פרעגן זיי איצט די גרויסע רבנים צוויי פראָגעס: 1) אויב זיי מעגן בטל מאַכן דעם חרם און גיין צו די אַשכנזים דאָוועגען; 2) אויב זיי מעגן אומבייטן דעם נוסח־התפילה, דאָס הייסט, זיי זאָלן אויפגעבן זייער ספרדיש דא־ וועגען און דאָוועגען אַשכנזיש. אַזוי אַרום וואָלטן זייערע קינדער געקענט דאָוועגען מיט זיי, און זיי וואָלטן אויך געהאַט אַשכנזישע אידן, וועלכע וואָלטן זיי דעמאָלט אַרויסגעהאָלפן אין בייַ זיי געדאָוונט. די גאונים האָבן געענטפערט אויף ביידע פראָגעס מיט „יאָ". [3]

די אַשכנזים האָבן אין יענער צייט (יאָר 1818) געפֿרוואוט אַרויסצורייסן די גאַנצע מאַכט פון די ספרדים, אויך אויפצונעמען אַ רב־הכולל אַ גאון, ער זאָל פֿאַרשפֿרייטן תורה אין טראַנסילוואַניע. זיי האָבן זייער ציל כמעט דערגרייכט. ר׳ יחזקאל פאנעט, דעמאָלט רב אין טאַרצאָל (אונגאַרן), איז באַרופן געוואָרן

---

[2] „בלעטן", „בילעט" — „טיקעט" אויף אונזער לשון. דאָס וואָרט בלעטן אַדער פּלעטן ווערט אָפט געניצט אין אונגאַרן און אין די ישיבות. דאָס איז אַ צעטל צו אַן אייגנטימער פון אַ גאַסטהויז אַדער צו אַ בעל־הבית, ער זאָל דעם אורח געבן עסן און טרינקען און אַ בעט צו שלאָפן אויף זייער חשבון; און אין די ישיבות ווערן אַזעלכע פּלעטן געגעבן צו בעלי־ בתים צו געבן דעם ישיבה־בחור עסן שבת.

[3] עטלעכע יאָר שפּעטער האָבן די ספרדים אינגאַנצן אויפגעהערט צו עקזיסטירן; ס׳זיינען נאָר געבליבן נאָך זיי די קהילה־ביכער געשריבן אין רש״י־שריפט און זייערע חתימות אין ספרדיש, און אַ גרויסער בית־הקברות.

קיין קאַרלסבורג צו האַלטן אַ פּראָבע־דרשה, אָבער פּלוצים האָט עפּעס פּאַסירט און ר׳ מנחם, דער ספּרישער קאַנדידאַט, איז דערווייַלט געוואָרן.

ר׳ מנחם איז געווען אַ קאַרלסבורגער און אַ שטיק צייט דער אַרויסהעלפער פונם פּריערדיקן רב ר׳ יעקב, אָבער לויט ווי זיינע געגנערס זאָגן, האָט ער אַ סך געלט געגעבן אַגענטן צו העלפן אים, און אויך די רעגירונג האָט אים געהאָלפן דערווייַלט ווערן. די געגנערס און איבערהויפט די צוויי דיינים ר׳ משה דאַמאַן און ר׳ רפאל, האָבן ניט אויפגעגעבן זייער האָפענונג און געפּרואוט צו פּסל׳ען די וואָלן, פּראָטעסטירנדיק, אַז זיי זיינען געווען פּאַרטייאיש און ניט קאַרעקט. זייער פּראָטעסט איז אָנגענומען געוואָרן, און דער בישאָף רודנאי האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל נאָך אַמאָל דורכצופירן די וואָלן. ער האָט צו די וואָלן געשיקט זיינעם אַ שליח, אַכטונג צו געבן, אַלץ זאָל זיין לויטן געזעץ, אָבער אויך צום צווייטן מאָל איז ער דערווייַלט געוואָרן, און דער בישאָף האָט דעמאָלט באַשטעטיקט ר׳ מנחמ׳ען אַלס רב־הכולל, מיט אַלע רעכט ווי די פּריערדיקע רבנים האָבן געהאַט. ער האָט אויך געוואָרנט ר׳ מנחמ׳ס געגנערס אָפּצושטעלן די מחלוקה; אויב ניט, וועלן זיי באַשטראָפט ווערן.

די אַשכנזים מיט די דיינים האָבן אָבער ניט אָפּגעשטעלט דעם קאַמף, ווייל ווייסנדיק, אַז זיי פירן די מחלוקה פאַר דער צוקונפט פון טראַנסילוואַניע, האָבן זיי זיך געוועדט צו די גרויסע רבנים און זיי דערציילט, אַז ביי זיי איז דערווייַלט געוואָרן אַ רב, וועלכער איז ניט קיין רב. ער איז קיינמאָל ניט געשטאַנען פאַר גדולים און האָט קיינמאָל ניט באַקומען דאָס רעכט צו זיין רב (התרת הוראה). אויך האָט ער געגעבן געלט פאַר זיינע ווייַלער. בעטן זיי, די רבנים, אים צו אַסר׳ן. די רבנים האָבן פּאַרשטאַנען, אַז דער אינציקער רב, וועלכער האָט איינפלוס אין טראַנסילוואַניע און זיין בריוו קען אַ סך העלפן, איז דער פּרעש־בורגער רב ר׳ משה סופר; האָבן זיי אים געבעטן, ער זאָל די זאַך נעמען אין זיינע הענט און מאַכן אַרדענונג.

ר׳ משה סופר האָט אַזוי געטאָן. קודם האָט ער געשריבן צום רב אַליין, און נאָכדעם ווי ער בעט אים, ער זאָל אים ניט פּאַראורטיילן פּאַרוואָס ער מישט זיך אין זיינע אָנגעלעגנהייטן, כאָטש די גאַנצע מעשה איז, מעגלעך, ניט אמת, און נאָר שונאים מאַכן די באַשולדיקונג, — האָט ער דאָך באַקומען אַ סך בריוו פון גדולים און צדיקים, אַז ער האָט צוויי גרויסע פּאַרברעכנס באַגאַנגען:

1) ער איז געוואָרן רב מיט געוואַלד, אַן דער צושטימונג פונם קהל, — אַ זאַך, וואָס דאַרף ניט פאַסירן ביי אידן; און אַפילו ווען ער האָט געהאַט אַ מער־הייט, איז דער רוב געווען געוואַלד־מענטשן און רשעים.

2) מען זאָגט, אַז ער איז קיינמאָל ניט געשטאַנען פאַר רבנים און אַז ער באַזיצט ניט קיין סמיכת הוראה און קען ניט פסק׳ענען קיין שאלה. דאָך האָלט ער, אַז ער קען יאָ לערנען. בעט אים דער חתם־סופר אין זאַך, און אויב ער וועט עס טאָן, וועט ער — דער פּרעשבורגער רב — זען, אַז גאַנץ טראַנסיל־וואַניע זאָלן זיינע פריינד ווערן, און דאָס איז: ער זאָל פאַרן קיין סיגעט צום סי־

געטער רב ר׳ יהודה כהנא, מיט אים רעדן תורה. אויב ער איז מסכים צו דעם, וועט ער (דער חתם־סופר) שרייבן צום סיגעטער רב, ער זאָל ניט זיין צו שטרענג צו אים און אויך אים ניט פֿאַרשעמען. טאָמער וויל ער ניט פֿאָרן, זאָל ער וויי־ניקסטנס אַריינגעמען אַ מורה־הוראה אין זיין הויז, ביז וואָנען ער וועט קענען פסק׳ענען אַ שאלה. אויב ער וועט איגנאָרירן זיינע ביידע עצות, וועט ער גע־צוואונגען זיין אים צו אַסר׳ן און אויך שרייבן צו מלוכה־פירערס, און זיי וועלן אים העלפֿן מתקן זיין דאָס הפקרות.

ס׳איז ניט באַקאַנט, וואָס דער רב האָט געענטפערט, אויך אויב ער איז געפֿאָרן קיין סיגעט. ס׳זעט אויס, אַז דער סיגעטער רב איז אין דער צווישנצייט געשטאָרבן (זע: „סיגעט״), אָדער שוין געווען טויט בשעת דער חתם־סופר האָט אים געשריבן דעם בריוו; אַלנפאַלס, ר׳ משה סופר האָט אים ניט גע׳אַסר׳ט. אפשר האָט ער גאָר געהערט, אַז זיינע שונאים האָבן איבערגעטריבן, און צוליב דעם האָט ער זיך אַוועקגערוקט אין אַ זייט. ר׳ מנחמ׳ס שונאים זיינען אָבער ניט אָפּגעשטאַנען פון קאַמף; זיי זיינען אַרומגעפֿאָרן אין אַלע שטעט אין טראַנ־סילוואַניע בעטן די אידן צו קעמפן קעגן רב. און באמת, ס׳זיינען אָנגעקומען פֿראָטעסטן פון פֿאַרשידענע אָרטשאַפטן צום קאַלסבורגער בישאָף רודנאי, פאָדערונגען און געבעטן אַוועקצושיקן דעם רב. דאָס האָט אָבער ניט גע־האָלפֿן; דער בישאָף האָט געענטפערט אַז די וואָלן זיינען דורכגעאַנגען לויטן געזעץ, און דערפֿאַר מוזן זיי אים אָנערקענען אלס רב. ער האָט זיי אויך גע־וארנט אויפצוגעבן דעם קאַמף, אַנדערש וועט ער געצוואונגען זיין אָנצונעמען שטרענגע מיטלען.

די אידן האָבן זיך וויניק דערשראָקן פֿאָרן בישאָפס ווערטער. זיי האָבן באַשלאָסן צו קעמפן ביזן סוף. אויב זיי האָבן פֿאַרלוירן דעם קאַמף אין טראַנ־סילוואַניע און דער בישאָף הערט זיך ניט צו זיי, איז דאָך דאָ אַ קייסער, דער עסטרייכישער קייסער. זיי וועלן זוכן ביי אים גערעכטיקייט, זיי וועלן פֿאָרן קיין ווין און דורך שתדלנים ווירקן ביי אים, ער זאָל זיי באַפרייען פון זייער רב, וועלכער איז ניט באַרעכטיקט צו זיין אַ רב.

אַ קאָמיטעט פון אַכט חשוב׳ע תלמידי־חכמים און סוחרים איז געפֿאָרן קיין ווין און אויפגענומען געוואָרן פונם קייסער פראַנץ דעם צווייטן. די שלוחים האָבן אים דערציילט וועגן די קריגעריין אין טראַנסילוואַניע צוליב איין מענטש, וועלכער וויל זיין אַ רב, האָט אָבער ניט פעאיקייט דערצו. זיי האָבן געבעטן דעם קייסער אין נאָמען פון רעליגיעזער פרייהייט ניט צו צווינגען זיי צו הערן תורה פון אַ מאַן, וואָס קען ניט קיין תורה. דער קייסער האָט זיי צוגעזאָגט אונטער־צוזוכן די גאַנצע זאַך און נאָכדעם צו טאָן וואָס ער וועט האַלטן פאַר יושר׳דיק. ער האָט באַלד געפֿאָדערט אינפֿארמאַציע פונם קאַלסבורגער בישאָף, וועלכער, ווי מיר וויסן, האָט געהאַלטן פֿאָרן רב און אים פֿארטיידיקט ביים קייסער. אויך דער בישאָף באַראָן סעפּעשי, וועלכער איז געוואָרן בישאָף נאָך רודנאי, האָט זיך אינגעשטעלט פֿאָרן רב; און כאָטש די דעלעגאַציע איז נאָך אַמאָל געפֿאָרן קיין

ווין און געריכט מיטן קייסער, האָט זי גאָרניט דערגרייכט, און זייער קאַמף האָט צו גאָרניט געבראַכט. פיר יאָר איז די מלחמה אָנגעגאַנגען און האָט זיך פֿלוצים געענדיקט, ווען ר' מנחם איז אין מיטן דאָוועגען אין שול פֿלוצים צוזאַמענגעבראָכן (28 טאָג אין טבת 1823) און געשטאָרבן.

✡ ✡ ✡

נאָך זיין טויט איז שוין קיין ספק ניט געווען, אַז די אַשכנזים וועלן איצט דורכפירן און דערווייַלן זייער רב, וועלכן זיי האָבן געוואָלט נאָך מיט פיר יאָר צוריק, ר' יחזקאל פּאנעט; און אַזוי איז טאַקע געווען: ר' יחזקאל פּאנעט איז איינשטימיק דערוויילט געוואָרן אַלס רב־הכולל, און מיט אים האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע עפּאָכע אין טראַנסילוואַניע, אַן עפּאָכע פון תורה, פרומקייט און ישיבות.

ר' יחזקאל איז געבוירן אין ביליץ (שלעזיע) און האָט געלערנט אין פּראָג ביי די רבנים ר' שמואל לאנדא, ר' יחזקאל פּלעקעלעש, ר' לייב פישלס. ער האָט חתונה געהאַט אין לינסק, גאַליציע, זיך דאָרט באַקענט מיט חסידות און געוואָרן זיינס אַ פייערדיקער אָנהענגער. ער איז געפֿאָרן צו ר' מענדלע פּריסטיקער (באַקאַנט אַלס ר' מענדלע רימיניווער) און אים פאָרטיידיקט, ווען זיין פאָטער דער מתנגד האָט אים געפרעגט, פאָרוואָס ער האָט זיך מחבר געווען מיט חסידים („מראה יחזקאל", ק"ד). זיין ערשטע רבנישע שטעלע איז געווען אין דער שטאָט אוסטריק. פון דאָרט איז ער אָנגעקומען אין טארצאל (אונגאַרן), פון וואָנען ער איז אַוועק קיין קאַרלסבורג. ר' יחזקאל האָט זיך אַרײַנגעוואָרפן מיט אַלע זיינע כוחות צו פאָרבעסערן טראַנסילוואַניע. ער האָט אין אַלע שטעט און דערפער אַרײַנגעשיקט מלמדים, שוחטים; ער האָט געבויט מקוואות און בתי־מדרשים; געראָטעוועט יונגע וויבער, זיי זאָלן ניט בלייבן עגונות, ווען ער האָט אויסגעפונען אַז אַ היפּש ביסל יונגעלייט, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט זייערע וויבער אין פּוילן און אין אונגאַרן, געפינען זיך אין טראַנסילוואַניע.

ר' יחזקאל'ס 22־יעריקע אַרבעט אין קאַרלסבורג איז קענטיק ביז היינט: גרויסע אידישע צענטערס, בלייענדע אידישע קהילות זיינען אויפגעוואַקסן אין זיין צייט. זיין לאָגד איז געוואָרן אַן אָרט פון תורה און פאָר תורה. אויך האָט אים גאָט געבענטשט מיט פּאַיקע קינדער, וועלכע האָבן פאָרגעזעצט זיין אַרבעט און פאָרנומען בכבודיקע שטעלעס אין טראַנסילוואַניע, אין אַזעלכע אָרטשאַפטן, וואו ס'זיינען פאָר זיין אָנקומען ניט געווען קיין סימנים פון אידישקייט, און נאָר דורך זיין אומדערמידלעכער אַרבעט און כסדר'דיקן שטיין אויף דער וואַך און פאָרן פון צייט צו צייט אין די אַלע מקומות האָט ער אַרײַנגעבראַכט אידיש לעבן אין אַ סך מקומות. זיין זון ר' חיים בצלאל איז געווען רב אין טאָשנאַד, אַ צוויי־טער זון, ר' מענדל, איז געווען רב אין אַרישאָר און שפּעטער אין דעש, און זיינע אייניקלעך פאָרנעמען ביז היינט בכבוד'יקע רבנישע שטעלעס אין טראַנסיל־וואַניע.

אין זיין צייט האָט קאַרלסבורג אויפגענומען אַ אידישן דאָקטאָר, ר' מאיר פריזנהויזן, פאָר דער אידישער קהילה, כדי זי זאָל האָבן אַן אייגענעם אידישן

דאָקטאָר, „און האָבן אים געצאָלט 200 גולדן אַ יאָר; אַ חוץ דעם דאַרף אים יעדער קראַנקער צאָלן 20 קרייצער". ס׳איז אויך איינגעשריבן אין דעם קהילה־בוך, אַז יעדע חברה מוז אים אויפנעמען אָלס ערן־מיטגליד, און ער באַקומט אַ חשובן פּלאַץ אין שוהל, און אויב ער וועט חתונה האָבן, זאָל אויך זיין וויב באַקומען אַ זיץ־פּלאַץ אין שוהל.

ר׳ מאיר איז געווען דער זון פונם רב און משכיל ר׳ דוד פריזנהויזן, דיין אין אונצדאָרף און אין אוהעל (זע דאָרט), מחבר פון צוויי וויסנשאַפטלעכע ספרים „כלי החשבון" און „מוסדות תבל". ר׳ דוד איז געשטאָרבן אין קאָרלסבורג אין 1828. ס׳איז אַ וואונדער: ער שרייבט אין זיין „מוסדות תבל", אין דעם חלק וואָס רופט זיך „צוואה", אַז הגם ער וואָלט זייער געוואָלט, אַז זיינע קינדער זאָלן זיין דאָקטוירים, נאָר אַזוי ווי זיי זיינען כהנים, לאָזט ער זיי ניט לערנען דאָקטאָריי, און פּוצים האָט ער זיין החלטה געביטן?

נאָך ר׳ יחזקאל׳ס טויט אין 1845 האָבן אויסגעבראַכן קריגעריין איבער דער רבנישער שטעלע. די פרומע אידן האָבן געוואָלט אויפנעמען ר׳ יחזקאל׳ס אַ זון אָלס זיין נאָכפאָלגער, האָבן אָבער די פרייערע עלעמענטן זיך מקדים געווען און אונטערהאַנדלט מיטן בישאָף, בעטנדיק זיין היפֿך אויפצונעמען אַ געביל׳דעטן רב — ער זאָל זיין פּעאיק זיי צו פּאַרטרעטן בייַ די גוים און קענען האָלטן אונגאַרישע רעדעס. דער בישאָף איז געווען צופֿרידן מיט זייער פּלאַן און האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו אַלע אידישע קהילות אין טראַנסילוואַניע, זיי זאָלן קומען קיין קאָרלסבורג, כדי צו וויילן אַ רב. ר׳ יחזקאל׳ס קינדער האָבן געלאָזט וויסן די קהילות, אַז כדי ניט צו פּאַראורזאַכן קיין מחלוקות, זאָגן זיי זיך אָפּ פון דער שטעלע און פונם חזקה־רעכט. אַזוי האָבן אויך געטאָן אַ סך רבנים אין אונגאַרן, ווען מ׳האָט זיי אָנגעבאָטן די וויכטיקע שטעלע אין קאָרלסבורג — זיי האָבן אָלס פּראָטעסט פּאַר דער עוולה, וואָס ווערט באַאַנגעזן צו ר׳ יחזקאל׳ס קינדער, ניט געוואָלט אָננעמען די שטעלע.[4] איין רב מיט אַ שוואַכער רעפוטאַציע האָט אָנגענומען דאָס רבנות, דאָס איז ר׳ אַברהם פרידמאַן פון שימאנדע. איבער ר׳ אַברהם פרידמאַן ווען איר געפינען אין חתם סופר, „אבן העזר", ב׳־פּ״ב, שו״ת „יריעות שלמה", כ״א. קיין צופֿרידנשטעלנדע מיינונגען זיינען אין די ספרים פון די גאונים ניט געווען. ער האָט אַ סך דינים געבראַכן אין האָט אויך גורם געווען מחלוקות אין טראַנסילוואַניע. ער האָט זיך אַריינגעמישט אין ענינים, וועלכע ער האָט ניט פּאַרשטאַנען, און זיך געקריגט מיט די רבנים דאָרט. אַ גרויסן סקאַנדאַל איז ער באַאַנגעזן, ווען ער האָט דעם גרויסן רב און צדיק ר׳ הילל ליכטנשטיין, קלויזנבורגער רב, פּאַרטריבן פון דאָרט מיט זשאַנדאָרן. אָלע

[4] זייער אייגל האָבן די אָלע רבנים געהאַנדלט, ארויסווייזנדיק רעספעקט צום פּאַרשטאָרבענעם גאון און יושר צו זיינע קינדער דורכן צוריקווייזן אַזאַ גרויסע און גוטע שטעלע. דער־מיט האָבן זיי פּאַראורטיילט די ראשי־קהילה אין קאָרלסבורג פּאַר זייער אַנטאָן בושה צום נפטר און צו זיינע קינדער. פּראַקטיש אַם מאַרק איז אויך באַאַנגעזן דעם זעלבן פּאַרבערעכן קעגן ר׳ שמשון רפאל הירש און זיין איידעם ר׳ שלמה ברייער, וועלכע האָבן ממש געראַטעוועט דייטשלאַנד; זיי האָבן באַלייַדיקט זייערע קינדער, וויַ אויך די גאונים.

אידן האָבן אים געהאָסט; דאָך איז ער מיט דער היל֫ף פון דער רעגירונג פֿאַר־בליבן דאָרט ביז צו זיין טויט, ער האָט אָבער געליטן ענוג בזיונות פון אַל֫ע זייטן. אין יאָר 1869, וועו ס׳איז פֿאָרגעקומען דער גרויסער אידישער קאָנגרעס אין בודאָפּעסט, איז ער ניט צוגעשטאָנען צו די אָרטאָדאָקסן, הגם כמעט אַל֫ע קהילות אין טראַנסילוואַניע זיינען צו אים צוגעשטאַנען. ער איז געשטאָרבן אין 1879, אַל֫ס דער לעצטער רב־הכולל֫ פון טראַנסילוואַניע. נאָך זיין טויט האָבן די אידן מער ניט געוואָל֫ט זיין צוגעבונדן און אונטערגעאָרדנט צו קאַרל֫ס־בורג, אויך צו זיין אויסגעזעצט אויף די קאָפֿריזן פון אַ רב־הכולל֫. אויך איז טראַנסילוואַניע דעמאָל֫ט שוין געווען אינגעגל֫ידערט אין אונגאָרן, און די אונגאָ־רישע רבנים האָבן געהאָט מער אינפל֫וס אין טראַנסילוואַניע, ווי די קאַרל֫סבור־גער רבנים.[5]

אין יאָר 1868 איז צו די קהילות אין טראַנסילוואַניע צוגעקומען אַ נייע אידישע קהילה: אַ גאַנץ אָרטשאָפּט, וואָס איז באַשטאַנען פון סובאָטניקעס אין ביזיד אויפאָלו, איז אָריין אין אידישן פאָרבאַנד, און זינט דעמאָל֫ט זיינען זיי ער־לעכע און איבערגעגעבענע אידן און זעל֫טן פרומע. וועו די אונגאָרישע המן־רעגירונג האָט אין יאָר 1944 אַל֫ע אידן אָריינגעוואָרפן אין דער געטא און זיי אָנגעבאָטן פריוויל֫עגיעס, אויב זיי וועל֫ן זיך אָפּזאָגן פונם אידנטום, האָבן זיי בעסער באַשל֫אָסן אוועקצוגעבן זייער פאָרמעגן און פרייהייט און זיך אָריינקל֫ייבן אין דער געטא, כדי צו זיין צוזאַמען מיט אידן, און צו אונזער וויטאָג זיינען זיי אַל֫ע אויסגע׳הרג׳עט געוואָרן.

די נייעס, וואָס איז געווען געדרוקט אין אַל֫ע צייטונגען איבער זייער שטאַל֫צן ענטפער צו די המנ׳ס, האָט מיך צוריקגעבראַכט צו זיי און צו זייער דאָרף, וואָס איך האָב באַזוכט אין יאָר 1913. איך האָב מיט זיי פאַרבראַכט אַ גאַנצן טאָג, וועל֫כער איז געווען אַן אויסערגעווייניל֫עך אינטערעסאַנטער אין מיין ל֫עבן. איך האָב דעמאָל֫ט באַוואונדערט זייער גבורה, זייער האַל֫טונג און זייער מסירת־נפֿש. ביזיד אויפאָלו איז אַ קל֫יין דאָרף מיט אינפאַכע הייזער און מיט זייער אָרעמע מענטשן, כמעט אַל֫ע פעל֫ד־אַרבעטער, וועל֫כע אַרבעטן זייער שוואר אויף זייער טעל֫עכן ברויט, אָבער העל֫דן זיינען זיי אַל֫ע. זיי האָבן דעמאָל֫ט אויפגעוועדערט דאָס ל֫אָנד מיט זייער באַשל֫וס זיך מגייר צו זיין, דורכגיין אַל֫ע אידישע קריייזן און האָט מיט אַל֫ע זיינע כוחות געפּראָוואט אייניצופל֫אַנצן אידישקייט אין זיין שטאָט. ער איז דער פאָטער פון טעאָדאָר פישער, סענאַטאָר און פּרעזעס פון דער טראַנסילוואַנישער אידישער פאַרטיי, און פון יוסף פישער, דעפּוטאַט אין בוקאָרעשטער פאַרלאַמענט. הרב פישער איז געשטאָרבן אין 1932.

---

[5] נאָך ר׳ אַברהם פרידמאַנען האָט קאַרל֫סבורג אויפגענומען אַל֫ס רב ר׳ קלמן ווייס, אַן אָנגעזעענער רב און פון אַ חשו׳ער משפּחה. נאָך אים איז הרב שלמה פישער געווען דער רב. ער איז געווען זייער באַל֫יבט אין אַל֫ע אידישע קריייזן און האָט מיט אַל֫ע זיינע כוחות געפּראָוואט אייניצופל֫אַנצן אידישקייט אין זיין שטאָט. ער איז דער פאָטער פון טעאָדאָר פישער, סענאַטאָר און פּרעזעס פון דער טראַנסילוואַנישער אידישער פאַרטיי, און פון יוסף פישער, דעפּוטאַט אין בוקאָרעשטער פאַרלאַמענט. הרב פישער איז געשטאָרבן אין 1932.

בער און מענער, זיינען אלע אין יענעם היסטארישן טאג אריין אין אידישן פארבאנד און געשטעלט זייער לעבן אין סכנה.

☆ ☆ ☆

אין טראנסילוואניע געפינען זיך עטלעכע טויזנט סובאטניקעס. זיי האבן הינטער זיך א געשיכטע פון איבער 500 יאר. אין משך פון דער צייט האבן זיי געהאט גרויסע מענטשן צווישן זיך. דער באוואוסטער רייכסקאנצלער פון טראנסילוואניע, שמעון פעטשי איז געווען א שטרענגער סובאטניק. ער האט אויך געפירט א כשר'ע קיך און אפגעהיט פסח. ער האט פאר זיינע גלויבנס־גענאסן פארפאסט א געבעט־בוך, כמעט א פינקטלעכע איבערזעצונג פון אונזער סידור, נאר אין אונגאריש. אין זיינע לעצטע יארן האט ער געליטן א סך צרות. שפעטער איז ער אויך ארעסטירט געוואָרן צוזאמען מיט זיינע מיטהעלפער. א סך זיינען פאראורטיילט געוואָרן צום טויט, א היפש ביסל איז אנטלאפן קיין טערקיי און דארט זיך מגייר געווען און געלעבט אן עכט אידיש לעבן. אבער די אלע, וועלכע מען האט אריינגעוואָרפן אין תפיסה, האבן אויסגעהאלטן אלע שמערצן און ליידן מיט אן אייזערנעם גערולד, בלייבנדיק געטריי זייערע פרינציפן.

זייער שטארק האבן זיי געליטן אונטער דער באוואוסטער אנטיסעמיטישער קייסערין מאריא טערעזא. זי האט זיי שרעקלעך געפייניקט און מיט גרויס אכזריות זיי געיאגט און געפלאגט. זיי האבן אבער מיט שטאלץ פארגעזעצט זייער ארט לעבן ביז צו די צייטן פון קייסער יאזעף, וועלכער האט זיי אלע באפרייט און גלאזט אנגיין מיט זייער שמירת־שבת.

אין א קאלטןווינטער־מארגן בין איך אנגעקומען קיין ביזיד אויפאלו. איך האב קוים באגעגענט א נפש אין די גאסן. איך לאז מיך גיין צו זייער שוהל. אן עולם פון דריי־פיר מנינים האב איך דארט געפונען. אלע זיינען געווען פארטיפט אין זייערע סידור־לעך, דאוונענדיק מיט הארץ און נשמה. איך האב שוין לאנג ניט געזען אזא ערנסט דאוונענען. דער בעל־תפילה שטייט מיט רעספעקט פארן עמוד; ער איז באמת מקיים דעם „ודע לפני מי אתה עומד". איך באטראכט זייערע פנימ'ער — אמת'דיקע קריסטלעכע געשטאלטן. זיי זיינען ניט אבי וער; זיי זיינען עכטע סעקלער, פון די עלטסטע און חשוב'סטע גוי'אישע משפחות אין טראנסילוואניע, וועמענס יחוס גייט צוריק ביז טויזנט יאר; און דאך אלע מיט גרויסע בערד און פאות. איך האב מיט זיי מיטגעדאוונט, און איך מוז מיך מודה זיין — איך האב געפילט צווישן זיי א יום־כיפור־אטמאספערע.

נאכן דאוונענען האב איך פון זיי באקומען ליבלעכע שלום־עליכמ'ס. ס'האט לאנג ניט געגומען, און זיי האבן אנגעהויבן רעדן פון דער ליבלעכסטער פאר זיי טעמע, דאס שענסטע קאפיטל אין זייער געשיכטע — ווען זיי האבן באשלאסן זיך מגייר צו זיין, הגם זיי האבן געוואוסט, אז זיי ווערן פאר דעם טייער באצאלן, מעגלעך אפילו מיט זייער פרייהייט און פארמעגן. „און נאך מער — זאגן זיי א ביסל פארשעמט — מיר זיינען דאך אלע געווען דערוואקסענע מענטשן, א סך צווישן אונז טאטעס און זיידעס, און דורכגיין אין די יארן מצות מילה מיינט אויך עפעס..."

ר׳ יעקב קאָוואַטש, 66 יאָר אַלט, איז געווען דער ערשטער דורכצוגיין מצות מילה. ער האָט נאָר פאַרענדיגט פונם מוהל און פונם רב, זיי זאָלן אים צו־זאָגן, אַז טאָמער שטאַרבט ער בשעת מילה, זאָל מען אים ברענגען צו קבר־ישׂראל. יעדער האָט געוואַרט אומגעדולדיק אויף זיין „נעקסט", כדי וואָס פריער צו ווערן אַ איד. אויך די יונגע זיינען געווען אומגעדולדיק, וואַרטנדיק... ווי שטאַלץ זיינען זיי, ווען זיי רעדן פון דעם: „דעמאָלט זיינען געווען גרויסע צייטן, מ׳האָט געליטן פאַר דער אמונה. ווי זיס איז געווען יענער צער און ווייטאָג! מיר האָבן געוואוסט, אַז מיר טוען גרויסע זאַכן און האָבן געדולדיק געוואַרט אויף די רעזולטאַטן".

„און באמת, — דערציילן זיי, — באַלד נאָכדעם האָט מען אונז געלאָזט וויסן, אַז אַלע מוזן דערשיינען אין דער שטאָט מאָראָש וואָשאַרהעל פאַרן געריכט. מיר האָבן זיך ניט דערשראָקן. גוט, מען וועט אונז שיקן אין תפיסה. מיר וועלן גיין. אונזערע זיידעס זיינען אויך געזעסן אין תפיסות, און מעגלעך, מיר וועלן זיצן אין דער זעלבער תפיסה, אין דעם זעלבן צימער...

„דער באַשטימטער טאָג איז געקומען. דאָס גאַנצע דאָרף האָט זיך אויס־געפוצט אין די שענסטע קליידער. גליקלעך, מיט אַ שמייכל אויף די פנימ׳ער, האָבן זיי באַלאַגערט דאָס געריכטס־הויז.

„ווי קומט צו אייך, איר אַלטער מאַן, דער געדאַנק צו ווערן אַ איד?" — פרעגט דער ריכטער ר׳ יעקב׳ן.

ער האָט דעם ריכטער דערציילט, אַז זיין פאַמיליע היט אַפּ שבת און עסט כשרות זינט הונדערטער יאָרן. נו, האָט ער ניט געוואָלט בלייבן שטיין אין האַלבן וועג. דער ריכטער האָט אַבער געוואָלט וויסן, צי מ׳האָט אים צו דעם ניט איבערגערעדט. האָט אַבער ר׳ יעקב, און נאָך אים אַלע איבעריקע, פעסט באַהויפטעט, אַז קיינער האָט זיי ניט איבערגערעדט און ניט צוגערעדט צו זייער פרַאַן אַנצונעמען די אידישע אמונה. דער ריכטער האָט דאַן געזאָגט, אַז ער וועט מיט זיי פאָרן קיין ביזיד אויפאַלו און דאָרט אַרויסגעבן דעם אורטייל.

„גליובט אונז, — דערציילן מיר די אידן, — קיינער האָט זיך ניט דער־שראָקן. מיר זיינען געווען צוגעגרייט צו אַלעם — תפיסה אַדער אַנדערע שטראָפן".

דער ריכטער איז געקומען. מיר האָבן אַלע געוואָרט. ענדלעך האָט ער אַרויסגעגעבן זיין אורטייל, אַז דער, וואָס וויל בלייבן אַ איד, מוז זיין גאַנץ פאַרמעגן אַוועקגעבן דער רעגירונג.

מיר האָבן פריי אָפּגעאָטעמט. „דאָס אַלץ?" — פרעגן מיר. מיר האָבן געמיינט, אַז מיר וועלן באַקומען תפיסה, פיניקונגען, אַזוי ווי אונזערע על־טערן. מיר זיינען אַהיימגעגאַנגען מיט שמחה, געבראַכט אונזערע בהמות, אָקסן, פערד — אַלץ, אַלץ האָבן מיר געבראַכט אין געריכט־הויף".

דער ריכטער האָט אונז אָנגעקוקט מיט אַ שמייכל און געזאָגט: „אין נאָמען פון קייסער פראַנץ יאָזעף. איר קענט אַנהאַלטן אייער ניי־אויסגעקליבענע

אמונה, און נעמט צוריק אייער פאַרמעגן. איך האָב נאָר געוואָלט זען, ווי וויט איר זייט פאַר אייער אמונה. זאָל אייך גאָט באַשיצן און אייך בענטשן".

„דאָס איז געווען אַ ריכטיקער יום־טוב פאַר אונז, אַ גליקלעכער טאָג; און זייט דעמאָלט זיינען מיר אידן מיט האַרץ און נשמה".

איבער 70 יאָר זיינען זיי געווען גליקלעך. די אידן פון בודאַפּעסט האָבן זיי אויפגעבויט אַ שוהל, געשיקט אַ רב און אַ שוחט, און זיי זיינען באַרימט געוואָרן אַלס ערנסטע און חשוב'ע אידן. דער איצטיקער נסיון האָט זיי ניט געקענט מאַכן אויפגעבן זייער אמונה. זיי זיינען אַריין אין דער געטאָ און מקדש השם געווען. זאָל זיי גאָט העלפן, אויב ס'איז ווער פון זיי געבליבן.

✡ ✡ ✡

אין די גרויסע שטעט אין טראַנסילוואַניע — הערמאַנשטאָט, קרוינשטאָט, שעסבורג, מאַראָשוואָשערהעלי, און נאָך — זיינען אידן געקומען נאָך דעם יאָר 1850, און ס'איז ווייניק דאָ צו שרייבן וועגן זיי, הגם אין עטלעכע פון זיי הערשט איצט אַ שיין אידיש לעבן. די גרעסטע שטאָט איז איצט דאָרט קלויזענבורג, אָבער אויך זי איז יונג בנוגע אידן. די ערשטע אידישע שוהל האָט מען דאָרט אויפגעבויט אין יאָר 1850, און דער ערשטער רב איז געווען ר' הילל ליכטענשטיין, וועלכער האָט געמוזט איבערלאָזן זיין רבנות, ווייל דער רב־הכולל ר' אַברהם פרידמאַן האָט אים ניט געפונען פאַסיק אַלס רב.

ר' הילל איז געווען אינער פון די וויכטיקסטע רבנים אין זיין צייט. ער האָט אומעטום, וואו ער איז געווען רב (סיקסוי, קאַלעמיי), געשאַפן עפאָכעס מיט זיינע דרשות און מיט זיין מסירת־נפש פאַר תורה (זע קאַפּיטל 10).

נאָך אים איז געווען רב ר' אַברהם גלאַזנער, דער איידעם פון ר' דוד הערש, דער אידעם פון ר' משה סופר — דער חתם־סופר. נאָך זיין טויט איז זיין זון ר' משה גלאַזנער געוואָרן רב. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ ציוניסט. אין זיין צייט איז קלויזענבורג אויסגעוואַקסן אין אַ גרויסער אידישער שטאָט, מיט לומדים, חסידים און משכילים. ער האָט נאָך ביים לעבן איבערגעגעבן זיין רבנות צו זיין זון ר' עקיבא און אַוועק קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1930 האָבן אין קלויזענבורג געלעבט 15 טויזנט אידן, איינגעטיילט אין דריי פאַרטייען, אָדער געמיינדעס. די הויפט־געמיינדע איז די אַרטאָדאָקסישע קהילה מיט ר' עקיבא גלאַזנער אַלס רב; אַ חסידיש־ספרדיש־אַרטאָדאָקסישע קהילה מיט 100 מיטגלידער מיט הרב האַלבערשטאַם אַלס זייער רב; אַ רעפאָרם־געמיינדע מיט ד"ר אייזלער אַלס רבֿיי.

אין די לעצטע יאָרן זיינען די ציוניסטן זייער טעטיק אין קלויזענבורג. זיי האָבן זייערע שולעס, וואו מען לערנט די לימודים אין העברעאיש, אויך אונגאַריש־אידיש־ציוניסטישע צייטונגען און אַ שטאַרקע יוגנט — אַלע באַוואוסטזיניקע, נאַציאָנאַלע אידן. דאָס האָט די דאָרטיקע לאָגע פאַראורזאַכט. די צרות און ליידן, וואָס זיי האָבן געליטן פון די רומענער, האָבן די אידן געמאַכט אויפוואַכן פון זייערע חלומות און זיי געמאַכט טראַכטן וועגן זייער צוקונפט.

אין יאָר 1927 האָבן זיי, פונקט ווי אַנדערע שטעט, געלייטן גרויסע רדיפות פון די רומענער, וועלכע האָבן ווי ווילדע חיות אַרײַנגעדרונגען אין דער שוהל, פאַרוויסטנדיק אַלץ און רויבנדיק אידיש פאַרמעגן.

איך וויל דאָ פאַראייביקן אַ וויכטיקן דאָקומענט — אַ „תפילה", וואָס איז דעמאָלט געזאָגט געוואָרן אין גאַנץ טראַנסילוואַניע, ווען די כולגאַנעס האָבן דינסטאָג ביינאַכט, דעם 6טן דעצעמבער, פאַרניכטעט כמעט אַלע שוהלן און געשענדעט ס׳רוב ספרי־תורה:

„עינינו נוזלות דמעה על חילול חמדה יקרה, קדושת ישראל, ספרי תורה, שהיו לבזה למשיסה ולשרפה. נפלה עטרת תפארת ישראל, הוי אריאל אריאל, יד ה׳ נגעה בנו ביום עברה, זדים ופריצים קרעו גוילי תורה, והציתו הבערה בזעם ועברה, נאצו קדושת ישראל, תורת אל חי, ספרי תורה מהיכלות קמו, ואת בושת אחיכם מה׳ דרשו, ואת עינינו האירו, ודמעת פניו תמחו, באמרי קדשיכם נפשנו תנחמו, ואתה ה׳ הסר בשתינו ועלבוננו, רפא את הריסותינו ושמר קדשינו, כי מטו רגלינו ודל כבודינו".

✡ ✡ ✡

ווי געזאָגט, האָט רומעניע אין יאָר 1920 באַקומען אַ גרויסן חלק פון אונגאַרן, וועלכער האָט קיינמאָל ניט געהערט צו טראַנסילוואַניע, דערונטער די גרויסע אידישע שטעט גרויסוואַרדיין, מיהאלפאלוא, קראלע, סאקמיר, סיגעט, אראד און טעמעשוואַר, מיט אַלע אַרטשאַפטן אַרום זיי, און זי האָט דאָס אַ נאָמען געגעבן טראַנסילוואַניע. די אויבן־דערמאָנטע שטעט פאַרנעמען אַ גרויסן פּלאַץ אין דער אידיש־אונגאַרישער געשיכטע, סיי מיט זייער פאַרגאַנגענהייט און אויך מיט זייער געגנווארט. איך וויל דאָ געבן קורצע איבערבליקן איבער די אידן אין די דאָזיקע שטעט.

גרויסוואַרדיין („אַראַדאָ" — אין רומעניש; „נאָדי־וואַראָד" — אין אונגאַריש) איז די גרעסטע אידישע שטאָט אין טראַנסילוואַניע, מיט אַ אידישער באַפעלקערונג פון 25 טויזנט אידן, פון זיי 16 טויזנט מיטגלידער אין דער אָרטאָדאָקסישער פאַרטיי. זי איז אויך באַוואוסט אַלס איינע פון די וויכטיקסטע שטעט אין איראָפּע, אַ שטאָט מיט לומדים, חסידים, פול מיט אידיש לעבן און זייער טעטיק אין אַלע צווייגן פונם אידנטום. ס׳זיינען דאָרט פאַראַן: אַ שטענדיק בית־דין, אידישע שולעס, אַ אידיש גימנאַזיום, אַ בית־יתומים און אַ בית־יתומות, באַרימטע מגידים דרש׳ענען אין די שולן יעדן טאָג און שבת נאָכמיטאָג, צווישן זיי דער באַרימטער למדן, מחבר און מלקט ר׳ יוסף הכהן שוואַרץ. די אידן האָבן זיך באַטייליקט אין אַלע שטעטישע ענינים און געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין עפנטלעכן לעבן. אין די לעצטע 20 יאָר — כאָטש די שטאָט געהערט צו רומעניע — האָבן די אידן די גאַנצע צייט פאַרטיידיקט מיט מסירת־נפש די אונגאַרישע אינטערעסן.

די ערשטע שפּורן פון אידן אין גרויסוואַרדיין געפינען מיר אין יאָר 1700. אין 1731 האָבן זיי געהאַט אַ חברה־קדישא. ס׳זיינען דעמאָלט געווען אין גרויס־

וואַרדיין 17 פאַמיליעס. דער ערשטער רב ר' נפתלי הירץ ליפּכאַוויץ איז געשטאַרבן אין יאָר 1773. זיין איידעם איז געווען ר' משה אַריה עסטרייך, קראַלער רב. אין יאָר 1774 האָט זיך אין גרויסוואַרדיין געשמד'ט אַן אַנהענגער פון שבתי צבי. ער האָט זיין נאָמען אַנגענומען "הרב ר' אליעזר בן אברהם, רב און דאָקטאָר פון פראָג", און געווען 81 יאָר אַלט (זע אין דעם אונגאַריש־אידישן וויסנשאַפטלעכן מאַגאַזין "מאַדיאַר זשידוי סעמלע", יאָר 1907). דער צווייטער רב איז געווען ר' אליהו צאלין, געבוירן אין יערעסלאַוו. ער האָט געלערנט אין דייטשלאַנד. ער איז דער מחבר פון אַ סך וויכטיקע ספרים אין הלכה און אין חכמת־ישראל. אין זיין ספר "הדרת אליהו" דערציילט ער, פאַרוואָס ער איז אַוועק פון גרויסוואַרדיין: וויל די צוויי שלעכטע אידן . . . האָבן זיך אויף אים פאַרלייגט און אים געוואָלט פאַרניכטן, הגם ס'רוב אידן זיינען געווען מיט אים און דער גאַנצער גליל (די אַרטשאַפטן לעבן גרויסוואַרדיין, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט גרויסוואַרדיין בנוגע אַ רב, שוהל, כשרות) האָט אים זייער ליב געהאַט. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין באטורקעס, וואו ער איז געשטאַרבן. (זע מער איבער ר' אליהו צאלין אין מיין ספר "היהודים באונגאריא", זייט 38).

זיין נאָכפאָלגער איז געווען ר' שרגא וויינער, פון אַ זייער חשוב'ער רבנישער פאַמיליע און אַליין אַ באַוואוסטער רב. (זע איבער אים און איבער זיין פאַמיליע אין מיין ספר "מקורות לקורות ישראל", זייט 61). זיין זון ר' אַהרן מתתיהו איז נאָך זיין טויט אויפגענומען געוואָרן אַלס ראש בית דין.

אין יענער צייט האָט גרויסוואַרדיין געהאַט צוויי גרויסע ישיבות: איינע, געפירט פון הרב ר' ישראל נחמן דראָהביטשער, וועלכער איז געווען דיין אין אוסטרא (וואָלין), פון וואַנען ער איז געקומען קיין אונגאַרן, קודם געווען רב אין וואַרי, און פון דאָרט מיט גרויס כבוד אויסגעהאַלטן געוואָרן אין גרויסוואַרדיין, וואו ער האָט געהאַט אַ ישיבה (זע זיין ספר "פקודת המלך"). אויך האָט ר' צבי לייפניק, דער גרויסוואַרדיינער דיין, געפירט אַ ישיבה אין יאָר 1823 (זע זיין ספר "קב ונקי ולשד השמן").

די רבנים אין יענער צייט זיינען געווען ר' יוסף ראָזנפעלד, און נאָך אים ר' דוד וואַרמאַן. אין גרויסוואַרדיין האָט דעמאָלט געלעבט דער באַוואוסטער דאָקטאָר פרידריך גראָס, וועלכער האָט געשפילט אַ גרויסע ראָלע דאָרט, און אויך אויסער דער שטאָט. ער האָט אויפגעבויט אַ שפיטאָל פאַר אָרעמע בלינדע און אויגן־קראַנקע. דאָס האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אין גאַנצן לאַנד. ער האָט אויך אין 1850 אויפגערודערט דאָס לאַנד מיט זיין פלאַן צו פאַרבעסערן די אידישע לאַגע אין אונגאַרן, אָבער דער תמצית איז געווען צו רעפאָרמירן די אידן. (זע: לעוו, "דער אידישער קאָנגרעס", זייט 219).

דער גרויסער שטאַטסמאַן און רעוואָלוציאָנער לודוויג קאָשוט האָט באַזוכט די אידן אין גרויסוואַרדיין אין 1848 און האָט אין נאָמען פונם אונגאַרישן פאָלק געבעטן די אידן אַנטשולדיקונג פאַר די רדיפות און צרות, וואָס זיי האָבן געליטן אין אונגאַרן.

דער רב נאָך ר׳ דוד וואַרמאַן איז געווען ר׳ יצחק אַהרן לאַנדעסבערג, אַ תּלמיד מובהק פונם חתם־סופר און אַ גאון און מרביץ־תורה. ער האָט אַ סך געטאָן אייניצופֿלאַנצן תורה און אידישקייט. ער איז געשטאָרבן אין 1879. נאָך אים האָט מען אויפגענומען דעם באַוואוסטן גאון ר׳ משה הערש פוקס, וועלכער איז פריער געווען רב אין סערעד (זע דאָרט), איינע פון די גרעסטע פּערזענלעכקייטן אין זיין צייט. ער איז אויך געווען אַ גרויסער מכובד אין די גוי׳אישע קרייזן. נאָך זיין טויט האָט די גרויסוואַרדיינער מוניציפּאַליטעט אַ נאָמען געגעבן אַ גאַס נאָך רבי פוקס. זיין זון ר׳ בנימין האָט פאַרנומען זיין פּלאַץ.

הרב ר׳ ישראל האגער, באַקאַנט אַלס דער וויזניצער רבי, וועלכער האָט געמוזט פאַרלאָזן וויזניץ אין 1914 צוליב דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך באַזעצט אין גרויסוואַרדיין, און הגם די שטאָט איז געווען אַן אַשכנזישע, איז ער דאָרט מיט גרויס כבוד אויפגענומען געוואָרן און דאָרט אויסגעלעבט זיינע לעצטע יאָרן. ער איז אויך דאָרט געשטאָרבן.

אין 1927 האָט גרויסוואַרדיין דורכגעלעבט אַ שרעקלעכן פֿאַגראָם, וואָס די רומענישע סטודענטן האָבן פאַראורזאַכט. זיי האָבן פאַרניכטעט די גרויסע רעפֿאָרם־שוהל און פאַרברענט 14 ספרי־תורה׳ס. די רעשטן פון די ספרי־תורה׳ס זיינען אין באַגלייטונג פון אַ גרויסן עולם, צווישן וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען אַ סך גוים, געפירט פון קאַטוליזישן בישאָף, געפירט געוואָרן צו קבורה. די פּראָטעסטאַנטישע קירכע אין גרויסוואַרדיין האָט אָנגעבאָטן צו העלפן מיט געלט צוריק אויפבויען די שוהל.

די רעפֿאָרם־געמיינדע האָט אויך געהאַט איר רב, דעם געלערנטן ד״ר אלכסנדר קוהוט, מחבר פון „ערוך השלם״, וועלכער איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק. זייער לעצטער רב איז ד״ר קעטשקעמעטי, באַרימט דורך זיין פּאָליטיזם צו אונגאַרן אונטער דער רומענישער הערשאַפט.

נאָך מכובדים אין גרויסוואַרדיין: ר׳ אַברהם קורלענדער, דיין; ר׳ צבי און ר׳ ראובן, דיינים; ר׳ מרדכי ליבשטיין, ר׳ ישראל קליין, ר׳ ישעי׳ פאַלאַק, דיינים; ר׳ שלמה זלמן אולמאַן, אַ באַוואוסטער גביר, יחסן און תּלמיד־חכם און אייגנטימער פון דער גרעסטער פּריוואַטער ביבליאָטעק; ר׳ פנחס צימענטבוים, ראש בית־דין, אַ באַוואוסטער גדול; און דער למדן און מלקט ר׳ יוסף שוואַרץ, מגיד אין גרויסוואַרדיין. נאָך עטלעכע מכובדים זיינען דאָרט געבוירן, אָבער זיי האָבן פאַרן אידנטום גאָרניט אויפגעטאָן. גרויסוואַרדיין איז מיט רעכט אַן עיר ואם בישראל.

סאַקמיר („סאַטמאַר״ — אין אונגאַריש; „סאַטומאַרע״ — אין רומעניש) האָט ניט קיין פאַרגאַנגענהייט. די שטאָט האָט אידן זייט 1850. דאָגעגן האָט זי אַ גרויסע געגנוואָרט. זי איז אין אַ זייער קורצער צייט אויסגעוואַקסן אַלס זייער וויכטיקע אידישע שטאָט און פאַרנעמט אַ גרויסן פּלאַץ אין אידישן לעבן. היינט וואוינען דאָרט 12,000 אידן, און מען געפינט צווישן זיי אַ סך לומדים, יראים ושלמים, חסידים און גבירים בעלי־צדקות.

סאַקמיר איז באַרימט געוואָרן אין די לעצטע 40 יאָר דורך איר ישיבה, וועלכע איז איינע פון די גרעסטע אין אונגאַרן, אויך דורך אירע רבנים, וועלכע זיינען געווען גדולים. סאַקמיר האָט אָנגעהויבן צו בליען און וואַקסן, וועז דער באַוואוסטער גאון און צדיק ר' יהודה גרינוואַלד האָט פאַרנומען די רבנישע שטעלע נאָכן טויט פונם ערשטן רב ר' וואָלף מאַנדלבוים. זיין ישיבה איז גלייך באַרימט געוואָרן איבער גאַנץ אונגאַרן און ס'האָבן זיך אין איר שטענדיק געפונען אַרום 300 בחורים, וועלכע האָבן געלערנט תורה און פאַרנעמען היינט די שענסטע רבנישע שטעלעס אין אייראָפּע. אויך זיין נאָכפאָלגער ר' אליעזר דוד גרינוואַלד (ניט קיין קרוב מיטן פריערדיקן) האָט געהאָט אַ גרויסע ישיבה און געזאַרגט פאַר תורה און אידישקייט אין סאַקמיר. זיין נאָכפאָלגער, ר' יואל טייטלבוים, האָט אַחוץ זיין גדלות אין תורה און הרבצת תורה, אויך אַיינגעבראַכט אַ חסידישן גייסט אין סאַקמיר, וועלכע איז געווען אַן אַשכנזישע שטאָט. סאַקמיר האָט אויך וויכטיקע אידישע אינסטיטוציעס און גרויסע כלל־טוערס, וועלכע זאָרגן פאַר זייערע ברידער דאָרט.

אין סאַקמיר געפינט זיך אַ סטאָטוס־קוואָ־קהילה מיט רבי זיינוול יאָרדאַן אַפּס ראָבי. ר' יצחק קליין, דער אַרויסגעבער פון דעם באַוואוסטן הלכה־ און אַגדה־זשורנאַל, איז סאַקמירער דיין, ווי אויך די רבנים ווינטערניץ און פרידמאַן.

אין 1930 האָט סאַקמיר געהאַט די גרעסטע ישיבות אין טראַנסילוואַניע און אין אונגאַרן. פיר ישיבות האָבן זיך דאָרט געפונען. ר' יואל טייטלבוים, דער רב, האָט געהאַט 334 תלמידים. דער ביקסאדער רבי, וועלכער וואוינט אין סאַקמיר, האָט אַ ישיבה פון 80 תלמידים; די ישיבה „קרן לדוד" — 45 תלמידים, און די ישיבה „אהל תורה" — 38 תלמידים. דאָס איז סך־הכל איבער 500 בחורים, וועלכע סאַקמיר האָט פאַרזאָרגט אין די שלעכטע צייטן, וועז זיי האָבן געליטן רדיפות פון די רומענער. סאַקמיר איז יונג און האָט ניט קיין פאַרגאַנגענהייט, האָט זי אָבער אַ גרויסע געגנוואָרט און נאָך אַ גרעסערע צוקונפט.

קראָלע („גאדי קאַראָלי" — אין אונגאַריש; „קאַראַי מאַרע" אין רומעניש) איז איינע פון די עלטסטע שטעט אין יענער געגנט, מיט אַ אידישער באַפעלקערונג פון קאַרגע 3 טויזנט צווישן 16 טויזנט איינוואוינער, צעטיילט אין צוויי חלקים: 1,600 געהערן צו דער אָרטאָדאָקסישער פאַרטיי און 1,200 — צו דער סטאָטוס־קוואָ־פאַרטיי.

אין קראָלע וואוינען אידן זינט 1650, און האָבן דאָרט די גאַנצע צייט געלעבט רואיק און גליקלעך. די באַוואוסטע פאַמיליע גראַף קאַראָלי, וועלכע איז געווען דער בעל־הבית פון דער שטאָט, האָט זיי געשיצט, זיי געגעבן אַלע רעכט און צוגעקוקט מיט צופרידנהייט, ווי זיי אָנטוויקלען זיך. אַ סך אידן האָבן געהאַנדלט מיט וויין און מצליח געווען. ר' בער באָליכאָווער דערמאָנט אין זיינע זכרונות צוויי גרויסע וויין־סוחרים פון קראָלע אין יאָר 1745: „האָוף הקצין המפורסם מו"ה אליעזר הגדול מעיר קאראלי . . . ולפי שבקאראלי היה גם ר' אליעזר אשכנזי והיה נקרא קטן".

דער שרייבער פונם בוך „גראַף פּערענץ קאַראַלי אין זיין צייט" (אין אונ־
גאַריש, געשריבן פון אַ ניט־איד) שרייבט אויף זייט 88, אַז גראַף שאַנדאָר קא־
ראַלי האָט אויך געזאַרגט פאַרן אידישן גייסטיקן לעבן. ער האָט פאַר זיינע
אידישע איינוואוינער אויסגעקליבן אַ רב אין פּרעשבורג און אים געגעבן אַלע
פּריווילעגיעס, אויך צו באַשטראָפן דעם שולדיקן. דער נאָמען פונם רב ווערט
ניט אָנגעגעבן, מעגלעך ס'איז ר' מאיר יודא עסטרייך, וואָס איז געווען אין 1750
רב אין קראַלע און איבערן גאַנצן סאַקמירער קאָמיטאַט.

ר' מאיר יודא איז געווען באַוואוסט אין דער לומדישער וועלט. ער קא־
רעספּאָנדירט מיטן נודע ביהודה, און אויך מיט רבי עקיבא איגר (דעם ערשטן)
ראש בית דין אין פּרעשבורג. ר' עקיבא איגר שרייבט אים: „כאָטש איך האָב
באַשלאָסן קיינעם ניט צו ענטפערן, . . . אָבער וועגן אייך האָב איך געהערט, אַז
איר לערנט פלייסיק . . . און מען קען ניט געפינען אויף אייך קיין פעלער . . .
און דער דיין, וואָס איז מיט אייך מחולק . . . מעג מען אים אַריינגיסן קאָכעדיק
גאָלד אין זיין מויל, און אַ רוח שטות איז אין אים אַריין". וועל דער דיין
איז געווען, ווייסן מיר ניט, אַלנפאַלס זעען מיר, אַז אַ חוץ דעם רב איז אין
קראַלע אויך געווען אַ דיין. דער רב איז געשטאָרבן אין 1775.

זיין זון ר' משה אַריה האָט פאַרנומען זיין פּלאַץ. 44 יאָר האָט ער אָנגע־
האַלטן זיין שטעלע. ער האָט אויך געדרוקט אַ העפט, „טרייסט־וועלטער צו גראַף
יאָזעף קאַראַליס פאָמיליע", וועלן דער גראַף איז געשטאָרבן. ר' משה אַריה
איז געווען אַ למדן און האָט געהאַט באַרימטע קינדער. ר' יחזקאל פאנעט אין
זיין „מראה יחזקאל", זייט 102, איז אים מספּיד און שרייבט וועגן אים: „ס'איז
דאָך אייך באַקאַנט דאָס גרויסע צדקות פונם צדיק ר' משה אַריה. ער איז געווען
באַרימט מיט זיין חסידות און פרישות און האָט זיך אַ סך געפּלאָגט".

זיין נאָכפאָלגער איז געווען ר' יצחק פרענקל, געבוירן אין אונצדאָרף, אַ
צווייג פון אַ גרויסער רבנישער פאָמיליע און אַן איידעם פונם גאון ר' יואב,
אונצדאָרפער רב, און אַליין אַ גאון און מחבר פון אַ וויכטיק ספר, „זבד טוב", און
אַ סך ניט־געדרוקטע ספרים. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1835. ער האָט אי־
בערגעלאָזט צוויי קינדער, אַ רייכן זון און אַ טאָכטער, וועלכע איז געווען דאָס
ווייב פונם גאון ר' מאיר פּערלס, וואָס האָט אויך איבערגענומען דאָס קראַלער
רבנות, אָבער באַלד נאָכן פאָטערס טויט איז זי אויך געשטאָרבן. (זע איבער
זיי און איבער קראַלע אין מיין ספר „מקורות לקורות ישראל", זייטן 12 און 92).

ר' מאיר פּערלס איז געווען איינער פון די וויכטיקסטע גאונים אין אונגאַרן
און אַ שטיק צייט פון די פירערס פונם אונגאַרישן אידנטום. נאָר אַלס יונגערמאַן
איז ער געווען באַרימט אין דער לומדישער וועלט און גע'שמ'ט אַלס „עלוי".
אַפילו דער חתם־סופר האָט אים באַוואונדערט. (זע די הקדמה צום ספר „בית
נאמן", תשובות פון זיין פאָטער ר' משה פּערלס). 60 יאָר איז ער געווען רב
אין קראַלע און אויך געפירט אַ גרויסע ישיבה, דאָך איבער אַ סיבה האָט ער
אין 1870 זיך ניט אָנגעשלאָסן צו די אָרטאָדאָקסן און פאַרליבן מיט זיין קהילה

סטאַטוס־קוואָ (זע קאַפּיטל 3), ממילא איז ער אַרויסגעשטויסן געוואָרן פון דעם פּלאַץ, וואָס איז אים געקומען צוליב זיין תורה און יחוס. ער איז געשטאָרבן אין 1894.

נאָך ביי זיין לעבן איז אַ גרופּע פון 60 פאַמיליעס אַרויסגעגאַנגען פון זיין קהילה און געגרינדעט אַן אָרטאָדאָקסישע קהילה, און זינט 1881 אַלץ גע־וואָקסן, ביז זי איז אויסגעוואָקסן אין אַ גרויסער מעכטיקער קהילה פון 16 הונדערט מיטגלידער. די רבנים פון דער אָרטאָדאָקסישער קהילה זיינען געווען ר' יעקב משה שוואַרץ און ר' שאול בראַך, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין קאשוי, און זיין ממלא־מקום ר' יואל טייטלבוים, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין סאַקמיר.

נאָך ר' מאיר פּערלס טויט איז אין קראָלע אויפגענומען געוואָרן אַלס רב ר' אפרים פירט; נאָך זיין טויט — ר' אליעזר שיינפעלד, און ווען ער איז אַוועק קיין אַמעריקע, איז אויפגענומען געוואָרן ר' ישכר דוב פרידמאַן.

די קראָלער סטאַטוס־קוואָ־קהילה האָט אין 1922 אויף דער אַסיפת הרבנים אין גרויסוואַרדיין פאַרזוכט אַריבערצוגיין צו די אָרטאָדאָקסן און צוגעזאָגט אויסצופאָלגן אַלע פאָרשריפטן, אַבי מ'זאָל איר דערלויבן צו בלייבן אַ זעלבסט־שטענדיקע קהילה און ניט אינגלידערן זי אין דער אָרטאָדאָקסישער קהילה. מ'האָט איר בקשה צוריקגעוויזן. (זע וועגן דעם אין ספר „מטה יששכר" פון ר' ישכר דוב פרידמאַן, דער רב פון יענער קהילה, זייט 69). דאָך זיינען זיי אַרויס פון דעם סטאַטוס־קוואָ־פאַרבאַנד און זיי רופן זיך אָרטאָדאָקסן, הגם די אָרטאָדאָקסן האָבן זיי ניט אָנגענומען, נאָר ביים קולטוס־מיניסטער איז זייער אַרויסטריט פון דער סטאַטוס־קוואָ און זייער אַרייַנטריט צו די אָרטאָדאָקסן אַנ־געמאָלדן.

אין קראָלע האָט געוואוינט ר' ישעיה פריד, וועלכער האָט אויפגעבויט אַן אייגן בית־המדרש און אויפגענומען דעם גאון ר' זלמן וואָלף, דער מחבר פונם „עמק המלך" אויפן רמב"ם, אַלס בית־המדרש־רב. ער האָט אים רייכלעך אויסגעהאַלטן. פון דאָרט איז ר' זלמן וואָלף אַוועק קיין אינצדאָרף און 10 יאָר פאַרנומען דאָרט די רבנישע שטעלע. ער איז אין אינצדאָרף געשטאָרבן אין 1818. די דיינים אין קראָלע זיינען געווען: ר' וואָלף, ר' אַשר וואָל, ר' יעקב יצחק בוים, ר' יעקב פּערלס, ר' אַברהם כ"ץ. ר' שמעון סופר, דעם חתם־סופר'ס זון, שפּעטער קראָקעווער רב, איז געווען אַ קורצע צייט אַ קראָלער תושב. ער האָט דאָרט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון ר' בערל שטיינבערג.

קראָלע איז געוואָרן אַ צענטער פון חסידות, ווען ס'איז דאָרט אויפגענומען געוואָרן ר' יואל טייטלבוים. די אַנדערע מקומות אין יענער געגנט האָבן ניט קיין פאַרגאַנגענהייט. איך וועל זיי דערמאָנען ביי דער ליסטע פון די מקומות, וואָס האָבן ישיבות. (זע ביים סוף פון דעם קאַפּיטל).

אַראַד. — זי איז די ערשטע שטאָט אין אונגאַרן, וועלכע האָט געבראָכן אידישע טראַדיציעס און איז געוואָרן די שטאַרקסטע פעסטונג פאַרן רעפאָרם־

אידנטום פֿאַר די לעצטע 140 יאָר. איר וועט נאָך היינט הערן, ווי אידן אין אונ־
גאַרן באַניצן זיך מיטן אויסדרוק „חזיר טריפה ווי אַראַד", „אַן אמת'דיקער אַרא־
דער טריפה'ניאַק".

אַראַד, וועלכע איז געווען אַ אידישע קהילה ווי אַנדערע קהילות אין אונ־
גאַרן, איז דורך אירן מאַן גייסטיק פֿאַרניכטעט געוואָרן און פֿאַרבליבן אַ פֿאַר־
טריקנט צווייגל פונם אידישן עץ־חיים, באַקומענדיק אין דער וועלט אַ נאָמען
אָן אַן עיר הנידחת. דאָס איז דער רעזולטאַט פון דער אַרבעט פונם אַראַדער
ראַביי אַהרן כאַרין.

כדי צו פֿאַרשטיין, וואָס אַראַד און איר רב האָבן געמיינט פֿאַרן אונגאַרישן
אידנטום, וועל איך דאָ ברענגען אַ מעשה'לע, וואָס גייט אַרום אין אונגאַרן שוין
איבער 120 יאָר: אַ פֿאַרביטערטער איד, ביי וועמען די פרוי איז געשטאָרבן, און
וואָס האָט גלייכצייטיק פֿאַרלוירן זיין פּרנסה, איז געגאַנגען צו זיין רב זיך בא־
קלאָגן אויף זיין ביטערער לאָגע, מיט טענות צום רבונו־של־עולם, וועמען ער
וויל דווקא רופן צו אַ דין־תורה, פֿאַרוואָס ער האָט אים אויף אין מאָל געשלאָגן
מיט צוויי אומגליקן. דער רב האָט אים אָבער געענטפערט, אַז ער קען ניט
אָננעמען די דין־תורה, ווייל ער האָט מורא פֿאַר גאָט, אָבער ער האָט אים געגעבן
אַן עצה צו גיין קיין אַראַד; דאָרט איז דאָ אַ רב מיטן נאָמען אַהרן כאַרין, וועלכער
האָט ניט קיין מורא פֿאַר גאָט און וועט די דין־תורה יאָ אָננעמען. דער איד
האָט אַזוי געטאָן. כאַרין האָט אים אויסגעהערט און באַלד גערופן דעם שמש
און אים געהייסן, ער זאָל מזמין זיין לדין השם־יתברך. דער שמש איז אַוועק
מיטן אידן און צוריקגעקומען ערשט שפּייט ביינאַכט. „נו, — פֿרעגט אים כא־
רין, — וואָס האָט פֿאַסירט?" אויף דעם ענטפֿערט דער שמש: „איך בין גאָנץ
אַראַד אויסגעגאַנגען, אָבער קיינער פון די אידן האָט מיר ניט געקענט אַנווייזן
וואו גאָט וואוינט"!

זינט 1717 געפינען מיר אין אַראַד אַ קהילה. די ערשטע רבנים זיינען געווען
ר' ישראל הירש סעמניץ אין יאָר 1740, ר' יוחנן יצחק אין 1760, נאָך אים ר'
יהודה לייב ברוידי. אין 1789 איז אַהרן כאַרין אויפגענומען געוואָרן אַלס לע־
רער און געמיינדע־שרייבער אונטער דער השגחה פונם רב ר' יהודה לייב ברוידי.

כאַרין איז געווען אַ תלמיד פון צוויי גאונים־ישראל: ר' ירמיה פון מאַטערס־
דאָרף און ר' יחזקאל לאַנדוי, דער נודע ביהודה. דער רב האָט אָבער באַלד דער־
קענט, אַז כאַרין איז ניט באַרעכטיקט צו זיין אַ לערער. ער האָט אין אים געזען
מינות און אַפּיקורסות; ער האָט אָבער געשוויגן און דווקא אים מקרב געווען.
ווען כאַרין האָט אים באַזוכט, האָט ער אים אויפגעאַלטן שעה'ן און שעה'ן און
אַזוי אין דער וועלט אַריין מיט אים גערעדט. האָט ער אים באַגעגנט אין גאָס,
האָט ער מיט אים איינגע'טענה'ט אַ לאַנגע צייט, בשעת מיטן אַנדערן ערלעכן
מלמד האָט דער רב קיינמאָל ניט גערעדט מער ווי עטלעכע מינוט, אים גלייך
אַפּגע'פטר'ט און אַהיימגעשיקט. דאָס איז געווען אַ פּלא פֿאַר די אַראַדער אידן,
וועלכע האָבן דעם רב געשטעלט די פראַגע: „היתכן! איר זייט מקרב דעם מא־

דערנעם לערער און מרחק דעם אלטן פרומען מלמד?" דער רב האט זיי געענט־פערט: „איר זאלט וויסן, אז יעדע מינוט, וואס איך קען אוועקרויבן פון כארינען, ער זאל ניט זיין מיט די קינדער, איז א מצווה, און יעדע מינוט, וואס איך בין מבטל דעם מלמד פון לערנען מיט די קינדער, טו איך אן עבירה. דערפאר בין איך מקריב מיין צייט אויף צו האלטן כארינען אלס מער מיט מיר, כדי ער זאל ווייניקער צייט האבן פאר די קינדער און ווייניקער אינפלאנצן אין זיי קלות; אבער ניט אזוי איז דער פאל מיטן פרומען מלמד, — ער מוז יעדע מינוט אויס־ניצן צו לערנען תורה און יראה מיט זיינע תלמידים, און קיינער זאל אים ניט אויפהאלטן".

ווען ר' יהודה לייב האט פארלאזן אראד, איז כארין אויפגענומען געווארן אלס אראדער רב. כארין האט גלייך אנגעהויבן אפשאפן אידישע מנהגים. זיין ערשטע ארבעט איז געווען אפצושאפן די נגינה ביים לייענען די תורה, און אזוי איז ער געגאנגען אלץ ווייטער, ביז ער האט געהייסן אויסשטרייכן ציון און ירושלים פון אונזערע תפילות און מתיר געווען צו דאווענען אין דער דייטשער שפראך. שפעטער האט ער מתיר געווען צו פארן אום שבת מיט דער אייזנבאן און בפירוש געזאגט, אז יעדער רב האט א רעכט משנה צו זיין די מצוות, הלכות און דינים פון דער תורה. אויך האט ער אין זיינע דרשות געלעסטערט די חז"ל, ראשונים און גדולים.

די פרומע אידן האבן אים דעמאלט גערופן: דער צווייטער אח"ר (אהרן, חארין, ראבינער) און האבן שטארק פראטעסטירט צו די אונגארישע גדולים אי־בער זייער רב. זיי זיינען אויך געפארן קיין אלט־אויפן צו רבי משה מינץ און אים דערציילט וועגן זייער רב'ס אפיקורסישע דרשות און האנדלונגען. א בית־דין האט דעמאלט ג'פסק'נט, אז כארין זאל מער ניט פסק'ענען קיין שאלות און אז אראד מוז האבן א דיין. אבער מיט דער הילף פון דער רעגירונג האט כארין דעם פסק־דין איגנארירט.

ר' שלמה ראזנטאל, א תלמיד־חכם און משכיל פון בודאפעסט, שרייבט צום חתם־סופר, אז ער האט געזען א בריוו פון כארינען צום הויפט פון דער אונגא־רישער רעגירונג, אין וועלכן ער בעט, די רעגירונג זאל אים דערקלערן אלס רב־הכולל פון אונגארן, און פארזיכערט זי, אז אויב ער וועט זיין דער רב־הכולל, וועלן אלע אידן אין אונגארן זיך אסימילירן אין א קורצער צייט; אבער ער, שלמה ראזנטאל, האט צעשטערט זיין פלאן, הגם א סך גלחים האבן כארינען אונטער־שטיצט. ראזנטאל שרייבט דארט צום חתם־סופר, אז כארינען פעלט נאר שמד־וואסער — א חוץ דעם איז ער א גוי ווי אלע גוים.

גרויסע מחלוקות זיינען אנגעגאנגען אין אראד צוליב אים, דאך האט ער אין די 55 יאר, וואס ער איז געווען אין אראד, באוויזן אפצואווישן אלע שפורן פון קדושה אין זיין קהילה און אויך צו צעשמעטערן די יסודות פון דער אמונה. אראדער אידן זיינען געווען די ערשטע, וועלכע האבן דעם שבת מחלל געווען, און נאר פארבליבן מיט יום־כיפור. אראד איז געווארן א יום־כיפור־קהילה.

אויך די שמד־כוואָליע האָט זיך דאָרט אַרײַנגעכאַפּט. צווישן די משומדים זײַנען אויך געווען כאַרינס קינדער און אייניקלעך. ווי ווייט מיר ווייסן, האָט כאַרין אין 1920 געהאַט נאָר אײַן אידיש אייניקל, הער פראָנץ כאַרין, אַ מיטגלידּ פונם מאָגנאָטן־הויז.

ס׳איז דאָ אַ מעשה, אַז אַראָד האָט נאָר איין מאָל אין איר געשיכטע געהערט פאָר כּל־נדרי אַ מוסר־דרשה. ס׳האָט אָמאָל פּאַסירט, אַז אַ באַרימטער מגיד איז דורך אַ סיבה דורכגעפאָרן אַראָד פאָר יום־כיפּור און בשום־אופן ניט געקענט פאָרן וויטער, און אַזוי האָט אַ גרויזט פאַרבליבן אין אַראָד יום־כיפּור. די קהילה, וועלכע האָט געהערט פון אים, האָט באַין־ברירה אים געמוזט מכבד זיין מיט דער כּל־נדרי־דרשה. הגם זיי האָבן געוואוסט, אַז עס וועט זיי ניט פעלן קיין צרות, שטעכווערטלעך און מוסר, און אַז זיי וועלן גוט אויסגעשמועסט ווערן, זיינען זיי דאָך געזעסן און געוואַרט געדולדיק אויף זייַנע וועכטער. דער מגיד האָט אָנגעהויבן זיין דרשה מיט די פאָלגנדע ווערטער:

„איר, אַראָדער, זייט טייערע אידן! וואויל אידן זייט איר, ערלעכע אידן זייט איר, איר אַראָדער!“...

דער עולם איז געוואָרן אָנגענעם איבערראַשט. „זיינען מיר סוף־כּל־סוף ניט אַזוי שלעכט“ — האָט אייניער דעם אַנדערן אַרײַנגעזאָגט אין אויער. דער רב האָט אָבער פאָרגעזעצט זיין דרשה:

— איר ווייסט, ווער דאָס זאָגט אויף אייך? — דער שטן, דער יצר־הרע, דער מלאך־המשחית מיט די טויזנט ווילדע אויגן! ער איז דער אייניציקער, וואָס זאָגט אויף אייך, אַז איר זייט גוט און טייער, ער איז דער אייניציקער, וואָס האָט אַ גוט וואָרט אויף אייך, ער איז דער אייניציקער, וואָס האָלט אייער קהילה פאָר דער אייניציקער קהילה אויף דער וועלט, וועלכע איז טייער און ערלעך; און אויך וויל אייך דערקלערן, פאַרוואָס ער איז אַזוי באַגייסטערט פון אייך...

ווי איר ווייסט, האָט דער שטן אָפּגעאַרבעט אַ גאַנצן חודש אלול, צוזאַמענצושטעלן אַלע עבֿירות פון ישׂראל, כדי זיי כּל־נדרי איבערצוגעבן דעם רבונו־של־עולם, און אַזוי האָט ער אַ גאַנצן מאָגאַזין אָנגעפילט מיט גרויסע זעק פול מיט עבֿירות, און אויף יעדן זאָק איז אויפגעשריבן די שטאָט: פראָגער עבֿירות, בודאַפּעסטער עבֿירות, טעמעשוואָרער עבֿירות, א. א. וו. וואָס טוען אָבער די אידן? פונם ערשטן טאָג סליחות הייבן זיי אָן תשובה צו טאָן. זיי פאַרגעסן אַלע געשעפטן, אַלע תענוגים, לויפן אין די שוהלן, בעטן גאָט, גיבן צדקה, און אַזוי צו־ביסלעך האָבן זיי תשובה געטאָן ביז ערב־יום־כיפּור, און פון די אַלע עבֿירות איז ניט געבליבן קיין זכר, — אַלץ פאַרשוואונדן, פאַרשוואונדן.

און ווען דער שטן וויל פאָר כּל־נדרי די אַלע זעק מיט די אידישע עבֿירות מיטנעמען און זיי פאַרליגן פאָרן רבונו־של־עולם, ווערט אים פינסטער פאָר די אויגן. ער גייט אין זיין מאָגאַזין אַריין און געפינט אַ לייַדיקן מאָגאַזין: ניטאָ פראָג, ניטאָ פעסט, ניטאָ ווין — די זעק זיינען פאַרשוואונדן. אַ צעבראָכענער, אַ פאַרביטערטער וויל ער פאָרלאָזן זיין מאָגאַזין. פּוצים ווערט אים לייכטיק

פֿאַר די אויגן: ער זעט אַ זאַק אין אַ ווינקל... „האָב איך דאָך ניט אומזיסט געאַרבעט" — קלערט ער. און וועמען מיינט איר, פריינד מיינע, האָט ער דאָרט געפונען? אייער זעקל, דאָס אַראַדער זעקל. ניט געירירט פון אָרט, ניט גרינ־גער געוואָרן, אַזוי ווי ער האָט עס אַרײַנגעלייגט. און ער איז דער, וואָס זאָגט, שמייכלענדיק: „די אידן זיינען גנבים, זיי האָבן אים בא'גנב'עט; נאָר אַראַד איז ערלעך, פיינע אידן, ערלעכע אידן זיינען זיי".

אין 1844 איז כאַרין געשטאָרבן. נאָך זיין טויט האָט יעקב גוטמאַן גע־מאַכט אַ סטאַטוע פון כאַרינען און עס אויף זיין קבר אויפגעשטעלט, און דער אַראַדער רבי יעקב שטיינהאָרט האָט די סטאַטוע אויפגעדעקט בשעת אַ גרויסער פייערונג. (זע די באַשרייבונג פון דעם אין „מולט עש יעווע", אויגוסט 1917). כארין האָט אַליין געשריבן זיין מצבה אין אַ קלאַסישן העברעאיש:

אני אהרן חארין
מן ים עלי רגשו גליו, לחוף שאנן נוה שליו
בחסד עליון עתה באתי לפני כבודו אכרע ברך,
בקהל קדושים שמו אברך, היום קויתי מצאתי,
גוי פה תנוח, פה שכון בקבר, אנכי אשא אבר לאל אשוב ברוח.
למקורי בזוהר רקיע, עד אשר הקץ יגיע, אז בהקיצך משנתך
אשיב אביט תמונתך
ויראו כל העדה כי גוע אהרן, ויבכו את אהרן כל בית ישראל.

✡ ✡ ✡

אַראַד האָט נאָך אים אויפגענומען ראַבייס, אויסגעשפראָכענע רעפאָרמער — יעקב שטיינהאָרט און ד"ר ראָזנבערג. זיי זיינען געגאַנגען אין כארינס וועג און אים צוגעהאָלפן מאַכן אַראַד פאַר אַן אָפּגעשניטן גלידּ פונם אידישן פאָלק.

אין די לעצטע 35 יאָר האָבן די אַהין־איינגעוואַנדערטע אידן באַוויזן זיך צו אַרגאַניזירן און צו שאַפן אַן אָרטאָדאָקסישע סביבה. זיי האָבן אויך דורכגע־פירט זייער וואונטש און אויפגענומען אַ חשוב'ן אָרטאָדאָקסישן רב, הרב סופר. נאָך איבער 100 יאָר פון שטילקייט איז אַראַד ענדלעך אויפגעוועקט געוואָרן פון שלאָף, און אַ קול־תורה הערט זיך דאָרט טאָג און נאַכט; אָבער, ווי געזאָגט, דווקא ביי די איינגעוואַנדערטע אידן פון מאַראָקאָ און פון אַנדערע מקומות. זיי האָבן דאָס געקענט באַווייזן. די אַלט־געזעסענע אַראַדער קען קיינער ניט צוריק־ברענגען צום אָרטאָדאָקסישן אידישן לעבן, ווייל זייערע וואָרצלען זיינען פאָר־טריקנט, און כאָטש זיי האָבן געשאַפן פיינע אידישע אינסטיטוציעס, זיינען זיי דאָך פאַרלוירן געגאַנגען פאַרן אידישן פאָלק.

טעמעשוואָר, אין קאָמיטאַט באַנאַט, וועלכער איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה צעטיילט געוואָרן אין צוויין — האָלב פאָר יוגאָסלאַוויע און די אַנדערע העלפט פאַר רומעניע, און איינגעלידערט געוואָרן אין טראַנסילוואַניע, און צווישן זיי אויך די הויפטשטאָט טעמעשוואָר.

טעמעשוואר האָט אַ אידישע באַפעלקערונג פון 7,000 אידן, אייגענטיילט אין פיר טיילן מיט פיר רבנים. ס׳רוב אידן געהערן צום רעפארמיזם, דער קלענערער טייל — צו די ארטאדאקסן.

טעמעשוואר איז פון די עלטסטע אידישע קהילות אין אונגארן. מיר גע־פינען דארט מיט איבער 450 יאר צוריק אַ גוט־אַרגאַניזירטע קהילה. די ערשטע איינוואַנדערער זיינען געווען ספרדים, און זיי האָבן דאָס געגרינדעט די קהילה, איבערהויפט אין יאר 1526, ווען טערקיי האָט איינגענומען ס׳רוב אונגארן, האָבן דארט איינגעוואַנדערט אַ סך ספרדישע אידן פון טערקיי.

טעמעשוואר האָט געהאַט עטלעכע אידישע אינטערנאַציאַנאַלע פיגורן, וויכ־טיקע שתדלנים, וועלכע האָבן פארנומען אַ גרויס אָרט אין אונזער געשיכטע און ווערן נאָך היינט דערמאָנט צום גוטן; משה ליפיץ פיראַרי און די פאַמיליע אמיגו; איינער פון זיי, מאיר אַמיגו, איז געווען אַ גרויסער חשוב ביים קייסער און אַ שתדלן פאַר אידן. שפעטער זיינען אהינגעקומען אַשכנזישע אידן און גע־גרינדעט אַן אַשכנזישע זעלבסטשטענדיקע קהילה.

טעמעשוואר האָט געהאַט וויכטיקע רבנים. ר׳ מרדכי ליפניק אין 1680. זיין זון, דער מחבר פון „מגילת סדרים", שרייבט אין זיין ספר, אַז זיין פאָטער איז געווען דער רב איבער ביידע קהילות אין טעמעשוואר — דער ספרדישער און דער אַשכנזישער. דער טעמעשוואַרער רב ר׳ יעקב איז פון דארט אַוועק קיין סלוצק. אין 1730 איז טעמעשוואר געווען אַ בלייענדע קהילה. אין „פנים מאירות" (ח״ב, צ׳) ווערט דערמאָנט דער שוחט ר׳ ברוך אַלס אַ זייער פרומער איד, ווי אויך ר׳ חיים מטראני און אַנדערע ספרדישע חכמים. דעם טעמעשוואַ־רער רב ר׳ יונתן טרעביטש האָט מען אין 1752 געוואָלט אויפנעמען אַלס רב־הכולל איבער טראַנסילוואַניע. דער טעמעשוואַרער רב ר׳ הירש האָט אין 1780 גע־פרעגט זיין רבי, דעם נודע ביהודה, אויב מען מעג עסן דעם פיש „שטירעל". דארט שרייבט דער נודע ביהודה (מהד״ת יור״ד, כ״ח), אַז טעמעשוואר איז אַן אלטע קהילה. דער נודע ביהודה האָט דעם פיש מתיר געווען, דאָך איז איבער דעם אויסגעבראכן אַ גרויסע מחלוקה און ס׳זיינען אפילו ווענגן דער פראַגע גע־דרוקט געוואָרן עטלעכע ספרים (זע מיין ספר „קורות התורה והאמונה באונ־גאריא").

נאָך אים איז דארט געווען רב ר׳ דוד אפענהיים, און שפעטער ר׳ הירש, אַ באַוואוסטער למדן און משכיל. ער איז געשטאָרבן אין 1859.

טעמעשוואר האָט אויפגערודערט גאַנץ אונגארן אין 1903, ווען אַ געוויסע קהילה האָט מקבר געווען אַ קינד פון אַ קריסטלעכער מוטער אויפן אידישן בית־הקברות. הונדערטער קהילות און רבנים האָבן קעגן דעם פראָטעסטירט, און די ארטאָדאָקסן אונטער רבי ברכיה שיק האָבן זיך אַפגעטיילט פון זיי און געקויפט אַן אייגן בית־הקברות. (זע וועגן דעם אינם ספר „דת ודין"). אין די לעצטע יאָרן האָבן זיך אַלע קהילות אין טעמעשוואר פאַראיניקט, און טע־מעשוואר איז געווארן אַ גרויסע קהילה.

סך־הכל געפינען זיך אין טראַנסילוואַניע 80 אַרטאָדאָקסישע קהילות, 31 רעפאָרמירטע און סטאַטוס־קוואָ־קהילות.

ישיבות אין טראַנסילוואַניע (ניט אַריינרעכענענדיק מאַראַמאָרעש) זיינען אין 1930 געווען אין די פאָלגנדע מקומות:

אין	סאַקמיר (4 ישיבות)	מיט	497 תלמידים
„	טאָשנאָד	„	310 „
„	סעקעלהיד	„	220 „
„	קראָלע	„	150 „
„	לאַפוש	„	140 „
„	מאַרגרעטן	„	130 „
„	שומלוי	„	120 „
„	דעש	„	100 „
„	קראַסנאָ	„	80 „
„	מאראש וואַשאַרהעל	„	75 „
„	מאָרוש איוואַר	„	60 „
„	מיהאַלפאָלו	„	50 „

און אַרום 50 און ווייניקער אין די ישיבות: מאָנעשטור, ראגנא, ביסטריץ, ניג־רעשט, בעטלאן, אילעשד, נימיזי, הוניאד, גיערעש, רעטיאג, נאַדי־פאלו, שאר־מאש, אילאַנדא, סאמוש־אויוואַר, נאַדי־באַניע, סאַלונטא.

קאַפּיטל 8

די אידן אין סלאָוואַקיע. — זייער אַרט לעבן. — די שטעט פּרעש־בורג, עיר חדש. — די ישיבות אין סלאָוואַקיע. — די אַלטע אידישע ישובים.

דער נאָמען סלאָוואַקיע, אָדער סלאָוואַקיי, ווי ס׳רוב אידן רופן זי, איז אַ נייער נאָמען. נאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דאָס לאַנד געהייסן טשעכאָסלאָוואַקיע. ערשט אין יאָר 1939, פּאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט זיך סלאָוואַקיע אָפּגעטיילט פון די טשעכן און געוואָרן זעלבסטשטענדיק, באַקומענדיק דעם נאָמען סלאָוואַקיע.

איך וויל קודם רעדן פון די אידן אין טשעכאָסלאָוואַקיע, אַזוי ווי איך האָב זיי געזען אין 1930. דעמאָלט האָט טשעכאָסלאָוואַקיע געהאַט 375 טויזנט אידן, אָבער זיי זיינען געווען דריי פּאַרשידענע סאָרטן אידן, און איין גרופּע האָט כמעט גאָרניט געהאַט צו טאָן מיט דער אַנדערער. זיי זיינען געווען: 1) די מערישׁ־בעמישע אידן; 2) די סלאָוואַקישע אידן; 3) די קאַרפּאַטן־רוסלאַנד־אידן.

1) די מערישׁ־בעמישע אידן זיינען געווען אַסימילירטע אידן, כמעט אָפּגעשניטן פונם כלל־ישראל, און האָבן גאָרניט געהאַט צו טאָן מיט די סלאָוואַקישע און קאַרפּאַטן־רוסלענדער אידן. ס׳רוב ישובים האָבן אָפּילו ניט געווואוסט פון אַ שוחט, יום־טוב, אַ חוץ יום־כּיפּור. זיי זיינען געווען רייך. זייער צאָל האָט דערגרייכט 100,000. די צוויי הויפּטשטעט פּראָג און ברין האָבן געהאַט אידישׁ־אַרטאָדאָקסישע קהילות מיט פּרומע רבנים, אָבער אויך זיי זיינען ניט געווען קיין דאָרט־געבוירענע, אַ חוץ פּראָג, וואו ס׳האָבן זיך נאָך געפונען אייניצלנע צווייגן פון די גרויסע באַרימטע אידישע משפּחות, וועלכע האָבן דאָרט געבליט הונדערטער יאָרן. אין פּראָגער מיניסטאָרן־קאָביניעט זיינען געווען צווי אידן, דער באַרימטער אַדוואָקאַט ד״ר מייזנער, אַ פּראָגער אַסימילאַנט, איז געווען יוסטיץ־מיניסטער און דער ברינער דאָקטאָר צעך איז געווען מיניסטער פאַר סאָציאַלער פאַרזאָרגונג. זיי האָבן אָבער ניט געהאַט צו טאָן מיט קיין אידישע פּראָבלעמען, און זיך קיינמאָל ניט געמישט מיט אידן. דאָס זעלבע איז געווען מיט די אַנדערע זעקס דעפּוטאַטן פון אידישן אָפּשטאַם, וואָס פיר זיינען געווען סאָציאַל־דעמאָקראַטן און צווייַ — קאָמוניסטן.

2) די סלאָוואַקישע אידן האָבן דעמאָלט געציילט אַ הונדערט און פופציק טויזנט און זיך איינגעטיילט אין דריי גרופּעס. זיי זיינען אַלע אונגאַרישע אידן, דאָס הייסט גאַנץ סלאָוואַקיע איז אָפּגעשניטן געוואָרן פון אונגאַרן, אָפּילו אָרט שאַפּטן, וועלכע זיינען זייט טויזנט יאָר געווען אונגאַרישע שטעט און דערפער.

אַ סך פון די איינוואוינער זיינען טאַקע געווען סלאַווען (אָדער סלאַוואַקן, וועלכע מיר האָבן געהרופן טויטן), אָבער די אונגאַרישע רעגירונג האָט ניט פאַרשטאַנען זיי צו אַסימילירן פאַר מאַדיאַרן.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, לעבן אַלע אידן אויפן זעלבן שטייגער ווי די אונגאַרישע אידן. ס'זיינען דאָרט פאַראַן אָרטאָדאָקסן, סטאַטוס־קוואָ און רעפאָרם־אידן. די אָרטאָדאָקסן זיינען שטרענג רעליגיעזע אידן, וועלכע האָבן גרויסע, חשוב'ע קהילות, גרויסע שוהלן, וואו מען דאַוונט און מען לערנט תורה, וויכטיקע ישיבות מיט גרויסע רבנים. זיי זיינען אַלע אַרגאַניזירט, האָבן אַ לאַנדס־קאָנצלייַ, אַזוי ווי די אונגאַרישע אָרטאָדאָקסן. אין יענע יאָרן איז ר' קלמן וועבער, פּישטיאַנער רב, געווען דער פּרעזעס פון דער אָרטאָדאָקסישער קאָנצלייַ און געשטאַנען אונטערן פּרעשבורגער רב'ס השפּעה.

די צווייטע גרופּע זיינען די סטאַטוס־קוואָ־קהילות. זיי זיינען זייער וויניק אין סלאָוואַקיע. די דריטע גרופּע זיינען אונזערע באַקאַנטע רעפאָרמער. זייער שפּראַך אין שוהל און אין דער שול איז אונגאַריש. די אידן אין סלאָוואַקיע האָבן עס פּי רוב פּרנסה, נאָר זיי האָבן געטראָגן דעם שווערן לאָסט פון די גרויסע שטייערן, וואָס די טשעכישע רעגירונג האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט.

3) די קאַרפּאַטן־רוסלענדער אידן זיינען אַן עם לבדד, אָפּגעשיידט פון ביידע — פון די טשעכישע און פון די סלאָוואַקישע אידן, אייגנאַרטיק מיט זייערע מנהגים און טראַכט, ווי אויך מיט זייער אַרט לעבן. (זע דאָס נעכסטע קאַפּיטל).

מיר וועלן איצט רעדן וועגן די 150,000 אידן, וועלכע מיר רופן די סלאָוואַקישע אידן. וואָס איז נוגע דאָס טשעכישע פאָלק, וויל איך דאָ זאָגן, אַז ביי אונז איז פאַרשפרייט אַ גרויסער טעות וועגן זיי: מען זאָגט, אַז זיי זיינען אַ ליבעראַל פאָלק. דאָס איז ניט ריכטיק. ס'איז אמת, אַז מאַסאַריק איז געווען פון די גרויסע חסידי אומות העולם און אַ סך אין זיין קאַבינעט זיינען געווען ליבעראַלן, אָבער די טשעכן אַליין זיינען געווען און זיינען אַנטיסעמיטן, און דערצו נאָך געביידעטע אַנטיסעמיטן. די פאָליטיק האָט פון זיי געפאָדערט זיך אייניצוהאַלטן מיט זייער רשעות. די סלאָוואַקן ווידער זיינען אומוויסנדע אַנטיסעמיטן, שלעכטע און פּראָסטע מענטשן. דער אידישער גורל דאָרט, צווישן די סלאָוואַקן, איז ניט געווען קיין פריילעכער, דאָך איז דאָס אידישע לעבן אָנגעגאַנגען ווי געווינלעך.

די אַלטע גרויסע ישיבות נאָך פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען פאַרבליבן, נייע ישיבות זיינען צוגעקומען, די שוהלן זיינען אפן געשטאַנען פאַר תורה און תפילה. די קהילות מיט זייערע אַלטע רעפוטאַציעס האָבן ווייטער פונקציאָנירט און געבליט. סלאָוואַקיע האָט אין 1930 געהאַט קרוב צו דריי טויזנט ישיבה־בחורים און 31 ישיבות. די ישיבות זיינען געווען אין די פאָלגנדע שטעט:

פּרעשבורג	מיט	253	תּלמידים	קעזמאַרק	מיט	45	תּלמידים
גאַלאַנטאַ	"	250	"	סענינא	"	48	"
סערדעהעל (1)	"	240	"	נייהייזעל	"	30	"
נייטרא	"	238	"	עפּעריעש	"	34	"
שוראַן	"	204	"	נאגי־אידא	"	34	"
סערדעהעל (2)	"	136	"	יאקא	"	32	"
קאַשוי	"	108	"	שעבעש	"	25	"
קאַסאַני	"	100	"	מעזי לאַבראַץ	"	27	"
אילאַק	"	72	"	טשוס	"	28	"
האַנשעוויץ	"	94	"	קאַמאַראַן	"	25	"
סערעד	"	80	"	שאַלאַ	"	28	"
העלמעץ	"	86	"	נעדעד	"	25	"
טאַפאַלטשוין	"	68	"	פּעזינג	"	25	"
מיאַווא	"	62	"	סאמאריין	"	20	"
מאַגענדאַרף	"	55	"	אונצדאַרף	"	?	"
פישטיען	"	55	"	נייהייזעל	"	20	"
טירנוי	"	52	"				

די וויכטיקסטע קהילות אין סלאָוואַקיע זיינען געווען: פּרעשבורג, סערדעהעל, גאַלאַנטאַ, עפּעריעש, נייטרא, קאשוי, מאַגענדאַרף, שוראַן, טאַפאַלשוין, מיאַווא, און נאַך. קהילות מיט אַ וויכטיקער פאַרגאַנגענהייט זיינען: פּרעשבורג, טירנוי, עיר חדש (וואַג אוהעל), אונצדאַרף, סערעד, טרענטשין, מיקולאַש.

פּרעשבורג, וואָס איז אויך די הויפּטשטאָט אין דער איצטיקער סלאָוואַקיע, איז איינע פון די וויכטיקסטע שטעט אין אירופּע. איך האָב איבער איר אַ סך שוין געשריבן אין דעם ספר. אויך האָב איך אין יאָר 1911 אַפּגעדרוקט אַ פול־שטענדיק ספר איבער פּרעשבורג אונטערן נאָמען „קורות עיר פּרעשבורג וגדוליה". איך וויל דאָ אין קורצן געבן אייניקע שטריכן איבער דער שטאָט, וועלכע האָט אין יאָר 1938 געהאַט 12,800 אידן.

איבער 700 יאָר וואוינען שוין אידן אין פּרעשבורג. ס'רוב פון דער צייט האָבן זיי געלעבט פאַרפאַלגונגען און רדיפות פון אירע אינוואוינער, די דייטשן און סלאָוואַקן, וועלכע האָבן די גאַנצע צייט געפּיניקט די אידן, נאָר אַ סך מאָל זיינען די אונגאַרישע קיסרים ענערגיש אויפגעטרעטן קעגן די אינוואוינער און זיי געסטראָשעט מיט האַרבע שטראָפן, אויב זיי וועלן ניט אויפהערן צו פאַר־פאָלגן די אידן. אַ סך מאָל האָט עס געהאָלפן, און אָפטמאָל ניט. די גוים האָבן די אידן עטלעכע מאָל אַרויסגעטריבן, זיי בארויבט, באפאלן, זיי ניט באַצאָלט די חובות, ניט באַצאָלט די פּראָצענטן פון די חובות. אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען ביזן יאָר 1883. אָפּילו אין די לעצטע 100 יאָר, ווען די שפּורן פון פרייהייט האָבן זיך באַוויזן אין אונגאַרן, איז פּרעשבורג נאָך אַלץ געווען דאָס פינסטערע ווינקל אין אונגאַרן, אַ חוץ אין דער צייט, ווען דער פאַרלאַמענט האָט זיך דאָרט אויפ־

געהאַלטן און די פֿאַרשידענע מאַגנאַטן זיינען דאָרט געזעסן — אין יענער צייט האָט זיך דער איד אַנטוויקלט, געפירט גרויסע ישיבות און פֿאַרשפּרייט תורה.

דער ערשטער וויי־געשריי פון די אידן אין אונגאַרן, וואו זיי באַקלאָגן זיך, אַז מען איז זיי איבערפאַלן אין עטלעכע גע׳הרג׳עט אָן משפט און אָן אַ פֿאַרוואָס, קומט פון פֿרעשבורג, און דווקא אין יענער צייט, וועו די אונגאַרישע קיסרים האָבן די אידן אייגלעך באַהאַנדלט, איז שוין אידיש בלוט פֿאַרגאָסן געוואָרן. אין אַ סך קהילות אין דייטשלאַנד וועלט דערמאָנט דער קדוש ר׳ יונה צווישן די גע׳הרג׳עטע אויף קידוש־השם, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע פֿרעשבורגער אייני־וואוינער. די סיבה פון זיין טויט איז אונז אומבאַקאַנט. שפּעטער געפינען מיר אין פֿרעשבורג נאָך אַ קדוש, ר׳ חיים, און זיין איידעם, דער רב ר׳ אליקום, בעט גאָט זיך נוקם צו זיין פֿאַר זיין בלוט.

אַזוי איז דאָס אָנגעגאַנגען די גאַנצע צייט. פֿרעשבורג איז געווען די ערשטע שטאָט, וואָס האָט געוואָלט די אידן צווינגען צו טראָגן די געלע לאַטע, דאָ האָט אָבער דער קייסער אָנגעוועדט שטרענגע מיטלען און ניט געלאָזט אייגפירן די דאָזיקע גזירה.

פֿרעשבורג איז דורך דער גאַנצער צייט געווען אַ גרויסער תורה־צענטער. זי האָט געהאַט באַוואוסטע רבנים, מחברים, משכילים און די גרעסטע ישיבה אין אונגאַרן.

דער ערשטער רב, וואָס איז אונז באַוואוסט אין פֿרעשבורג, איז געווען ר׳ אייזיק טירנוי, דער מחבר פון די „מנהגים". נאָך אים געפינען מיר אַ רב מיטן נאָמען ר׳ אליקום ווייבלמאַן, זון פון ר׳ קלונימוס און אייידעם פונם דער־הרג׳עטן ר׳ חיים. אַ וויכטיקער דאָקומענט (שטר) איז אונז פֿאַרבליבן פון אים (איך האָב אים אָפּגעדרוקט אין מיין ספר „קורות עיר פֿרעשבורג"), פון וועלכן ס׳איז צו באַמערקן, אַז ער איז געווען אַ למדן. ער איז געווען אין פֿרעשבורג אין יאָר 1480, וועו ר׳ אליקום איז אויפגענומען געוואָרן אין ווינער ניישטאָט אָלס רב. דעמאָלט האָט פֿרעשבורג אויפגענומען אַ רב מיטן נאָמען יהודא ליבערמאַן, אַן אייניקל פונם ראב״ן. זע אין מהרש״ל (סימן כ״ט); דאָרט ווערט דערמאָנט אַ פֿרעשבורגער רב מיטן נאָמען „יודא ליברמאן מפריש בורק". אויב דאָס איז דער זעלבער, וועלכער געפינט זיך אויף דעם שטר פון ר׳ אליקום וויבלמאַן פון יאָר 1484, אָדער ס׳איז אַן אַנדערער — וויסן מיר ניט. שפּעטער געפינען מיר אַ רב מיטן נאָמען ר׳ נפתלי הירץ. ער ווערט דערמאָנט אין שו״ת רמ״א, סימן נ״ז אָלס „ר׳ הירץ מפֿרעשבורג". (זע מער איבער דעם אין מיין ספר „קורות עיר פֿרעשבורג וגדוליה", זייט 17).

אַ שטיק צייט איז דורך, און מיר הערן ניט פון פֿרעשבורג. ערשט אין 1695 געפינען מיר, אַז פֿרעשבורג האָט אויפגענומען אַ רב פון די ווינער פּליכט־לינגע, ר׳ יום־טוב ליפּמאַן, וועלכער איז פֿאַרטריבן געוואָרן פון ווין אין יאָר 1670 בשעת׳ן ווינער גירוש. וואו ער איז געווען ביזן יאָר 1695, איז אונז ניט באַקאַנט. זיין הסכמה אויפן ספר „ויקהל משה" איז געשריבן געוואָרן אין יאָר

1695, אָס פּרעשבורגער רב, און אין יאָר 1721 איז ער נאָך אָלץ געווען אין פּרעשבורג. זיין זון ר׳ עזריאל איז געווען אין קיצע ביי פּרעשבורג, און זיין פּאָטער ר׳ עזריאל איז געוועןווינער דיין.

פון יאָר 1695 ביז היינט האָט פּרעשבורג אומאונטערגעבראָכענערהייט רבנים און אַ ישיבה. זי איז אין די לעצטע 250 יאָר באַוואוסט אָס גרויסע חשוב׳ע שטאָט, און אירע רבנים זיינען געווען די וויכטיקסטע גאונים, וואָס אונגאַרן האָט געהאַט. נאָך ר׳ יום־טוב ליפּמאַנען האָט פּרעשבורג אויפגענומען ר׳ בנימין זאב פּאָלאָקן אָס איר רב. ער איז געווען אַ באַוואוסטער גאון אין זיין צייט. זיין הסכמה געפינט זיך אויפן ספר „תולדות יעקב״ (פיורדא, 1726). ער חתם׳עט זיין נאָמען: „בנימין וואָלף בהרמ״י אבד״ק פּראָשבורג״. אַ סך ספרים זיינען פּאָרבליבן פון אים אין כתב־יד, איבערהויפט שאלות ותשובות און אַ ספר אויפן סמ״ק. אין זיין צייט ווערן דערמאָנט תלמידי־חכמים פון פּרעשבורג אין „פּנים מאירות״: ר׳ פּרץ שליסבורג און ר׳ מאיר בכרך.

אין יענער צייט געפינען מיר אין פּרעשבורג אַ וויכטיקן שתדן, ר׳ דניאל, אויף וועמען ר׳ יעקב עמדין האָט עדות געזאָגט אין זיין „מגילת ספר״, זייט 89, אַז ר׳ דניאל איז געווען אַ גרויסער חשוב ביי די שרים און האָט אַ סך געהאָלפן נויט־באַדערפטיקע. אויך ר׳ יעקב עמדין האָט זיך צו אים געוענדט, בשעת זיין אויפאַנטהאָלט אין פּרעשבורג, און־ר׳ דניאל האָט אים אַ גרויסע טובה געטאָן.

אויך איז אין פּרעשבורג אין יענער צייט געווען די גרויסע רבנישע פאַמיליע מוכיח, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן אַ סך רבנים און מלומדים, וועלכע זיינען באַרימט ביים אידישן פאָלק ביז צום היינטיקן טאָג. דער טאָטע פון די פאַמיליעס, ר׳ מרדכי מוכיח, איז געשטאָרבן אין פּרעשבורג אין יאָר 1729. ער איז געווען אַן עלטאַסער, אַן אייניקל פונם גאון ר׳ חיים שור און פונם תוספות יום־טוב. ר׳ מרדכי איז אַרומגעפאָרן דרש׳ענען און מוסר׳ן די אידן, און האָט זיך ענדלעך באַזעצט אין פּרעשבורג און דאָרט געשטאָרבן. זיין זון ר׳ לייב מוכיח איז געווען דער פאָטער פונם גאון ר׳ ישעיה ברעסלוי, וועלכער האָט מיטן נודע ביהודה אַ סך קאָרעספאָנדירט, און דער שווער פונם גאון ר׳ יוסף שטיינהאַרט, פיורדער רב. ר׳ מרדכי האָט געהאַט דריי טעכטער, אָלע באַוואוסטע רביצינס אין גאַליציע און אין אונגאַרן: דרעזדל איז געווען ר׳ שלמה האַלבערשטאַטס ווייב, שרה — ר׳ משה חריף, פּרעשבורגער רבס ווייב, גיטל — ר׳ נתן פון צאנז, לעמבערגער ראש בית דינ׳ס ווייב.[1]

ר׳ משה חריף איז קודם געווען לעמבערגער ראש בית דין און 28 יאָר רב אין פּרעשבורג. ער האָט קאָרעספאָנדירט מיטן פראַנקפורטער רב שב יעקב און מיטן פּנים מאירות. מיר געפינען אַ סך הסכמות פון אים אויף פאַרשידענע

---

[1] דאָקטאָר ביכלער, אין זיין אַרטיקל אין „געדענקבוך צור עראינערונג אַן דוד קויפמאַן״, האָט געמאַכט אַ געוואַלדיקן טעות מיט זיין באַהויפטונג, אַז ר׳ מדרכי מוכיח איז אַמאָל געווען דער באַוואוסטער „מרדכי מוכיח אַשכנזי״, שבתי צבי׳ס חסיד. (זע מיין גרויס אַרטיקל אין „הצופה מארץ הגר״, יאָר תרע״ב; דאָרט האָב איך באַוויזן זיין גרויסן טעות).

ספרים. ער איז געשטאָרבן אין 1758. דער ראש בית דין אין זיין צייט איז געווען ר׳ עקיבא איגר דער ערשטער, איינער פון די באַגאַבטסטע גאונים אין זיין צייט. צו 6 יאָר האָט ער מחדש געווען חידושים, צו 26 יאָר איז ער געווען ציליצער רב. ער איז געווען באַפריינדעט מיטן פּנים מאירות און רבי יונתן אייבשיץ. ער איז געווען דער פאָטער פון די גאונים ר׳ לייב איגר, האַלבער־שטאַטער רב, און ר׳ בנימין איגר, ציליצער רב, און זיין טאָכטער גיטל איז געווען דאָס ווייב פון ר׳ משה גינז פון אייזנשטאָט און די מוטער פונם גאון ר׳ עקיבא איגר. ר׳ עקיבא איז אין עלטער פון 37 יאָר געשטאָרבן, ער האָט אָבער אין די געציילטע יאָרן זיך דערוואָרבן אַ גרויסן נאָמען. ער איז געווען דער תּלמיד פון ר׳ הירש האַלבערשטאַט און פונם שב יעקב, פראַנקפורטער רב. צו זיין בר־מצוה האָט ער געזאָגט אַ שאַרפן פּלפול, וואָס ער האָט אַליין מחדש געווען (זע זיין ספר, זייט 65), אויך שרייבט ער דאָרט (זייט 1): „דאָס אַליץ האָב איך מעתיק געווען פון מיין תורה־בוך, וואָס איך האָב געשריבן, וועו איך בין אַלט געווען 15 יאָר״. זיין ספר „משנת דרבי עקיבא״ אַנטהאַלט חידושים אויף די גמרות ברכות, שבת, פּסחים, כתובות, גטין, קידושין, סנהדרין, שבועות.

נאָך רבי עקיבא איגר׳ס טויט האָט פּרעשבורג אויפגענומען דעם גאון ר׳ יצחק דוקלע, ציליצער רב, וועלכער איז געווען איינער פון די גרעסטע גאונים אין זיין צייט. ער האָט געהאַט אַ גרויסע ישיבה אין פּרעשבורג. ער איז אויך יונג געשטאָרבן אין 1763.

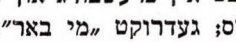
זיין נאָכפאָלגער איז געווען ר׳ מאיר ברבי, אַ תּלמיד פון די גאונים ר׳ הירש האַלבערשטאַט און ר׳ יעקב, פראַנקפורטער רב. ר׳ מאיר איז געווען 25 יאָר רב אין האַלבערשטאַט, און פון יאָר 1763 אין פּרעשבורג. ער האָט אויך געהאַט אַ גרויסע ישיבה. זיין ספר „מהר״ם ברבי״ אויף ש״ס איז באַרימט אין דער גאונישער וועלט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1788. אין זיין צייט האָט אין פּרעשבורג געוואוינט ר׳ מרדכי אייבשיץ, זון פונם גאון ר׳ יונתן, האַמבורגער רב. ר׳ מרדכי האָט דאָרט חתונה געהאַט אין יאָר 1750. ער איז געווען דער איידעם פונם גביר און שתדלן ר׳ אַברהם טעביז, אַ פאָטער פונם שתדלן ר׳ קאָפּל טעביז. ר׳ מרדכי האָט געזאָלט ווערן האַנאָוועך רב, אָבער זיינע שונאים האָבן אויף אים פאַרשפּרייט אַ שם־רע, אַז ער איז אַן אָנהענגער פון שבתי צבי. אין 1769 איז ער אוועק קיין שטאַמפּין, און פון דאָרט קיין דרעזדן.

נאָך מהר״ם ברבי האָט פּרעשבורג אויפגענומען דעם וועלט־גאון ר׳ משולם טיסמיניץ, וועלכער האָט געשמ׳ט פאַרן גרעסטן חריף אין זיין צייט. אַס 9־יעריק אינגל האָט ער געפירט פּלפולים מיט די גרעסטע גאונים. ביי 12 יאָר האָט ער אויסגווייניק געוואוסט אַלע תוספת׳לעך אין ש״ס. צווישן זיינע תּלמידים זיינען געווען די גרעסטע גאונים אין זייער צייט: ר׳ יעקב ליסאער, דער חוות דעת, ר׳ מרדכי בנעט, ר׳ לייב דער קצות החשן, ר׳ ליביש הורוויץ פון סטאַניסלאַוו, ר׳ ברוך פרענקל דער ברוך טעם, ר׳ משה מינץ, אויפענער רב, ר׳ נתן נטע, פאָדהייצער רב, ר׳ נפתלי הירץ פון טיסמיניץ, ר׳ נפתלי צבי הורוויץ, ראָפשיצער רב און רבי, און נאָך. ער איז געשטאָרבן אין 1802.

אין יענער צייט איז פּרעשבורג געווען די וויכטיקסטע שטאָט אין אונגאַרן, סיי בנוגע לומדים, חכמים און משכילים, און סיי בנוגע שתדלנים, בעלי־צדקה און מוקירי־תורה. אפילו אלט־אויפן, וואָס האָט זיך געריכט פאַר דער וויכ־ טיקסטער שטאָט, האָט מודה געווען, אז „פּרעשבורג און אלט־אויפן זיינען די חשוב׳סטע שטעט אין לאַנד". 13 מחברים (ניט אַריינגערעכנט די רבנים אָדער דיינים) האָט פּרעשבורג געהאַט אין אַ קורצער צייט, און מעגלעך, אפילו אַ סך מער, וואָס האָבן ניט געהאַט דאָס גליק אָפּצודרוקן זייערע ספרים. די 13 האָבן פאַרעפנטלעכט זייערע ספרים, וואָס זיינען באַרימט עד היום.

אָט איז די ליסטע פון די מחברים ביזן יאָר 1840: 1) ר׳ „דוב בער מפּרעש־ בורג", געבוירן אין שטאמפין לעבן פּרעשבורג, אַ תלמיד פון מהר״ם א״ש און פון ר׳ יעקב, פראַנקפורטער רב; די צוויי פּרעשבורגער גבירים ר׳ אליהו אפענהיים און ר׳ אַברהם גוגענהיים האָבן אים געהאָלפן און אַ סך גוטס געטאָן; זיין ספר „באר טוב" (געדרוקט אין אלטונא אין 1737) אויף ש״ס און אַגדה איז באַשיינט מיט הסכמות פון אַלע גרעסטע גאונים פון יענער צייט, צווישן זיי דער פּנים מאירות, כנסת יחזקאל, ר׳ משה חאגיז (אלטונא), ר׳ משה חריף און נאָך. 2) ר׳ יצחק שכרלס, געווואוינט אין פּראָג, „אָבער ביי דער פּלינדערונג, וואָס איז ממש געלעגן אַ שוועריד אויף מיין האַלז" (זיין לשון אין דער הקדמה צו זיין ספר), זיינען אַלע זיינע כתבים פאַרלוירן געגאַנגען, און ער האָט זיך קוים געראַ־ טעוועט קיין פּרעשבורג. אין יאָר 1775 האָט ער אָפּגעדרוקט זיין ספר „קרבן אשם". 3) ר׳ יוסף שלמה זלמן, געבוירן אין פּרעשבורג, געווען דעם נודע ביהודה׳ס איידעם, שפּעטער גע׳גט זיין ווייב; באַקלאָגט זיך אין זיין הקדמה צום „מנחת עני" (פּראָג, 1780) אויף זיין ביטערן גורל: ער האָט געליטן אַ סך צרות און שברי־לב. זיין זון ר׳ גבריאל איציק האָט אויך מחבר געווען אַ דייטש ספר׳ל „רעליגיעזע געשפּרעכע"; ער ווערט אויך דערמאָנט אין נודע ביהודה תנינא אבן העזר, ס״ז) פון ר׳ שמואל לאנדוי אלס „בן אחותי". 4) ר׳ יהודה, מלמד אין פּרעשבורג; אין 1770 האָט ער געהאַט אַ קליינע ישיבה; ער האָט אויך געפּרואווט צו פאַרבעסערן דעם חינוך אין אונגאַרן, און פאַר דעם האָט ער אָפּ־ געדרוקט זיין ספר „אומר ליהודים", געדרוקט אין ברין, 1790, מיט דריי הסכמות פון זיין רבי׳ן ר׳ שמעון קרוין, פּרעשבורגער ראש בית דין, ר׳ הירש ברוידי, קיצער רב, און פון ר׳ זלמן זולצבאַך פון פּרעשבורג; פונם ספר איז צו שליסן, אז ער האָט געהאַט אַ געוואלדיקן חוש פאַר דערציאונג; ער איז געווען פון טריטש, דעם טריטשער ראש בית דין ר׳ בער רעקינדאָרפער איידעם. 5) ר׳ קאָפּל שכרלס (זון פון ר׳ יצחק שכרלס; זע אויבן, נומער 2), מחבר פון „הגהות בני יעקב" אויפן „ספר הישר" פון רבינו תם און ספר „פּרפּראות לחכמה" (ווין, 1814) איבער מעסטן. 6) ר׳ ישכר בער פּרענק; האָט אַ סך ספרים געדרוקט, און ווי ער שרייבט: „פאַר ווייבער און קינדער"; די וויכטיקסטע פון זיינע ספרים זיינען: מגילת מתתיהו, חוט המשולש, אור אמונה, מטה משה, מחנה ישראל; אַלע ספרים זיינען דינים, הלכות, משלים, דערציילונגען; ר׳ ישכר בער איז געשטאָרבן אין

1845. 7) ר׳ בער אַפּענהיים, אַ יודע־ספר און משכיל; געבוירן אין 1760; געלעבט ביי וויכטיקע גאונים; זיך באַזעצט אין פּרעשבורג און זיך דאָרט אָנגעשלאָסן צו די מהרסים און מחזיקה־פּירערס; געדרוקט „מי באר״, פּלפּולים און חידושים; די פּרומע אידן האָבן געזאָגט: „מי באר לא נשתה״; ער איז געשטאָרבן אין 1850. 8) ר׳ בער פּרענקל, דער מחבר פון „תורת האמונה״, געדרוקט אין פּרעשבורג אין 1831. 9) ר׳ יחיאל מיכל קיצע, געבוירן אין קיצע, לעבן פּרעשבורג, ר׳ מענדל טעביניס איידעם; געווען אַ גביר, דאָך האָט ער זיין צייט געווידמעט פּאַר תורה און אַ שטיק צייט אויך געלערנט מיט אַ ישיבה; זיין ספר „שלמי נדבה״ אויף ש״ס איז אַ וויכטיקער בייטראָג צו תורה שבעל פּה; ער איז געשטאָרבן אין 1834. איבער ר׳ לייב דוקעס און מענדל בר״י שטערן, זע קאַפּיטל 10, און נאָך.

נאָך ר׳ משולם טיסמיניץ האָט פּרעשבורג אויפגענומען ר׳ משה סופר, באַוואוסט אַלס דער חתם־סופר, אַלס רב און ראש־ישיבה, און זינט 1807 זיינען די סופר׳ס רבנים און ראשי־ישיבות אין פּרעשבורג. ר׳ משה סופר האָט אַרייַנגעלייגט אַ סך כוחות אויף בויען אַ גרויסן תורה־צענטער אין פּרעשבורג און מצליח געווען; זיין ישיבה איז באמת אויסגעוואַקסן אין איינער פון די גרעסטע און וויכטיקסטע אין דער וועלט. ר׳ משה סופר איז געשטאָרבן אין 1839. זיין זון, ר׳ אַברהם שמואל בנימין סופר, באַוואוסט אַלס דער כתב־סופר, איז אויך אָנגערקענט געווארן אַלס גדול־הדור און אויך געהאָט די גרעסטע ישיבה אין זיין צייט. ער איז געשטאָרבן אין 1872. נאָך זיין טויט האָט די קהילה אייגנט־לעך געוואָלט אויפנעמען איר שטאָט־מגיד ר׳ פייש פישמאַן אַלס רב און ר׳ שמחה בונעמען, דעם כתב־סופרס פּעאיקן זון אַלס ראש־ישיבה, אָבער ר׳ יצחק רייך, פּרעזעס פון דער אָרטאָדאָקסישער פּאַרטיי, האָט יענעם פּלאַן צעשטערט. ער איז גלייך געקומען פון פּעסט קיין פּרעשבורג און בעת דער לוויה געפרעגט דעם עולם, מייסטנס פּרעמדע, אויב זיי זיינען מסכים אויפצונעמען דעם רבינ׳ס זון. ס׳רוב האָט געענטפערט מיט „יאָ״ (זע: „ידישע קולטור־בילדער״, זייט 104), דאָך האָט אויסגעבראַכן אַ מחלוקה, וואָס האָט זיך געענדיקט מיט אַ שפּאַלטונג אין דער קהילה, און אַ רעפּאָרם־געמיינדע איז געגרינדעט געוואָרן. ר׳ שמחה בונם סופר, דער מחבר פון „שבט סופר״, איז געשטאָרבן 15 טעג אין כסלו, 1906. זיין זון, ר׳ עקיבא סופר, איז דערווייַלט געוואָרן אַלס אב״ד און ראש־ישיבה. ער האָט פּאַרלאָזן פּרעשבורג פּאַרן חורבן און געפּינט זיך איצט אין ירושלים.

פּרעשבורג אין יאָר 1870, ווי מיין פּאָטער האָט זי דעמאָלט באַשריבן, ווען ער איז געווען אַ תלמיד פּונם כתב־סופר:

„פּרעשבורג איז אַן ׳עיר ואם בישראל׳, אַ שטאָט מיט חכמים און סופרים, כמעט אַלע פּרעשבורגער אידן זיינען פרום און יראי־שמים, אַלע האָבן ליב תורה, סיי די רייכע אידן און סיי די אָרעמע, אַפילו די יעניקע, וואָס וואַנדערן אַרום אַ גאַנצע וואָך מיט שוועָרע פּעק סחורות אויף זייערע רוקנס פון דאָרף צו דאָרף, — די אַלע האָבן ליב תורה און זאָרגן פאַר די ישיבה־בחורים און גיבן זיי גאַסט־טעג צו עסן.

אין אַלע שוהלן ווערט געלערנט תורה יעדן טאָג. שבת און יום־טוב זיי־נען די אידן כמעט דעם גאַנצן טאָג אין שוהל, דאָוונענדיק אָדער לערנענדיק. אין יעדן בית־המדרש איז דאָ א רב, וואָס לערנט מיטן עולם, און די קהילה האַלט אים אויס מיט כבוד.

אין דער שלאָס־גאָס (די געוועזענע אידישע געטאָ) איז ניטאָ א הויז, פון וועלכן מ׳זאָל ניט הערן אין די ווינטערדיקע גרויסע נעכט און אין דער פרי דעם קול פון תורה, תהלים, גמרא. אין די טעג, וועז דער רבי זאָגט דעם שיעור פאַר די 400 תלמידים, וועלכע רינגלען אים אַרום, געפינען זיך דאָרט אָפט אויך בעלי־בתים, גבירים, יונגע און עלטערע, וועלכע זיצן מיט רעספעקט און באַטיי־ליקן זיך אין פלפול; זייערע פנימ׳ער שטראָלן פון שמחה און גליק, ס׳דאָכט זיך, אַז זיי ענניסן פון דעם גן־עדן אויף דער וועלט.

פרעשבורג האָט א סך גדולי־תורה און גאונים. ר׳ נטע וואָלף ליבער, דער ראש בית דין, געבוירן אין דייטשלאַנד, איז געקומען קיין פרעשבורג לערנען ביים חתם־סופר. ער איז געווען פון די וויכטיקסטע בחורים ביי אים. אין יאָר 1842 איז ער דערווייל געווארן אלס פרעשבורגער דיין, שפעטער געוואָרן ראש בית דין. ס׳האָט אפט פאַסירט, אַז דער כתב־סופר האָט זיך אמאל געוואלט דער־מאָנען אין א חידוש פון איינעם פון די ראשונים, האָט ער אים געפרעגט, און ער האָט געזאָגט דעם ראשון מיטן לשון. אויך איז אין פרעשבורג דער חשוב׳ער דיין ר׳ משה קוטנדאָרף, א גרויסער צדיק און מתמיד. ר׳ אַברהם ליטש ראָזנ־בוים איז קודם געווען רב אין נייטרא, און שפעטער מצליח געווען; ער האָט גע־וואונען אויף דער לאָטעריי א גרויס פאַרמעגן, האָט ער איבערגעלאָזט זיין רבנות און זיך באַזעצט אין פרעשבורג. זיין הויז איז דער ריכטיקער תורה־צענטער, אַלע בני־תורה זיינען דאָרט יעדן אָוונט, איבערהויפט שבת און מוצאי־שבת. איך בין יעדן שבת זיין גאַסט. ער האָט מיך איינגעלאָדן צו עסן ביי אים שבתים און ימים־טובים. זייענדיק ביי אים אין הויז יעדן שבת, האָב איך אויסגעפונען, אַז זיינע טעכטער — מיידלעך פון א גרויסן גביר — זיצן יעדן ליל־שבת א גאַנצע נאַכט אויף זייערע שטולן און דיוואַנען און שלאָפן אַזוי אַרום וויפיל עס לאָזט זיך, כדי ניט צו פאַרדאַרבן זייערע געקעמטע און פריזירטע האָר, וויל שבת ניצן זיי ניט קיין קעמל אָדער א באַרשט.

דער מגיד ר׳ פייש פישמאַן [2] שפילט א גרויסע ראָלע אין פרעשבורג. ער איז זייער געערט און געשעצט. ר׳ פייש איז איינער פון די גרעסטע רעדנערס אין אונזער צייט, אויב ניט דער גרעסטער. ער איז געווען רב אין סיקסוי, קליוזנבורג, און אין 1863 האָט אים די פרעשבורגער קהילה אויפגענומען אלס שטאָטס־מגיד. ער דרש׳נט יעדן שבת אין דער גרויסער שוהל, און הונדערטער

---

[2] מיין פריינד ד״ר ש. מילער פון יאָנקערס האָט געשריבן עטלעכע אַרטיקלען וועגן ר׳ פיש׳ס פערזענלעכקייט אין „נטעי בחורים״. ער שרייבט דאָרט, אַז ר׳ פיש איז נאָר דעמאָלט געקומען קיין פרעשבורג, וועז דער כתב־סופר אַליין האָט אים אויפגעפאָדערט צו קומען. (זע אויך איבער אים אין „יידישע קולטור־בילדער״, זייט 104).

קומען אים הערן. ער שטורעמט ממש די שטאָט. וועד עס האָט ניט געהערט ר׳ פיישן, האָט ניט געהערט קיין דרשן אין זיין לעבן. פּרעשבורג האָט אַ סך גוטע מגידים, איבערהויפּט די וויכטיקע פּערזענלעכקייט ר׳ איסר׳ל פּרוסטיץ, רב און מגיד אין דער „תמימי דרך ותפארת שבת״־שוהל.

די לייכטיקע געשטאַלט פונם פּרעשבורגער רב, ר׳ אַברהם שמואל בנימין, האָט אַלע איבערגעשיינט. ס׳זיינען איצט דאָ 400 תלמידים. דער רבי זאָגט אָפט פאַר ר׳ יוסף חיים זאָנענפעלדן, וועלן ער איז מיט אים מפלפל „חיים בגימטריא חכם״ (ר׳ יוסף חיימ׳ס מיטעלער נאָמען „חיים״ באָטרעפט 68, און „חכם״ אויך אַזוי פיל). ר׳ יוסף חיים איז באַלד נאָך זיין חתונה אַוועק קיין ירושלים. יעדן שבת גייען מיר אַרום מיט הונדערטער אידן און בחורים הערן די מגידים; אייניקע רעדן פאַרן עסן, אייניקע נאָכמיטאָג, אייניקע צווישן מנחה און מעריב. איך הער אָפט דריי רעדנערס יעדן שבת״.

פּרעשבורג אין יאָר 1911:

„די שטאָט איז נאָך אַלץ אַן ׳עיר ואם בישראל׳. די לייכטיקע געשטאַלטן פון די דיינים און מגידים וועלן בלייבן אומפאַרגעסלעך; פון רב ר׳ לייב פרידמאַן (דער ראש בית דין), ר׳ פייש פישמאַנס איידעם — אַ סימפּאַטישע פּערזענלעכקייט. די מגידים ר׳ אַבא הערצל, ר׳ איסר׳ל פּרוסטיץ און דער דיין רובינשטיין זיינען אינטערעסאַנטע פיגורן. אין דער ישיבה געפינען זיך בחורים משכילים, מושלמים, לומדים, רעדנערס, און עטלעכע גאונים. די אינוואוינער פון וואַרטעלעק־גאַס זיינען צו באַוואונדערן מיט זייער תמימות און צניעות. דער שבת קען ניט אויסקומען הייליקער, ווי אין יענער גאַס. די הייליקייט בלישטשעט אַרויס פון יעדן הויז. מען פילט השראת השכינה אויף די אַלטע געביידעס. שמואל בעטלהיים, דער משכיל און מלומד, איז דער רעדאַקטאָר פון דער אונגאַרלענדישער אידישער צייטונג, דער צענטער פון השכלה און ציוניזם״. (פון מיין טאָגבוך פון יענער צייט).

פּרעשבורג אין יאָר 1920, אין די אויגן פון ר׳ מאיר שפּירא, לובלינער ראש־ישיבה:

„אויף מיין וועג פון לובלין קיין לאַנדאַן האָב איך באַזוכט פּרעשבורג און פּראָג. . . . בנוגע פּרעשבורג, אַזוי ווי די לעבעדיקע פּרעשבורגער אידן שטאַלצירן מיט אַלט־פּרעשבורג, מיט די גאונים און צדיקים, וועלכע לייגן דאָרט באַגראָבן, אַזוי גלויב איך, שטאַלצירן די פאַרשטאַרבענע גאונים מיט די לעבעדיקע אידן פון פּרעשבורג, וועלכע זיינען בני־תורה, יראים ושלמים, גבירים און חשובים. די אַלטע גדולים פונם בית־הקברות לעבן עד היום, וויל די לעבעדיקע דערמאַנען זיי אַ סך מאל טעגלעך; מען זאָגט נאָך זייערע תורות, מען לערנט זייערע ספרים. די היסטאָרישע שיעור־שטוב פונם חתם־סופר, וואו ער האָט געלערנט מיט טויזנטער תלמידים תורה, לעבט עד היום, וויל אויך היינט וועלן דאָרט געלערנט יעדן טאָג פאַר די הונדערטער תלמידים. די מניינים און די שוהלן פון ר׳ משולם טיסמיניץ און ר׳ מאיר ברבי שטייען עד היום, אָבער ניט ליידיק —

זיי זיינען פּוֹל מיט אידן. דער קשר פון אַלט־פּרעשבורג צו ניי פּרעשבורג איז שטאַרק און אויסגעהאַלטן; דאָס היינטיקע פּרעשבורג איז ניט ווייט אַוועק פון אַלט־פּרעשבורג; זיי זיינען אין וועלט".

פּרעשבורג אין די לעצטע יאָרן:

זינט 1939 איז דער גורל פון די פּרעשבורגער אידן אַ ביטערער, און איך בין ניט אומשטאַנד עס צו שילדערן; די האַנט דינט ניט אַזוי ווייט, איך זאָל עס קענען באַשרייבן.

באַלד נאָכדעם ווי סלאָוואַקיע האָט זיך אויף דעם רשע'ס וואונק אָפּגעריסן פון די טשעכן און געוואָרן אַ „זעלבסטשטענדיק" לאַנד, מיט פּרעשבורג אַלס איר הויפּטשטאָט, האָט שוין די אידן ניט געפּעלט קיין צרות. די סלאָוואַקן האָבן באַלד אָנגעהויבן צו באַיידיקן אידן, שלאָגן און רויבן; איבערהויפּט די „הלינקאַ־פּאַרטיי". אין אויגוסט יענעם יאָר זיינען די צוויי הויפּט־שוהלן (אַרטאַדאָק־סישע און רעפֿאָרמיסטישע) צעשטערט געוואָרן, די אַרכיוון און ביבליאָטעקן זיינען פאַרברענט געוואָרן. באַלד דערויף זיינען די אידן באַרויבט געוואָרן פון זייערע בירגערלעכע רעכט. אין אויגוסט 1941 האָבן אַ סך אידן פּאַרלאָזט פּרעשבורג, אַ סך זיינען פאַרשיקט געוואָרן אין די איינגעאָרדנטע געטאָס און אַ סך — אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן. אין אָקטאָבער 1941 זיינען די אידישע שולעס געשלאָסן געוואָרן. די איבערגעבליבענע האָבן געמוזט רייניקן די גאַסן און זיינען געצוואונגען געווען אום ראש־השנה אָפּצוריניקן די שול־געביידעס. דעצעמבער 1941 האָט אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע צווישן די 15,000 איינגעשפּאַרטע אידן. אין מערץ 1942 זיינען די רדיפות נאָך שטאַרקער גע־וואָרן, און מען האָט די אידן אַוועקגעשיקט פון די געטאָס קיין גאַליציע. שפּע־טער האָט מען די אידן פאַרבאָטן צו באַזוכן פּרעשבורג אָן אַ דערלויבעניש. עס זעט אויס, אַז אין פּרעשבורג געפינט זיך ניט איצט קיין איין־איינציקער איד. ה' ינקם דמם.

☆ ☆ ☆

שטאַמפּין (אויך שטומפּא, שטאַמפּי) איז איינע פון די עלטסטע שטעט אין יענער געגנט. עס געפינען זיך דאָרט אידן זינט 1600, און ס'זיינען דאָ אַלטע מצבות פון יענער צייט. די אידן האָבן דאָרט רואיק געלעבט אונטער דער גרעפּ־לעכער פאַמיליע פאַלפי. דער ערשטער באַוואוסטער רב איז געווען ר' מאיר בן חיים קאַצענעלבויגן. ער איז אין יאָר 1670 פאַרטריבן געוואָרן פון אייזנ־שטאָט. ער איז דער מחבר פון עטלעכע קבלה־ספרים מיט הסכמות פון ר' דוד אָפּענהיים און נאָך. נאָך אים זיינען געווען די פאָלגנדע רבנים: ר' אוריה שרגא פייוול („פּנים מאירות", ב'־י"ג), ר' יחיאל מיכל בן שלמה, ר' אייזיק קאַליש, ר' נתן אורהאַלץ. אין זיין צייט — לויט ר' יעקב עמדינס עדות — זיינען געווען אין שטאַמפּין אַ סך אָנהענגערס פון שבתי צבי. נאָך ר' נתנ'ען האָט שטאַמפּין אויפגענומען פאָר אַ רב דעם גרויסן חריף ר' שלום אולמאַן אין 1793. נאָך אים ר' לוי פאָלאָק פון מאַטערסדאָרף, ר' יודא לייב טעלטש טויבער, וועלכער איז

פון דאָרט אַוועק קיין גאַלאַנטאַ. ר' יוסף קוטענפּלאַן, דער מחבר פון בתי־נפש, איז געווען זיין נאַכפאָלגער. אין די יאָרן 1808—1809 האָט שטאַמפין איבער־געלעבט אַן עת־צרה: די גרויסע מלחמה צווישן נאַפּאָלעאָן און עסטרייך האָט זיך אָפּגעשפּיגלט פּאַר שטאַמפין, און אַ סך איינוואוינער פון שטאַמפין זיינען אויסגע־הרג'עט געוואָרן און זייערע פּאַרמעגנס חרוב געוואָרן. נאָך ר' יוסף קוטענפּלאַן איז רב געווען ר' מרדכי בנעט, אַ קרוב צו ר' מרדכי בנעט פון ניקולשבורג. קאָרגע 40 יאָר איז ער געווען אין שטאַמפין און געשטאָרבן אין 1850. אין זיין צייט איז די קהילה שטאַרק אויסגעוואַקסן און דורך אים באַוואוסט געוואָרן. נאָך אים האָט שטאַמפין אויפגענומען ר' אליעזר ווינטערן פּאַר רב. ער איז געשטאָרבן אין 1893.

שוראַן איז באַרימט געוואָרן, ווען ר' פייוול פּלויט איז דאָרט געווען רב. ער איז געבוירן אין 1818 אין קעלן, געלערנט ביים חתם־סופר. אין יאָר 1851 איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס שוראַנער רב און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1895. ער איז באַרימט געוואָרן דורך זיינע ספרים „לקוטי חבר בן חיים", וועל־כע האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אין דער לומדישער וועלט, סיי מיט זיין אָרט לערנען און סיי מיט זיין געשמאַק אין צוזאַמענשטעלן די ספרים. אין זיינע ספרים לייגט אַן אוצר ידיעות איבערן חתם־סופר'ס לעבן און אַ סך ביאָגראַפיעס איבער אונגאָרישע גדולים, וויל ער האָט כמעט אַלע גדולים, וועלכע זיינען גע־שטאָרבן אין זיין צייט, מספיד געווען און פּאַרצייכנט וויכטיקע היסטאָרישע שטריכן פון זייער לעבן. עלף גרויסע ספרים זיינען פון אים געדרוקט געוואָרן און דאָרט געפינען זיך וויכטיקע נאָטיצן פון די פאָלגנדע גדולים (דער סדר איז פון אים געמאַכט געוואָרן כראַנאָלאָגיש, לויט ווי זיי זיינען געשטאָרבן): ר' שמעון אָפּענהיים — פּעסט, ר' אַברהם בעק — האָליטש, ר' לייפּמאַן — סערדעל, ר' מאיר אייזנשטאָט — אונגוואָר, ר' געץ שוועריז — באָיא, ר' ישראל וואַרמאַן — גרויסוואַרדיין, ר' שמעון אָפּענהיים — פּרעשבורג, ר' יחזקאל בנעט — נייטרא, ר' ישעיהו — מאָדע, ר' משה פּערלס — באָנהאָרד, ר' דוד אָפּענהיים — טעמעש־וואַר, ר' ישראל — סאבאטיש, ר' שמואל זאמער — פּאפּא, ר' מאיר באָסקאָוויץ — יאָלא, ר' לייפּמאַן נייזאַץ — מאָגענדאָרף, ר' יוסף בער — אַלט־אויפענער דיין, ר' יהודא אָסאָד — סערדעל, ר' יעקב — ביטש, ר' שלמה זלמן פּערלשטיין — אונצדאָרף, ר' גרשון יהודה — קעסטהעל, ר' משה כ"ץ — גרויס־פעטשיניי־דאָרף, ר' שמעון ווינער — לאוואשבערעני, ר' דוד אייזנשטאָט — סאבראנץ, ר' יעקב ערליך — נאדאש, ר' אַברהם אריגשטיין — באָרטפעלד, ר' אַברהם צבי אבעלעס — שאָרבאָגאָרד, ר' וואָלף פוקס — סערעד, ר' וואָלף טענענבוים — וועראפּלעט, ר' אנשל יונגרייז — טשענגער, ר' ירמיהו לעוו — אוהעל, ר' יצחק נתן לייפּשיץ — סאנטוב, ר' נטע וואָלף ליבער — ראש בית דין אין פּרעשבורג, ר' יחזקאל — טארצאל, ר' יוסף — באטורקעז, ר' אליהו — דערעטשקע, ר' משה לעווינגער — ווייצען, ר' אַברהם ראָזנבוים און זיין ברודער ר' לייב לישט ראָזן־בוים — פּרעשבורג, ר' איסר פּרוסטיץ — פּרעשבורג, ר' אַברהם צוועבנער —

קאבערסדאָרף, ר׳ שמואל פרענקל — דאראג, ר׳ אברהם ברוידי — ברעזנא, ר׳ יואל אונגאר רעכניץ — פאקש, ר׳ ישעיה בייערן — פאטאק, ר׳ חיים צבי מאנהיימער — אונגוואר, ר׳ שלמה גאנצפריד — אונגוואר, ר׳ פנחס שטיין — טיריק סענט מיקלוש, ר׳ לייב לעפלער — סעניץ, און נאך. שוראן איז פאר דער צווייטער מלחמה געווען א בליענדע אידישע קהילה מיט א גרויסער ישיבה אונטער דער השגחה פון רב ר׳ מאיר פריי. לויט ווי די צייטונגען האבן געשריבן, זיינען אלע אידן פון דארט פארטריבן געווארן.

עיר חדש (אין אונגאריש — וואג־אוהעל; אין סלאוואקיש — נאווע מעסטא) האט אין די לעצטע 250 יאר פארנומען א וויכטיק ארט צווישן די אידישע קהילות. די ערשטע איינוואוינער זיינען געקומען פון אונגאריש בראד — אנטלאפענע אידן, וועלכע האבן זיך געראטעוועט פון זייערע מערדער אין יאר 1684 — און גע־גרינדעט די קהילה אין עיר חדש.

ווער זיינען געווען אין יאר 1684 די אידן־מערדער אין אונגאריש בראד? דער אונגארישער פאטריאט עמעריך טעקעלי האט געוואלט באפרייען אונגארן פון עסטרייך מיט דער הילף פון די טערקן, וועלכע האבן אין יענער צייט באהערשט א חלק פון אונגארן. דער סולטאן האט אים אין דער אונטערנעמונג שטארק גע־שטיצט סיי מיט געלט און סיי מיט סאלדאטן, און געהאפט, אז ער וועט מצליח זיין מיט זיין מרידה קעגן עסטרייך. אין אנהייב האט אויסגעזען, אז זיי וועלן האבן דערפאלג. דער סולטאן האט דערגרייכט ביז ווין און כמעט איינגענומען די שטאט. שפעטער אבער האט עסטרייך אים פארטריבן און אויך צוגענומען פון אים די מקומות, וואס ער האט געהאלטן אין אונגארן 150 יאר. אלנפאלס, האבן די אידן פארלוירן די מלחמה. זיי זיינען געשלאגן געווארן פון ביידע זייטן. אין אונגאריש בראד זיינען דעמאלט אויסגעהרג׳עט געווארן 40 אידן. ס׳איז נאך ניט באוויזן, ווער עס האט די אידן דערמארדעט — די עסטרייכער, מיטן אויסרייד, אז די אידן העלפן די טערקן; אדער די אונגארן, מיטן אויסרייד, אז די אידן זיינען אויף עסטרייכס זייט (זע מיין „מקורות לקורות ישראל", זייט 53). אלנפאלס, די אידן זיינען אנטלאפן פון אונגאריש בראד אין מערן און געגרינדעט אין עיר חדש א קהילה. זיי האבן מיטגענומען מיט זיך די רשימה פון די אויסגעהרג׳עטע און זיינען מזכיר יעדן יום־טוב די קדושים, וועלכע זיינען אין אונגאריש בראד פארברענט געווארן, ווי אויך די דערהרג׳עטע, דערווארגענע, דערשטאכענע — די אלע, וואס זיינען געשטארבן פאר דער תורה: דעם רב ר׳ נתן, דעם חזן ר׳ אייזיק, די דיינים ר׳ מרדכי און ר׳ אברהם און די איבעריקע אידן...

אין דעם קהילה־ארכיוו האב איך געפונען דעם אפמאך צווישן 12 אידישע פאמיליעס און דעם בירגערמייסטער פראנץ פאנגראץ. ער פארזיכערט זיי שוץ און דערלויבט זיי אלײן זיך אויסצוקלייבן צווישן זיך א שופט און א שטייער־איינמאנער, אבער מיטן באדינג, אז זיי מוזן צאלן שוץ־געלט 60 גולדן א יאר. דער אפמאך איז געשריבן געווארן אין יאר 1689.

די אידן אין עיר חדש האָבן גלייך ביי זייער אָנקומען דאָרט געמאַכט גוטע פֿאַרשריטן. זיי האָבן זיך גוט אָנטוויקלט, און די קהילה האָט אָנגעהויבן צו וואַקסן. ווער ס׳איז געווען זייער ערשטער רב, איז מיר אומבאַקאַנט. אין דעם קהילה־אַרכיוו האָב איך געפונען רבנים פון יאָר 1753. אויך איז אין יענעם יאָר געזעסן אָ בית־דין אויסצוגלייכן מיינונגס־פאַרשידנהייטן, וואָס האָבן אויס־געבראַכן אין דער קהילה. דער רב אין יענער צייט איז געווען ר׳ משה פון האַמבורג, וועמען ר׳ יעקב עמדין האָט פאַרדעכטיקט אין שבתי־צבי׳איזם (התאבקות, דף ע״ד), דאָך האָט דער חשד אים וויניק געשאַדט, ווייל די וויכטיקע שטאָט באסקאָוויץ האָט אים אויפגענומען אַלס רב אין 1766, און ער איז דאָרט געזעסן אַלע זיינע יאָרן. די רבנים נאָך אים זיינען געווען: ר׳ יעקב נייפעלד און ר׳ וואָלף עמעריך פון פּראָג, וועלכער איז דאָרט געשטאָרבן אין 1793.

נאָך זיין טויט איז דאָרט אויסגעבראַכן אָ מחלוקה איבער אָ רב. צוויי פאַרטייען האָבן זיך געקריגט, און קיין איינע האָט ניט געוואָלט נאָכגעבן דער אַנדערער. איין פאַרטיי האָט געוואָלט אַלס רב ר׳ אַברהם ווינער, אָ זון פון ר׳ אָשר פאַסילבורג פון פּראָג און רב אין מישקולץ; די אַנדערע פאַרטיי האָט אויסגעקליבן ר׳ שמואל ווייס, אסאדער רב, פאַר זייער רב. די רבנים פון וויי־טערע שטעט האָבן געפּרואווט אייניצושטיקן די אויפגערעגטע געמיטער, צווישן זיי ר׳ מרדכי בנעט (זע פּרשת מרדכי, סימן ו׳), ס׳איז זיי אָבער ניט געלונגען. ענדלעך זיינען די צוויי פאַרטייען אַוועק צום גערעכט, און פון דאָרט צום באַ־צירק־ריכטער אין דער שטאָט נייטרא, מיטנעמענדיק מיט זיך שתדלנים און אַדוואָקאַטן. די גוים האָבן בשום־אופן ניט פאַרשטאַנען זייער וויכוח, ווייל די ווערטער, וועלכע זיינען געפלויגן פון די פאַרטייען — חזקה, קרובים, רוב בנין, רוב מנין, יחסן, תושב, זכות אָבות, גאון, — זיינען פאַר זיי געווען אומפאַרשטענד־לעך, און נאָך אַלע דערקלערונגען, האָבן זיי אַלץ ניט געוואוסט, וועגן וואָס עס גייט דאָ. ענדלעך האָבן זיי געראָטן ביידע פאַרטייען, זיי זאָלן דעם סיכסוך דערלידיקן.

אין 1794, 27 טעג אין סיון, זיינען זיי געזעסן אין פרעשבורג אונטערן פאָר־זיץ פון ר׳ משולם טיסמיניץ, פרעשבורגער רב, און זיין בית־דין, און דאָרט אויס־געהערט די טענות. אָ גרויסער טייל איז ניט צופרידן מיט ר׳ אַברהם ווינערן, ווייל ער האָט קרובים אין עיר חדש, און ס׳איז ביי זיי דאָ אָ תקנה (אמת, די תקנה געפינט זיך ניט אין די קהילה־ביכער), אָז אָ רב, וועלכער האָט קרובים אין שטאָט, קען קיינמאָל ניט ווערן ביי זיי רב. אין יאָר 1786, ווען מען האָט אויפגענומען ר׳ הירש ברוידי, קיצער רב, אַלס רב, און פלוצים האָט זיך אַרויסגעוויזן, אָז ער האָט דאָרט קרובים, האָט ער געמוזט אויפגעבן דאָס רבנות. די אַנדערע פאַרטיי האָט אָבער קאָטעגאָריש אָפּגעלייקנט די באַהויפּטונג, ווייל אָזאָ תקנה איז קיינמאָל ניט אָנגענומען געוואָרן אין עיר חדש, און ניט צולייב דעם איז ר׳ הירש ברוידי ניט אויפגענומען געוואָרן אין דער שטאָט, נאָר צולייב אַנדערע טעמים. דער פסק־דין איז געווען: אָז אויב די ראשי־קהילה וועלן שווערן, אָז נאָר צולייב דעם

איז ר׳ הירש ברוידי ניט געקומען קיין עיר חדש, ווייל ער האָט דאָרט געהאַט קרובים, — דעמאָלט קען ר׳ אַברהם ווינער ניט דערווייַלט ווערן אַפֿס רב אין דער שטאָט. דער סוף איז געווען, אַז די ראשי־קהילה האָבן ניט געוואָגט צו שווערן, ווייל אַ סך יאָרן זיינען אַדורך, זינט עיר חדש האָט געוואָלט ר׳ הירש ברוידין אַפֿס רב, און, מעגלעך, אַנדערע טעמים זיינען געווען פֿאַר זיין ניט־קומען; איז ממילא ר׳ אַברהם ווינער געבליבן רב.

ר׳ אַברהם האָט איבערגעלאָזט אין אונגאַרן אַ גרויסע רבנישע משפחה, וועלכע פֿאַרנעמט נאָך עד היום וויכטיקע רבנישע שטעלעס אין דעם לאַנד; אויך אַלע משפחות מיטן נאָמען יונגרייז זיינען זיינע אייניקלעך. ער איז פון דאָרט אַוועק קיין מישקולץ צו פֿאַרנעמען זיין פּאָטערס פּלאַץ און איז דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1832 אַפֿס זקן מופֿלג, כמעט אַזוי אַלט ווי זיין פֿאָטער ר׳ אַנשל, וועלכער האָט געלעבט הונדערט יאָר.

אין 1802 איז עיר חדש אויסגעוואַקסן אין אַ גרויסער קהילה און געוואָרן באַוואוסט אין גאַנץ אונגאַרן מיט אירע חשוב׳ע בעלי־בתים, פּעאיקע דיינים, בארימטע שתדלנים און כלי־טוערס. זיי האָבן זיך אַפֿילו שוין אַנגעמאַסטן אויפצונעמען דעם חתם־סופר אַפֿס זייער רב, און פֿאַרהאַנדלונגען זיינען אַנגעגאַנגען צווישן אים און דער קהילה. די הויפּטזאַך ביי די פֿאַרהאַנדלונגען איז געווען — וויפֿיל תלמידים וויל עיר חדש אויסהאַלטן. פון די צווייַ בריוו, וועלכע זיינען אונז פֿאַרבליבן פון דער עיר חדש׳ער קהילה, זעען מיר, אַז די שטאָט האָט וויניק צוגעזאָגט; אינגאַנצן האָבן זיי פֿאַרשפּראָכן אויסצוהאַלטן 8 „שבתות״־בחורים (זע קאַפּיטל 4), ממילא איז צו פֿאַרשטיין, אַז דער חתם־סופר האָט ניט אַנגענומען זייער פֿאַרשלאָג. (זע אין מיין ספר „מקורות לקורות ישראל״, זייט 53).[3]

עיר חדש האָט אויפגענומען אַפֿס רב ר׳ יוסף קוטנפּלאנען, וועלכער איז געווען באַקאַנט אַלס גרויסער מגיד.[4] זיין דרוש־ספר „בתי נפש״ איז איבער־געדרוקט געוואָרן עטלעכע מאָל. ער איז יונג געשטאָרבן. זיין פּלאַץ האָט באַזעצט ר׳ דוד דייטש, אייניער פון די באַרימטסטע גאונים אין יענער צייט. ר׳ דוד דייטש איז געבוירן אין יאָר 1755 צו זיין גרויסן פֿאָטער ר׳ מנחם, נייטראַ׳ער רב, דער זון פונם וואוסטן גדול ר׳ מרדכי דייטש, רב אין פּריישטאָט און דער מחבר פונם וויכטיקן ספר „מר דרור״ (פּראָג, 1738). ר׳ דוד דייטש האָט גע־

---

[3] פֿרעשבורג האָט לכתחילה צוגעזאָגט אויסצוהאַלטן 8 „שבתות״־בחורים און 15 „טעג״־בחורים. זיי האָבן אָבער באַלד מוסיף געווען און כסדר געהאַלטן אין העכערן ביז 80 „שבתות״־בחורים און 200 „טעג״־בחורים.

[4] ער איז געבוירן אין 1763 אין העלישוי, געווען רב אין האַליטש, אין 1794 אויפגענומען אין אונגאַריש בראָד, אין 1798 אַוועק קיין גאיא, פון דאָרט קאַרעספּאָנדירט מיט ר׳ מרדכי בנעט, אין 1802 איז ער געקומען קיין עיר חדש, אין 1806 אַוועק קיין שטאַמפּין. די שטאַמפּינער קהילה האָט אויסגעגעבן אַ סך געלט ביז ס׳איז איר געלונגען אים צו באַקומען, ס׳איז איר אָבער ניט באַשערט געווען אים לאַנג צו האָבן, ווייל אַפֿזייענדיק דאָרט 5 יאָר איז ער גע־שטאָרבן. ער איז דעמאָלט אַלט געווען קוים 50 יאָר. פֿאַר זיין באַגאַבטקייט אין רעדן האָבן זיך קהילות ממש געשלאָגן איבער אים.

לערנט ביים נודע ביהודה און שפעטער מיט זיס קאַרעספּאַנדירט אונטערן נאָמען ר׳ דוד קיצע. אַ סך תשובות געפינען זיך אין נודע ביהודה פאַר ר׳ דוד דייטשן. זיין ערשטע שטעלע איז געווען אין יאַמניץ, פון וואַנען ער איז געגאַנגען העכער — קיין פרויענקירכן, סערדאַהעל, און פון דאָרט קיין עיר חדש, וואו ער האָט אַ סך אויפגעטאָן סיי מיט זיינע גוטע חיבורים, סיי מיט זיין ישיבה און סיי מיט זיין אַרבעט פאַר דער קהילה און אויסער דער קהילה.

די אידן אין עיר חדש האָבן דעמאָלט געשפּילט אַ באַדייטנדע ראָלע, און ווען גראַף בערעני האָט באַזוכט עיר חדש, האָט ער מיט גרויס כבוד אויפגענומען אַן אָנגעזעענע דעלעגאַציע פון די אידן און מיט אינטערעס זיך צוגעהערט צו דער באַגריסונג, וואָס איז געזאָגט געווארן דורך ר׳ פייש ווייל, אַ מלומד און משכיל אין עיר חדש. ר׳ דוד דייטש איז דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1831, און אויף זיין אָרט האָט עיר חדש אויפגענומען ר׳ אלעזר שטראַסערן.

ר׳ אלעזר איז געבוירן אין יאָר 1791 אין ראָגענדאָרף. ער האָט געלערנט ביי ר׳ אלעזר רוקח און געווען רב אין טריטש. זיין ערשטע רבנישע שטעלע איז געווען מאָגענדאָרף, פון וואַנען ער איז אַוועק קיין ראָב, און אין יאָר 1824 — קיין עיר חדש. דאָרט האָט אים געטראָפן די רעוואָלוציע פון יאָר 1848, ווען די איינוואוינער זיינען באַפאַלן די אידן. דער רב מיט אַלע מיטגלידער פון דער קהילה זיינען אַנטלאָפן פון דער שטאָט און זיך געוואָלגערט אַ גאַנצע נאַכט אויף די פעלדער. זייענדיק אַ שוואָכער מאַן, האָט דער רב צוזאַמענגעבראָכן יענע נאַכט אויפן פעלד און זיך מער ניט געקענט אויפהייבן. אַ קורצע צייט שפּעטער איז ער געשטאָרבן.

נאָך אים איז רב געווארן ר׳ יוסף וועיסע, מער משכיל ווי תלמיד־חכם. ר׳ יוסף איז אין זיין צייט באַרימט געווען מיט זיינע וועלטלעכע קענטענישן. זיינע אַרטיקלען אין די צייטונגען פון יענער צייט באַשטעטיקן, אַז ער איז געווען אַ גרויסער מלומד. זיינע תקונים אויפן כוזרי (געדרוקט אין פּראָג, 1840) און זיין „באורים ותרגומים" אויף מלכים און דברי הימים שטעלן אים אין דער ערשטער ליניע פון אונזערע חכמים. 42 יאָר איז ער געווען רב אין עיר חדש און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1880. אין זיין צייט (1866) זיינען כמעט אַלע אידישע הייזער מיט די צווייי שוהלן פאַרברענט געווארן, און די אידן זיינען געבליבן זייער עלנט און אָרעם. (זע „כוכבי יצחק", צווייטער באַנד, זייט 79).

די גרויסע בליענדע חשוב׳ע קהילה איז לאַנגזאַם אַריבער צו דער מאָדערנער גרופּע און די השכלה האָט דאָרט אָנגעהויבן צו געווינען. בשעת׳ן קאָנגרעס אין 1869 איז עיר חדש ניט צוגעשטאָנען צו די אָרטאָדאָקסן. אפשר איז דאָס געווען אינהאָרנס השפּעה, יעדנפאַלס, עיר חדש איז פאַרבליבן סטאַטוס־קוו. שפּעטער האָט זייער רב ד״ר ראָזנבערג געפּראָוווט זיי צוריקצובראָכענגען צו די אָרטאָדאָקסן, ס׳איז אים אָבער ניט געלונגען.

אין עיר חדש זיינען געבוירן אַ סך לומדים און משכילים. (איך האָב וועגן זיי געשריבן אין מיין ספר „מקורות לקורות ישראל"). צווייי גאַסן מיט אידישע

נעמען געפינען זיך אין דער שטאָט — איין גאָס נאָך יצחק אינהאָרן, שפּעטער „עדע האָרן", וועמענס סטאָטוע איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין מיטן שטאָט, אוּן אַ צווייטע גאָס, וואָס רופט זיך „ראַבי יוסף וויסע גאָס".

אין יאָר 1940 האָבן די סאָוואָקן צוגעזויבט אַלע אידישע פאָנדן אוּן די אידן פאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאָגערן.

סערעד, אַזוי ווי איר שכנ'טע עיר חדש, איז געגרינדעט געוואָרן דורך די אָנטלאָפענע פון אונגאָריש־בראָד אוּן אַנדערע אָרטשאָפטן אידן, וועלכע האָבן זיך גערעטעוועט בשעת דער מלחמה צווישן טערקיי אוּן עסטרייך. זייער ערש־טער רב, ר' אַנשל, איז געשטאָרבן אין יאָר 1960. נאָך אים איז אויפגענומען געוואָרן ר' דוד הלוי פון העלישוי, וועלכער איז באָרימט געוואָרן אין יענער געגנט אוּן איז אפט געפרופן געוואָרן אויסצוגלייכן סיכסוכים אין אַ סך קהילות. (זע נודע ביהודה, תנינא חושן משפט, נ"ח, נטע שורק חושן משפט ה'). זיינע קינדער האָבן פאַרנומען חשוב'ע רבנישע שטעלעס. (זע „יפח לקץ" פון זיין אייניקל ר' ישראל דוד מרגליות, פעזינגער רב).

נאָך אים האָט סערעד אויפגענומען ר' משה מיזלעסן, דעם רמ"א'ס אייניקל. ער איז געקומען פון פאריצק, וואָלינער גובערניע, אוּן איז גוט באַקאַנט געווען אין די לומדישע קרייזן. זיין פאָטער, ר' רפאל מיזלעס, איז דער באָרימטער מחבר פון „תוספת שבת". ער איז געשטאָרבן אין סערעד אין 1807 אוּן איבער־געלאָזט דריי זין רבנים: ר' שמעלקא פון עגערזע, ר' רפאל פון סיגעטוואָר, ר' מאיר פון אילאווא, אוּן אַן איידעם, ר' יעקב, סערעדער דיין.

ר' חיים בנימין הלוי פאַלאַק איז געווען זיין נאָכפאָלגער. געבוירן אין 1788, אין יאָר 1810 געוואָרן רב. ער האָט אָנגעהאַלטן די שטעלע אין סערעד 30 יאָר אוּן דאָרט געשטאָרבן אין 1840.

ר' וואָלף פוקס איז געווען זיין נאָכפאָלגער. ער איז געווען זייער באָרימט אין אונגאָרן. ער איז דאָרט געווען רב 26 יאָר אוּן געשטאָרבן אַלס 60־יעריקער מאָן אין יאָר 1874. זיין זון ר' משה הירש פוקס האָט באָזעצט דאָס רבנות. ר' משה הירש איז געבוירן אין יאָר 1843. ער איז געווען אַ חשוב'ער תלמיד פונם כתב־סופר אוּן ג'ש'ט אין לאָנד אַלס גאון אוּן נכבד. ער איז פון סערעד געפרופן געוואָרן קיין גרויסוואָרדיין (זע דאָרט), צו באַקלייַדן די גרעסטע שטעלע אין אונגאָרן. דאָרט איז ער אויך געשטאָרבן אין יאָר 1911.

סערעד האָט געהאַט וויכטיקע דיינים, לומדים אוּן חשובים. דער דאָר־טיקער לעצטער רב איז געווען ר' משה מרדכי פשערהאָפער, געשטאָרבן אין 1916.

אין דעם „באָריכט פון וואָשינגטאָן וועגן די גאַז־קאַמערן אין פוילן, וואו קרוב צו צוויי מיליאָן אידן זיינען אומגעבראַכט געוואָרן", איז געווען אַ ביטערע ידיעה וועגן הרב עקשטיין פון סערעד, וואָס זיין אומגליקלעכער גורל האָט אים אויך דאָרט אַהינגעבראַכט. ער איז פון די רשעים געפיניקט געוואָרן מיט מיתות משונות אוּן צום סוף דערשאָסן געוואָרן. השם ינקום דמו.

מיקאַלאַש (לייפטוי סענט מיקלויש — אין אונגאַריש) איז געווען באַרימט אין 18טן און 19טן יאָרהונדערט מיט אירע רבנים, לומדים, משכילים. די ערש־טע מיקאַלאַשער בעלי־בתים זיינען געווען פון העלישוי (מערן), און זיי האָבן אַרגאַניזירט די קהילה. מיקאַלאַש האָט געהאַט וויכטיקע רבנים און דיינים. זייערע נעמען ווערן דערמאָנט אין נודע ביהודה, חתם סופר און נאָך. זיי זיינען: ר' משה הכהן, ר' צדוק בן פנחס, ר' לייב קוניץ, ר' סיני, ר' אלעזר קליין, ר' שלמה דושניץ, ר' יעקב דינער, ר' משה נייַמאַן, ר' נפתלי ברילי, ר' משה אולמאַן, ר' יהודה לייב באַכראַך, ר' פיש לעמבערגער.

אין יאָר 1820 האָבן זיי אויפגענומען דעם באַוואוסטן גאון ר' אלעזר רוקח, באַרימט מיט זיינע וויכטיקע שאלות ותשובות־ספרים, שמן רוקח, און נאָך. ער איז 7 יאָר דאָרט געווען רב. נאָך אים האָט ר' סיני פאַרנומען זיין שטעלע, און נאָך דעם לעצטן — ר' בער מיקולאַש.

ר' בער איז געווען אַן אינטערעסאַנטע פערזענלעכקייט. זיין ערנסטקייט און צדקות זיינען באַוואונדערט געוואָרן אין זיין שטאָט און ווייטער אַרום. ער איז געבוירן אין יאָר 1794, און אין יאָר 1833 איז ער אויפגענומען געוואָרן אלס רב. אין זיינע יונגע יאָרן איז מיקולאש געווען אַן „עיר ואם בישראל". אָבער אין זיינע עלטערע יאָרן האָט דער שטראָם פון השכלה און מאָדערניזאַציע אַרייַנגע־דרונגען אין זיין שטאָט. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1843 מיט דער בימה: זיי האָבן זי געוואָלט אַרויפרוקן אויבן, און ניט אין מיטן פון דער שוהל. דער רב האָט מרעיש עולמות געווען און ניט געלאָזט משנה מקום זיין, ווייל זייער כוונה איז נאָר געווען נאָכצוטאָן דער קירכע. זיי האָבן אָבער באַשלאָסן צו פרעגן וועגן דעם דריי געלערנטע, און האָבן אויסגעקליבן די פאָלגנדע: ראַפאַפּאָרט — פּראָג, לוצאַטו — פאַדאָוואַ, און אַדלער — לאָנדאָן, וועלכע האָבן ניט געהאָט דעם טאַקט צו ענטפערן, אַז זיי זאָלן פרעגן זייער רב און טאָן ווי ער וועט זיי זאָגן; נאָר זיי האָבן געענטפערט, אַז זיי זאָלן טאָן ווי דער רוב וועט אַנטשיידן.

שפּעטער האָבן זיי אויפגענומען דעם באַוואוסטן רעדנער בערנהארד לעוונשטיין אלס מגיד, און ער האָט באַלד איינגעפירט די חופה אין שוהל, וואָס דאָס איז אין אונגאַרן פאַרבאָטן. דער רב האָט פאַר אים געווייַנט, אַז ער זאָל דאָס ניט טאָן, דאָך האָט ער זיך אַריינגעמישט אין אַלע רבנישע אָנגעלעגנהייטן. פון דאָרט איז לעווינשטיין אַוועק קיין לעמבערג, און אויף זיין פלאַץ האָט מיקולאש אויפגענומען דעם רעדנער ציקנדאָרף, און נאָך אים — דעם געלערנטן ד"ר קאָבאַק, וועלכער איז פון דאָרט אויך אַוועק קיין לעמבערג. ר' בער האָט געמוזט צוקוקן, ווי מיקולאש גייט פון שלעכט צו ערגער און ווערט אַ רעפאָרם־קהילה. פון עגמת־נפש איז ער געשטאָרבן, אין 1862. וויכטיקע ספרים זיינען פון אים געבליבן. נאָך זיין טויט איז נאָך אין מיקאַלאַש פאַרבליבן דער דיין ר' מענדל קירץ, דער אייניציקער זכרון פון די גרויסע צייטן און מענטשן, וואָס מיקאַלאַש האָט אַמאָל געהאַט. איבער ר' מענדלען לייגט דאָס בוך „יידישע קול־

טור־בי־דער" פון זיין איידעם ד"ר שניצער. אין מיקאַלאָש איז געבוירן ד"ר בנימין זאב באכער (זע דאָס לעצטע קאַפּיטל). אין יאָר 1869, בשעת דעם גרויסן קאָנגרעס אין פּעסט, איז מיקאַלאָש אַריבער צו די רעפֿאָרמער.

טרענטשין איז איינע פון די עלטסטע שטעט אין סלאָוואַקיע. אידן געפֿינען מיר דאָרטן נאָך פֿאַרן יאָר 1550. אין 1615 האָבן די דאָרטיקע גוים פֿאַרלאַנגט פון דער רעגירונג, מען זאָל אַלע אידן פון טרענטשין אַרויסטרייבן און איבערגעבן דאָס אידישע פֿאַרמעגן צו זיי. די רעגירונג האָט זיי דאָס ניט נאָכגעגעבן, דאָך האָבן זיי אויסגעפירט, אַז מ'האָט אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן אויף אידן; פֿאַר יעדן ברית, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין טרענטשין, האָבן זיי געמוזט צאָלן אַ געוויסן סכום אַלס שטייער, ווי אויך פֿאַר יעדן צווילינג, וואָס איז ביי אידן געבוירן געוואָרן. די דאָרטיקע איינוואוינער, דייטשן און סלאָוואַקן, האָבן די אידן די גאַנצע צייט פֿאַרפֿאָלגט און זיי דערנידעריקט.

דער ערשטער רב אין טרענטשין, וואָס איז באַקאַנט, איז געווען ר' דוד חסיד. ער ווערט דערמאָנט אין נודע ביהודה (קמא, יורה דעה, ע"ז). ער איז געשטאָרבן אין 1783. נאָך אים האָט די שטעלע פֿאַרנומען ר' ישראל חיים לייפּניק. מיר געפֿונען זיין הסכמה אויפן ווינער ש"ס, געדרוקט אין ווין אין 1795. נאָך אים איז אַנגענומען געוואָרן אַלס רב ר' אַהרן שפּיץ, אַן איידעם פונם באַוואוסטן נכבד ר' יצחק חיות פון אונצדאָרף. ר' אַהרן שפּיצס נאָמען ווערט דערמאָנט אין תורת יחזקאל, הר המור, פּרשת מרדכי, און נאָך. ר' אַהרן שפּיץ איז געווען אַן אייניקל פונם באַוואוסטן גביר און שתדלן שפּיץ פון ווין. ר' אַהרן איז פון טרענטשין אַוועק קיין האַליטש און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1817. זיין איידעם איז געווען דער גדול ר' אַברהם צוועבנער, קאבערסדאָרפער רב.

נאָך אים איז אויפגענומען געוואָרן ר' וואָלף ליכטנשטאַט פון טריטש, אייניער פון די באַרימטסטע אין זיין דור. ער האָט געלערנט ביים נודע ביהודה. נאָך אַלס יונגערמאַן שוין געלערנט מיט תלמידים. אין 1788 האָט ער געדרוקט זיין „קדושת ישראל". אין 1824 איז ער געשטאָרבן, נאָכדעם ווי ער איז אפֿגעווען 30 יאָר רב אין טרענטשין. זיין ממלא־מקום איז געווען ר' יחזקאל, געבוירן אין 1764 אין מיקולאָש. געלערנט אין באַסקאָוויץ ביים מחצית השקל. געווען דער איידעם פונם גביר און שתדלן ר' יצחק חיות פון אונצדאָרף. קודם געווען 6 יאָר רב אין אונצדאָרף (זע דאָרט), פון דאָרט געקומען קיין טרענטשין אין 1824. דאָרט געווען 15 יאָר. געשטאָרבן אין 1839. זיין ספר „תורת יחזקאל" איז אַ חשוב ספר, פון וועלכן מען קען לערנען זיין גרויסקייט. זע אין חתם סופר (יורה דעה, ה'), ווי טרענטשין האָט אַנגעהויבן אַראָפגיין פונם דרך־הישר און געוואָלט זיך מאַדערניזירן, און ער שרייבט זיי, אַז „זיי האָבן ניט געהאָט קיין רעכט צו מאַכן געוויסע תקנות אַן דער הסכמה פון זייער רב; דאָס קוקט אויס ווי אַפּיקורסות".

זיין זון ר' אַהרן יוסף שמואל איז געווען זיין נאָכפֿאָלגער. געבוירן אין 1806, געווען דער איידעם פונם גאון שערי תורה, עטלעכע פערציק יאָר גע־

וועג רב אין טרענטשין. געשטאַרבן אין 1882. געהאַט קינדער און איידעמס רבנים. זיינע צוויי איידעמס, ר' פּסח זינגער, קירכדאָרפער רב, און ר' כּ"ב פייוול שלעזינגער, טאָפּאָלשוינער רב, זיינען געווען באַוואוסטע פּערזענלעכקייטן, ווי אויך זיין זון ר' אַברהם זינגער, רב אין וואַרפּאָלוטא. זיין נאָכפּאָלגער אָלס טרענטשינער רב איז געווען ר' משה דימאַנט, געקומען אַהין פון לאַנאַנץ און דאָרט געשטאָרבן אין 1913.

טרענטשין האָט געהאַט באַוואוסטע לומדים: ר' משה זאַנענשיין, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק אָלס רב קיין טורוזיץ סענט מאַרטין; ר' נחום בן שלום; ר' לייב לעבריידי, מחבר פון "חקר מלין", געשטאָרבן אין צעשענאָוו אין 1851; ר' מרדכי לייב, פון דאָרט אויפגענומען געוואָרן אין זשאמבוקערט; ר' וואָלף, דער שוואָגער פונם גאון ר' שלמה קווצטש; ר' בער (ח"ס יורה דעה, ה'); ר' נחום שלעזינגער, דער פאָטער פון ר' כ"ב פייוול שלעזינגער, טאָפּאָלשוינער רב, און נאָך. טרענטשין איז אַריבער צו די רעפּאָרמער.

סעמניץ (סענין), וואו אידן-וואוינען זייט 250 יאָר. דער ערשטער רב, וועגן וועלכן מיר האָבן ידיעות, איז געווען ר' יעקב יוסף בן יהודה. אין יאָר 1751 איז שוין סעמניץ געווען אַ באַוואוסטע קהילה, און ווען ס'האָט אויסגעבראָכן די גרויסע מהלוקה צווישן ר' יעקב עמדין און ר' יונתן אייבשיץ איבער די קמיעות, האָט זיך ר' יונתן אויך געקערט צו סעמניץ, צו הערן וואָס זיי האָבן צו זאָגן וועגן דעם. זיי זיינען אַרויס מיט שאַרפע ווערטער קעגן ר' יעקב עמדין. אויפן חרם האָבן זיך אונטערגעשריבן: ניסן בן אַברהם, יוסף ברין, מנחם מענדל בן עקיבא, יצחק אליעזר בן מאיר — אָלץ סעמניצער דיינים און לומדים.

אין 1766 איז געוועסן אַ בית-דין אין שטאָמפּין צו באַטראַכטן די אָנקלאָגעס קעגן זייער רב ר' נתן אורהאלק, אַז ער איז אַ שבתי-צבי'ניק. צווישן בית-דין איז געווען ר' יוסף סטופאווא, סעמניצער רב (זע "התאבקות" פון ר' יעקב עמדין, זייט 74). ר' יוסף סטופאווא איז אויך געווסן געוואָרן קיין סאבאטיש צו מאַכן שלום אין דער קהילה. ר' יוסף איז געשטאָרבן אין יאָר 1742.

אין יאָר 1776 האָט סעמניץ אויפגענומען אָלס רב ר' הירש ברוידן. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין קיצע (זע דאָרט). אין יאָר 1781 זיינען דריי רבנים געוועסן אין סעמניץ, כדי אויסצוגלייכן די מיינונגס-פאַרשידנהייטן צווישן די ראשי-הקהילה. דער בית-דין איז געווען: ר' מאיר בנימין, דרעזניצער רב, ר' יהודה, האָלייטשער רב, און ר' יונה אייבשיץ, סאבאטישער רב. דער רב איז געווען אין יענער צייט ר' ישכר בער בלאָך פון האָמבורג, דער דיין — ר' לייזער קוניץ. דערנאָך איז אויפגענומען געוואָרן אָלס רב ר' יעקב דוד סגל. ער איז געבוירן אין סערעד, געווען 40 יאָר רב אין סעמניץ און געשטאָרבן אין 1831.

אין 1832 איז אָלס סעמניצער רב אויפגענומען געוואָרן ר' יהודה אָסאַד. ער איז געווען איינע פון די לויכטיקסטע פּערזענלעכקייטן אין זיין דור. זיין צדקות און עניוות זיינען געווען באַרימט אין גאַנצן לאַנד. ער איז געווען פאַרעכנט פאַרן וויכטיקסטן גאון אין זיין צייט. געבוירן אין אָסאַד אין יאָר 1795, גע-

לערנט ביי די גאונים ר׳ אהרן ביכלער, סערדעהעלער רב, און ביי ר׳ פאלק ביכ־לער, סעטשינער רב. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין ניקאָלשבורג צו ר׳ מרדכי בנעטס ישיבה און דאָרט, אַלס בחור נאָך, געלערנט מיט תלמידים אונטער ר׳ מרדכי בנעטס השגחה.

ער האָט חתונה געהאַט און אַוועק קיין סערדאָהעל, וואו זיין רבי ר׳ אַהרן ביכ־לער[5] איז געווען רב. מיטן רבי׳נס הילף איז ער אין 1826 אויפגענומען געוואָרן אַלס דיין. כאָטש ס׳זיינען געגנומען געוואָרן אין אָנבאָטראַכט נאָך צוויי קאַנדי־דאַטן, צוויי תלמידים פונם חתם־סופר, האָט אָבער דער חתם־סופר בפירוש זיי פאַרבאָטן אָנצונעמען די שטעלע פאַר ר׳ יהודה אסאדן.[6] פון דאָרט איז ער אויפגענומען געוואָרן אין רעטע אַלס רב, און דערנאָך אין סעמניץ.[7] אין יאָר 1854 איז ער מיט כבוד גערופן געוואָרן צו דער גרויסער חשוב׳ער קהילה סער־דאָהעל, וואו ער איז אויך געשטאָרבן (זע דאָרט). זיינע תשובות אונטערן נא־מען „יהודה יעלה" זיינען באַרימט אין דער גאונ׳ישער וועלט.

אונצדאָרף (אונסדאָרף) — אַמאָל געווען אינע פון די וויכטיקסטע קהילות אין אַלט־אונגאָרן, איצט סלאָוואָקיע, מיט אַ גרויסער פאָרגאַנגענהייט. פאַר די לעצטע 300 יאָר געהאַט די גרעסטע גאונים אַלס אירע רבנים, באָרימטע כלי־טוערס און גרויסע ישיבות. אונצדאָרף איז באָשריבן און באַזינגען געוואָרן. (זע איבערהויפט איבער אונצדאָרף אין ד״ר שניצערס בוך „יידישע קולטור־בילדער" און אין מיין ספר „מקורות לקורות ישראל").

---

[5] די צוויי ברידער ר׳ אַהרן ביכלער און ר׳ פאליק ביכלער, סעטשינער רב, זיינען געווען באָרימטע רבנים אין זייער צייט און פאָטערס פון אַ גרויסער דינאַסטיע. איבער ר׳ אַהרן ביכ־לער דערציילט דער גאון ר׳ מאיר אייזנשטאָט אין זיין ספר „אמרי יושר": „ער איז דערצויגן געוואָרן אין אונזער שטאָט (באָלאָשאָ — יאַרמאָט), און אַלע באַקאַנטע דערציילן וואונדער (נפלאות) פון זיין תורה און פון זיין פלייסיקייט (התמדה). באַלד נאָך זיין חתונה, וועו ער האָט געוואוינט אין נייטרא ביי זיין שוועי, האָט ער ניט געדעדט קיין דברים בטלים. זיין ברודער ר׳ פאליק איז קודם געווען רב אין סודיוק, פון דאָרט איז ער אויפגענומען געוואָרן קיין סעטשין, וואו ער איז געשטאָרבן אין 1849. ביידע ברידער וועלן דערמאָנט אין די ספרים פון זייער צייט, איבערהויפט אין שאלות ותשובות פון זייער תלמיד ר׳ יהודא אָסאָד; אַ חוץ וואָס ר׳ יהודה האָט געלערנט ביי ביידע ברידער, איז ער אויך געווען אין ר׳ פאליקס הויז און דאָרט דערצויגן געוואָרן ווי אַן אייגן קינד.

[6] דעם חתם־סופר׳ס בריוו צו זיינע תלמידים, זיי זאָלן אַוועקשטיין פונם סערדאהעלער דיינות און לאָזן ר׳ יהודא אָסאָדן זיין דיין, זיינען זייער אינטערעסאָנט. (זע „חוט המשולש", זייט 28). ער שרייבט דאָרט: „די מענטשן באַשולדיקן מיך און זאָגן, אַז מיינע תלמידים גיבן ניט אַף כבוד תלמידי־חכמים, ווייל זיי רעכענען, אַז נאָר פאַר זיי איז ר׳ וועלט געגעבן געוואָרן. האָט איר דאָס געלערנט פון מיר? האָב איך אַמאָל געזאָגט: „נאָר איך" און יענער איז גארניט?"

[7] ר׳ יהודא אָסאָד מיט די סעמניצער לומדים זיינען שארף אַרויסגעטראָטן קעגן די רעפאָר־מיסטן אין ברוינשווייג אין יאָר 1844. זע זיין בריוו אין „תורת הקנאות", אונטערגעשריבן פון ר׳ יהודא אָסאָד מיט זיין בית־דין ר׳ שמשון זילבערבערג און ר׳ מרדכי. די אַנדערע לומדים זיינען געווען ר׳ צבי הירש פאָפיר, ר׳ וואָלף ווערבוי, ר׳ מאיר זינרייך, ר׳ אַברהם ישעיה מונק, ר׳ ישראל פישהאָף, ר׳ דוד כ״ץ ביסטריץ (שפעטער אויסגעוואַקסן אַלס גאון־עולם און מחבר פון „בית דוד"), און נאָך.

די ערשטע אידן אין אונצדאַרף זיינען געווען עלנטע נע־ונד׳ניקעס פון מערן און בעמען, וועלכער זיינען געקומען קיין אונצדאַרף אין 1550. זיי האָבן דעמאָלט געגרינדעט אַ קהילה. צו זיי זיינען צוגעקומען אידן פון פוילן, און אונצ־דאַרף איז גלייך באַרימט געוואָרן אלס אַן „עיר ואם בישראל". אונצדאַרף האָט געהאַט אַ גוט־איינגעאַרדנטע קהילה, כמעט אַ זעלבסטשטענדיקע מלוכה אין דער אונגאַרישער מלוכה, מיט די ריכטיקע פירערס, וועלכע האָבן אַכטונג געגעבן אויפן אינערלעכן לעבן. אין אונצדאַרף האָט געהערשט שלום און אַחדות. די אידישע תפיסה מיט די קאַנטשיקעס זיינען זייער זעלטן באַניצט געוואָרן. אונצ־דאַרף האָט געהאַט אַ חוץ אַ רב און דיינים — דריי שטענדיקע מגידים, וועלכע האָבן געלערנט מיט די אידן יעדן טאָג און ג׳דרש׳נט פאַר זיי אין די שבתים און ימים־טובים.

ס׳איז זייער אינטערעסאַנט די כל נדרי־דרשה, וועלכע איז אונז פאַרבליבן פון אַן אונצדאַרפער רב, פון הרב ר׳ יחזקאל טרענטשינער,[8] וועלכע ער האָט דאַרטן געהאַלטן מיט 150 יאָר צוריק: „ס׳איז אמת, אַז יעדער רב איז מחויב צו מוסר׳ן זיין קהילה פאַר יום־כיפור. ער מוז זיי אויפמערקזאַם מאַכן אויף זייערע פעלערן, כדי זיי זאָלן אויף זיי תשובה טאָן און מער זיי ניט טאָן. איך אָבער שווייג איצט, איך האָב ניט קיין וואָרט אייך צו זאָגן און וויס ניט וואָס צו זאָגן. איר זייט אַלע ליב און פרום, איר לערנט תורה און טוט מעשים־טובים. ס׳איז אין אונצדאַרף ניטאָ קיין הויז, פון וועלכן מען זאָל ניט הערן ווינטער אין דער פרי אַ קול־תורה. דערפאַר, חשוב׳ע פריינד, אַנשטאָט אייך צו מוסר׳ן, גיב איך אייך מיין ברכה. זאָל אייך גאָט געבן אַ גוט יאָר".

די גאַלדענע צייט אין אונצדאַרף האָט אָנגעהאַלטן ביז 1848. פון יענער צייט אָן האָט אונצדאַרף אָנגעהויבן קלענער צו ווערן. די סיבה איז געווען אַ גאָר פשוט׳ע: אין יענעם יאָר זיינען אַ סך פאַרשלאָסענע טויערן פון גרויסע שטעט אויפגעמאַכט געוואָרן פאַר די אידן, האָבן אַ סך אידן פאַרלאָזט אונצדאַרף. די יונגע זיינען אָוועק פון דער ענגער געטא, ביז אונצדאַרף איז פאַרבליבן בלויז מיט זכרונות פון אירע גרויסע צייטן און מיט אַ רב אַ גאון־הדור, ר׳ שמואל ראָזנ־בערג מיט זיין גרויסער ישיבה, וועלכע האָט קיינמאָל ניט געהאַט ווייניקער פון 250 תלמידים (זע ווייטער).

פון די תקנות, וואָס איך האָב געפונען אין די קהילה־ביכער, איז צו זען, אַז די אונצדאַרפער אידן האָבן פאַרשטאַנען צו האַלטן אַרדענונג. זיי האָבן מיט אַלע מיטלען באַשטראָפט אַ מחלוקה־פירער, אַדער איינעם צי מערערע, וועלכע האָבן ניט אויסגעפירט וואָס די קהילה האָט באַשלאָסן, אַדער גאָר, חלילה, וועלכע

[8] זע זיין ספר „תורת יחזקאל" און די הקדמה צום ספר. אויך אין מיין ספר „מקורות לקורות ישראל" באַשרייב איך אונצדאַרף. דאָס איז געווען מיין ערשטע אַרבעט, וועלכע איך האָב אלס 14־יעריק אינגל געלערנט אין אונצדאַרף און אין מיין פרייער צייט באַזוכט דעם אַלטן בית־הקברות און די גרויסע שוהל מיט איר ארכיון, און שוין דעמאָלט מעתיק געווען וויכ־טיקע היסטאָרישע געשעענישן. איך האָב די דאָזיקע אַרבעט געהאַלטן ביי מיר גאַנצע 30 יאָר, און ערשט אין יאָר 1934 עס אַפגעדרוקט אינם „מקורות לקורות ישראל".

איינער איז אַוועק צו די גוים זיך באַקלאָגן אויף די קהילה־פירער, — דער איז פאַרפאַלגט געוואָרן מיט אַלע רדיפות, וואָס זיינען נאָר מעגלעך געווען.

אין אונצדאָרף האָט זיך געפילט זייער אַ רעש'דיק אידיש לעבן. גרויסע פערזענלעכקייטן האָבן דאָרט געוואוינט, באַוואוסטע משפחות, וועלכע זיינען פיל יאָרן געווען אידישע פירער, זיינען דאָרט געבוירן געוואָרן. די משפחות עסטרייך (אוסטרייך), העלישוי, ענגלענדער, חיות, ביליצער זיינען אַרויס פון אונצדאָרף און געפירט קהילות.

דער ערשטער אונצדאָרפער רב, וועגן וועלכן מיר ווייסן דורך זיין מצבה און זיינע תקנות אין די קהילה־ביכער, איז ר' בנימין סיני. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1706. נאָך אים געפינען מיר דעם רב ר' אלכסנדר זיסקינד, מחבר פון „מצנפת בד", געדרוקט אין 1756, וואָס האָט אין יענער צייט געמאַכט אַן אויפזען. ער איז געשטאָרבן אין 1773. נאָך אים איז געווען רב ר' יוסף משה שמחה הכהן ראַפאַפּאָרט, געבוירן אין מיר (ליטע), מחבר פון „בגדי קודש".

שפעטער זיינען די גרעסטע גאונים געווען קאַנדידאַטן פאַרן אונצדאָרפער רבנות, און דער צעלעמער רב איז אויסגעוויילט געוואָרן פון צווישן פיר קאַנדאַטן. ר' יואב איז געווען ר' ירמיה מאַטערסדאָרפער רב'ס זון און אַליין איינער פון די גרעסטע אין זיין דור. זיינע ספרים זיינען עד היום באַרימט אין דער גאונ'ישער וועלט: שערי בינה אויפן שערי שבועות, מודעא זוטא, חן טוב אויפן אבן העזר. 8 יאָר איז ער געווען אין אונצדאָרף און אין 1808 איז ער געפונען געוואָרן קיין סאנטוב צו פאַרנעמען זיין פאָטערס רבנות.

נאָך אים איז דאָרט געוואָרן רב ר' זלמן וואָלף, דער מחבר פונם ספר „עמק המלך", אויפן רמב"ם. ר' זלמן וואָלף איז געווען אַ ניקולשבורגער, אַן אייניקל פון די גאונים ר' יצחק ענטהויזן, רב אין מינץ, און ר' אלחנן בעל שם. ער איז קודם געווען רב אין קראַלע (זע דאָרט), און שפעטער 10 יאָר רב אין אונצדאָרף, וואו ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1818. דער חתם־סופר איז אים מספיד אין „תורת משה", פרשת חוקת.

נאָך אים האָט אונצדאָרף אויפגענומען אַלס רב ר' יחזקאל טרענטשינער, וועלכער איז געווען דער ערשטער אונצדאָרפער רב, אַ געבוירענער אין אונגאַרן, אין מיקולאָש (זע דאָרט). ער איז אויך געווען רב אין טרענטשין (זע דאָרט), וואו ער איז געשטאָרבן אין 1839.

זיין נאָכפאָלגער איז געווען ר' שלמה פערלשטיין, וועלכער איז געבוירן אין ביאַליסטאָק. אַלס אַ זייער באַאַבטער יונגערמאַן איז ער אויפגענומען געוואָרן אין פרוסטיץ, פון וואַנען ער איז גיקומען קיין אונגאַרן, קודם אין באנאוויץ, און דערנאָך — לויט דער עצה פונם חתם־סופר — אין אונצדאָרף. קאַרגע 50 יאָר איז ער געווען אונצדאָרפער רב און געשטאָרבן אין 1870.

דאָקטאָר שניצער, אַן אונצדאָרפער, באַשרייבט אים אין זיין בוך „יידישע קולטור־בילדער" (ווין, 1904) אין די פאלגנדע ווערטער:

„ער איז געווען אַ נידעריקער מאַן, מיט אַ גוטן כאַראַקטער. ער האָט געלערנט טאָג און נאַכט, און הגם קיינער אין אונצדאָרף האָט אים ניט געקענט

פֿאַרשטיין.[9] צוליב זיין ליטווישׁ אידיש, וועלכעס די אונצדאַרפֿער האָבן ניט פֿאַרשטאַנען, האָבן זיי אים דאָך זייער מכבד געווען. ער האָט יעדן אויפגענומען מיט כבוד און פֿלעגט יעדן פֿרי, סיי זומער און סייווינטער, גיין פֿאַרן דאַוונען אין דער מקווה. אין 1853 איז געקומען קיין אונצדאַרף דאָס 14־יעריקע חזנ׳דל גאָלדשטיין, וועלכער איז שפּעטער אויסגעוואָקסן דער וועלט־באַרימטער ווינער חזן; האָט אים אונצדאַרף אויפגענומען פֿאַרן חזן אויף ראש־השנה און יום־כיפּור. דער רב איז געווען אַ דערציטערטער, הערנדיק, אַז אין די ימים־נוראים וועט אַ 14־יעריק אינגל דאַוונען אין דער גרויסער חשוב׳ער קהילה אונצדאַרף, און קיינער וווייסט אַפילו ניט, ווער ער איז. זעענדיק, אַז די גאַנצע שוהל האָלט פֿאַרן חזנ׳דל און זיין פֿראָטעסט מיינט גאָרניט, האָט ער באַשלאָסן צו דאַוונען די ימים־נוראים ביי זיך אין הויז. דאָס האָט דער קהילה מער ווי געטאָן ווי אַלע פֿראָטעסטן. ענדלעך האָבן זיי נאָך ראש־השנה אים באַאַלט און אים אַוועקגעשיקט; אַן עלטערער איד האָט געדאַוונט יום־כיפּור״.

זיין נאַכפֿאָלגער איז געווען דער באַרימטער גאון ר׳ שמואל ראָזנבערג. ער איז געבוירן אין 1842 צו ר׳ ישׂראל יונה צבי, טיסא־פירעדער רב. ער האָט געלערנט ביי די פֿאָלגנדע רבנים: ר׳ יעקב כ״ץ, אָנאָדער רב, ר׳ שמואל שלעזינגער, אַבראַהמער רב, ר׳ אפרים, טשאַבער רב, און אין פּרעשבורג ביים כתב־סופר. אין 1868 איז ער אויפגענומען געוואָרן אין טשאַבאַ אלס רב, דאָרט, וואו ער האָט אַמאָל געלערנט אלס יונג בחור׳ל. אין יאָר 1882 איז ער געקומען קיין אונצדאַרף. אין זיין צייט איז אונצדאַרף פון יאָר צו יאָר קלענער געוואָרן און צום סוף ניט געהאַט מער ווי 25 בעלי־בתים. דאָך האָט ער צוריקגעוויזן די צאָלרייכע בקשות פון די גרעסטע קהילות, וועלכע האָבן אים געוואָלט האָבן פֿאַר זייער רב, וויל ער האָט זיין גאַנצע צייט געווידמעט זיין ישיבה. אַפילו אַזעלכע קהילות, ווי גרויסוואַרדיין און אוהל האָט ער אָפּגעזאָגט.

אלס 14־יעריק בחור׳ל בין איך געפֿאָרן קיין אונצדאַרף. איך האָב דאָרט געטראָפֿן 300 בחורים, מייסטנס פון רייכע היזער, וויל דאָרט איז ניט געווען ביי וועמען טעג צו עסן, און אויך האָבן מיר געמוזט וואוינען ביי גוים, וויל, ווי געזאָגט, ניט אַלע פון די 25 בעלי־בתים האָבן פֿאַרדונגען צימערן די בחורים.

אונצדאַרף איז געווען באַרימט מיט איר פֿלייסיקסטער ישיבה אין לאַנד. ס׳איז דאָרט ניט געווען וואו צו גיין און וואו צו פֿטר׳ן די צייט — אין גאַנץ אונצדאַרף זיינען אפֿשר געווען אַ צוויי געווילבלעך, — ממילא האָט מען געמוזט זיצן און לערנען. יעדן אין דער פרי, 4 אַ זייגער, איז געקומען דער וועקער (אַ בחור, וואָס זיין פֿלייכט איז געווען צו גיין פון הויז צו הויז אויפצוועקן די בחורים), און מיט זיין געוויינלעכן ניגון געזונגען: „בחור, שטיי אויף לעבודת

---

[9] זע אין „מגילת ספר״ פון ר׳ יעקב עמדין, וואו ער באַשרייבט די לאַגע פון די ליטווישע מלמדים אין רבנים אין האַמבורג. הגם קיינער האָט זיי ניט פֿאַרשטאַנען, האָט מען זיי אויפגענומען און אויסגעהאַלטן מיט גרויס כבוד. אונגאַרן האָט קיינמאָל ניט געמאַכט קיין חילוק פון איד צו איד.

הבורא, צו לערנען תורה". אַ שעה שפּעטער איז דער משגיח דורכגעגאַנגען אַלע הייזער אומבאַמערקטערהייט און נאָכגעקוקט, אויב אַלע זיינען אויפגעשטאַנען לערנען, און האָט דערנאָך איבערגעגעבן דעם רבי'ן אַלץ, וואָס ער האָט געזען. אויב איינער איז געפונען געוואָרן פון משגיח פיר מאָל שלאָפנדיק, איז ער אַהיימגעשיקט געוואָרן פון דער ישיבה.

יעדן טאָג 10 אַ זייגער פאַרמיטאָג האָט דער רבי געלערנט קודם אַ פּרק חובת הלבבות, געשמועסט איבער יראה, מסירת־נפש, אַרטאַדאָקסיע און די „סוגיא", וועלכע איז געלערנט געוואָרן מיט אַלע ראשונים און אַחרונים. אונזער רבי איז באַרימט געווען מיט זיין הסבר אויף די ראשונים, און איבערהויפּט אויפן בעל־המאור, מלחמות, רשב"א און ריטב"א. צווישן מנחה און מעריב האָט מען געלערנט „שיעור פּשוט", דאָס הייסט גמרא תוספת אַן ראשונים, כסדר אַ מסכת. צווי מאָל אַ וואָך — יורה דעה און שולחן ערוך אורח חיים. יעדן דאָנערשטאָג צווישן מנחה און מעריב האָט מען פאַרהערט דעם „שיעור פּשוט" און יעדן חודש — די סוגיא. יעדן אלול און אָדר איז פאַרגעקומען דאָס גרויסע פאַרהערן אַלץ, וואָס מ'האָט געלערנט דעם גאַנצן זמן.

אונזער רבי איז געווען ווי אַ גוטער פאָטער פאַר זיינע תלמידים. ער האָט געזאָרגט פאַר דער קליינער צאָל אַרעמע תלמידים אין זיין ישיבה. די רייכערע האָבן געהאַלפן די אַרעמע, און ווען אַ בחור האָט אַמאָל געברויכט אַ פאָר גולדן אַ הלוואה, האָבן מיר עס באַקומען פונם-רבי'ן. זיין הייליק געשטאַלט האָט אונז אַריינגעבראַכט אין אַ הייליקע אַטמאָספערע, איבערהויפּט ביי זיין טיש אין די ימים־טובים, אָדער אַן אַנדערש מאָל ווען מיר זיינען איינגעלאָדן געוואָרן צו זיין טיש, האָבן מיר געמיינט, אַז מיר שוועבן מיט אים אין אַן אַנדערער וועלט, אין אַ וועלט מיט מלאָכים. איבערהויפּט פּסח ביי די סדרים, ווען ער האָט מיט זיינע תלמידים פאַר „אחד מי יודע" געזונגען מיט קדושה דעם שיר:

„אַלמעכטיגער גאָט, נון בוי דיין טעמפּל שירה, אַלזוי שיר און אַלזוי
באַלט אין אונזערע טאָגען שירה. נון בוי, נון בוי, נון בוי דיין טעמפּל שירה.
„באַרימהערציגער גאָט, . . .
„גרויסער גאָט, . . ."

און אַזוי אויפן גאַנצן אַלף־בית.

דער רבי איז געשטאָרבן אין 1919.

נייטרא — איינע פון די חשוב'סטע קהילות אין סלאָוואַקיע, אַ שטאָט מיט לומדים און חשובים, יראים און שלמים. אין נייטרא געפינען מיר אידן פאַר די לעצטע 300 יאָר. זי האָט אויך געהאַט רבנים גדולים, וועלכע זיינען באַרימט אין דער לומדישער וועלט ביז איצט, צווישן זיי ר' מנחם דייטש, דער פאָטער פון ר' דוד דייטש. רבי אלעזר קליר האָט אים אין זיין ספר „חות יאיר החדש" (פראָג, זייט 37) מספּיד געווען אין יאָר 1785 און דאָרט אויסגערעכנט זיינע מעלות און גדלות. ר' יחזקאל בנעט פון אַלט־אויפן איז אַ סך יאָרן געווען אין נייטרא. ער איז אין זיין צייט געווען איינער פון די גרעסטע און וויכטיקסטע אין גאונות און אין מידות. אין זיין צוואה האָט ער אָנגעזאָגט צו באַגראָבן אים

צווישן די נפֿל׳ען, ווייל זיי זיינען די אומשולדיקסטע. די וויכטיקע גאונים: ר׳ משה הכהן כ״ק, געשטאָרבן אין 1927, און ר׳ אַברהם אַהרן כ״ק, געשטאָרבן י״ז אייר 1930, זיינען געווען פון די געאַכטעטע אין זייער צייט. דער רב ר׳ שמואל דוד אונגאַר איז געווען רב בשעת דעם חורבן פון נייטרא, ווען מ׳האָט די 6,000 אידן פאַרטריבן אָדער פאַרשיקט אין די געטאָס און זייער פאַרמעגן אַוועקגעוויבט. זאָל גאָט זיי היטן, וואו זיי געפינען זיך, מיט זייער חשוב׳ן גאון און צדיק.

וועגן דער נייטראַער ישיבה אונטער דעם דיין ר׳ מרדכי פאַרהאַנד, זע אין „אפריון״, יאָר 1925, פון מיין פרייַנד ד״ר ש. מיל׳ער, עטל׳עכע אַרטיקל׳ען.

גאַלאַנטע — איינע פון די גאָר וויכטיקסטע שטעט אין סלאָוואַקיע, באַרימט פאַר די ל׳עצטע 200 יאָר אַל׳ס „עיר ואם בישראל״. זי האָט געהאַט באַרימטע רבנים און בעל׳י־בתים יראים ושלמים, גבירים און בעל׳י־צדקה.

אירע רבנים האָבן געשפּיל׳ט אַ באַדייטנדע ראָל׳ע זינט 1720; זיי זיינען: ר׳ יצחק לייב דוכעס, ר׳ יואל גאָטל׳יב (1786—1776), ר׳ לייב טעל׳ש 1830—1786), ר׳ אַהרן אל׳יעזר פּאַשקעס און ר׳ מנחם דייטש.

שפּעטער איז פאַרגעקומען אַ שפּאַלטונג אין דער קהילה, זי איז אָבער די אייניציקע קהילה אין אונגאַרן, ווו בויידע קהילות זיינען געבל׳יבן שטרענג אָרטאָדאָקסיש, און בויידע האָבן געהאַט וויכטיקע רבנים און גרויסע ישיבות. די רבנים זיינען געווען: הרב הגאון ר׳ יוסף צבי דושינסקי, וועל׳כער איז פון דאָרט אַוועק צו פאַרנעמען דאָס חשוב׳ע חוסטער רבנות, און איז דערנאָך באַרופן געוואָרן קיין ירושל׳ים אל׳ס אָב בית דין פון די אַשכנזים אויפן פל׳אַץ פונם גאון און צדיק ר׳ יוסף חיים זאָנענפעל׳ד; און הרב הגאון ר׳ בנימין זיידל׳, פון אַ גרויסער חשוב׳ער רבנישער פאַמיל׳יע.

דער ל׳עצטער רב איז געווען דער גאון און צדיק ר׳ ישעיה בוקסבוים, אַ תלמיד חביב פונם אונצדאָרפער גאון ר׳ שמואל ראָזנבערג. ער האָט אויך געהאַט אַ זייער גרויסע ישיבה פון 250 תלמידים. מיר ל׳ייענען אין די צייטונגען זיין טראַגישן סוף און זיין גרויסקייט, וואָס ער האָט באַווויזן פאַרן טויט: „הרב בוקסבוים פון גאַלאַנטע האָט מען געוואָל׳ט אַרויסנעמען פון אַ וואַגאָן, וואָס האָט געפירט אידן צו דער שחיטה. ער האָט זיך אַנטזאָגט און געבעטן, מען זאָל די אידן אַרויסלאָזן אויף אַ פּאָר מינוט. די נאַציס האָבן זיין ביטע באַווי׳ליקט. ער האָט געזאָגט צו די אידן: „מען פירט אייך ווי יצחק׳ן צו דער עקידה, איר זייט אַ קרבן עולה״. אַ גאַנצן וועג האָבן די אידן אין די וואַגאָנעס געטאָנצט מיט די ווערטער: „מיר שטאַרבן אויף קידוש־השם״. (איבערגעגעבן פון ר׳ איטשע מאיר ל׳עווין אין די אידישע צייטונגען פונם 29טן מאַי 1945). ה׳ ינקום דמם!

קאַפּיטל 9

מאַמאַרעש און קאַרפאַטן־רוסלאַנד. — זיי זיינען די פרומסטע אידן אין אונגאַרן. — סיגעט, מונקאַטש — די שטאַרקסטע חסידישע פעסטונגען. — זייער אַרט לעבן, זייערע פרנסות, זייערע רבנים, זייערע רביים.

אין די אויבן־דערמאַנטע מקומות וואוינען 170,000 אידן. זיי זיינען די פרומסטע און גלייכצייטיק ארעמסטע אידן אין אונגאַרן און זיינען אייגנאַרטיק אין זייער אַרט לעבן. כאַטש די מקומות געהערן צו אונגאַרן זינט דאַס לאַנד עקזיסטירט, דאָך איז דער אונטערשיד צווישן די אידן פון דעם טייל אונגאַרן און דעם איבעריקן טייל לאַנד זייער גרויס. איר באַגעגנט אַנדערע מינים אידן, אַנדערש געקליידט, אַנדערע פנימ׳ער, אידן מיט בערד און פיאות און מיט לאַנגע ציצית. מען רעדט אידיש, מען דענקט אידיש, מען דאַוונט מיט מנין, איינגע־הילט אין לאַנגע טלית׳ים, אויף וועלכע ס׳זיינען דאָ ברייטע עטרות געפלאַכטענע אָדער מיט קנעפלעך, מען לייגט צוויי פאָר תפילין, מען רעדט איבער רבנים, מען אַסר׳ט שוחטים, מען באַרעדט גוטע אידן, מען רעדט איבער חסידות און דברי תורה.

די אַסימילאַציע, וואָס האָט געקעניגט אין אַ סך מקומות אין אונגאַרן, האָט דאָרט ניט דערגרייכט. די רעפאָרם, וועלכע האָט אַריינגעדרונגען אין אַ סך שטעט, איז צו זיי ניט צוגעקומען. אַפילו די השכלה, וועלכע האָט זיך טיילווייז אַריינגעבראַכן אין עטלעכע שטעט, האָט אין די דערפער און אויף די בערג, וואו ס׳וואוינען 80 פראָצענט פון די אידן, ניט געהאַט קיין פלאַץ, און אַפילו אין די שטעט האָט זי ניט געהאַט קיין גרויסן דערפאָלג. די דאָרטיקע אידן זיינען געבליבן פרום און פרימיטיוו, זיי זיינען כמעט אַלע יגיע כפים־אידן, האַרעווען שוואר און מאַכן אַ געמוטשעט לעבן. קיינער האָט זיך ניט מאַדיאַריזירט, מען רופט זיך ניט „הער" אָדער „פרוי" — מען רופט זיך מיטן אידישן נאָמען. אַלץ איז אידיש — דאָס הויז, די גאַס, דאָס דאָרף, די בערג און די שטעט. מאַראַ־מאָרעש און קאַרפאַטן־רוסלאַנד האָט זיך אויסגעשפרייט וויט איבער אירע גרע־נעצן און אַריינגעדרונגען אין שטעט און אין דערפער אויך אין אַנדערע קאַמי־נאַטן און ביי זיי איינגעפלאַנצט חסידות און פרומקייט, זיי געמאַכט טראַגן שטריימלעך מיט זשיפיצעס, קאַפטאַנעס און רעזשו־וואולקעס פאַרגאַרטלט מיט זיידענע גאַרטלען. אין אַ סך שטעט האָבן זיי באַהערשט אַלע אידן אָדער ס׳רוב פון זיי און פאַרוואַנדלט די מקומות אין חסידישע פעסטונגען. דער איינפלוס פון סיגעט און מונקאַטש איז געווען שטאַרק און מעכטיק; זייערע רבנים זיינען אומעטום אויפגענומען געוואָרן מיט כבוד און מען האָט זיך צו זיי צוגעהערט.

מאראמאראש האט געהאט ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה א באפעלקע־
רונג פון א 60 טויזנט אידן. זיי וואוינען דארט פאר די לעצטע 350 יאר. די
הויפטשטאט איז סיגעט, א שטאט מיט צען טויזנט אידן. אין די ערשטע 200
יאר האבן זיי געלעבט פון קאכן בראנפן. אין לאנדס־ארכיוו אין בודא האב איך
געפונען זייערן א בקשה־בריוו צו דער רעגירונג, אין וועלכן זיי בעטן, מען זאל
זיי רעדוצירן די שטייערן, ווייל זיי זיינען זייער ארעם און ניט אימשטאנד צו
צאלן דעם סכום, וועלכן מען בעט פון זיי. די איינציקע פרנסה איז בראנפן,
און דאס טראגט קוים אויף מאלייען־ברויט.

אין 1740 האט זיי באזוכט דער באוואוסטער וויין־סוחר און משכיל ר' בער
פון באלכאוו (זע זיינע „זכרונות", זייט 51). ער דערמאנט די פאלגנדע מקומות:
די שטעט סיגעט, חוסט, באדעוולע, און שטעטלעך מיט דערפער לעבן סיגעט.
ער האט זיי פארקויפט בראנפן און הערינג.

אין 1758 האט א גרויסע סכנה געדראט דעם גאנצן אידנטום אין מארמא־
רעש פארניכטעט צו ווערן: די אנהענגער פון יעקב פראנק האבן דארט געפונען
א פריי פעלד פאר זייער שיטה און האבן פארפלייצט מארמארעש מיט זיערע
שליחים. זיי האבן מיט זיערע שקרים איבערגערעדט א סך פרימיטיווע אידן
און אויך געזאמלט א סך געלט פאר פראנקן. דאך, דאס שנעלע און שטארקע
אויפטרעטן פונם דעמאלטיקן רב ר' הירש און דער חרם, וואס ער האט אויף זיי
אויסגערופן, האבן אויף זיי געווירקט, און אזוי־ארום האט ער גערעטעוועט מא־
ראמארעש, א חוץ דריי אידן, וועלכע האבן זיך גע'שמד'ט, שפעטער אבער זיך
צוריקגעקערט צום אידנטום.

מארמארעש איז דאס וויגעלע פון חסידות. לויט זייער קבלה, האט דער
בעל שם טוב אליין, אין זיינע יונגע יארן, ווען ער האט געוואוינט אין קיטיוו,
געוואנדערט אויף אירע בערג. ער האט אין מארמארעש, דאס הייסט אויף אירע
בערג, צום ערשטן מאל געזונגען „צמאה נפשי לך אלקים", דארט געקלאגט
אויף גלות־השכינה און זיי געהייליקט מיט זיין השתפכות־הנפש. יעדער בארג
און טאל דערציילט סודות פון אים, און די חסידים זאגן, אז זיי פילן א הייליקייט,
ווען זיי וואנדערן אויף די בערג.

דעם בעל שם'ס ערשטע תלמידים שטאמען פון די קארפאטן־בערג. זיי
זיינען: ר' נחמן הארדענקער, ר' משה קיטיווער, ר' נחמן קאסעווער, ר' קאפל
קאלאמייער. זיי האבן פארשפרייט חסידות אין מארמארעש.

אויך דערציילן די חסידים, אז ווען דער בעל שם טוב האט פארלאזן קיטיוו
ביי די קארפאטן, האט ער מיט זיינע תלמידים געוואנדערט אויף די בערג און
ארפגעקוקט אויף מארמארעש, וואס ליגט צופיסנס פון די קיטיווער בערג.
ער האט זיך פארטראכט, צוגערופן זיין תלמיד ר' קאפל און אים געזאגט: „א שיי־
נער גארטן, ר' קאפל, גיב אכטונג אויף דעם גארטן". און זינט דעמאלט האט
ער, און נאך אים זיין זון ר' מענדל קאסעווער, פארשפרייט אין מארמארעש
חסידות, און נאך זיין טויט האט דאס זעלבע געטאן ר' מענדל'ס זון, ר' חיים קא־

סעווער. ער איז געווען דער גייסטיקער שפּיזער פון מאַראָמאָרעש. אָבער ביים סוף פון זיין פּעריאָד האָט סיגעט אויפגענומען אָפֿס רב דעם באַוואוסטן רב און צדיק ר׳ אלעזר ניסן טייטלבוימס, ר׳ משה טייטלבוימס זון, וועלכער איז אויך געווען אַ רבי. אַזוי האָט שוין מאַראָמאָרעש געהאַט צוויי רביים, און די חסידים פון די צוויי רביים האָבן שוין געהאַט וועגן וואָס זיך צו קריגן — איבער אַ שוחט אין אַ קלייַן דערפל, קרעטשיניוו. דער מרא דאַתרא פון סיגעט האָט אים געאַסר׳ט, און זיי האָבן געבראַכט אַ היתר פון ר׳ חיים קאָסעווער. די קאָסעווער פּאַרטיי איז געווען גרעסער און שטאַרקער. דער סוף איז געווען, אַז ר׳ אלעזר ניסן האָט געמוזט פאַרלאָזן סיגעט, און גאַנץ מאַראָמאָרעש איז ווייטער געבליבן אַ שטיק צייט אונטער קאָסעוו, און נאָך זיין טויט אונטער ר׳ חיים קאָסעווערס זון, ר׳ מענדל, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין ויזניץ און איז געווען ר׳ ישראל ריזינערס אַן איידעם, און אַזוי זיינען ס׳רוב מאַראָמאָרעשער — ויזניצער חסידים (און אַטיניער. אין אַטיניע האָט געוואוינט דער גרויסער גאון און צדיק ר׳ חיים האַגער, ר׳ ברוך האַגערס זון. שפּעטער איז אויך צוגעקומען נאָך אַ וויכטיקע חסידישע דינאַסטיע אין מאַראָמאָרעש — דער ספּינקער, אַ גרויסער עובד און בעל־מקובל). אין יאָר 1858 האָט סיגעט אויפגענומען ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוימען אָפֿס רב. פון יענעם יאָר אָן האָבן די טייטלבוימס אויך געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף די מאַראָמאָרעשער אידן.

שיין זיינען דיינע געצעלטן, מאַראָמאָרעש! כאָטש אויסערלעך געפינט איר גרויס אָרעמקייט, איבערהויפּט אין די דערפער צווישן די בערג, ביי די ברעגעס פון דער ריקאַ — קאַלין, גאַניטש, נערעסניצע, טערניווע, ווילכאָוויץ, ניאגאוו, ביז צו דער טייס. דאָרט איז דאָס אָרעמקייט זייער גרויס; גאַנצע פאַמיליעס וואוינען אין אָלטע, איינגעפאַלענע שטיבלעך, וואָס זיינען בירושה פון עלטער־עלטערזיידעס, געבויט פון איינפאַך האָלץ אָדער ציגל, אָפּגעקאָלכט, מיט נידעריקע וועלטלעך און צעבראָכענע טירן מיט צעקרישלטע פענסטער, פאַרשטאָפּט מיט שטיקער קאָפּטאָנעס און אונטערלעק. קיינער אין הויז האָט ניט קיין שטיקל רעכט בגד אויף זיך, ווייל אויך די בגדים גייען איבער בירושה פון טאָטעס און זיידעס, פון מאַמעס און באָבעס, איבערהויפּט די בגדים פון די וואַלד־ און בערג־אידן. אַ סך פאַרמאָגן אַ קלייַן גערטל פּאַרן הויז און אַ קו אין שטאַל; אַ סך דאָס אויך ניט. מען קאָכט איין מאָל אַ וואָך אַ גרויסן טאָפּ באָרשט מיט ריבלעך, און איןווינטער — קרויט מיט באנדלעך, אָדער קרויט איינגעזייערט אין פעסלעך און טעפּל מיט באנדלעך, ראָסל מיט בוראָקעס און האַליפּצעס. דאָס ווערט געגעסן ביז שבת.

דאָס איז אויסערלעך. אָבער אין יעדן הויז אינעווייניק זעט מען אַ אידיש לעבן, אידן מיט בערד און פּיאות און לאַנגע, נאָכהענגענדיקע ציצית, שמירות און סגולות, קמיעות און מזרח־טאָווליען, קימפּעט־טעוועלעך און מי־שנכנס'ן באַצירן די וועגנט. ניטאָ קיין זיגערס, קיינער אייליט זיך ניט, קיינער פאַרשפּעטיקט גאָר־ניט. ס׳איז דאָ צייט אויף אַלעם. תורה ווערט געלערנט אין יעדן הויז. תהלים

און תפילות, תחינות און טייטש־חומש ווערט געזאָגט אַ גאַנצן טאָג. יעדער איז צופרידן מיט זיין גורל, אַלע זאָגן שירות און תשבחות צו גאָט, אַלע לעבן מיט בטחון, האָפן און גלויבן.

פרייטאָג נאָכמיטאָג ווערט פלוצים שטיל, דער גאַנצער פאַרקער אָפּגע־שטעלט, פערד לויפן אין זייערע שטאַלן, דער האַנדל אין די דערפער און אין די גאַסן ווערט שטיל. אידן איילן אין מקווה מיט אַ ריין העמד אונטערן אָרעם און מיט די קינדער ביי די הענט. דער גאַנצער האָריזאָנט איז שבת׳דיק. אַלע גוים ווייסן, אַז ס׳איז שבת — שבת אין דאָרף, שבת אין פעלד, שבת אויף די בערג, שבת אין גאַנץ מאָראָמאָרעש.

פון די הייזער מאָרשירן אָרויס אידן מיט שטריימלעך, מיט זשיפּיצעס און רעזשאוולקעס; אַלטע, צעריסענע, פאַרלאָטעטע, אָפּגעקראָכענע קאָפּטאָנעס מיטן גאָרטל און מיט אַ שמעק טאַבאַק צווישן די פינגער, גראָד אין בית־המדרש אַריין. די קינדער, קלייניע און גרויסע, לויפן נאָך, אָנהאַלטנדיק זיך ביים טאָנס קאָפּטאָן, און יאָגן מיט גרויסע טריט. אין בית־המדרש גייט דאָס דאַוונען צו מיט גרויס התלהבות און מיט אַזוי פיל בענקעניש! אַ סך פאַלן אָריין אין אַ הויכע באַגייסטערונג, אין אַ יראת־הרוממות און אין אַ מוראַ׳דיקע דבקות. מען זינגט, מען טאַנצט, מען שפּרינגט. אין יעדן דאָרף איז דאָ אַן עירוב, ממילא טראָגט מען די טליתים אויפן קאָפּ אָרויף און אַראָפּ אין דאָרף. ווען עס קומט אַ רבי אָדער אַן אייניקל פון זייערע רביים צו זיי אויף שבת — און דאָס פּאַסירט אָפט — זיינען אַלע גאָסן פונם דאָרף באַלאָגערט מיט אידן, און עס פּאַסירט דע־מאָלט, אַז דאָס גאַנצע דאָרף באַקומט אַ אידיש פנים. מען כאַפּט זיך צונויף אין אַ רעדל און מען מאַכט אַ רקידה׳לע אויפן גרויסן אופן, פרייליך און גוט אויפגעלייגט. מען לייגט אין האַנט אויפן אַנדערנס פלייצע, די אַנדערע האַנט אונטערן אויער, און אַ טייל שטעקט אָריין די האַנט אין גאָרטל, זינגענדיק „וטהר לבנו״... איז שוין אלץ פאַרטיק, וואַקסט פלוצים אויס אַ אידל, שטעלט זיך אין מיטן דער גאָס מיט דער האַנט אונטערן אויער און מיט צוגעמאַכטע אויגן זינגט ער פייערדיק און מיט כוונה זיין רבי׳נס ניגון׳דל „שבשפלנו זכר לנו, אוי, אוי״. מען זינגט מיט אים, מען ווייניט מיט אים; ס׳ווייניען די הייזער, די שטיינער, די ביימער. און דער גוי שטייט מיט התבטלות און דרך־ארץ און קוקט צו, ווי שיין די אידן דינען זייער גאָט. און ווי גרויס איז זייער בענקעניש נאָכן שבת, ווען ער האַלט ביים אָוועקגיין און די ששת ימי המעשה הייבן אַן צו קומען. זיי זיצן פאַרטראַכט און קלערן ווען דער ביטערער פרנסה. זייער ווייניק געווען׳בער אָדער ווערטהייזער זיינען דאָ אין מאָראָמאָרעש. ס׳רוב אידן זיינען באַשעפטיקט מיט ערד־ארבעט. זיי אַקערן, גראָבן, פּאַלען. אין מאָרא־מאָרעש געפינען זיך אַ סך אידישע פויערים, פאַסטוכער און שאָף־היטערס. ס׳זיינען דאָרט אויך דאָ דראָטערס, ווען׳כע מאָכן אַ לעבן פון דראָטעריי, אָרומ־גייענדיק די גאַנצע וואָך זוכן באַשעפטיקונג ביים איינדראָטן ערדענע טעפּלעך, צעשפּאָלטענע חלה־מילטערס, אָדער זיי פאַרלאָטן שברי־כלים. זיי אַרבעטן

פאר א ביסל ריבלעך, פאר א ביסל באנדלעך. זיי האקן אויך האלץ, בינדן די באקערעס ביי דער טיר, שאקלען באַרנעס פון די ביימער, קלאפן ניס, קלייבן עפל, שניידן קרויט, פארקויפן הייסע קוקוריזעס (סוויט קארן), מחיה'דיקע פלוי־מען, סאדע־וואסער, סירופ־וואסער, לימאנאדע, געצוקערט און געפארבט אויף גרין, רויט און געל. מען באקוקט תפילין, מזוזות, מען מאכט ציצית. איבער־הויפט איז באַרימט דאס גאנצע דארף נאוואסעלין אין מארמארעש מיט זיינע שיינע כפול־שמונה'דיקע ציצית. מען האנדלט מיט סליחות, לוחות, מחזורים, נייאר־וויינטשונגען, בענטשערלעך, תחינות, קמיעות, סגולות, בשמים־האלטער־לעך, הבדלות, מעשה־ביכלעך פון ל"ו צדיקים. מען גייט ארום מיט א דימענט און מען שטעלט אריין שויבן. מען איז עוסק אין שדכנות, מען איז מזווג זווגים, מען גייט אין די שטעט פשוט נאך נדבות. א סך פארלאזן זייערע היימען נאך סוכות און פארן קיין אונגארן מיט כתבים, עכטע און פאלשע, אז זייערע הייזער זיינען פארברענט געוואָרן, אדער אז דער איניציקער ברויט־געבער... דאס פערדל, איז געפייגערט. מען קומט אהיים אויף פסח, און נאך פסח פארט מען ווייטער — איצט אויף הכנסת־כלה. די מיידלעך פארדינגט מען אין די שטעט פאר משרתות. א סך אידן גייען פשוט ארום אין די גאסן זוכן אוצרות, מציאות — אפשר האט עמיצער פארלוירן א קרייצער, א זעקסערל...

יונגעלייט נאך זייער חתונה — די וואס קענען עפעס — מאכן זיך אויף חדרים און קנעלן מיט די קינדער. די פראסטע בויען זיך קודם־כל אויף א שטיבל מיט א שטאל, קויפן זיך א פאר פערד מיט א וואגן, שטעלן זיך ארויס אויף דער גאס — און וואַרטן... און ווען זיי דערהערן דאס פייפן און בלאזן פון דער קליינער באן, וועלכע איז מכריז ומודיע פאר אלע איינוואוינער פון די דערפער, אז זי קומט, — מען זאל זיך היטן און אנטלויפן פאר איר, — ווערן די אידישע בעלי־עגלות אויפגעפרישט און לויפן ארויס. מען שלאגט זיך, מען שטופט זיך, מען קריגט זיך וועגן א שטיקל פלאץ ביי דער באן. קומט עמיצער, לויפט מען צו אים, מען כאפט דאס קופערל, מען רייסט, מען שלעפט — פאר די פאר קרייצער, וואס מען קען מאכן.

מארמארשער אידן וויסן ניט פון בעדער, פון לופט־פארענדערונג, פון מאגן־אדער נירן־קראנקהייט. מען עלטערט זיך מיט אלע ציין, מען זעט נחת ביי קינדער און אייניקלעך.

כמעט יעדער איד האט געשיקט די קינדער לערנען תורה. מארמארעש איז אויך האט געהאט עטלעכע ישיבות. חוסט איז געווען כמעט די גרעסטע ישיבה אין אונגארן. אין יאר 1930 האב איך געפונען אין מארמארעש די פאלגנדע ישיבות:

אין ווישאוו	— 300 בחורים	אין סטרימטערע	— 55 בחורים
„ סיגעט	— 150 „	„ דראגמערעשט	— 45 „
„ חוסט	— 130 „	„ וואלאווא	— 40 „
„ סלאטווינא	— 110 „	„ קרעטשיניוו	— 35 „
„ ראכאוו	— 85 „	„ ווישק	— 30 „
„ ריסקיווא	— 75 „	„ קערעצקי	— 60 „

אָבער ס׳רוב פון די מאַראָמאָשער קינדער זיינען געפֿאָרן ווייט אַוועק אין די ישיבות ללערנען תורה, און ווער ס׳האָט ניט געזען די באַן־סטאַנציע נאָך פּסח און סוכות, האָט ניט געזען כבוד־התורה: בחורים קלייניע און גרויסע פון סיגעט און די צאָלרייכע אַרטשאָפּטן לעבן סיגעט האָבן באַלאָגערט די באַן־סטאַציע מיט רענצלעך. אָנגעטאָן אין זייערע יום־טוב־קלײדער שטייען זייערע מאַמעס און טאַטעס און וואַרטן אויף די באַן, וואָס דאַרף אַוועקפירן זייערע בחורים אין די ישיבות ללערנען תורה. זייערע פּנימ׳ער שיינען פון נחת. וועז די באַן רירט זיך פון אָרט, הערט מען נאָך אַלץ, ווי די מאַמעס זאָגן אָן זייערע זין: „חיימ׳ל, זאָלסט אַהיימקומען אויף סוכות״; „שלמה׳ל, זאָלסט פלייסיק ללערנען״; „יאָסעלע, זאָלסט דיך ניט באַדן אין דער טייס, סאמאש אַדער אין דער דונאַי״. דער שוועד־אָנגעלאַדענער צוג מיט אַזוי פיל בחורים לויפט און יאָגט, אַרבעט מיט אַלע כלים. דער לאָקאָמאָטיוו שוויצט, ברומט און פייפט. ס׳דאָכט זיך, אַז ער איילט זיך היינט מער ווי אַלע מאָל, כדי וואָס גיכער צו פירן די בחורים ללערנען תורה... אָבער די מאַמעס שטייען נאָך אַלץ און שרייען מיט אַלע כוחות. מען הערט קוים וואָס זיי זאָגן, אָבער דאָס וואָרט „תורה״ ווערט געהערט פון מויל פון אַלע מאַמעס.

און ווער קען שילדערן דעם נחת פון די עלטערן, וועז זייערע קינדער זיי־נען אַהיימגעקומען פון די ישיבות און מפלפל געווען מיטן דיין אָדער מיטן שוחט, זיי נאָכגעזאָגט זייער רבי׳נס אַ פלפול, אָדער זיי געוויזן אַ „וויזערל״, אָדער אַ שטיקל מהר״ם שיף, אַ פרי מגדים, און נאָך. אַ סך בחורים האָבן זיך אויסגע־לערנט אין די אונגאַרישע ישיבות שרייבן אַ ביסל אונגאַריש, וויל אין מאַראָמאָ־רעש האָבן געוואוינט ס׳רוב ראָסנאָקן, רומענער און דייטשן, ממילא האָבן די אידישע יונגעלייט נאָר געקענט די דאָזיקע שפראַכן, און וועז דער נאָטאָר (דאַרף־שרייבער) האָט געהערט, אַז דער ישיבה־בחור יוסף חיימ׳ס אָדער דוד געצלס איז שוין אין דער היים און שרייבט אונגאַריש, האָט ער אים געשיקט רופן און אים אָנגעשטעלט אין זיין קאַנצלײ, כדי אים אַרויסצוהעלפן אין זיין אַרבעט.

אַזוי איז זיך געזעסן דער ישיבה־בחור מיט זיין יאַרמולקע אויפן קאָפּ, די פיאות פאַרקרייזלט, מיט זיינע לאָנגע ציצית נאָכהענגענדיק איבער די קני, אין דער קאַנצלײ, געאַרבעט איבער די ביכער אויסצורעכענען די שטייערן, און די גוים זיינען געשטאַנען מיט אימה און יראה פאַר אים, מיטן הוט אין זייערע הענט, און געוואַרט אויף זייער שטייער־צעטל.

מיטן גוי און מיטן פּריץ האָט מען געלעבט גאָר פּריינדלעך. זיי זיינען דאָך עפּעס שכנים זייט דורות און דורות; זייערע זיידעס און עלטער־זיידעס זיי־נען שוין געווען גוטע־פּריינד. דער גלח מיטן דיין אָדער רב זיינען געווען אין גאָר גוטע פאַרהעלטענישן; יעדער האָט רעספּעקטירט דעם אַנדערנס גלויבן.

דער פּריץ איז געווען אַ אידן־פּריינד; ער האָט זיי אַרויסגעהאָלפן ביי אַלע געלעגנהייטן. האָבן זיי געבויט אַ מקווה אָדער אַ שוהל, האָט דער פּריץ גע־

האָלפן. ער האָט געוואוסט אַלע אידישע מנהגים, אַלע ימים־טובים. שמחת־תורה און פורים איז ער געשטאַנען ביי זיין פענסטער און צוגעקוקט, ווי אידן טאַנצן. ער האָט געוואוסט פון די גוטע עליות, פון „שלישי" אַדער „ששי". ער האָט געוואוסט, אַז די הקפה פון „עוזר דלים" איז ניט אַ געהויבענע הקפה. ער האָט געוואוסט, אַז די „תוכחה" איז אַ ביליקע עליה, ווייל ניט איין מאָל האָט ער געמוזט שלום מאַכן, ווען ס׳האָט אויסגעבראָכן אַ מחלוקת איבער עליות אַדער הקפות. ער האָט געקענט אַלע גוטע־אידן און געוואוסט, ווער צו וועמען פאַרט. ער האָט הויכגעשעצט די אידנס פרומקייט און זייער בכבוד׳יק פאַמיליען־לעבן, זייער צופרידנקייט מיטן גורל און אויך זייער באַרייטקייט צו וואָס פאַר אַן אַר־בעט עס זאָל ניט זיין און ניט־צוריקשטיין פאַר קיין שום זאַך. ער האָט געוואוסט, אַז די חסידים פון די פאַרשידענע רביים לעבן ניט כסדר בשלום און עס קומען אַמאָל פאַר קריגעריין און ס׳פאַסירט אפילו אַמאָל אַ געשלעג...

מאַראַמאַרעש האָט געהאַט דיינים און רבנים, גדולים און גאונים, וועלכע האָבן געשיינט מיט זייער תורה אין גאַנצן לאַנד און געלעבט איז גרויס דחקות. מאַראַמאַרעש האָט געהאַט מלמדים און שוחטים גדולים און מפורסמים.

מאַראַמאַרעש האָט געהאַט גרויסע בעלי־צדקות און באַרימטע בעלי מכניסי־אורחים, גבירים און שתדלנים, וועלכע האָבן מיט מסירת־נפש געהאָלפן און אויך גערעטעוועט אומגליקלעכע אידן.

אַ שמחה פון אַ יחיד איז געווען די שמחה פאַרן גאַנצן ישוב. יעדן ליל־שבת פלעגט מען אויסרופן: „ר׳ חיים בעט דעם גאַנצן עולם אויפן שלום־זכר", און דער גאַנצער עולם האָט זיך משמח געווען ביזן טאָג אַריין.

די מייסטע שידוכים זיינען צוזאַמענגעבראַכט געוואָרן דורך שדכנים. עס איז אַנגעקומען שווער צוזאַמענצוברענגען אַ שידוך; מ׳האָט געוואויגן און גע־מאָסטן דעם יחוס, אויב עס פאַסט מכל הצדדים, און געוואָרט אויפן רבי׳נס הסכמה און די מיינונג פון די פאַרהערערס, — און ערשט דעמאָלט געבראַכן דעם טעלער.

אַ חתונה איז געווען אין דאָרף אַ געשעעניש. פרייַנד פון נאָענט און וויַיט זיינען זיך צוזאַמענגעקומען צו דער שמחה. אָן אַ מאַרשאַלעק (בדחן) איז קיין חתונה ניט געפֿאַוועט געוואָרן. דער מאַרשאַלעק האָט געשוויצט דעם גאַנצן טאָג צוזאַמענצושטעלן גראַמען פאַר יעדן גאַסט, און איבערהויפט פאַר די מחו־תנים. אַ גרויסן חלק האָט פאַרנומען דאָס באַזונגען די כלה. יעדע כלה האָט געמוזט פאַר דער חופה באַזונגען ווערן. מייסטנס האָבן זיך אַלע מאַרשאַלעקן באַניצט מיט דעם באַוואוסטן מאַרשאַלעק הירש לייב גאָטליבס גראַמען, וואָס כמעט גאַנץ מאַראַמאַרעש האָט געקענט. דער עולם האָט אויך מיטגעהאָלפן דעם מאַרשאַלעק אינם באַזינגען:

כלה־לעבן, היינט איז ביי דיר אַ טאָג ווי יום־כיפור און ראש־השנה,
איבער דעם זאָלסטו ווייַנען און בעטן גאָט ברוך הוא מיט גרויס כוונה,
ער זאָל ניט בלייבן קיין אַלמן און דו, פון אים, אַ יונגע אַלמנה.

זאָל דער אייבערשטער ברוך הוא דיר שענקען די גרויסע מתנה,
דער אייבערשטער טוט דאָך איבער דער גאַנצער וועלט רעגירן,
ער טוט אַיעדן באַזונדער, פון דער אַלף ביז צו דער תּיו, פירן.
איבער דעם זאָלסטו בעטן, דו זאָלסט חלילה ניט גיין אויף פרעמדע טירן.
טאָטע און מאַמע מיט אַלע פריינד זיינען ניט מער אימשטאַנד
ווי דיר צו געבן נדן, צירונג און שיין בעט־געוואַנט,
אָבער דאָס שטיקעלע מזל און גליק איז נאָר ביי גאָט אין דער האַנט.

דאָ האָבן די קלעזמער אַרויסגעהאָלפן דעם מאַרשאַלעק און געזומען שפּילן, ווער מיטן פידל, ווער מיט אַנדערע אינסטרומענטן, ווער געקלאַפּט מיט אייזפאַכע שטאַרצן, ביז ס׳איז געקומען די צייט פונם איבערבעטן, וועז די כלה גייט צו צו יעדן באַזונדער און בעט זיך איבער; און דאָס פאַסירט ערשט, וועז דער מאַרשאַלעק האָט אָנגעהויבן זיינע גראַמען:

כלה־לעבן, זאָלסט פון דיין שטול אַראָפטרעטן
און דיך מיט אַיעדן אמת׳דיק איבערבעטן.
צוערשט גיי צו דיין ליבער, טייערער מיטער,
וועלכע האָט דיך דערצויגן אַזוי שווער און ביטער,
און מיט אַלע פריינד באַזינדער,
אַפילו מיט די קליינע קינדער.

צניעות׳דיק און באַשיידן, בלאָס און פאַרווייגט איז די כלה אַראָפּ פון איר שטול און אַרויפגעפאַלן אויף איר מאַמעס האַלז. ביידע האָבן זיך גוט אויסגעווייגט און די כלה האָט איר מוטער איבערגעבעטן. פון איר איז זי געגאַנגען צו די איבעריקע קרובים. אַלע האָבן איר אָנגעוואונטשן גליק און מזל.

אויב די כלה איז געווען אַ יתומה, האָט דער מאַרשאַלעק פאַר איר געהאַט אַ ספּעציעלן גראַם, וואָס ער האָט פאַר איר געזונגען מיט ווייטאָג, און אַלע געסט האָבן מיט איר מיטגעווייגט:

כלה־לעבן, קוק דיך אַרום, וואָס פאַר אַ ליכטיקייט און פרייליעכקייט איז אין שטוב,
און דיין טאָטע, אוי ווי, אוי ווי, ליגט באַגראָבן אין אַ פינסטערן גרוב,
און היינט גאַנץ פרי איז געקומען אַ מלאך מיט אַ גרויסן שטעקן,
אַ שטאַרקן קלאַפּ געטאָן אויף זיין קבר, און ער האָט זיך געטאָן דערשרעקן,
ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז מען טוט אים צום דין וחשבון וועקן.
זאָגט דער מלאך: איך טו דיך ניט צום משפט וועקן, ניין, ניין,
נאָר דיין טייער קינד וועט היינט מיטן זיווג צו דער חופּה גיין.
ווייַ, ווייַ, כלה־לעבן, ווייל דיין טאָטע שטייט דאָך דאָ ביי דער טיר,
אָבער ער האָט קיין רשות באַקומען צוצוגיין נאָענט צו דיר.
ער שיקט אָבער זיין ברכה,
פרנסה, שפע און הצלחה.

אַכט טעג האָט געדויערט אַ חתונה. פריינד זיינען געקומען אין די שבעה ימי המשתה, געזעסן אין בגדי שבת און משמח געווען חתן־כלה. ערשט דעם אַכטן טאָג צום געזונגענעם איז געפֿראָווען געוואָרן אַ שמחה׳לע. ס׳האָט געמוזט יאָרן, ביז דער אַבי־הכלה איז געווען אין דער גליקלעכער לאָגע אָפּצוצאָלן אַלע חובות, וואָס די חתונה האָט געקאָסט.

☆ ☆ ☆

און אַזוי ווי אין די דערפֿער, אַזוי אויך אין די גרעסערע מקומות און אין די שטעט אין מאַראָמאָרעש לעבן די אידן אַן עכט אידיש און ס׳רוב אַ חסידיש לעבן; נאָר אין די שטעט באַגעגנט מען אָמאָל אַ משכיל און אָמאָל־אָמאָל אַן אָפּיקורס. ווי ווייט ס׳איז מיר באַקאַנט, געפינט זיך אין גאַנץ מאַראָמאָרעש נאָר איין שוהל, וואו מען דאַווענט נוסח אשכנז — דאָס איז אין חוסט. מען איז אויך פון די שטעט געפֿאָרן צו רביים; אויך האָט יעדע שטאָט אירע אייגענע גוטע־אידן, און אין אַ סך שטעט געפינען זיך עטלעכע גוטע־אידן, אייניקלעך פונם קאָסעווער, אייניקלעך פון ר׳ מרדכי׳לע נאדבענער, און נאָך. אויך האָבן די שטעט גבירים. די וויכטיקסטע שטעט אין מאַראָמאָרעש זיינען: סיגעט, חוסט, ווישאווא, בארשא און נאָך. סיגעט איז באַרימט מיט אירע רבנים, דיינים, לומדים, וועלכע פאַרנעמען אַ גרויס אָרט אין אונזער געשיכטע; אויך גבירים, שתדלנים, משכילים, ספרים־זאַמלער, חסידים; און חוסט — מיט אירע גאונים, ראשי־ישיבות, לומדים, חשובים און מיט דער גרויסער ישיבה, וועלכע חוסט האָט פאַר די לעצטע 100 יאָר.

סיגעט, די הויפּטשטאָט פון מאַראָמאָרעש, מיין געבורטס־שטאָט. דעם 27סטן נאָוועמבער 1944 איז אין די אידישע צייטונגען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ ידיעה, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון בוקאָרעשט פון דער אידישער טעלעגראַפֿן־אַגענטור (איטאַ), אַז אין סיגעט זיינען פון די 14 טויזנט אידישע נפשות, וואָס זי האָט געהאַט, אינגאַנצן פאַרבליבן 250 אידן. שפּעטער, דעם 20סטן דעצעמבער, איז געווען אָפּגעדרוקט אַ קייבל פון איסטאַמבול, אַז בלויז 110 אידן זיינען פאַרבליבן אין סיגעט.

עס ווילט זיך נאָך אַלץ גלויבן און האָפן, אַז אונזערע אידן אין סיגעט — די רייכע מיט די אָרעמע, די לומדים מיט די פּראָסטע, די געשעפטס־מענטשן מיט די בעלי־מלאָכות, — אַלע לעבן און וועלן לעבן. די סיגעטער און אויך אַלע מאַראָמאָרעשער אידן זיינען יגיע כפּים־אידן; זיי וועלן אַ סך צרות און יסורים קענען אויסהאַלטן, און זייער בטחון איז זייער שטאַרק; ער וועט זיי געבן כוח און מוט, שטאַרקייט און קוראַזש צו האָפן און ניט צו פאַרצווייפלען. אַלנפאַלס, פון יעדן איד, וואָס איך טראַכט, האָף איך אַלץ, אַז ער איז צווישן די 250, וועלכע זיינען פאַרבליבן אין סיגעט. ווי קען דען זיין אַנדערש? זאָל חלילה דאָס שיינע סיגעטער אידישע לעבן זיך האָבן געענדיקט?

און ווי שיין איז געווען סיגעט! וואָס זאָג איך סיגעט? סיגעט האָט זיך שוין אָנגעהויבן 100 מיל פאַר סיגעט. ווען איר זייט געפֿאָרן מיט דער באַן

קיין סיגעט, האָט איר 100 מײל פריער געפילט אַן ענדערונג. ס׳זיינען פֿלוצים אויסגעוואַקסן פֿאַר אייך אַנדערע סאָרט מענטשן, אַנדערע מינים אידן, אַנדערש געקלײדט, מיט אַנדערע פּנימ׳ער, אַן אַנדערער שפּראַך — מען רעדט אידיש, מען דאַוונט אויף דער באַן מיט מנין, און אָפט אָפילו עטלעכע מניינים.

און ווער שמועסט, ווען איר פֿאָרט מיט דער באַן פֿאַר אַ יום־טוב, פֿאַר ראש־השנה אָדער פֿאַר אַ שיינעם שבת, — זעט איר אַ שיין אידיש בילד, שיינע צורות, בכבוד׳יקע אידן, חסידים און אַנשי־מעשה, זיצן אַרומגענומען מיט פרייַנד, מען רעדט זיך אויס ס׳האַרץ, מען דערציילט וואָס עס האָט פּאַסירט אַ גאַנץ יאָר, די ליידן און פריידן זינט מען האָט זיך געזען מיט אַ יאָר צוריק. די אַלע פֿאַרן צום סיגעטער רבי׳ן, דאָרט פֿאַרברענגען דעם שבת, דעם יום־טוב, דאָרט זען אַ חתן פֿאַר דער טאָכטער, אַ מיידל פֿאַר דעם זון, דאָרט זיך באַגעגענען מיט פריינד, מיט מחותנים, דאָרט שעפּן אַ ביסל קדושה, דאָרט זיך מיעץ זיין איבער פּרנסה, איבער מסחר.

קומט איר אַן קיין סיגעט, זעט איר ערשט אויף אַן אמת סיגעט. די צאָל־רייכע בתי־מדרשים זיינען אָפן דעם גאַנצן טאָג, אידן זיצן, שאָקלען זיך איבער גמרות, איבער חסידישע ספרים, איבערן תהלים; איר הערט דעם זיסן ניגון פונם מתמיד, וואָס ביאַליק האָט אַזוי שיין באַזונגען, איר געפינט אים אין אַלעווינקלעך פונם בית־המדרש.

די שטאָט שטייט פֿאַר מיינע אויגן. זכרונות פון מיינע קינדער־יאָרן שוועבן פֿאַר מיר, בילדער וואָס לאָזן זיך ניט פאַרגעסן. איך דערמאָן זיך: ווען איך בין געווען אַ קינד אין בין אַ ווינטער פאַרטאָג געגאַנגען אין חדר מיט אַ לאַמטערן, האָב איך מיך אָפּגעשטעלט פאַר לייב בורגערס הויז און אַריינגעקוקט דורכן פענסטער, ווי דער לייכטער־מאַכער ריכט אָפּ חצות, ווי איציק לייב דער שוסטער זיצט אויף דער ערד און ווינט, שרייענדיק „עד אנה בכיה בציון", און ווי אַביגדור גאַנץ דער שניידער פאַרגיסט טרערן 3 אַ זייגער אין דער פרי איבערן תהלים׳ל, און ווי דוד לייב דער שמש פונם תלמוד תורה־בית המדרש זינגלט זיך אַזוי שיין דעם שערי ציון, — אַזוי האָבן אין סיגעט געלעבט די בעלי־עגלות, די בלעכערס, די וואַרגערס און אַנדערע בעלי־מלאָכות.

און ווי שיין זיינען געווען די לילי־שבתים אין סיגעט, ווען ר׳ מרדכי פּעלץ פלעגט צוזאַמענעמען אַלע אורחים, סתם שלעפּערס פון אַלע בתי־מדרשים און זיי אַריינפירן אין זיין הויז, באַדינענדיק זיי ווי מען באַדינט גבירים. דעם שיינעם מנהג האָט ער ג׳ירש׳נט פון זיין גרויסן פאָטער, דעם צדיק ר׳ יוסף לייב, און אים אָנגעהאַלטן אַלע זיינע יאָרן. אַ דרייסיק אידן זיינען יעדן שבת ביי זיין טיש געזעסן מיט פרייַעכע פּנימ׳ער און גליקלעכע געמיטער און הנאה געהאַט פונם שבת. ער אַליין האָט שווער געאַרבעט אויף פּרנסה, דאָך דער שבת איז געפירט געוואָרן כיד המלך.

און די שבת־נאָכמיטאָגן אין סיגעט! אין אַלע בתי־מדרשים האָט מען גלעלערנט און גערעדט פאַר די אידן, און טויזנטער אידן זיינען געזעסן און מיט

אימה זיך צוגעהערט צו די מגידים, וועלכע האָבן אַלע שיין געערעדט פֿאַרן עולם, און קיין איינער פון זיי האָט דערפֿאַר ניט באַקומען באַצאָלט. דעם דאָזיקן שיי־נעם מנהג האָט איינגעפֿירט ר׳ יעקב גרינוואַלד, אַ גאון און צדיק — דער פֿאָטער פונם שרייבער פון די דאָזיקע שורות. ער האָט געערעדט אין דעם תּלמוד תורה־בית המדרש, און אַ חוץ אים נאָך עטלעכע: ר׳ יוסף לייכטנשטיין, ר׳ שלמה העלער, ר׳ משה לייב קאָהן, און נאָך.

עס שטייען פֿאַר מיינע אויגן די געשטאַלטן פון די פֿרנסים פון סיגעט, אידן, וואָס יעדער איינער פון זיי פֿאַרדינט באַשריבן צו ווערן אין אַ באַזונדער ספר. זיי זיינען געווען זעלטענע פּערזענלעכקייטן, אייגנאַרטיק מיט זייערע מידות. זייער מסירת־נפש פֿאַרן כּלל־ישראל און אָפּילו פֿאַר יחידים איז באַוואונדערט געוואָרן; זייער שתדלנות און זייער צדקות איז געווען הויך געאַכטעט. זיי זיינען: ר׳ משה אַריה פרייגד, ר׳ קלמן כהנא, ר׳ נפתלי האַלפֿערט. יעדער פון זיי האָט געהאַט זיין פּעלד פֿאַר מעשים־טובים. זיי זיינען אפשר די אייניקע אין זייער דור. עס שטייט פֿאַר מיר דער מידער, שוואַכער איד שמעיה שעכטער מיט זייַנע גרויסע קוישן. קוים זיי דערשלעפּט, דאָך קיינמאָל ניט מיד געוואָרן. ער פלעגט פון גאַנץ פרי ביז נאַכט אַרומגיין מיט קוישן זאַמלען ברויט, עסן, און אַמאָל אַ לעקעכל פֿאַר די אידישע אַרעסטאַנטן אין די סיגעטער תּפיסות, ווייל, אמת, זיי האָבן טאָקע געגנב׳עט אָדער ווער וויסט וואָס נאָך, אָבער חלילה טריפות עסן? ניט אַ מאַמאַרעשער אידן! ליבער שטאַרבן פֿאַר הונגער, איידער צוצורירן זיך צום טריפה׳נעם עסן! און אַזוי האָט שמעיה, דער אַרעמער, קראַנקער איד, דעם גאַנצן טאָג געזאַמלט, געשלעפּט, געטראָגן, צעטיילט און וויטער געגאַנגען, וויטער געזאַמלט — דאָס מאָל פֿאַר עטלעכע אַרעמע קראַנקע אין שפּיטאָל, וועל־כע האָבן ניט קיין קרובים און וועלן, זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, די מאכלים אין שפּיטאָל ניט עסן. שמעיה שעכטער האָט דערפֿאַר קיין באַצאָלט ניט באַקומען. ער האָט געלעבט פון לאָטען זעק.

אָפּילו דער סיגעטער אידישער היידוק, הערש, הגם אַ היידוק ווי אַלע היידו־קעס, האָט דאָך געטראָגן אַ בארד מיט פּיאות און געדאָווענט מיט טרערן אין די אויגן, אַזוי ערלעך, אַז ס׳איז געווען אַ זעלטנהייט.

און די סיגעטער שוחטים, די גרעסטע מומחים אין אונגאַרן! יונגעלייט, וועלכע האָבן געוואָלט ווערן שוחטים, זיינען געקומען קיין סיגעט דאָרט לערנען שחיטות. ר׳ מרדכי דער שוחט איז געווען דער רבי פון אַ סך שוחטים. און די שיינע געשטאַלט פון אונזער גרויסן דיין ר׳ שלמה לייב טאָבאַק, אַ וועלט־גאון, וועלכער איז באַרימט געווען אין דער גאונישער וועלט. זיינע ספרים: תשובות תשורות ש״י, ערך ש״י (זע קאָפּיטל 10), זיינען ספרי־הלכה אין דער לומדישער וועלט. ר׳ שלמה לייב האָט אַרויסגערופן אַכטונג און רעספּעקט ביי יעדן מיט זיינע מידות און ערנסטקייט. געבוירן ביי איינפאַכע בעלי־מלאָכות, און אויסגעוואַקסן אַ ריז אין דער לומדישער וועלט. און נאָך, און נאָך...

סיגעט האָט אויך אַ רייכע פאַרגאַנגענהייט. איר ערשטער רב, ר׳ הירש פון פּוילן, איז געשטאָרבן אין 1771. נאָר אים איז געווען רב ר׳ חיים מאיר הכהן, דער איידעם פון דעם באָרימטן בעל־צדקה ר׳ מרדכי שטערן פון סעלישט. שפּעטער — דער גרויסער גאון ר׳ יהודה הכהן, דער מחבר פון צוויי זייער וויכטיקע ספרים: „תרומת הכרי" און „קונטרס הספיקות", און דער ברודער פונם גאון קצות החושן. ר׳ יהודה איז דער פּאָטער פון דער גרויסער משפחה כהנא, וועלכע פאַרנעמט אין אונגאַרן אַ חשובֿן פּלאַץ אַפֿס גבירים און תּלמידי־חכמים, ווי אויך וויכטיקע גאונים, צווישן זיי דער גאון ר׳ יהודה מאָדערן. ר׳ יהודה איז געווען 17 יאָר רב אין סיגעט און איז געשטאָרבן אין 1819. נאָך אים איז געקומען ר׳ מנחם שטערן, געבוירן אין דראגמארעשט (מאָראָמאָרעש). ער איז געווען אַ גאָר וויכטיקער עסקן און למדן און האָט אַ סך געטאָן אין מאָראָמאָרעש פאַר תורה און אידישקייט; געשטאָרבן אין 1834. נאָך זיין טויט האָט סיגעט אויפגענומען אַפֿס רב ר׳ אלעזר ניסן טייטלבוים, דעם בן־יחיד פונם באַוואוסטן ר׳ משה טייטלבוים. האָט זיך אָבער דעמאָלט צעפלאַקערט אַ גרויסע מחלוקה צווישן די חסידים, און ר׳ אלעזר ניסן האָט פאַרלאָזן זיין שטעלע, דאָך צוגעגרייט אַ מקום־רבנות פאַר זיין זון און אייניקלעך, וויל נאָכן טויט פון זיין ממלא־מקום ר׳ יוסף שטערן האָט סיגעט אויפגענומען זיין זון ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים, וועלכער האָט געשאפן אַן עפאָכע. אין זיין צייט האָט סיגעט באַקומען דעם נאָמען עיר ואם בישראל. זיין זון ר׳ חנניא יום טוב ליפּא האָט אָנגעהאַלטן זיין פאָטערס רום און איז אויך געווען באַוואוסט אין אונגאַרן, ווי אויך זיין זון ר׳ חיים הירש טייטלבוים. נאָך וויכטיקע פערזענלעכקייטן: ר׳ חיים לייב כהנא, ר׳ מאיר דוד טאָבאַק, ר׳ שלמה העלער, וועלכע זיינען געווען באַרימט אין גאַנצן לאַנד.

אין סיגעט זיינען דערשינען העברעאישע און אידישע וואָכן־צייטונגען. אמת, זיי האָבן ניט זוכה געווען צו אַריכט־ימים, דאָך די אונטערנעמונג אַליין איז אַ באַוויזן, אַז סיגעט האָט געהאַט פעאיקע מענטשן, וועלכע האָבן געוואָלט העלפן זייערע מיט־מענטשן, וועלכע האָבן ניט פאַרשטאַנען קיין אַנדערע שפּראַך. הערש לייב גאָטליב, דער בדחן, האָט צוויי מאָל פאַרזוכט זיין מזל מיט העברעאישע צייטונגען און פיר מאָל מיט אידישע. „העברי" און „השמש" זיינען די נעמען פון זיינע העברעאישע צייטונגען, און „פאָלקסצייטונג", „ציון", „אַהבת ציון" און „די וואָרהייט" — פון די אידישע וועכנטלעכע אויסגאָבעס. ס׳איז אינטערעסאַנט, אַז גלייך נאָכן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזל האָט גאָטליב אַרויסגעגעבן אין סיגעט אַ ציוניסטישע צייטונג. ס׳איז אמת, ער האָט אַ סך געליטן; ער האָט אים געדרוקט, געשעדיקט זיין פרנסה און צום סוף פאַרבאָטן דעם דפּיס צו דרוקן זיין צייטונג. איז ער אָבער געפאָרן קיין ווין, און ד״ר הערצל האָט אים געהאָפֿן אינצוקופּן אידישע שריפט אין ווין. גאָטליב האָט וויטער געפרואווט זיין מזל, דער דרוק פון די געגנער איז אָבער געווען צו שטאַרק, און ער האָט געמוזט אויפגעבן זיין צייטונג, לעבנדיק פון דעמאָלט אַן פון בדחנות און קאָרטן־שפּילערייַ. צום סוף פון זיינע יאָרן איז גאָטליב געווארן אַ בעל־תשובה און זיין צייט פאַרברענגט אין די בתי־מדרשים מיט תהלים־זאָגן.

דער גרויסער משכיל און תּלמיד־חכם אַברהם גינצבֿורג האָט אין 1876 אַרויסגעגעבן אין סיגעט דעם „התור", אַ העברעאישע וואָכנשריפט, וועלכע האָט אויסגעהאַלטן עטלעכע יאָר. מער מזל האָט געהאַט צבי הירש העלער מיט זיין „סיגעטער צייטונג", געגרינדעט אין יאָר 1893; זי איז אַרויסגעגאַנגען יעדן דאָנערשטאָג און האָט עקזיסטירט אַ היפש ביסל יאָרן. אין 1909 האָט יונתן בנימין ביליצער, צוזאַמען מיט משה צבי כהנא, אַרויסגעגעבן אַ וואָכנבלאַט אין סיגעט אונטערן נאָמען „יידישע צייטונג, אָרגאַן פיר יידישע קאָנפעסיאָנעלע אינטערעסן, האַנדל און לייטעראַטור". איך האָב דאָרט פאַרעפנטלעכט די ביאָגראַפיע פונם באָרימטן שמשון וועדטהיימער. שפעטער האָט צבי יהודה לעאָפֿאָד איבערגענומען די צייטונג און איר אַ נאָמען געגעבן „יידישעס בלאַט". עס האָבן אין איר מיטגעאַרבעט הירש לייב גאָטליב און דער שרייבער פון די שורות מיט זיין „רייזע קיין ארץ־ישראל". די צייטונג האָט זיך צוגעמאַכט אין אלול 1912. דער פּאָליקער דיכטער און שריפטשטעלער יוסף האָלדער האָט אויך געפֿרואוט זיין מזל מיט אַ וועכנטלעכער צייטונג, מיט ד"ר בלאַנק אַלס מיטהעלפער, און הגם זי איז געווען די בעסטע אין איר מין, האָט זי ניט לאַנג אָנגעהאַלטן.

דריי גרויסע מחלוקות האָבן אויסגעבראָכן אין סיגעט און זיך פאַרשפרייט איבער גאַנץ מאַראָמאָרעש. די ערשטע האָב איך אויבן דערמאָנט; די צווייטע איז פאָרגעקומען אין 1884 און האָט אָנגעהאַלטן גאַנצע 4 יאָר, ענדיקנדיק זיך מיט אַ שפּאַלטונג אין דער קהילה. אַ פּאַרטיי האָט זיך אָפּגעריסן פון דער הויפּט־קהילה און אויפגענומען אַ שוחט, און שפּעטער אַ רב. אָנגעהויבן האָט זיך די מחלוקה וועגן די תקנות פון דער קהילה — אויב זי זאָל זיך אינגאַנצן אונטערוואַרפן אונטער דער באַוואוסטער אַרטאָדאָקסישער קאָנצעפּציי, — און זיך געענדיקט מיט אַ מחלוקה צווישן די צוויי גרויסע חסידישע פאַרטייען אין מאַראָמאָרעש, וויזניץ און סיגעט. הונדערטער רבנים האָבן זיך באַטייליקט אין דעם קאָמף. (זע די ספרים „אוהב משפט" און „מלחמות מצוה", וואו יעדע פּאַרטיי באַשרייבט פון איר זייט די מחלוקה).

אין 1906 האָט נאָך אַמאָל אויסגעבראָכן אַ מחלוקה צווישן סיגעט און וויזניץ איבער ר' מאיר בעל הנס־גלעטער, וואָס ווערן געזאַמלט אין מאַראָמאָרעש פאַר די ארץ־ישראל־אידן, — ווער ס'זאָל זיין דער נשיא. אויך דעמאָלט זיינען יעדן טאָג דערשינען „קול־קורא־ס", אויפרופן. יעדער האָט געזוכט העלפערס און געפונען אונטערשטיצערס. ענדלעך האָבן זיך ביידע פאַרטייען פאַראייניקט אויף אַ דין־תורה, און דער באַוואוסטער גאון ר' משה גרינוואַלד, חוסטער רב, איז געווען דער ראש בית דין פון יענער דין־תורה.

סיגעט האָט געהאַט עטלעכע גרויסע גבירים, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט האָלץ, שפירט און האָבן געהאַט גרויסע געוועלבער. די אָלע געשעפטן זיינען שבת געווען געשלאָסן. סיגעט האָט געהאַט אַ סך תלמידי־חכמים. כמעט אין יעדן הויז זיינען געווען ש"ס'ן. סיגעט האָט געהאַט באַוואוסטע ספרים־

זאַמלערס, וואָס יעדער פון זיי האָט אָנגעזאַמלט טויזנטער ספרים און באַצאָלט ריזיקע סומען פאַר זיי, איבערהויפט די משכילים אליהו הורוויץ, משה לייב דאָ־ווידאָוויטש און ר׳ מנחם עקשטיין. אליהו הורוויץ האָט פאַרן טויט אַריינגענומען אין זיין בעט די וויכטיקסטע ספרים און מיט ליבשאַפט געקוקט אויף זיי ביזן לעצטן אָטעם־צוג. (זע וועגן אים אין „אפריון", פונם שרייבער פון די שורות, תרפ״ה, זייט 152).

חוסט, אָ שטאָט וואָס איז באַוואוסט אין גאַנץ אונגאַרן. זי האָט די גאַנצע צייט געהאַט די שענסטע גאונים און איינע פון די גרעסטע ישיבות אין לאַנד. חופטער ערשטער רב איז געווען מיין עלטער־זיידע ר׳ יעקב, געשטאָרבן אין יאָר 1822. נאָך אים ר׳ יעקב גאָטליב, דערנאָך דער באַוואוסטער גאון ר׳ מנחם אייזנשטאָט, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין אונגוואַר (זע דאָרט), אויף זיין פאָטער, ר׳ מאיר אייזנשטאָט׳ס (א״ש) פלאַץ. נאָך אים איז געקומען דער גאון ר׳ שמואל שמעלקא, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין סעלעש (זע דאָרט). זיין נאָכפאָלגער איז געווען דער באַרימטער גאון ר׳ משה שיק, באַוואוסט אלס דער מהר״ם שיק, וועלכער האָט אויך געהאַט די גרעסטע ישיבה אין אונטער־אונגאַרן. נאָך אים די גאונים ר׳ עמרם בלום, ר׳ יואל הערש ראָטה און מיין רבי ר׳ משה גרינוואַלד, וועלכער איז געווען אָ העכסט־אינספירירנדער עקזעמפ־לאַר פון אַ „סעלף מעיד מען". ער איז ניט געווען קיין רב׳ס אַ זון, און ניט קיין רב׳ס אַן איידעם, און איז דאָך אַרויף צו דער העכסטער מדרגה דורך זיינע אייגענע כוחות, באַגאַבונג און אומדערמידלעכער אַרבעט. ער איז געבוירן אין 1853 אין טשאַרנא ביי בעל־הבית׳ישע עלטערן, געלערנט אין צעלים און אין פּרעשבורג, און שוין דעמאָלט גע׳שמ׳ט אלס עילוי. נאָך אין זיין יונגן עלטער האָט ער שוין פאַרנומען די שענסטע רבנישע שטעלעס אין הומענע, קלייניגוואַרדיין און שפּעטער אין חוסט.

ער איז געווען דער גרעסטער מרביץ־תורה אין זיין צייט. קאַרגע 400 בחורים האָבן געלערנט אין זיין ישיבה. ער איז געווען דער באַליבטסטער גאון און האָט באַזעסן אָ סך מעלות. ער איז יונג געשטאָרבן — אין יאָר 1910. זיין עלטסטער זון ר׳ אַברהם יוסף האָט פאַרנומען זיין פּלאַץ אלס רב און ראש־ישיבה. אלע זיינע קינדער האָבן פאַרנומען רבנישע שטעלעס. זיין יונגסטער זון ר׳ לוי יצחק, צעלימער רב אין בורגנלאַנד, האָט זיך געראַטעוועט קיין אַמע־ריקע און געפינט זיך איצט אין ברוקלין.

די אומגעגנט אַרום חוסט באַשטייט פון אַרטשאַפטן, באַוואוינטע דורך פרומע אידן, אַזוי ווי אין אלע מקומות אין מאַראַמאָרעש, וועלכע זיינען אויך חסידישע אידן. דאָך חוסט אַליין — קענטיק, ווייל אירע רבנים זיינען געווען על פּי רוב אַשכנזישע גדולים — איז אַן אַשכנזישע שטאָט, און חסידות האָט דאָרט געשלאָגן שוואַכע וואָרצלען.

☆ ☆ ☆

בנוגע וועלטלעכער בילדונג איז מאַראַמאָרעש שטאַרק צוריקגעשטאַנען. ס׳רוב קינדער באַזוכן ניט אפילו די פּאָלקס־שולן. נאָך אין 1900 האָבן די בו־

דאָפּעסטער צייטונגען, ניט־אידישע ווי אידישע געדרוקט אין אונגאַריש, אויפ־
גערודערט דאָס לאַנד, פּאַרוואָס מאַראָמאָרעש זאָרגט ניט וועגן אירע קינדער.
צוואַנציק טויזנט אידישע קינדער קענען ניט לייענען און שרייבן און וואָקסן אויף
אומוויסנדע מענטשן. די צייטונגען האָבן אויך דערמאָנט דעם ענטפער, וואָס די
מאָראָמאָרישע אידן האָבן געגעבן אויף דעם: „יאָקאָס האָט בצלאל אויפגעבויט
אַ משכן אָהנע שול און אוניווערזיטעט, און יוסף איז געווען ויצע־קעניג אָהנע
פּראָפעסאָרן". די צייטונגען האָבן אָבער ניט געוואָלט און פאַרלאָנגט פון דער
רעגירונג עפּעס צו טאָן. די רעגירונג האָט אַראָפּגעשיקט דעם באַוואוסטן פּראָנץ
מעזעי, ער זאָל אויפקלערן די אידן, אַז מען קען ניט עקזיסטירן אין צוואַנציקסטן
יאָרהונדערט, ניט קענענדיק לייענען און שרייבן די לאַנדס־שפּראַך, און ער זאָל
צוגרייטן דעם מאָראָמאָרעשער באָדן פאַר אידיש־אונגאַרישע שולן, וואו מען זאָל
לערנען אידיש לימודים ביי פּעאיקע פּעדאַגאָגן, וועלכע פאַרשטייען חינוך. (די
בודאָפּעסטער חכמים האָבן פאַרגעסן, אַז מאָראָמאָרעש האָט געהאַט מער לומדים,
חכמים און אָפּילו משכילים, ווי גאָנץ בודאָפּעסט, וואָס האָט פאַרמאָגט פינף מאָל
אַזוי פיל אידן, ווי גאָנץ מאָראָמאָרעש, און געהאַט לערער, דאָקטוירים, פּראָפּע־
סאָרן און באָרימטע פּעדאַגאָגן, און מאָראָמאָרעש האָט דווקא געהאַט בטלנישע
מלמדים!).

פּראָנץ מעזעי איז אָנגעקומען קיין סיגעט און האָט באַלד אויסגעפונען, אַז
ער און זיין אויפגאַבע זיינען אָפּהענגיק פון איין מאַן — הרב ליפּא טייטלבוים,
סיגעטער רב. אויב ער וועט מסכים זיין, וועט גאָנץ סיגעט מסכים זיין, און
אויב ניט — איז זיין טרחה אומזיסט. ער איז אַראָפּגעפאָרן קיין קרעטשיניוו
(אַן אָרטשאָפּט אין מאָראָמאָרעש) און דערציילט די דאָרטיקע אידן, אַז ער וויל
אויפשטעלן דאָרט אַ שול צו לערנען אונגאַריש און אידישע לימודים, און די
רעגירונג וויל אויסהאַלטן די שול פונם אידישן שול־פאָנד (זע קאַפּיטל 3). האָבן
זיי אים געענטפערט, אַז זיי ווילן ניט האָבן קיין שום שייכות מיט די בודאָפּעסטער
אַפּיקורסים, שיקנדיק אים צום סיגעטער רב.

מעזעי האָט פאַרשטאַנען, אַז ער אַליין וועט זייער וויניק אויפטאָן ביים רב,
און ס'קען אַפּילו זיין, אַז דער רב וועט זיך גאָרניט גוט צוהערן צו זיין פּלאַן.
האָט ער דעריבער באַשלאָסן זיך צו וועלדן צום אָבער־געשפּאַן פון מאָראָמאָרעש
(דער הויפּט פונם קאָמיטאַט, ווי ביי אונז דער גאָווערנאָר). סוף כל סוף דאַרף
ער דאָך זיין אינטערעסירט, אַז די אידן זאָלן זיך אויסבילדן און מיט דער צייט
זיך מאַדיאַריזירן, און אין זיין באַגלייטונג, האָט ער געטראַכט, וועט ער שוין
האָבן דערפאָלג ביים רב.

דער אָבער־געשפּאַן פון מאָראָמאָרעש, באַראָן ערווין ראסנער, איינער פון
די וויכטיקסטע אונגאַרישע מאָגנאַטן און שפּעטער גאָווערנאָר פון פיומע, איז
אין באַגלייטונג פון ד"ר פּראָנץ מעזעי אָוועק צום רב בעטן זיין הסכמה אויף איינ־
צופירן שולן, וואו די אידישע קינדער זאָלן קענען לערנען וועלטלעכע לימודים.
עס זעט אויס, אַז מעזעי האָט אויפגעגעבן דעם אָנדערן האַלב פּלאַן — פון מא־
דערנע חדרים מיט געשולטע לערער פאַר אידישע לימודים; ער האָט נאָר גע־

וואָלט איינפירן אין סיגעט שולן פאַר וועלטלעכע לימודים, און דאָס האָט ער געהאָפט צו דערגרייכן מיט דער הילף פון אָבער־געשפאַן.

דער אָבער־געשפאַן האָט אין פאַרלויף פון דריי שעה איינגעטענהט מיטן רב, אַנווייזנדיק אים די פאַרהעלטנישן אין מאַראָמאָרעש — אַ קאָמיטאַט, וואָס זיינע אייגנווינער זיינען רוטענער, רומענער, דייטשן, ציפסן און אידן. אויב די אידן זאָלן ניט העלפן דער רעגירונג און ניט לערנען די לאַנדס־שפראַך, וואָס וועט זיין מיט אירי? און וואָס פאַר אַ צוקונפט קענען די קינדער דערוואַרטן, אויב זיי וועלן אַפילו ניט קענען אונטערשרייבן זייער נאָמען?...

דער רב האָט זיי רואיק אויסגעהערט און אין פיר וועלטער זיי געענטפערט. די פיר וועלטער זיינען דעמאָלט פאַרשפרייט געווארן אין גאַנץ אונגאַרן. זיי זיינען: „מה־דאָך, מה־דאָך, מכל־שכן, מכל־שכן"...

דאָס מיינט: מה־דאָך, ווען די אידישע קינדער גייען ניט אין שול, און זיינען ניט אין אַ פרעמדער סביבה, זיינען זיי ניט ווי עס ברויך צו זיין, מכל־שכן, ווען זיי וועלן זיין ס׳רוב פון טאָג אין אַ פרעמדער שול און פטר׳ן זייער צייט פאַר אַנדערע לימודים, וואָס קען שוין דעמאָלט פון זיי ווערן? דער סיגעטער רב האָט ניט מסכים געווען, אידישע קינדער זיינען ניט געגאַנגען אין שול, און אַלץ איז געבליבן ווי פריער.

מיט עטלעכע יאָר שפעטער, ווען די רעגירונג האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל וועגן צוואַנגס־שול, דאָס הייסט אַז יעדעס קינד מוז גיין אין אַ פאָלקס־שול, אָפילו דעמאָלט האָט דאָס גאָרניט געמיינט אין מאַראָמאָרעש. אַ סך האָבן טאָקע געצאָלט שטראָף, אָבער דאָך ניט געשיקט די קינדער אין שול.

☆ ☆ ☆

דאָס לעבן אין מאַראָמאָרעש איז ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה אַנגעגאַנגען נאָרמאַל און אָננעמבאַר. ביים סוף פון דער פאַריקער מלחמה האָבן זיך שוין געוויזן סימנים פון אומרוען. מ׳האָט שוין געהערט באַשולדיקונגען קעגן אידן אין מאַראָמאָרעש, אַז זיי האָבן ניט געוואָלט געטאָן פאַרן לאַנד. די פאַרשאָלטענע פראָפאַגאַנדע־מאשין קעגן אידן האָט אַרגאַניזירט אָפטיילונגען אין מאַראָמאָרעש, איבערהויפט ווען ס׳רוב מאַראָמאָרעש איז אַריבער צו די רומענער, איז דער אידישער גורל געווארן אַ ביטערער: די אידן האָבן אַ סך געליטן און זיינען פאַרפאָלגט געווארן.

די ניט־געלונגענע אָפּעראַציע — איך מיין דאָס צעשניידן מאַראָמאָרעש אויף צוויי חלקים: איין העלפט איז צוגעגליידערט געווארן צו קאַרפאַטן־רוסלאַנד און געהערט טשעכאָסלאָוואָקיע, און די אַנדערע העלפט איז צוגעטיילט געווארן רומעניע — האָט אויך גורם געווען פאַרשידענע אַנדערע צרות. קודם־כל האָט זי שווער געווירקט אויף פרנסה. דערפער זיינען אָפּגעשניטן געווארן פון שטעט, די גרויסע געשעפטן האָבן געפוסטעווען, חוץ וואָס ביידע רעגירונגען האָבן געשונדן דאָס פלייש ביים אויפמאַנען שטייערן. זי האָט אויך זייער שלעכט געווירקט אויפן פאַמיליען־לעבן: מ׳האָט צעטיילט משפחות, אָפּגעריסן קינדער

פון זייערע טאַטעס; וועלן אַ זון האָט געוואָלט באַזוכן זיינע עלטערן, וואָס האָבן געוואוינט אין אַ שכנות'דיק דאָרף (אָבער אויף יענער זייט גרענעץ), האָבן די ביטעס וועגן דערלויבענישן און די הכנות צו דער געוואָלדיקער רייזע טיילמאָל אים פאַרנומען עטלעכע חדשים...

איך האָב געהאַט די געלעגנהייט צו באַזוכן מאַמאָרעש אין 1930 און האָב אין יענער צייט באַשריבן מיינע רייזע־איינדרוקן איבער רומעניע בכלל און איבער מאַראָמאָרעש בפרט. איך וועל דאָ געבן קורצע אויסצוגן פון מיין אַרטיקל פון 29טן יולי 1930.

„...אָבער אין איין לאַנד גייט דורך אַ ציטערניש, וועלן מען קומט דאָרט אַריין; אַ פחד פאַלט אַן אויף דעם דורכפאָרער און ער פרעגט זיך אַליין: „וואָס וועט פאַסירן? וועל איך מיט גאַנצע גלידער צוריקפאָרן? וועט מען מיך ניט אַרעסטירן?" דאָס לאַנד הייסט רומעניע! די פאַרשידענע קלאַנגען, וועלכע מיר לייענען אין די צייטונגען און הערן, גיבן סיבות באַזאָרגט צו זיין. נעמענדיק אין דער האַנט די „ניו־יאָרק טאַימז", גיי איך אַריבער די רומענישע גרענעץ, און באַלד גיפּלען איך אויס, וואו איך בין. מיין באַגאַזש ווערט וויילד אויפגעמאַכט, און די אומהעפלעכע באַאַמטע מאַכן אַ גרינדלעכע אונטערזוכונג, דערמאָנענדיק מיך, אַז איך בין אַ איד.

אין די שטעט איז ממש אַ חורבן. 95 פּראָצענט זיינען צו גרונד געגאַנגען. גרויסע גבירים זיינען געוואָרן מקבלים און בעטן אויף אַ שטיקל ברויט. געשעפטן גייען טאָג־טעגלעך באַנקראָט. מענטשן פאַלירן דעם חשק צו לעבן און קוקן פאַרצווייפלט צו דער צוקונפט מיטן אויסרוף: „מאין יבוא עזרי?"

און די רעגירונג? די רעגירונג רעכנט זיך ניט מיט אַזעלכע קלייניקייטן. דאָס גאַנצע לאַנד באַשטייט פון שוחד, גרעפט, באַקשיש — פונם קלענסטן ביזן גרעסטן.

יעדער גאַסט ווערט באַהאַנדלט מיט פאַרדאַכט און ווערט שטאַרק באַלעסטיקט. ער מוז זיך גלייך מעלדן ביי דער סיגוראַנצע (אויספאָרשונגס־ביורא), וואו ס'ווערן אים געשטעלט הונדערטער פראַגעס, אַפילו ווען זיין באָבע איז געבוירן געווארן.

אַנטיסעמיטיזם ווערט באַטריבן אין גרויסן מאַסשטאַב. מען פאָרט אַגיטירן פון שטאָט צו שטאָט, פון דאָרף צו דאָרף, אויפרייצן דאָס פאָלק און זאָגן אים, אַז דער איד האָט אַלץ צוגענומען מיט שווינדל און גנבה, און איצט איז געקומען די צייט צו פאַרניכטן די אידישע הייזער, צינדן, רויבן, מאָרדן. און די רעגירונג שטייט מיט פאַרלייגטע הענט און קלייבט נחת.

לידער בין איך אַנגעקומען קיין רומעניע אין אַ זייער טרויעריקער צייט. דאָס גאַנצע אידישע פאָלק שטייט אונטער דעם שרעקלעכן אינדרוק פון דער בארשער שריפה. אַלע זיינען פאַרצווייפלט, אַלע גייען אַרום מיט אינגעבויגענע קעפ. אַ קלייניקייט, אַ גרויסער אידישער ישוב איז דורך רשעימס הענט פאַרברענט געוואָרן, אַ שטאָט מיט אַרעמע אידן, אומגליקלעכע, געבראָכענע, איז אין

איז שעה חרוב געוואָרן? מענער ווייַנען און קלאָגן, ווייבער שטייַען מיט פּאַר־בראָכענע הענט — וואָס טוט מען?

וואָס איז דאָרט געשען?

אייַנער פון די נייַע המנ׳ס, דאַניללא, אַ תּלמיד פון קוזא, איז פּלוצים גע־וואָרן אַ אידן־העצער. ער פּאָרט אַרום פון פּלאַץ צו פּלאַץ אויפהעצן דאָס פּאָלק קעגן אידן, און לייַדער, אומעטום וואו ער קומט, בלייבט אַן אייביקער טרויעריקער זכרון פאַרן אידישן פּאָלק. מען האָקט שויבן, מען גנב׳עט, מען שלאָגט, מען שניידט בערד און פּיאות. אַ חשוב׳ע דעלעגאַציע האָט באַזוכט דעם מיניסטער אין בוקאָרעשט און אים איבערגעלאָזט אַ שיינע מטבע... ער האָט צוגעזאָגט צו מאַכן חקירות ודרישות, אָבער לייַדער, קיין פראַקטישע מעשים האָט מען ניט געזען... און דאַניללא גייט אַן מיט זיין אַרבעט. יעדן טאָג קומען אַן שרעק־לעכע ידיעות פון המנ׳ס דערפאָלג.

אויך אין בארשא האָט זיך דאַניללא באַוויזן מיט 8 וואָכן צוריק (חודש מאַי 1930) און דאָרט אָנגעפירט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע קעגן אידן; פשוט אַגיטירט די גוים, זיי זאָלן אונטערצינדן די אידישע הייזער און די אידן פון דאָרט פאַרטרייבן. אָנהייבן זאָלן זיי אין בארשא און ענדיקן מיט גאַנץ מאַראָמאַרעש.

און דער טרויעריקער טאָג איז געקומען.

פרייטאָג, דעם 4טן יולי (אונזער נאַציאָנאַלער יום־טוב אין אַמעריקע). — פרייטאָג איז וואָכן־מאַרק אין בארשא. מייסטנס ברענגען די פויערים אַריין גאַנץ פרי זייערע סחורות: פרוכטן, אייער, געפלי־גל צו פאַרקויפן. דעם פרייטאָג איז אָבער קיינער ניט אַריינגעקומען. ס׳איז שוין 8 אַ זייגער, 9 אַ זייגער — און מען זעט ניט קיין לעבעדיקן נפש, בשעת געווינלעך זיינען אין דער צייט שוין דאָ עטלעכע הונדערט גוים אויפן מאַרק. דאָס האָט די אידן באַאומרואיקט.

אויף איין מאָל, 20 מינוט נאָך 9, זיינען פּלוצים דריי פייערן אויסגעבראָכן אין דריי פאַרשידענע אידישע געגנטן. ס׳האָט ניט געדויערט קיין האַלבע שעה, און גאַנץ בארשא איז שוין געווען איינגעהילט אין פלאָמען. קיין פייערלעשער זיינען ניט געווען. די גוים האָבן אָנגעהויבן צו ראָבעווען און פּלינדערן. אַ סך האָבן אפילו געגאָסן פעטראָלעאום אויף די דעכער. מען האָט געפרואווט דורכן טעלעפאָן אַרויסצורופן די פייערלעשער פון סיגעט. די אידישע שתדלנים האָבן אָנגעבאָטן געלט. דער סטאַנציע־אויפזעער פון סיגעט האָט אָבער בשום־אופן ניט געוואָלט געבן די דערלויבעניש אויף אַ סעפאַראַטן צוג, אויב ער וועט ניט באַקומען אַ באַפעל פון בוקאָרעשט.

גאַנץ בארשא איז פאַרברענט געוואָרן. בלויז צוויי הייזער זיינען געווען פאַרזיכערט קעגן פייער. די בארשער אידן זיינען געבליבן מיט דעם, וואָס זיי האָבן געהאַט אויף זיך בשעת די שריפה איז אויסגעבראָכן. די שכנישע אָרט־שאַפטן האָבן זיי געהאָלפן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקענט.

דער גרעסטער אידישער וויי־טאָג איז געווען, ווען דער העלד דאַניללא איז באַלד נאָך דער שריפה געקומען קיין בארשא און איז קעניגלעך אויפגענומען געוואָרן. ער האָט אויך די גוים געגעבן אַ באַפעל, זיי זאָלן גלייך פאָרן קיין

בוקאַרעשט און זאָגן דעם מיניסטער, אַז זיי ווילן ניט קיין אידן ביי זיך און וועלן זיי ניט לאָזן צוריק אויפבויען זייערע הייזער. . . . דער מיניסטער האָט זיי אויפגענומען און געזאָגט, אַז ער וועט חוקר זיין זייער בקשה. . .״

מער איבער מאַראָמאָרעש — לייען די פאָלגנדע ביכער:

פון הרב יקותיאל יהודה גרינוואַלד (אין העברעאיש) ״זכרון לראשונים״, געדרוקט אין סאָקמיר תרס״ט. פון ה׳ אפשאן (אין אידיש) ״וויזניצער רבי׳נס הויף״, געדרוקט אין סיגעט 1939. פון דעזשי שעהן (אין אונגאַריש) ״גאָט־זוכער צווישן די קאַרפאַטן״, קלויזנבורג 1935.

☆ ☆ ☆

קאַרפאַטן־רוסלאַנד (אָדער קאַרפאַטן־רוטעניע) איז צוזאַמענגעשטעלט פון די קאָמיטאַטן: בערעג, אוגאטשא, אונג און אַ חלק פון מאַראָמאָרעש מיט דער שטאָט אונגוואַר אַלס הויפטשטאָט. בנוגע אידן, איז עס ניט געווען קיין גלייכער שידוך, ווייל בערעג, אוגאטשא און אונג זיינען פאַרשידענע וועלטן. בערעג מיט איר באַקאַנטער הויפטשטאָט מונקאַטש איז פאַסיק צום קאָמיטאַט מאַראָמאָרעש. זי באַזיצט אַלע מעלות און חסרונות פון מאַראָמאָרעש, זי האָט אַ גרויסע אידישע באַפעלקערונג (כן ירבו), וואָס באַשטייט מייסטנס פון פויערים, וועלכע אַרבעטן זייער שוואַר, ס׳רוב אויף די פעלדער, זיינען חסידים, טראָגן חסידישע קליידער, זיינען פרום און פרימיטיוו, רעדן אידיש און טראַכטן אידיש, זיינען תלמידי־חכמים און אַנשי־מעשה. די אידן אָבער פון אונג און אוגאטשא זיינען שוין פראַקטישער. ס׳איז דאָרט ניטאָ דאָס מונקאַטשער אָדער מאַראָמאָרעשער חסידות, אויך ניט זייער תורה און פרימיטיווקייט. ס׳איז ניט געווען קיין געלונגענע קאָמבינאַציע, האָט אָבער דער קאָמיטעט, וועלכע האָט געמאַכט די איינטיילונג, ניט געפרעגט מיין מיינונג וועגן דעם. סיי ווי סיי האָט דאָס קיין אַריכטימים ניט געהאָט. 21 יאָר האָט קאַרפאַטן־רוסלאַנד עקזיסטירט, און אין 1939 איז זי צוריק אינגעשלונגען געוואָרן דורך אונגאַרן, און ווער, ציי אויף לאַנג. (מיר הערן איצט, אַז קאַרפאַטן־רוסלאַנד איז איינגעגלידערט געוואָרן צו רוסלאַנד, און נאָר 3,000 אידן זיינען דאָרט פאַרבליבן).

אַן ערך פון הונדערט טויזנט אידן געפינען זיך אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד (1943), ניט אַריינרעכענענדיק מאַראָמאָרעש. פון זיי זיינען אַן ערך 30,000 אינגאַנצן אַן אַ פאַך, דאָס הייסט ביי דער פאַלקס־ציילונג האָבן זיי ניט געהאַט קיין שום באַשעפטיקונג אָנצוגעבן: זיי לעבן פון נדבות אָדער אַרבעטן ביי וואָס עס טרעפט זיך. 12 פראָצענט האָבן אָנגעגעבן זייער פאַך אַלס פעלד־אַרבעטער.

די גרעסטע שטעט אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד זיינען: מונקאַטש, אונגוואַר, סעלעש, בערעגסאס. די ערשטע דריי זיינען אויך די עלטסטע שטעט, מיט וויכטיקע רבנים און גאונים, וועלכע האָבן פאַרנומען אַ בכבוד׳יקן פלאַץ אין אידישן לעבן.

אין יאָר 1930 האָבן בשעת דער פאַלקס־ציילונג 92 פראָצענט פון די דאָרטיקע אידן זיך דערקלערט פאַר נאַציאָנאַלע אידן (ביי די ערשטע פאַלקס־ציילונגען האָבן זיי זיך דערקלערט אַלס אונגאַרן).

די עלטסטע שטעט אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד, וועלכע ווערן דערמאַנט אין בו־דאַפעסטער לאַנדס־אַרכיוו, זיינען סעלעש און מונקאַטש. אידן וואוינען דאָרט מער פון 350 יאָר. אַ ביסל שפּעטער האָבן אַ סך אידן פון פוילן, וועלכע זיינען אַנטלאָפן פון כמעלניצקיס שוועדד אין יאָר 1649, זיך באַזעצט אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד. „פון פּרעמיסלא זיינען די איבערגעבליבענע פון אירע 600 אידן אַנטלאָפן קיין אונגאַרן. פון לייסק (מעגלעך, לוצק) זיינען אַלע 300 בעלי־בתים אַנטלאָפן קיין אונגאַרן. פון קראַסנא זיינען 16 בעלי־בתים אַנטלאָפן קיין אונ־גאַרן, און די אידן דאָרט האָבן מיט זיי גומל חסד געווען" (זע טיט היון). די אַלע אידן האָבן זיך איינגעאָרדנט אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד און שפּעטער געהאַלפן אויפ־בויען די שטעט און דערפער און באַפעסטיקט דאָס אידישע לעבן.

דער ערשטער אידישער וויי־געשריי פון קאַרפאַטן־רוסלאַנד צו די בודא־פעסטער ממשלה איז געקומען אין 1697. אין זייער בקשה־בריוו באַקלאָגן זיי זיך, אַז די קורוצן (די אַרמיי פון דעם אונגאַרישן רעוואָלוציאָנער ראַקויצי) און די הוסאַרן (באַוואוסטע אונגאַרישע פערד־רייטערס, ענלעך צו די קאָזאַקן) רויבן און פּלינדערן אידיש פאַרמעגן. איבערהויפּט באַקלאָגן זיך די אידן פון סעלעש; זיי שרייבן, אַז אין גאַנץ אונגאטשא איז ניט פאַרבליבן קיין איין גאַנץ געשעפט אָדער אַ גאַנצער וויין־קעלער. די סאָלדאַטן האָבן געריבט און אָנגעטאָן שאָדן אין הייזער און געלטנער, אַלע שויבן אויסגעבראָכן. הגם ראַקויצי האָט זיי פאַר־זיכערט, אַז מען וועט זיי ניט טאָן קיין שלעכטס, האָבן אָבער די קורוצן איגנאָ־רירט זיינע הבטחות.

שפּעטער אָבער האָבן די סעלעשער אידן זיך גוט איינגעאָרדנט און געמאַכט גרויסע געשעפטן מיט וויין. ווי באַוואוסט, זיינען די וויינטרויבן אין יענער געגנט זייער באַרימט. די אידן האָבן געמומען דעם וויין־האַנדל אין זייערע הענט און אים גוט פאַרברייטערט. ביים אַנהויב פונם 18טן יאָרהונדערט האָט שוין סעלעש געהאַט אַ שוהל, און האָט שפּעטער אויפגענומען אַ רב. דער ערש־טער רב איז געווען ר' יאיר הכהן. ער, און נאָך אים די אַנדערע סעלעשער רבנים, זיינען געווען רבנים איבערן גאַנצן קאָמיטאַט אוגאטשא. ר' יאיר איז 35 יאָר געווען רב און געשטאָרבן אין 1780. נאָך אים איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב דער באַוואוסטער גאון ר' יהודה הכהן, וועלכער איז פון דאָרט אַוועק קיין סיגעט (זע דאָרט). זיין נאַכפאָלגער איז געווען דער גאון און חריף ר' חיים מאיר זאב הכהן, זון פונם גאון ר' יצחק אבלי הכהן, אַן אייניקל פונם ש"ך, באַרימט מיט זיין ספר „שערי חיים". מיר דאַכט זיך, אַז ער איז געווען דער ערשטער אין אוגאטשא, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע ישיבה. ער איז געפאָרן קיין סיגעט, כדי צו נעמען זאַלצבעדער, און דאָרט פלוצים געשטאָרבן אין 1832. ער האָט איבערגעלאָזט קינדער גרויסע לומדים. נאָך אים איז דאָרט געווען רב ר' ליפ־מאַן שטיין, אַ באַוואוסטע פערזענלעכקייט אין אונגאַרן. ער איז פון דאָרט אַוועק מיטן פלאַן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל, אָבער אין מיטן וועג האָט אים די חשוב'ע סערדאַהעלער קהילה פאַרהאַלטן אַלס איר רב, און ער איז שוין דאָרטן

פֿאַרבליבן אַלע זיינע יאָרן. ער איז געשטאָרבן אין 1851. נאָך אים איז געווען רב ר׳ חיים משה ביזן יאָר 1857. דער באַוואוסטער גאון ר׳ שמואל שמעלקא קליין, חוסטער רב (זע דאָרט) איז געווען זיין נאָכפֿאָלגער. ער האָט געהאַט אַ גרויסע ישיבה אין סעלעש. זיין זון ר׳ פנחס חיים האָט אין יאָר 1875 איבערגענומען זיין פאָטערס שטעלע. סעלעש איז מער אַשכנזיש ווי ספרדיש, הגם עס געפינען זיך דאָרט רבנים. אין אוגאטשא געפינען זיך עטלעכע קהילות, וועלכע האָבן רבנים און קליינע ישיבות. זיי זיינען: בילקע, האָלמין, קיראָלהאָז, טשענגער.

אונגוואָר, די הויפטשטאָט פון קאָמיטאָט אונג און אויך פון קאַרפּאַטן־רוסלאַנד, האָט אין יאָר 1940 געהאַט אַ אידישע באַפֿעלקערונג פון 10,000 צווישן 25,000 איינוואוינער. די ערשטע זכרונות פון אונגוואָר פירן צום יאָר 1750. די ערשטע אידישע איינוואוינער זיינען געווען פון לעמבערג. ר׳ לייביש בודיק, אַ לעמבערגער איד, האָט אַרגאַניזירט די קהילה און איז אויך געווען דער ערשטער רב אין אונגוואָר. די אידישע באַפֿעלקערונג האָט זיך שנעל פֿאַרגרעסערט, און באַוואוסטע גאונים זיינען געווען אַהין אַפֿס רבנים. ר׳ הירש העלער, באַוואוסט אַפֿס ר׳ משה חריף (זע אַלט־אויפן), איז געווען דער צווייטער אונגוואָרער רב. ער איז געקומען אַהין פון בראָד. פון דעם איז צו שליסן, אַז די איינוואוינער פון אונגוואָר זיינען אַלע געווען פון פוילן. זיין נאָכפֿאָלגער איז געווען דער גאון ר׳ מרדכי מרדיש וויינרעב פון ראָוואַ (פוילן). נאָך אים איז אויפגענומען געוואָרן דער גאון ר׳ מאיר אייזנשטאָט, וועלכער איז נאָכן חתם־סופר׳ס טויט געווען דער פירער פונם אונגאַריש־אָרטאָדאָקסישן אידנטום און געווען אַנערקענט אַפֿס דער גרעסטער תורה־אויטאָריטעט אין לאַנד.

ר׳ מאיר איז געווען פון די וויכטיקסטע תלמידים פונם חתם־סופר און דער אידעם פונם גאון ר׳ דוד דייטש. ער האָט זיך באַטייליקט אין אַלע אידישע פראָבלעמען סיי פערזענלעך און אויך מיט זיינע פייערדיקע בריוו — ווען און וואו ס׳איז אַנטשטאַנען אַ רעליגיעזע פראַגע.

ווען די רעגירונג האָט אין יאָר 1850 דורך איר ציווילקאָמיסאָר ב. גערינגער אויפגעפאָדערט די פירער פון אידישן פאָלק, זיי זאָלן אויפקלערן די רעגירונג בנוגע דעם אידישן חינוך, און וואָס עס קען געטאָן ווערן, כדי דעם חינוך צו פאַרבעסערן, און אויך וועגן דער לאָגע פון די קהילות און די באַציאונגען צווישן דער קהילה און איר רב, האָבן די אָרטאָדאָקסישע פירער זיך געוועגדט צום אונגוואָרער רב, ער זאָל אין זייער נאָמען ענטפערן.

ר׳ מאיר האָט געפילט — און שפּעטער אויסגעפונען, אַז ער האָט ריכטיק געטראָפן, — אַז די רעפאָרמער האָבן שוין ווידער געשיקט אַ מסירה׳לע, אַז די חדרים פאַר׳סמ׳ען די קינדער, און מען מוז האָבן נייע ביכער צו לערנען מיט די קינדער און אַנדערע מחנכים, וועלכע פאַרשטייען דעם חינוך. האָט ער געענטפערט מיט קלאָרע און פאַרשטענדלעכע ווערטער, אַז די מאָדערנע מחנכים זיינען די גרעסטע סכנה פאַר דער תורה־המסורה, און אַז די ספרים, פון וועלכע

מען האָט ביז איצט געלערנט: תורה, נביאים, כתובים, משניות און גמרא, זיינען געווען פאַר די אידישע קינדער, און מען ברויך ניט קיין אַנדערע ספרים אָדער ביכער, און אַוודאי ניט קיין מחנכים.

דאָ זיינען די פיר פראַגעס, וואָס די רעגירונג האָט צוגעשטעלט צו די אידישע פירער:

1) ביטע אונז צו באַריכטן וועגן דער לאַגע פון די חדרים און מעגלעכע פֿלאַנען, ווי אַזוי זיי צו פאַרבעסערן.

2) די אַלגעמיינע לאַגע פון די קהילות, און צי ס׳איז מעגלעך צו שטעלן זיי אויף אַ געזונטער באַזע.

3) די באַציאונגען פון די קהילות צו די רבנים, און גוטע פֿלאַנען פאַר דער צוקונפט.

4) וויפיל אידישע כיתות געפינען זיך אין אייערע קהילות?

ר׳ מאיר האָט געענטפערט, אַז די חדרים זיינען גוט אַוועקגעשטעלט און שטעלן צופריידן די עלטערן. מען לערנט דאָרט תורה, און די קינדער ווערן דערצויגן רעליגיעז. ער האָט זיך קאַטעגאָריש דערקלערט קעגן די מאָדערנע שולעס און מחנכים. ס׳איז אויך ניט נויטיק צו דרוקן קיין אַנדערע ספרי־לימוד, ווייל מיר האָבן חומשים און נ״ך, משניות און גמרא, שולחן־ערוך און פוסקים. קיין אַנדערע ביכער זיינען ניט פאַראַן און וועלן קיינמאָל ניט זיין צו פאַרנעמען זייער פלאַץ.

בנוגע אַלגעמיינער בילדונג — שרייבט ווייטער ר׳ מאיר אין זיין ענטפער — וועלן די קינדער עס לערנען בייַ ניט־אידישע לערער, ווייל זיי באַהאַנדלען די אידישע אָנגעלעגנהייטן מיט מער כבוד און רעספּעקט, ווי אַ סך פרייַ אידישע לערער.

בנוגע די אידישע קהילות — שרייבט ווייטער דער רב, — געפינען זיי זיך אין אַ צופרידנשטעלנדער לאַגע, אידערהויפט דאָרט וואו ס׳זיינען ניט פאַראַן קיין רעפאָרם־אידן, און פאַר דער צוקונפט „וועל איך בעטן די רעגירונג אונז צו העלפן ניט צו לאָזן קיין פרייַע עלעמענטן פירן די קהילה, און אַז נאָר אַר־טאַדאָקסישע רבנים זאָלן אַכטונג געבן אויפן חינוך. אויך בעטן מיר די רעגירונג אונז צו העלפן באַשטראָפן די יעניקע, וועלכע זיינען עובר אויף דער תורה. אויך מוז עפעס געטאָן ווערן בנוגע מסמיך זיין די יונגע רבנים. עס מוז באַשטימט ווערן אַ קאָמיטעט פון אַכט רבנים־גדולים, וועלכע זאָלן מסמיך זיין אַ יונגן תלמיד־חכם״.

ר׳ מאיר האָט ניט באַקומען די צושטימונג פון דער רעגירונג אויף אַלע זייַנע בקשות, דאָך איז אים געלונגען, אַז די רעגירונג זאָל זיך מער ניט מישן אין די אידישע אָנגעלעגנהייטן.

ר׳ מאיר א״ש האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיינע ספרים און מיט זייַנע תלמידים, אויך מיט זיין מסירת־נפש פאַרן אָרטאָדאָקסישן אידנטום. ער איז געשטאָרבן אין 1852. זיין זון ר׳ מנחם, אַ באַוואוסטע רבנישע פערזענלעכקייט

און עסקן, האָט פאַרנומען זיין פּלאַץ אין אונגוואַר און איז דאָרט געשטאָרבן אין 1870.

נאָך ביי זיין לעבן, און איבערהויפּט נאָך זיין טויט, האָבן זיך באַוויזן שפורן פון רעפאָרם אין אונגוואַר, וואָס האָט זיך וואָס ווייטער אַלץ מער פאַר־שפרייט, ביז אַ היפּשע גרופּע האָט זיך אָפּגעטיילט פון דער הויפּט־קהילה און געגרינדעט אַ רעפאָרם־געמיינדע.

די רעפאָרם־געמיינדע האָט אויך געהאַט אַ רבי פאַר אַ שטיקל צייט, דווקא אַ מלומד, ראַבּיי קליין, וועלכע האָט איבערגעזעצט דעם „מורה נבוכים" אויף אונגאַריש, דאָך איז די געמיינדע באַלד צוזאַמענגעבראָכן און האָט געבעטן די ארטאָדאָקסן זי צוריקצונעמען צווישן אירע מיטגלידער.

ס׳איז אינטערעסאַנט, וואָס דער פּרעשבורגער רב שרייבט צו אַ געוויסן גאון, ר׳ הירש ווייס, דעמאָלט לאַפּעשער רב און איידעם פונם גאון ר׳ מאיר אייזנשטאַט, אונגוואַרער רב, וועלכער האָט געוואָלט פאַרנעמען דאָס רבנות אין אונגוואַר נאָך זיין שוואָגער ר׳ מנחם׳ס טויט. דער כתב־סופר שרייבט אים (זע אין „איגרות סופרים", דף 32): „די קהילה אונגוואַר איז ניט פאַר דיר, ווייל דו פירסט דיך ווי אַ חסיד, און דו ווייסט, אַז אונגוואַר איז שוין פון די פרייַ (כת החדשים). גיי געקליידט ווי מיר גייען". . . . „זיי האַלטן דיך פאַר אַ שלמיאל". דער זעלבער כתב־סופר שרייבט כמעט מיט יאוש איבער אונגוואַר (זע „איגרות סופרים", דף 38) אין זיין בריוו צום קראָלער רב. אויך באַרימט זיך דער באַ־וואוסטער רעפאָרם־רב לעאָפּאָלד לעוו, אין זיין בוך „דער יידישער קאָנגרעס", אַז אין רבי מאיר אייזנשטאַט׳ס שטאָט איז שוין דאָ אַ שטאַרקער שטראָם פאַר רעפאָרם. שפּעטער זיינען אָבער אַלע זיינע האָפענונגען צעשטערט געוואָרן, ווען די רעפאָרם־שוהל האָט זיך אויף אייביק פאַרשלאָסן און אונגוואַר האָט אויפ־געמומען פאַר איר רב דעם גרעסטן גאון אין זיין צייט, ר׳ חיים הירש מאַנהיימער, וועלכער האָט אויך געהאַט אַ גרויסע ישיבה, און האָט אָפּגעשטויסן דעם רעפאָרם אויף שטענדיק. ערשט איצט האָט ר׳ זכריה עלעפאַנט פון ברוקלין אָפּגעדרוקט צוויי וויכטיקע ספרים פונם פאַרשטאָרבענעם גאון.

ר׳ חיים הירש מאַנהיימער און אויך זיין נאָכפאָלגער דער גאון ר׳ אלעזר לעוו האָבן דורך זייערע פעאיקייטן צונויפגעהאַלטן אַלע פאַרטייען. דער לעצטער איז אויך אויסגעצייכנט געוואָרן פון קייסער פראַנץ יאָזעף פאַר זיין אַרבעט לטובת הכלל. נאָך זיין טויט האָט אונגוואַר אויפגענומען דעם חוסטער רב ר׳ אַברהם יוסף גרינוואַלד, וועלכער איז געווען אַ גרויסער מצויין און אַ מרביץ־תורה. ער איז יונג געשטאָרבן (ט״ו טבת, 1928), און ר׳ יוסף אלימלך כהנא, באַנהאַדער רב, אַ גדול און מרביץ־תורה, איז אויפגענומען געוואָרן אויף זיין פּלאַץ. ר׳ יוסף אלימלך האָט געהאַט אַ גרויסע אויפגאַבע פאַר זיך: צו פירן די גרויסע קהילה מיט אירע פאַרשידענע עלעמענטן — אַשכנזים, חסידים, מתנגדים, משכילים, קלים, און נאָך.

אין אונגוואר איז געבוירן און האָט דאָרט געווירקט אלס דיין דער באַ־רימטער ר׳ שלמה גאַנצפריד, דער מחבר פון אַ סך ניצלעכע ספרים, וועלכע זיינען גוט פאַרשפרייט געוואָרן צווישן אידן. ער האָט צוזאַמענגעקליבן אויף געוויסע הלכות אלץ, וואָס איז געזאָגט געוואָרן איבער זיי, פון הונדערטער ספרים און האָט עס סיסטעמאַטיש צוזאַמענגעשטעלט אין אַ לייכטן העברעאיש; אַ ספר פאַר שוחטים אונטערן נאָמען „תורת זבח״; אַ ספר פאַר סופרים אונטערן נאָמען „קסת הסופר״; אַ ספר פאַר מסדרי גטין אונטערן נאָמען „אהלי שם״; אַ ספר אויף מקוואות, און דעם קיצור שולחן ערוך פאַר כל ישראל. ער איז געבוירן אין 1807 און געשטאָרבן אין 1886. זיין אייניקל, ד״ר חיים ברוידי, דער גע־וועזענער פראָגער רב־הכולל, באַשרייבט אין „אוצר הספרות״, חלק ה׳, זיין זיידנס לעבנס־באַשרייבונג.

אונגוואר האָט לעצטנס געהאַט העברעאישע שולעס און אַ גימנאַזיום, דאָס צווייטע העברעאישע גימנאַזיום אין קאַרפאַטן־רוסלאַנד. זעלבסטפאַר־שטענדלעך, איז דאָס געווען די אַרבעט פון די ציוניסטן, וועלכע זיינען פאַר די לעצטע 20 יאָר זייער טעטיק אין דעם לאַנד.

די שטעטלעך און דערפער אַרום אונגוואָר זיינען אלע 100 פראָצענט אַר־טאַדאָקסיש, זיי האָבן אַבער ניט באַווייזן זיך באַרימט צו מאַכן אויסער אירע גרענעצן.

מונקאַטש איז די גרעסטע שטאָט אין קאַמיטאַט בערגס, מיט אַ אידישער באַפעלקערונג פון 12 טויזנט, צווישן 30,000 איינוואוינער, אַ שטאָט פול מיט אידיש לעבן אין די גאַסן און אין די הייזער, אַ שטאָט פול מיט תורה און חסידות, לומדים און אַנשי־מעשה; לעצטנס אויך אַ גרויסע פעסטונג פאַרן ציוניזם, מיט העברעאישע שולעס און אַ גימנאַזיום.

מונקאַטש איז פלוצים אויסגעוואַקסן און באַרימט געוואָרן. אין 1740 האָט זי געהאַט נאָר 18 אידישע פאַמיליעס. איר ערשטער רב איז געווען ר׳ יהודה פון פוילן. אַבער מיט 70 יאָר שפעטער שרייבט דער דאָרטיקער רב ר׳ צבי אלימלך שפירא אין זיינע תקנות „תמכין דאורייתא״: „איך דאַנק גאָט, אַז איך בין אַהער אָנגעקומען אין די גרויסע שטאָט, וועלכע האָט כמעט ניט איר גלייכן אין גאַנצן לאַנד. אין איר וואוינען ערלעכע אידן, וועלכע זוכן תורה און יראת־שמים״.

וועלכע צדיקים ס׳האָבן געווירקט אויף די מונקאַטשער אידן אין יענער צייט, פאַר איר ערשטן חסידישן רבי׳ן ר׳ צבי אלימלך שפירא, און געמאַכט זי פאַר אַזאַ שטאַרקער אידישער פעסטונג — וויס איך ניט, און ס׳איז מיר אום־מעגלעך אויסצוגעפינען שפורן וועגן דעם, אַבער ס׳איז אַ פאַקט, אַז מונקאַטש איז די ערשטע און שטאַרקסטע חסידישע שטאָט אין אונגאַרן.

דער צווייטער רב אין מונקאַטש איז געווען ר׳ אברהם גאָטעסמאַן, וועלכער האָט באַפעסטיקט די חברה קדישא מיט זיינע געלונגענע תקנות. ער האָט קא־רעספאָנדירט מיטן נודע ביהודה און מיט ר׳ יואב סאָנטובער רב. אַן אומגליק

האט אבער פאסירט אין זיין הויז: זיין פרוי און זון האבן זיך געשמדט, ממילא האט ער אויפגעגעבן זיין רבנות.

איך וועל דאָ איבערגעבן אין קורצן די פאסירונג, וועלכע איך האב אויס־פירלעך באשריבן אין דער באוואוסטער מאנאטסשריפט „מולט עש יעווע" מיט עטלעכע און צוואנציק יאר צוריק.

אין 1806, דעם 10טן יולי, נאכדעם ווי מ׳האט געענדיקט מנחה און מעריב אין דער מונקאטשער שוהל, האט דער שמש דערלאנגט דעם רב א בריוול, וואס ער האט ארויסגעלייגט אין זיין טאש און איז אהיימגעגאנגען. אין דער היים האט דער רב געפונט דאס בריוול, און ס׳איז פינסטער געווארן פאר זיינע אויגן. די ראשי־קהילה שרייבן אים אין דעם בריוול א שרעקלעך נייעס, אז „זיין רביצין גייט ארום פאר די לעצטע צווי טעג מיטן גלח, און ווער ווייסט, וואס ס׳קען נאך פאסירן". דאס אלץ איז געשטאנען אין דעם בריוול.

ס׳זיינען איצט דעם רב קלאר געווארן א סך אומקלארע פאסירונגען אין זיין הויז. ערשטנס האט זיין ווייב דווקא געוואלט, אז דער גוי׳אישער לערער זאל קומען צו זיי אין הויז לערנען מיט זיין קינד די אונגארישע שפראך, און ביים לערנען איז זי אויך געזעסן און זיך צוגעהערט. צווייטנס, האט זי דווקא געוואלט, אז דער אונטערריכט זאל פארקומען, וועו דער רב איז ניט אין הויז. דריטנס, האט דער רב ערשט איצט פעסטגעשטעלט, נאכדעמדיק, א סך לייכטזיניקע שטריכן ביי זיין פרוי און איר זלזול אין א סך אידישע מנהגים. ער איז געבליבן זיצן אויף זיין שטול די גאנצע נאכט, טראכטנדיק און וואנדנדיק אויף זיין פרוי און קינד, כדי פון איר אליין צו הערן, וואס עס גייט אן. זי איז אבער מיטן קינד ניט אהיימגעקומען. ס׳איז שוין טאג; ער זיצט נאך אלץ אויף זיין פלאץ, און פאר אים ליגט דאס בריוול. פלוצים עפנט זיך די טיר, זיין זון קומט אריין, גייט צו צום פאטער, קושט זיין האנט און זאגט: „זיי געזונט, פאטער, איך וועל דיך מער ניט זען", און פארשווינדט...

דעם רב איז דאס לשון אפגענומען געווארן; ער האט אפילו קיין וואורט ניט געקענט זאגן זיין זון.

באלד זיינען די מוטער מיטן זון אפגעפארן קיין בערעגסאס און זיך דארט גע׳שמד׳ט. די קהילה־מענטשן זיינען געקומען צום רב. דער שמש האט פאר־שטאנען די לאגע; ער האט דעם רב קריעה געשניטן. דער רב האט גלייכצייטיק אויפגעגעבן דאס רבנות.

דאס אלץ, וואורט פאר וואורט, האט דער רב באשריבן אין זיין בקשה צו דער רעגירונג, בעטנדיק, מען זאל אים צוריקגעבן זיין זון, ווייל ער איז נאך צו יונג צו פארשטיין וואס עס איז איבער אמונות. דער רב האט זיין אפעלאציע פארלוירן, ווייל זיין זון האט זיך מיט אים געזעגנט און אים בפירוש געזאגט, אז ער גייט אווק און וועט ניט צוריקקומען... די גלחים האבן גוט אויס־גערעכנט און געהאנדלט לויטן געזעץ אין זייער צייט.

דער רב האט זיך צוריקגעצויגן פון אלעמען און געלעבט אוינזאם. נאך אכט יאר איז ער געשטארבן אין מונקאטש. זיין נאכפאלגער איז געווען א בא־

וואוסטער לֶמדן, ר׳ צבי אַביגדור. ער האָט קאַרעספאָנדירט מיטן חתם־סופר.

אין זיין צייט אין יאָר 1813 האָט אַ רב, וועלכער האָט באַזוכט מונקאַטש, דערזען דעם חלי־צה־שוך, וואָס מונקאַטש האָט. זעענדיק, אַז דער שוך באַשטייט פון 3 חלקים, האָט ער דעם שוך געאַסר׳ט, און אַלע וויבער, וועלכע האָבן מיט דעם שוך געגעבן חליצה, האָבן ניט יוצא געווען... ס׳איז געווארן אין מונקאַטש אַ שרעקלעכע בהלה, און דער לֶמדן ר׳ יוסף זלמן האָט געשריבן צום חתם־סופר וועגן דעם (חתם־סופר, „אבן העזר", ב־קי״ב). דער חתם־סופר האָט באַרואיקט דעם לֶמדן און די שטאָט מונקאַטש, שרייבנדיק, אַז דער שוך איז כשר און די חליצות זיינען אַלע געווען לויטן דין.

ר׳ צבי אַביגדור איז געשטאָרבן אין 1824. נאָך אים איז מונקאַטש אַריבער צום חסידות, אויפנעמענדיק אָפּ רב דעם באַוואוסטן רבי און מחבר פון זייער וויכטיקע חסידישע ספרים ר׳ צבי אלימלך שפירא. ער איז אַבער דאָרט ניט לאַנג געווען. ס׳זיינען אויסגעבראַכן מחלוקות. (זע מיין ספר „אוצר נחמד", זייט 117, וואו זיין אייניקל, דער באַוואוסטער מונקאַטשער רב ר׳ חיים אלעזר שרייבט וועגן זיי; זע אויך „מראה יחזקאל", תשובה ע״ט). דער סוף איז געווען, אַז ר׳ צבי אלימלך האָט פאַרלאָזן די שטאָט אין 1829 און איז אַוועק קיין דינאָוו, וואו ער איז געשטאָרבן אין 1842.

נאָך אים האָט מונקאַטש אויפגענומען ר׳ עזריאל גרינען אָפּ רב, און הגם ר׳ עזריאל האָט דעם נוסח־התפילה משנה געווען פון אַשכנז אויף ספרדיש, און די השפעה פונם רבי ר׳ הירשל פון זשידאַטשאָוו איז דאָרט געווען זייער גרויס, איז דאָך דאָס הפקירות פון טאָנצן צווישן יונגען און מיידן געווען אין מונקאַטש זייער שטאַרק. (זע דעם מונקאַטער רבי׳נס בריוו אין מיין „אוצר נחמד"). ר׳ עזריאל איז געשטאָרבן אין יאָר 1841. אויך זיין נאָכפאָלגער איז געווען אַ חסידישער רבי, ר׳ יאָקל הורוויץ, ר׳ פישל הורוויצס אַ זון און אַ קרוב צו דער ראַפשיצער דינאַסטיע. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1861.

וואָס ס׳האָט פּלוצים פאַסירט אין מונקאַטש, אַז זי האָט אויפגענומען אָפּ רב דעם באַוואוסטן אַשכנזישן גדול ר׳ חיים סופר, איז שווער פעסטצושטעלן; מעגלעך, אַז די צוויי חסידישע פאַרטייען האָבן באַשלאָסן אויפצונעמען אַ נייט־ראָפן רב, איינעם וואָס האָט ניט קיין שייכות צו זייערע פאַרטייען. יעדנפאָלס, איז דער גאון ר׳ חיים סופר, מחבר פון „מחנה חיים" און פון עטלעכע ספרים אויף דרוש, אָנגעקומען קיין מונקאַטש. ס׳איז אַבער דאָך ניט געווען קיין פאַסי־קער שידוך, און ער איז פון דאָרט אַוועק קיין בודאַפעסט. דאָך האָט ער פאַר־אייביקט מונקאַטש אין זיינע וויכטיקע תשובה־ספרים.

הרב ר׳ שלמה שאפירא איז אין 1882 אָנגעקומען קיין מונקאַטש. ער איז געווען אַ גרויסע פערזענלעכקייט סיי אָפּ גאון און סיי אָפּ צדיק. 11 יאָר איז ער געווען מונקאַטשער רב און במשך דער צייט מיטגעמאַכט גרויסע מחלוקות מיט עלעמענטן, וועלכע האָבן געוואָלט אונטערגראָבן דעם יסוד פון אידנטום, אפילו פאַרשטעלטערהייט. ער איז פּלוצים געוואָרן איבערפאָלן פון אַ רעגירונגס־

באָפּעל צוצושלִיסן אַלע חדרים אין מונקאַטש, ווייל די חדרים און די מלמדים זיינען ניט צופרידנשטעלנד. ער איז באַלד אַוועקגעפאָרן קיין פּעסט און דאָרט גע׳פּועל׳ט ווייטער אָנצוהאַלטן די מלמדים און פּאַרשפּראָכן צו פּאַרבעסערן די חדרים און שיקן די קינדער אין פּאַלקס־שולעס. ווי ווייט די קינדער האָבן אויסגעפּאַלגט די קורסן פון וועלטלעכע לימודים, ווייס איך ניט, אָבער עס איז אַ פּאַקט, אַז מונקאַטש איז פּאַרבליבן אַן עיר ואם בישראל, וועלכע האָט ניט איר גלייכן אין אייראָפּע. ר׳ שלמה איז געשטאָרבן אין 1893 און זיין זון ר׳ הירש שאפירא האָט פּאָרנומען דאָס רבנות.

ר׳ הירש איז געווען אַ גרויסע פּערזענלעכקייט אין דער חסידישער וועלט און זייער אָנגעזען אין גאַנצן לאַנד. זיינע ספּרים דרכי תשובה, שאלות ותשובות און אויף קבלה זיינען זייער באָרימט. ער איז געשטאָרבן אין 1914 און זיין גרויסער זון ר׳ חיים אלעזר האָט פּאָרנומען זיין שטעלע.

ר׳ חיים אלעזר איז געווען אַ זעלטענע דערשיינונג אין דער חסידישער וועלט. אַ חוץ זיין גדלות אין תורה, חסידות און אין הלכה, איז ער אויך געווען אַ בקי אין אַלע מקצועות החכמה. זיינע ספּרים אין הלכה, אַגדה, קבלה און תשובות זיינען טייערע פּערלעך אין דער הלכה־ליטעראַטור. מונקאַטש האָט געהאַט אַ בית דין קבוע און אַ סך גדולים, בעלי־צדקה, חסידים און אַנשי־מעשה, אויך עטלעכע אידישע צייטונגען פון קלייניער באַדייטונג.

ד״ר קוגל, דער מנהל פון דעם העברעאישן גימנאַזיום אין מונקאַטש, איז שפּעטער אויך דערוויילט געוואָרן דורך די ציוניסטן אלס דעפוטאַט צום פּראָגער קאָנגרעס.

מונקאַטש און אירע שכנות׳דיקע דערפער זיינען שטענדיק געווען זייער לאַיאַל צו אונגאַרן, און דערפאַר אַפילו געליטן פּאַרפאַלגונגען פון דער טשעכישער רעגירונג; דאָס האָט אָבער ניט צוריקגעהאַלטן דאָס רשעות׳דיקע אונגאַרן: זי האָט די אומגליקלעכע, אַרעמע, געפּלאָגטע אידן פּאַרשיקט צו דער שחיטה.

בערעגסאס איז אַ יונגע שטאָט בנוגע אידן. איבער איר רב, דעם גאון און חריף און מחבר פון „קול אריה", — זע קאַפּיטל 10. זיין איידעם, ר׳ אלעזר צוקער, דער בערעגסאסער ראש בית דין, איז אויך געווען באַרימט אלס גדול. ער האָט איבערגעלאָזט קינדער גרויסע לומדים.

אין די פּאָלגנדע שטעט אין קאַרפּאַטן־רוסלאַנד (ניט אַריינרעכענענדיק מאַראַמאַרעש) זיינען געווען ישיבות:

אין	אונגוואַר	מיט 225 תלמידים
„	מונקאַטש	„ 200 „
„	בערעגסאס	„ 65 „
„	קיראַלהאַז	„ 60 „
„	סוואַליווע	„ 60 „
„	ביליקע	„ 58 „
„	בערעזנא	„ 55 „
„	סעלעש	„ 50 „
„	ראסוויגעוו	„ 30 „

קאַפּיטל 10

דער סך־הכל פון די טויזנט יאָר. — 1,300 רבנים, צוזישן זיי וויכ־
טיקע גאונים; איבער 1,000 ספרים, צווישן זיי זייער וויכטיקע אין
הלכה און אויך אין חכמת־ישראל, וועלכע זיינען וויים פֿאַרשפּרייט
און באַרימט — זיינען אַרויסגעגאַנגען פון אונגאַרן.

ס׳איז ניטאָ קיין מקצוע, סאַי אין תורה און חכמת־ישראל, און סאַי אין אַלגעמיינער קולטור און וועלטלעכער בילדונג, צו וועלכער די אונגאַרישע אידן זאָלן ניט האָבן בייגעטראָגן אַ גרויסן חלק. ס׳איז אָבער ניט מיין אויפ־גאָבע אויסצורעכענען אין דעם ספר די אידישע מאָגנאָטן, באַראָנען, געניאַלן, מיניסטאָרן, דעפוטאָטן, באַנק־דירעקטאָרן, פאַבריקאַנטן, אַקטיאָרן, שריפט־שטעלער, רעדאַקטאָרן, בויער, מאָלער, אַדוואָקאַטן און דאָקטוירים, הגם יעדער אין זיין פאַך האָט באַוויזן וואונדער און געווידמעט זייגע כוחות צו פאַרבעסערן די וועלט. זיי האָבן אָבער פאַר זייער פאָלק ישראל גאָרניט געטאָן און אַפילו ניט געטראַכט וועגן אים. מיט דעם סאָרט אידן שטאָלציר איך ניט און האָב אויך אַ זייער קנאַפּע שייכות מיט זיי. איך וויל אין מיין סך־הכל דורכגיין מיט מיינע לייענער די רשימה פון די יעניקע, וועלכע האָבן געהאָלפן פאַרשטאַרקן און פאַר־שענערן דאָס אידנטום.

אין יאָר 1911 האָב איך אָפּגעדרוקט אַ ספר אונטערן נאָמען „פּארי חכמי מדינתנו". דאָרט האָב איך צוזאַמענגעשטעלט אַ ביאָגראַפּישע רשימה פון איבער טויזנט גדולים אין אונגאַרן. אויך האָב איך אין 1913 אָפּגעדרוקט אַ ספר אונ־טערן נאָמען „היהודים באונגאריא", אין וועלכן כ׳האָב באַשריבן די ספרים, וואָס אונגאַרישע רבנים, חכמים, משכילים האָבן געדרוקט ביזן יאָר 1840. די צוויי רשימות האָב איך צווישנצייט אויסגעבעסערט און פאַרגרעסערט. די רשימה פון די גדולים איז איצט אַרויף ביז 1,300, און די רשימה פון ספרים — אויף 1,000, צווישן זיי אַ צווי הונדערט זייער וויכטיקע ספרים, וועלכע זיינען באַרימט אויי־סער די אונגאַרישע גרענעצן, און ס׳רוב אידן האָבן זייער תורה אָנגענומען, און ס׳רוב חכמים האָבן זייערע ספרים אויף חכמת־ישראל אויפגענומען אַלס ווערטפולן אוצר. די וויכטיקסטע און חשוב׳סטע וועל איך דאָ פאַרשטעלן פאַרן לייענער:

א) הלכה. דער וויכטיקסטער טייל אין אונזער תורה־לעבן איז די הלכה־אָפּטיילונג. יעדן טאָג וואָקסן אויס פראָבלעמען אויך אין אונזער רעליגיעזן לעבן; נייע פראָגעס ווערן געבוירן, וועלכע ווערן ניט דערמאָנט אין אונזערע פוסקים, און מיר מוזן געפינען די לעזונג צו זיי אין אונזערע ביז איצט פאַראָנענע פוסקים, דאָרט צו אָנטדעקן זייער גלייכן, אָדער עס קענען פאַרגלייכן צו אַ ביז

איצט געלעזטער פראָגע אַדער אַן אָנגענומענעם דין. דערצו מוז מען באַזיצן אַ געווּיסע געשיקטלעכקייט און אַ שכל־הישר, כדי צו געפינען דעם ריכטיקן פּלאַץ אוּן ניט מאַכן קיין טעותים, ווייל אַמאָל בויט מען געבּיידעס, אוּן זיי זיינען לופט־געבּיידעס, וועלכע צעפאַלן בּיים ערשטן ריר. אויף דעם פעלד האָט אונגאַרן געגעבּן מער ווי איר חלק. ס׳רוב פון די שאלות ותשובות־ספרים, וועלכע מיר רופן מיט רעכט „הלכה למעשה", זיינען אַרויס פון אונגאַרן, אוּן טויזנטער פראַגעס ווערן אין די דאָזיקע ספרים דערקלערט. דאָ האָט איר אַ ליסטע פון די גאָר וויכטיקע הלכה־ספרים, וועלכע זיינען אָנגענומען געוואָרן אַלס אויטאָריטעטן אין דער וועלט:

1) „מנהגים פאַר אַ גאַנץ יאָר", סדר התפילה אוּן דינים, פון ר׳ אייזיק טירנויער, געלעבט אין 15טן יאָרהונדערט; געדרוקט צום ערשטן מאָל אין קראָקע אין 1597. 2) שאלות ותשובות „שער אפרים" פון ר׳ אפרים הכהן, אויפענער רב; געדרוקט אין זולצבאַך אין 1688. 3) „חכם צבי" פון ר׳ צבי אשכנזי פון אויפן; געדרוקט אין אַמסטערדאַם אין 1717. 4) „פּנים מאירות" פון ר׳ מאיר, רב אין אייזנשטאָט; געדרוקט אין אַמסטערדאַם 1715, זולצבאַך — 1732, זולצבאַך — 1738. 5) „ספר השמות", נעמען פון מענער אוּן פרויען, ווי זיי ריכטיק צו שרייבן אין אַ גט, אוּן הונדערטער דינים בנוגע גטין, פון ר׳ שמחה פריידעמאַן, אויפענער רב; געדרוקט אין ווינציאַ 1657. 6) שאלות ותשובות רבי עקיבא איגר (1833), תוספת רבי עקיבא איגר אויף משניות אַלטונא 1841, הערות אויף ש״ס, שולחן ערוך, קשיות אויף ש״ס אויפן רמב״ם, אוּן נאָך.[1] 7) שו״ת פּרשת מרדכי, מגן אבות אויף שבת, הר המור, תשובות פון ר׳ מרדכי בנעט.[2] 8) די שאלות ותשובות־ספרים פון ר׳ משה סופר, באַוואוסט אַלס חתם־סופר. 9) אהל יצחק (שחיטות), בית יצחק (טריפות), בית יצחק (מליחה, בשר וחלב, תערובות), פון ר׳ יצחק מונקאַטשער, דיין אין ווערשעץ.[3] 10) שאלות ותשובות שמן רוקח,[4]

---

[1] קורצע ביאָגראַפישע נאָטיצן איבער די אויבן־דערמאָנטע מחברים, וויאויך די מחברים, צו וועלכע ס׳איז ניטאָ קיין הערה, געפינען זיך אין דעם ספר. ר׳ עקיבא איגר איז געבוירן אין אייזנשטאָט אין 1762, געשטאָרבן אין 1837. פון די גאָר וויכטיקע אין זיין דור אין גאונות, צדקות, קדושה און מידות.

[2] געבוירן אין שורגא אין 1753, געלערנט אין פרעשבורג בייַ ר׳ מאיר ברבי, געווען רב אין שעסבורג, שפּעטער רב־הכולל אין מערן, בעמען; געשטאָרבן אין 1829. געווען פאַר־רעכנט צווישן די גאוני־הדור.

[3] די דריי הלכה־ספרים פון ר׳ יצחק׳ן זיינען אָנערקענטע הלכה־ספרים בייַ די לומדים. זיי זיינען עטלעכע מאָל אויסגעדרוקט געוואָרן אין די לעצטע 150 יאָר. די גאונים ר׳ משה סופר, ר׳ מרדכי בנעט און ר׳ משה מינץ האָבן אין זייערע הסכמות פאַראויסגעזען, אַז ער וועט אַ סך אַרויסהעלפן די מורי־הוראות און די שוחטים.

[4] ר׳ אלעזר לעוו (רוקח), אַ באַוואוסטע גאונישע פערזענלעכקייט און אַ יחסן, און דער פאַטער פון גאונים. געבוירן אין 1758; צו 16 יאָר באַקומען סמיכת־רבנות, צו 17 יאָר אויפ־געמומען געוואָרן פאַר אַ דיין, צו 20 יאָר — פילצער רב; פון דאָרט אַוועק קיין טריטש, ראנש־בורג, פּילזן גלאַטי, מיקולאַש (זע דאָרט), סאַנטוב, און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1837. צו 28 יאָר אַרויסגעגעבן אַ תשובה־ספר. פון דעמאָלט אָן געדרוקט אַ סך ספרים, צווישן זיי

פון ר׳ אלעזר רוקח. 11) מהר״ם שיק, פון ר׳ משה שיק, חוסטער רב. 12) „דרכי תשובה״ פון ר׳ הירש שאַפּירא, מונקאַטשער רב. 13) „אהלי שם״, „קסת הסופר״, „לחם ושמלה״, „קיצור שולחן ערוך״ — אלע פון ר׳ שלמה גאַנצפריד, דיין אין אונגוואַר. 14) כתב סופר פון ר׳ אברהם שמואל בנימין סופר, רב אין פּרעשבורג. 15) „אמרי אש״, תשובות פון ר׳ מאיר א״ש, רב אין אונגוואַר. 16) תשובות „יהודה יעלה״, פון ר׳ יהודה אסאד, רב אין סערדאַהעל. 17) תשובות „מחנה חיים״, פון ר׳ חיים סופר, פּעסטער רב. 18) תשובות „מראה יחזקאל״, פון ר׳ יחזקאל פּאַנעט, רב־הכולל פון טראַנסילוואַניע. 19) תשובות חתן סופר, פון ר׳ שמואל ערנפעלד, [5] מאַטערסדאָרפער רב. 20) „עין הבדולח״, תשובות פון ר׳ חיים הירש מאַנהיימער, אונגוואַרער רב. 21) תשובות יד יצחק, פון ר׳ אברהם יצחק גליק, טאלשווארער רב. [6] 22) תשובות פרי השדה, פון ר׳ אלעזר דייטש, בונהארדער רב. 23) ארחות חיים, אויפן שולחן ערוך אורח חיים, פון ר׳ נחמן כהנא, ספינקער רב. 24) דברי גאונים, פון ר׳ חיים יהודה הכהן, סיגעטער דיין. [7] 25) תשובות תשורת ש״י, פון ר׳ שלמה לייב טאַבאַק, סיגעטער דיין. [8] 26) ערוגת הבושם, פון ר׳ משה גרינוואַלד, חוסטער רב. 27) שבט סופר, פון ר׳ שמחה בונם סופר, פּרעשבורגער רב. 28)

תשובות ספרים אויף ש״ס, ביאור אויף די ראשונים און נאָך. זיין זון איז דער באַרימטער גאון ר׳ בנימין וואָלף, דער מחבר פונם ויכטיקן ספר שערי תורה.

[5] ר׳ שמואל, דער זון פון ר׳ דוד צבי, אַן איידעם פונם חתם סופר; געבוירן אין פּרעשבורג אין 1835, חתונה געהאַט אין סערדאַהעל, פון דאָרט אַוועק קיין בעטלאן אַלס רב, פון דאָרט קיין סיקסוי. אין יאָר 1879 אויפגענומען געוואָרן אין מאַטערסדאָרף, דאָרט וואו זיין זיידע דער חתם סופר און זיין פעטער ר׳ שמעון סופר זיינען געזעסן רבנים. אין יאָר 1879 איז ער געוויפן געוואָרן קיין חוסט צו פאַרנעמען דעם פּלאַץ פון ר׳ משה שיק, מחבר פון מהר״ם שיק. זיין קהילה האָט אָבער אַלץ געטאָן אים אויפצוהאַלטן. אין יאָר 1883, ראש חודש אָב, איז ער פּלוצים געשטאָרבן אין דער עלטער פון 48 יאָר.

[6] ר׳ אַברהם יצחק גליק, געבוירן אין 1826 אין אַ קליין אַרטשאַפט וועלטש לעבן דעברעצין. צו 12 יאָר אַוועקגעפאָרן קיין באלקאן אין ר׳ שמעלקא קליינס ישיבה; פון דאָרט קיין באנהארד אין ר׳ משה פּערלס ישיבה. צו 20 יאָר חתונה געהאַט מיט ר׳ ישעיה בנעטס טאָכטער (ר׳ ישעיה איז געווען ר׳ מרדכי בנעטס אַ זון, און רב אין קאליוו). קודם איז ער געווען אַ געשעפטסמאַן און האָט מצליח געווען, אָבער אַ שריפה האָט אים פולשטענדיק רואינירט און ער איז געבליבן עלנט. ער איז באַלד באַרופן געוואָרן קיין טאלשעווא, דאָרט געווען 50 יאָר רב און באַרימט געוואָרן אַלס ראש לישראל, סאַי מיט תורה, סאַי מיט מידות און סאַי מיט זיין גוטסקייט. זיינע ספרים אין הלכה און אין פּלפול זיינען כמעט פון די ויכטיקסטע אין זיין צייט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1909 אַלט 83־יעריקער מאַן. ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן האָט ער געלערנט און משיב געווען יעדן שואל.

[7] ר׳ חיים לייב איז געווען אַ סימפּאַטישע פערזענלעכקייט און אַ פריינד צו יעדן. ער איז געווען אַן אייניקל פונם סיגעטער גאון ר׳ יהודה הכהן, מחבר פונם קונטרס הספיקות און תרומת הכרי. ער איז געשטאָרבן אין 1917.

[8] געווען אַ תלמיד פון ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים, ר׳ אַברהם לייב שוואַרץ און ר׳ יהודה מאדערן, אַ גאון און גביר אין סיגעט. ר׳ שלמה לייב איז געווען דיין אין סיגעט במשך 50 יאָר, איינער פון די גרעסטע אין זיין צייט. זע זיינע ספרים תשורת ש״י, 2 חלקים, און ערך ש״י אויף פיר חלקי שולחן ערוך. ער איז געשטאָרבן 11 טעג אין טבת, 1908.

„עצי בשמים", פון ר' חיים הירש טייטלבוים, סיגעטער רב. 29) „מנחת אל־עזר", פון ר' חיים אלעזר, מונקאטשער רב. 30) תשובת רשב"ן, פון ר' שלמה שיק, קארצאגער רב.[9] 31) תשובות נטע שורק, פון שרגא צבי טענענבוים, טשאטער רב.[10] 32) נהרי אפרסמון, פון ר' יעקב טענענבוים, פוטנאקער רב.[11] 33) מי יהודה, פון ר' שלמה אלטמאן, טשאטער רב.[12] 34) שו"ת מהרש"ג, פון ר' שמעון גרינפעלד.[13]

ב) פלפול. אַ סך גאונים האָבן זיך אויסגעצייכנט אויך אין דעם פעלד פון דער תורה, וואָס רופט זיך פלפול, און ווער עס האָט ניט געזען די פנימ'ער פון די ישיבה־בחורים אין די אונגאַרישע ישיבות, ווען זיי זיינען געזעסן ביי די טישן אין דער ישיבה און זיך צוגעהערט צום רבי'נס פלפול און געפילט, אַז זיי פאַר־שטייען זייער רבי'ן און גייען אים נאָך אין זיינע געבוידעס, וואָס ער בויט מיט זיין פלפול, דער האָט ניט געזען שמחת התורה. זיי האָבן דעמאָלט פאַרגעסן זייערע צרות און שברי־לב, זיי זיינען מיטגעפלויגן מיט זייער רבי'ן אין די הויכע וועלטן, אין נשמות־וועלטן, וואו ס'איז ניטאָ קיין עסן און טרינקען אָדער אַנ־דערע פאַרגעניגנס, נאָר אַ גייסטיקע וועלט; און ווער שמועסט, ווען ס'איז זיי געלונגען צו צעשמעטערן די שיינע געבוידע, וואָס זייער רבי האָט צוזאַמענגע־שטעלט מיט זיין פלפול, אָדער עפעס צוצולייגן צו זיין פלפול, — דעמאָלט איז זייער שמחה געווען אָן גרענעצן; זיי זיינען געווען די גליקלעכסטע.

די אונגאַרישע גאונים האָבן אויך אויף דעם פעלד מחבר געווען אום־שטערבלעכע ספרים. די באַרימטסטע זיינען:

1) ר' משולם טיסמיניץ, פרעשבורגער רב מיט זיין איגרא רמה. 2) ר' אלעזר קליר, רעכניצער רב, מיט זיינע ספרים „אור חדש" אויף עטלעכע גמרות. 3) ר' מאיר ברבי, פרעשבורגער רב, מיט זיין מהר"ם ברבי. 4) ר' עקיבא איגר, פרעשבורגער ראש בית דין, מיט זיין משנת דרבי עקיבא. 5) ר' חיים

---

[9] ר' שלמה שיק האָט געדרוקט אַ סך ווערטפולע ספרים; אויך זיין ביאור אויף ר' אייזיק טירנוים מנהגים איז ווערטפול. געשטאָרבן אין 1916.

[10] געבוירן אין 1826 אין סענדרע; זון צו ר' וואָלף טענענבוים, ווערפעלעטער רב, און איידעם פון ר' עקיבא ראזע, קאשויער רב; געווען רב אין סענדרע, טשאַט. געשטאָרבן אין 1897. זיינע ספרים אויף סוגיות און תשובות זיינען הויך געשעצט אין דער לומדישער וועלט.

[11] ר' יעקב, אַ יונגערער ברודער צו רבי שרגא צבי (זע אויבן). געבוירן אין 1832 אין סענדרע, געווען רב אין טאליע, טשאט, פוטנאק; געהאַט אַ גרויסע ישיבה. געשטאָרבן אין 1897. זיינע ספרים: תשובות אויף ש"ס און אַגדה, זיינען שטאַרק באַרימט.

[12] געבוירן אין באלקאן אין 1859. געלערנט ביי ר' יהושע ברוך רייניץ, רב אין באל־קאן און טשעטשאוויץ; געווען דער איידעם פון ר' שרגא צבי טענענבוים, טשאטער רב. שפעטער געוואָרן רב אין טשאט. געשטאָרבן אין 1923. זיינען תשובות זיינען צוגעדרוקט צו זיין שווערס ספר „נטע שורק" און אין זיין ספר „מי יהודה".

[13] ר' שמעון, זון פונם גאון ר' יהודה גרינפעלד. אין יאָר 1895 געוואָרן מונקאַטשער דיין, און אין 1908 — סעמיהאלער רב. זיין ספר תשובות מהרש"ג איז אַ גאוני־שע אַרבעט. ער איז געשטאָרבן אין 1930.

מאיר זאב הכהן, סעלעשער רב, מיט זיין שערי חיים. 6) ר׳ שלום אוסמאן, לאקענבאכער רב, מיט זיין דברי ר״ש.[14] 7) ר׳ יואב,[15] אונצדארפער רב, מיט זיין איידעם ר׳ יצחק, קראלער רב, מיט זייער ספר „חן טוב וזבד טוב״ אויף איין סימן (י״ז) אין אבן העזר. 8) ר׳ דוד דייטש, וואגאוהעלער רב, מיט זיינע ספרים „אהל דוד״. 9) ר׳ יעקב קאפל אלטענקונשטאט, וועדבויער רב,[16] מיט זיין חידושי יעב״ץ. 10) ר׳ יהודה מאדערן פון סיגעט, מיט זיין „זכרון שמואל״ אויף גטין. 11) ר׳ אברהם יהודה שוואַרץ, בערעגסאסער רב, מיט זיין „קול אריה״.[17] 12) ר׳ יוסף קליין,[18] ראש בית דין אין סערדאהעל, מיט זיינע ספרים „אהבת ציון״ אויף כתובות גטין, קידושין. 13) ר׳ משה מינץ, אלט־אויפענער רב, מיט

---

[14] געבוירן אין פיורדא אין 1755. אַ תלמיד פונם הפלא״ה. געווען רב אין שטאמפין, פרויענקירכען. געווען אַ קאַנדידאַט פאַרן פּרעשבורגער רבנות מיטן חתם־סופר. געשטאַרבן אין 1815.

[15] אַ זון פונם גאון ר׳ ירמיה, מאטערסדאָרפער רב. געשטאַרבן אין 1805 — אויף זיין רייזע קיין שאַמשאַן — אין דעברעצין. ס׳איז אַבער דעמאלט ניט געווען קיין בית־הקברות אין דעברעצין, הגם מען אים געפירט קיין שאַמשאַן. ער איז געווען אין זיין צייט אייגער פון די ווייטיקסטע אין דעם דור. ניט איבערלאַזנדיק נאַך זיך קיין ספרים, איז ער פאַרגעסן געוואָרן.

[16] באַוואוסט אונטערן נאַמען „ר׳ קאפל חריף״. געבוירן אין 1766 אין אלטענקונשטאט (בייערן). אין עלטער פון 10 יאָר אַוועק אין די פיורדער ישיבה, פון דאַרט קיין פּראַג צום גודע ביהודה׳ס ישיבה. חתונה געהאט מיט ר׳ אברהם פּעסלס טאכטער פון שטאמפין. אין 1792 געוואָרן רב און ראש־ישיבה אין וועדבוי. לויט ווי זיין אייניקל, דאקטאר יעקב קאפל דו־ שינסקי פון לאַנדאַן, דערציילט אין זיין ספר „תולדות יעקב״, האָט ער געהאט 150 תלמידים. אַ סך תלמידים זיינען אויסגעוואַקסן גדולי הדור, ווי ר׳ אַנשל יונגרייז, רב אין טשענגער, ר׳ יצחק אַהרן לאַנדעסבערג, רב אין גרויסוואַרדיין, ר׳ יואל אונגאַר, פאקשער רב, ר׳ דוד שיק, רב אין טאַקאַי, ר׳ חיים הירש מאַנהיימער, רב אין אונגוואַר. ר׳ קאפל איז געשטאַרבן אין 1837. אין יענעם יאָר האָבן זיינע קינדער אָפּגעדרוקט דאָס ספר חידושי יעב״ץ אויף מסכת חולין. זיין אייניקל רבי דושינסקי האָט צוזאַמענגעשטעלט זיין לעבנס־באַשרייבונג אין ספר „תולדות יעקב״ (לאַנדאַן, תרע״ח).

[17] ר׳ אברהם יהודה איז געבוירן אין מאַדע אין יאָר 1824, געלערנט ביים חתם־סופר ביז צו זיין פּטירה, נאָכדעם ביים גאון און חריף ר׳ בנימין וואלף, מחבר פון „שערי תורה״. אין יאָר 1841 חתונה געהאט אין אוהעל, און נאָך דער חתונה זיך אויפגעמאכט אַ ישיבה אין זיין געבורטסשטאט מאַדע. אין 1861 איז ער אויפגענומען געוואָרן אין בערעגסאס אלס רב און ראש־ישיבה. שפּעטער האָט ער געהאט מחלוקת איבער אַ חזן; אויך האָבן עטלעכע בעלי־בתים, ניט פרעגנדיק אים, אויפגענומען אַ דיין, אייניגע וואָס ער איז ניט געווען צו־ פרידן מיט אים. זע איבער די מחלוקות אין שאלות ותשובות מהר״ם שיק, אורח חיים שי״ג, און אין דער צייטשריפט „סיני״ (ירושלים, תש״ד, כרך י״ד) פון נפתלי בן מנחם זייער אינ־ טערעסאַנטע בריוו בנוגע יענע מחלוקות. פון בערעגסאס איז ער אַוועק קיין מאַדע און דאַרט געשטאַרבן אין 1884, כ״ד תשרי. ער האָט געהאט אַ זון ר׳ נפתלי, וועלכער האָט איבערגענומען זיין רבנות.

[18] אויך געוראפן געוואָרן ר׳ יוסף טשאבער. געווען אַ תלמיד פון ר׳ ליפמאַן שטיין, סערדאהעלער רב, און האָט אין זיין ספר אָפּגעדרוקט הלכה פון זיין רביז. ר׳ יוסף איז געשטאַרבן אַן קינדער. אין 1934 האָבן עטלעכע אידן אין סערדאהעל אָפּגעדרוקט אַ פערט חלק פון „אהבת ציון״ אויף ביצה, מכות, אין וועלכן ס׳געפינען זיך וויכטיקע איינצלהייטן פון זיין לעבן.

זיין מהר"ם מינץ. 14) ר' אַהרן גרינבערג, מיהאַלאָוויצער רב,[19] מיט זיין „דעת סופר" אויף גטין און כתובות. 15) ר' שמואל שמעלקא קליין, סעלעשער רב, מיט זיין ספר „צרור החיים". 16) ר' ישעיהו זיבערשטיין, רב אין ווייצען, מיט זיין „מעשי למלך".[20] 17) ר' צבי הירש ברוידי, רב אין קיצע, מיט זיינע ספרים „תאמיה צביה", „ארץ צבי".[21] 18) ר' משה הירש פוקס, רב אין גרויסוואַרדיין, מיט זיין „יד רמה".[22] 19) ר' אלעזר לעוו, אונגוואַרער רב, מיט זיין „פקודת המלך", און נאָך.[23]

ג) דרוש. פאַר די לעצטע 130 יאָר פאַרנעמען די דרשות אין אונגאַרן אַ זייער וויכטיק אָרט. ס'האָט זיך אַנגעהויבן מיט 130 יאָר צוריק, ווען דער שטראָם פאַר רעפאָרמיזם האָט גערירט קהילות און קהילות, און מ'האָט געמוזט זוכן מיטלען און ווענ צו באַקעמפן אים, און די ווענ זיינען געווען: פראָפאַגאַנדע! די אַרטאָדאָקסישע פירער האָבן געשטורעמט פון זייערע בימות און אויפגעקלערט דעם עולם ווענ דער רעפאָרם-סכנה, וואָס לויערט אויף אים, איבערהויפט, ווען די רעפאָרם-קהילות האָבן אויפגענומען די מאָדערנע ראַבייס, אלע געשולטע רעדנער. כאָטש ס'האָט נאָך ניט פאַסירט, אז אַן ארטאָדאָקסישער איד זאָל אַריינגיין אין אַ רעפאָרם-שוהל, כדי צו הערן דעם ראַבייס רעדע, דאָך האָבן די אַרטאָדאָקסישע רבנים געפילט, אז זיי מוזן אָפגעבן מער צייט פאַר דרשות, און די דרשות מוזן זיין צוגעפאַסט צו דער צייט און מוזן זיין אינטערעסאַנט, בעמען

---

[19] ר' אַהרן איז געבוירן אין 1811, געלערנט בייַם חתם-סופר, געווען רב אין טאל-שעוע און אין מיהאלאוויץ, געשטאָרבן אין 1893.

[20] געבוירן אין זענטא אין 1857 צו זיין פאַטער, דעם גאון ר' דוד יהודה. ר' ישעיהו איז דערצויגן געוואָרן אין ירושלים ביז צו זיין 16טן יאָר. צו 20 יאָר איז ער נסמך געוואָרן פון די דריי גרעסטע גאונים: ר' חיים הירש מאַנהיימער, ר' אַברהם יהודה שוואַרץ און ר' חיים סופר. נאָך אַלס בחור איז ער אויפגענומען געוואָרן אין טעקע טערעבעש אַלס רב. פון יאָר 1884 איז ער געווען אין וויצען און דאָרט אויסגעוואַקסן אַלס איינער פון די גרעסטע אין זיין דור. זיין התמדה און חריפות איז באַוואונדערט געוואָרן, אויך זיין שתדלנות און מסירת-נפש פאַר דער ארטאָדאָקסיע איז וויט און בריים באַוואוסט געווען. ער איז געשטאָרבן כ"ה תמוז 1930.

[21] געבוירן אין ברוידי, חתונה געהאַט אין סעמנין, דאָרט געווען רב און שפעטער אַוועק קיין קיצע, וואו ער איז 40 יאָר געווען רב און ראש-ישיבה; געשטאָרבן אין 1824. די גאונים פון יענער צייט, ר' מרדכי בנעט, חתם סופר, פראָגער בית-דין און זייערע הסכמות קרוינען אים אַלס „תפארת הדור".

[22] געבוירן אין 1841. זיין פאַטער, ר' בנימין זאב, געווען וואג-סערעדער רב; ער האָט געלערנט ביי ר' חיים הירש מאַנהיימער און ביים כתב-סופר; געווען רב אין וואג-סערעד, און אין יאָר 1882 אויפגענומען געוואָרן אין גרויסוואַרדיין, אייניג פון די גרעסטע קהילות אין איראָפּע. ער האָט אַ סך פאַרבעסערט דאָס אידיש-רעליגיעזע לעבן אין גרויסוואַרדיין, איינגעפירט וויכטיקע תקנות און געמאַכט פון דער שטאָט אַן עיר ואם בישראל. ער איז געשטאָרבן אין 1911.

[23] די ליסטע איז ניט גאַנץ: עס פעלט מיר אינפאָרמאַציע איבער די גאונים ר' בונם איגר, ר' עקיבא איגר'ס ברודער, ר' אַהרן צבי ווייַנבערגער, מאַרגרעטענער רב, ר' אַהרן זינגער, מאַטערסדאָרפער ראש בית דין, ר' אַהרן דוד דייטש, רב אין באלאשא יארמאט, — וועלכע האָבן געשמ'ט מיט זייער חריפות, — און נאָך.

הערצער, באַגייסטערן דעם עולם. ס׳איז כמעט ניט געווען קיין שטאָט אין אונ־
גאַרן, וואו ס׳זאָלן ניט געהאַלטן ווערן דרשות יעדן שבת, און ווען דער רב איז
געווען א שוואַכער רעדנער, האָט די קהילה געהאַלטן מגידים, און די מגידים
האָבן מיט זייערע כוחות געווארעמט די אידישע הערצער, געשטורעמט קעגן
רעפארם, געמאַכט פראָפאַגאַנדע פאַר דער תורה, פאַר ארטאָדאָקסיע. ר׳ וואָלף
סופר האָט אין פעסט געראַטעוועט טויזנטער אידן פון דער רעפאָרם דורך זיינע
דרשות. ר׳ שמשון רפאל הירש האָט מגייר געווען דייטשלאַנד מיט זיינע
דרשות, און נאָך אַזעלכע רעדנער האָבן אויפגעטאָן גרויסע זאַכן.

אונגאַרן האָט אַרויסגעגעבן די בעסטע דרוש־ספרים. זעלבסטפאַרשטענד־
לעך, די צייט שפילט א גרויסע ראָלע, און אויך די צוהערער. אין קהילות, וואו
ס׳זיינען פאַראַן תלמידי־חכמים, מוזן די דרשות זיין צוגעפאַסט צו די צוהערער
און צו דער אַלגעמיינער לאַגע אין שטאָט. דאָקטאָר ציפסער שרייבט אין „בן
חנניה" וועגן דער וויכטיקייט פון די כלי נדרי־דרשות פון ר׳ אַהרן, רעכניצער
רב, מיט 150 יאָר צוריק. ווען ער איז אַרײַנגעקומען אין שוהל און דורכגע־
גאַנגען אַלע אידן און זיי געזען אַנגעטאָן אין קיטלען, פאַרטיפט אין די מחזורים,
האָט ער זיין דרשה אָנגעהויבן מיט די ווערטער: „הידעתם את לבן?" — ווייסט
איר די מיינונג פון די וויסע קליידער? דער עולם האָט באַלד אָנגעהויבן צו
פאַרגיסן טרערן. זיין ספר „בית אַהרן" איז נאָך עד היום צוגעפאַסט צו אונ־
זער געשמאַק.

די באַוואוסטע גוטע דרוש־ספרים זיינען: כתנות אור, פון ר׳ מאיר אײַזנ־
שטאָט; אור חדש, פון ר׳ אלעזר קלײר; הדרת אליהו, פון ר׳ אליהו צאהלען; חוט
המשולש בשערים, דרשות פון ר׳ מיכל גלוגא, אײַזנשטאָטער רב, אויך וועמען
דער חתם־סופר זאָגט עדות, אז ער האָט אויפגעשטורעמט ווין מיט זיינע דרשות.
די ספרים פון די דריי באַרימטע ברידער, אַלע דריי באַרימטע גאונים און אויס־
געצייכנטע מגידים, וואָס זיינען עד היום באַרימט: ר׳ זוסמאַן סופר, פאקשער רב,
מחבר פון ילקוט אליעזר, מלאה קטורת, דמשק אליעזר; ר׳ חיים סופר, פעסטער
רב, מחבר פון שערי חיים; ר׳ נפתלי סופר, רב אין פעטשיניידאַרף, מחבר פון
מטה נפתלי, לקוטי בית אפרים; ווי אויך ר׳ יוסף לייב סופר, דער זון פון ר׳
זוסמאַן און רב אין פאקש, מחבר פון לקוטי סופר. ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים,
סיגעטער רב, איז געווען אײַנער פון די גרעסטע רעדנער אין זיין צייט; זיינע
ספרים: „ייטב לב" און „ייטב פנים" זיינען טייערע פערלען אין דער דרוש־וועלט.
„חליפת שמלת בנימין", פון ר׳ וואָלף סופר, פעסטער רב, „וידבר משה", פון
ר׳ משה פאַלאַק, באנהארדער רב,[24] „לוח ארז", פון ר׳ יצחק קונשטאַט,[25] „רחובות

---

[24] ר׳ משה פאַלאַק, געבוירן אין סערדאַהעל אין 1845. זיין פאַטער ר׳ זעקל, א גאון
און תלמיד פון חתם־סופר, האָט אים דערצויגן פאַר א למדן און קעמפער. אין יאָר 1872
האָט אים באנהארד אויפגענומען מיטן צוועק צוריקצושטויסן די רעפאָרמער, און טאַקע מיט
זיינע דרשות האָט ער געמאַכט פון באנהארד אַן „עיר ואם בישראל". ער האָט אויך געהאַט
א גרויסע ישיבה. פלוצים געשטאָרבן צו די 43 יאָר.

[25] ר׳ יצחק איז געבוירן אין פרעשבורג אין 1837, געלערנט בייַ ר׳ פייוויל פלויט און

הנהר", פון ר' וואלף טעננבוים, [26] "חוות יאיר", פון ר' יוסף אלעזר ראזנפעלד, רב אין פריישטאטיל, "מנחת יהודה", פון ר' יהודה גראסמאן, רב אין איפולשאג, "שבט שמעון", פון ר' שמעון סידאן, [27] און די צען יארגענגע "המגיד", פון ר' יצחק קליין, דיין אין סאקמיר. [28] זייער טעטיק זיינען געווען מגידים מיט זייערע מוסר־דרשות, צווישן זיי די גרויסע מגידים ר' ישכר בלאך [29] און דער באוואוסטער דרשן און צדיק ר' הילל ליכטנשטיין, [30] וועלכער האט געשטורעמט קהילות מיט זיינע דרשות.

ביים כתב־סופר אין 1860. געוואָרן רב אין אבוני, דערנאָך אויפגענומען געוואָרן אין ראדוין, וואו ער איז געשטאָרבן אין 1909. זע אין "איגרות סופרים", זייט 94, וואו ר' שמעון סופר, קראָקעווער רב, האָט זיך פאַר אים משתדל געווען. דער בריוו איז ניט פאַרשטענדלעך. ער קריטיקירט דאָרט דייטשע רעדנער, און איז זיך דאָך משתדל פאַר אַ דייטשן רעדנער.

[26] ר' וואָלף איז געווען רב אין סענדרע און אין וועריפעלעט; געשטאָרבן אין 1873; מחבר פון די באָרימטע ספרים: "רחובות הנהר", "פלגי מים", "קריה נאמנה", "אילת השחר". ער איז דער פאָטער פון די צוויי גאונים ר' שרגא צבי און ר' יעקב.

[27] ר' שמעון סידאן, אַ תלמיד פונם חתם־סופר און באַוואוסטער גאון. זיין ספר "שבט שמעון" אויף דער תורה, און אויף יעדער סדרה אַ דרשה צו אַ חתונה, ברית, לויה — איז אַ זייער געלונגענע אַרבעט.

[28] ר' יצחק האָט אַרויסגעוויזן אַ געוואַלדיקן געשמאַק אין אַגדה. זיינע ספרים זיינען אַן אוצר פון אבנים טובים ומרגליות.

[29] ער איז געבוירן אין האַמבורג. זיין פאָטער איז געווען דער מחבר פון "נזירות שמשון" און דער באַוואוסטער חסיד ר' שמשון דיין אין האַמבורג (זע "חכמי אוה", 5). ר' ישכר בער איז געווען רב אין אייבניץ, גוטיין, דאבלשין, סענין. ער איז אין זיין צייט, 1760, געווען דער גרעסטער מגיד. די גדולים שרייבן אין זייערע הסכמות אויף זיין ספר "בינת ישכר" וואונדערלעכע זאַכן איבער זיינע דרשות. ער איז געשטאָרבן אין 1798, ט"ז שבט.

[30] ר' הילל איז געבוירן אין וועטש אין 1815, געשטאָרבן 1891. געלערנט ביים חתם־סופר. חתונה געהאַט אין 1837 אין גאַלאַנטע. אין יאָר 1850 אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין מאַרגרעטען. זייַנע דרשות האָבן געמאַכט אויפזען, און ער איז באַלד באַרימט געוואָרן אין גאַנצן לאַנד. אין 1854 איז ער באַרופן געוואָרן קיין קלויזנבורג, די גרעסטע שטאָט אין טראַנסילוואַניע. אָבער זיינע דרשות האָבן ניט צופרידנגעשטעלט דעם דעמאָלטיקן לאַנדס־רב הער פרידמאַן. רבי ליכטנשטיין איז פאַרטריבן געוואָרן דורך זשאַנדאַרן פון זיין שול און האָט געמוזט פאַרלאָזן טראַנסילוואַניע. ער איז אַוועק קיין גרויסוואַרדיין. אַזוי וויי זיין ערשטע קהילה מאַרגרעטען האָט געהערט, אַז ער איז אַן אַ שטעלע, האָט זי אים צוריקגערופן. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין סיקסוי, און שפעטער — קיין קאָלאָמיי, די גרויסע וויכטיקע שטאָט אין גאַליציע.

ליכטנשטיין איז געווען אַ געטרייער שומר פון חתם־סופר'ס פרינציפן. ער האָט ניט אָפּגעווייכט פון זיי און ניט געלאָזט ענדערן דאָס מינדסטע אין מנהגי ישראל. ער האָט ענערגיש פראָטעסטירט קעגן די החלטות פון דעם אידיש־אונגאַרישן קאָנגרעס, און זייַנדיק אַ העכסט־באַאַבטער זאָגער, האָט ער מצליח געווען אין זייַנע שטעט. ער האָט שטאַרק געקעמפט קעגן השכלה און קעגן פאַרבייטן די אידישע נעמען אויף קריסטלעכע. ער האָט מוטיק געקעמפט אָן שום נשיאת־פנים, און וואו ער איז נאָר געקומען, איז זיין וויכוח געווען אומגעהייער. זייַנע ספרים זיינען טייערע פּערלען אין דער מוסר־ליטעראטור. די ספרים "עת לעשות", "משכיל אל דל" זיינען שטאַרק פאַרשפרייט געוואָרן צווישן די פרומע אידן. ער טרעט אין זיי אַרויס מיטן גאַנצן ברען פאַר אַלעם, וואָס איז טייער. זיין אייניקל ר' עקיבא יוסף שלעזינגער אין ירושלים איז געגאַנגען אין זיין שיטה. ער האָט געקעמפט

אויך די מגידים, וועלכע האָבן געזאָגט חסידישע דרשות, האָבן געהאַט אַ געוואַלדיקע השפּעה אויף זייערע צוהערער. מיר האָבן אויך אויף דעם פּעלד אַ סך חשוב'ע ספרים, וועלכע זיינען ביז איצט טייערע פּערלען אין אונזער אַגדה־וועלט. זייערע ביאורים זיינען געשמאַקפול און אַנגענעם צו הערן; אי־ בערהויפּט די ספרים פון ר' צבי אלימלך שפּירא, מונקאַטשער רב: בני ישכר, דרך פּקודיך, אגרא דכלה, אגרא דפרקא; פון ר' משה טייטלבוים, אוהעלער רב: די ישמח משה'ס אויף דער תורה, אויף נ"ך, תהלים; ר' הירשעלע ליסקאַרס ספרים: אך פרי תבואה, הישר והטוב; [31] ר' יהודה מאדערן פון סיגעט מיט זיין ספר פרי עץ; ר' יוסף מאיר ווייס, סאפּינקער רב, מיט זיין אמרי יוסף; [32] ר' חנניה יום טוב ליפּא טייטלבוים מיט זיין קדושת יום טוב; ר' צבי הירש שאַפּירא, מונקאַטשער רבי, מיט זיין תפארת בנים, און זיין זון ר' חיים אלעזר, מיט זייער דברי תורה זיינען באַרימט און וועלן בלייבן טייער און באַרימט ביים אידישן פאָלק.

ד) מבאר זיין די ראשונים. אַ סך רבנים אין אונגאַרן, אַלס רעספּעקט צו די ראשונים, וועלכע האָבן געלעבט מיט טויזנט — אַדער מער, אַדער וויניי־ קער — יאָר צוריק, און דורך אומבאַוואוסטע סיבות זיינען זייערע ספרים ניט געווען געדרוקט, אַדער געדרוקט געוואָרן מיט טעותים, וועלכע זיינען אַריינגע־ פאַלן צוליב די איבערשרייבערס, האָבן זיי — די רבנים — יאָרן און יאָרן געאַר־ בעט איבער די ראשונים, כדי צו מאַכן זייערע ווערטער קלאָר, פאַרשטענדלעך און צוגענגלעך פאַר די לומדים, און האָבן עס אָפּגעדרוקט. די פאַלגנדע רבנים האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט דער דאָזיקער אַרבעט:

1) ר' עזריאל הילדעסהיימער, [33] מיטן „הלכות גדולות" נאָך אַ רוימישער

קעגן אַלע פּורצי־הדת. זייע ספרים „לב העברי" און „בית יוסף החדש" זיינען פול מיט תורה, מוסר און מסירת־נפש פאַר דער אָרטאָדאָקסיע.

[31] באַוואוסט אַלס דער ליסקער רבי. ער איז געבוירן אין 1808, געלעבט ביי ר' הירש העלער, רב אין אונגוואַר, באנהארד, אַלט־אויפן, באַזוכט ר' משה טייטלבוימען און אַנדערע רביים אין גאַליציע. שפּעטער אַליין געוואָרן אַ רבי פון הונדערטער חסידים. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1874, און זיין גבאי אַדער באַדינער ר' ישעיה פון קערעסטור האָט אים געירש'נט.

[32] ר' יוסף מאיר, זון פון ר' שמואל צבי ווייס, מונקאַטשער דיין; געווען אַ תלמיד פונם זשידאַטשוויוער רבי, שפּעטער אַליין געוואָרן אַ רבי פון טויזנטער חסידים. ער האָט זיך באַזעצט אין סאַפּינקא, וואָס איז גלייך געוואָרן אַ חסידישער צענטער. ר' יוסף מאיר האָט געהאַט פּעאיקע קינדער און אייניקלעך; אַיין אייניקל, ר' נחמן כהנא, סאפּינקער רב, איז דער מחבר פון דעם וויכטיקן ספר „אורחות חיים" אויף אורח חיים, וואו ער האָט אָנגעזאַמלט טויזנטער דינים, מנהגים און הלכות אויפן אורח חיים. זיין זון, ר' אייזיק, "אָט נאָך זיין פאַטערס טויט, ו' אייר 1909, איבערגענומען דאָס רבנישקייט, און זייענדיק אַ למדן און אַ גרויסער „עובד", האָט ער באַוויזן צוצוציען צו זיך טויזנטער חסידים. שפּעטער האָט ער איבערגעלאָזט זיין שטאָט סאפּינקא און זיך באַזעצט אין מונקאַטש, נאָך שפּעטער — אין סעלעש. ער האָט געדרוקט די ספרים „אמרי יוסף", פּינף גרויסע חלקים אויף דער תורה, וועלכע זיינען פאַרשפּרייט געוואָרן אין דער חסידישער וועלט.

[33] געבוירן אין האַלבערשטאַט אין 1820, געשטאָרבן אין בערלין אין 1899. אַ תלמיד פון ר' יצחק עטלינגער אין אַלטונא און אַן אַנהענגער פון ר' שמשון רפאל הירש. אין

האַנטשריפט. 2) ר׳ אַברהם אביש טענענבוים,[34] אינאיינעם מיט 3) ר׳ בנימין זאב לֵעוו,[35] מיטן שו״ת הרי״ף און דעם עיטור. 4) ר׳ שלמה זלמן ערנרייך,[36] מיטן ראב״ן. 5) ר׳ משה בלאַך, מיטן שו״ת מהר״ם ברבי ברוך.[37] 6) ר׳ אלעזר רוקח, מיטן מקח וממכר לרב האי גאון.[38] 7) ר׳ מרדכי בנעט, מיטן ביאור מרדכי אויפן מרדכי. איבערהויפט האבן אַ סך גדולים געווידמעט יאַרן און יאַרן מיט זייערע פירושים אויפן רמב״ם, צווישן זיי: 8) ר׳ וואלף באס־קאוויץ מיט זיין סדר משנה אויפן רמב״ם. 9) ר׳ זאב וואלף פון אונצדאַרף, מיטן עמק המלך. 10) ר׳ ירמיהו לֵעוו, מיטן דברי ירמיהו. 11) ר׳ שמעון סידאן, מיטן בית מנוחה. 12) ר׳ ישעיהו זיבלבערשטיין, מיט זיין ספר מעשי למלך, און נאַך. 13) ר׳ משה חיים ווייס, מיט זיין פירוש אויפן סמ״ג אונטערן נאַמען „ברית משה״.

ה) כללים (פאַרשריפטן) אין הלכה און רעגולירן די סוגיות. זייער פראַק־טישע אַרבעט איז געטאַן געוואָרן פון רבנים און לומדים, וועלכע האבן געהאַט און האבן געוואלדיקע חושים צו רעגולירן און צוזאַמענצושטעלן די כללים אין הלכה, צוזאַמענגענומען, קלאַסיפיצירן, דערקלערן, סדר׳ן, און געבן אויך די אויסנאַמען פון די כללים, כדי גרינגער צו מאַכן פאַר די לערנער און שפּאַרן זיי צייט ביים

1851 געקומען קיין אייזנשטאַט, דאַרט געגרינדעט אַ ישיבה מיט וועלטלעכע לימודים און געהאַט פאַר דעם אַ סך קעגנער. בשעת דעם גרויסן אידישן קאַנגרעס האָט ער זיך ניט גע־קענט אַנטשליסן וואָס צו טאָן, האָט אים זיין רבי ר׳ יעקב עטלינגער געשיקט אַ טעלעגראַם מיט די ווערטער: „קעמפן ביז אויפס אויסערסטע״ (זע „ידישע קולטור־בילדער״, ז׳ 213). אין יאָר 1869 אַוועק קיין בערלין, געגרינדעט אַ סעמינאַר און דאַרט געשטאַרבן אין 1899.

[34] געבוירן אין באבוב, געווען אַ שטיפזון צום גאון ר׳ ירמיה, מאַטערסדאַרפער רב; געווען רב אין קערעסטור און אין סיקסוי.

[35] געווען דער עלטסטער זון פון ר׳ אלעזר רוקח; געבוירן אין 1733; אַן איידעם פון ר׳ אפרים זלמן מרגליות פון בראַד. געווען רב אין ראשפּיצא, באמשא, קאלין, טאפּאלשוין, וועריבוי. זייַנע ספרים „שערי תורה״ זיינען שטאַרק באַרימט געווען אין דער לומדישער וועלט. געשטאַרבן אין יאָר 1841.

[36] דעם קול אריה׳ס אַן אייניקל. אין 1892 געוואָרן טשאבער רב, פון דאַרט אַוועק קיין שימלוי. ער איז אייניער פון די באַרימטסטע גאונים אין אונזער צייט. זיין ספר „שאלות ותשובות לחם שלמה״, זייַנע הגהות אויפן „קול אַריה״ און זייַנע הגהות און הערות צום ראב״ן באַוויזן זיין גרויסקייט.

[37] ר׳ משה אריה בלאַך, הויפּט פונם פּעסטער סעמינאַר; געבוירן אין 1805 אין ראַגש־בורג, געלערנט אין פּילזן און אין פּראַג, געווען רב אין וואטיטש און שפּעטער אין לייפּניק פון 1856 ביזן יאָר 1877; דעמאָלט געוואָרן קיין פּעסט. דער מחבר פון „שערי תורת התקנות״, פיר חלקים, „די ירושה לויט דער תורה און די חז״ל״, „תשובות מהר״ם ב״ר ברוך״ און נאַך קלענערע וויסנשאַפטלעכע אַפּהאַנדלונגען איבער שטרות און חזקות לויט די חז״ל. געשטאַרבן אין 1909.

[38] ר׳ אלעזר האָט אַ סך יאָרן געאַרבעט צו פאַרבעסערן די ספרים פון די ראשונים, זיי אויסצורייניקן פון די טעותים, וואָס זיינען אַריינגעפאַלן אין די הונדערטער יאָרן. זיין ספר „עיני העדה״ האָט פאַרבעסערט די ראשונים: ריטב״א און תוספת רי״ד מיט זיין זר זהב, געדרוקט אין פּראַג, 1810, האָבן געעפנט די אויגן פון אַ סך תלמידי־חכמים, וועלכע האָבן זיך געפלאָגט צו פאַרשטיין די ראשונים.

זוכן, פאַרשן, גריבלעך, אויסגעפינען די פאַרשידענע יסודות צו יעדן ענין, אָדער מער פון איין ענין; צעשניידן, צעטיילן, אויפווייזן אלץ, וואָס געהערט צו איין זאַך. די ספרים אויף דעם פעלד זיינען אונז זייער ליב און טייער. אָט דאָ זיינען די גאָר וויכטיקסטע:[39]

1) קונטרס הספיקות פון ר' יהודה הכהן. 2) „שערי תורה", דריי חלקים איבער רוב און חזקה. 3) כסף נבחר פון ר' ברוך בענדיט גאיטין.[40] 4) עט סופר און מקנה פון ר' זוסמאַן סופר, פאקשער רב. 5) אומר ליציון פון ר' אַהרן פריד.[41] 6) אבני שוהם פון ר' משה קנאבל פון אוהעל. 7) „כמו השחר" פון ר' נתן נטע הלוי. דיין אין באַרטפעלד.[42] 8) „בציר אליעזר" פון ר' אליעזר ליפמאַן נייזאַץ.[43] 9) בית דוד פון ר' יצחק צבי מאַרגרעטען.[44] 10) טירת כסף, פּרדס רמונים אויף גטין פון ר' יואל כ"ץ, רב אין ערדעט. 11) הנותן בים דרך פון ר' אַברהם ליכטאג וואַקסמאַן. 12) „אח לצרה" אויף אבלות פונם שרייבער פון די שורות. 13) עצי העולה אויפן יורה דעה פון ר' אַברהם חיים איינהאָרן; און נאָך.

ו) חכמת ישראל. אונטער דער רובריק וועלן פאַרצייכנט ווערן: חכמים, משכילים, מחברים פון וויכטיקע ווייסנשאַפטלעכע ספרים, וועלכע האָבן אַ שייכות מיט חז"ל, מיט דער אידישער געשיכטע און מיטן טראַדיציאָנעלן אידענטום; אויך שריפטשטעלער, משוררים, רעדאַקטאָרן, שרייבער, און דווקא ווען זייער אַרבעט האָט אַ שייכות מיטן אידענטום. די רשימה איז לויטן א"ב:

1) אַברהם ביכלער, הויפט פונם „אידישן קאַלענדש" אין לאָנדאָן. געבוירן אין 1867, געשטאָרבן אין 1939. געווען הילפס־ראַבינער אין פּעסט. פון דאָרט באַרופן געוואָרן אלס פּראָפעסאָר צום ווינער ראַבינער־סעמינאַר, און פון דאָרט קיין לאָנדאָן. ער האָט עטלעכע ספרים אָפּגעדרוקט אין דייטש און אין ענגליש איבער דער אידישער געשיכטע אין דער צייט פונם צווייטן בית־המקדש.

---

[39] דאָ קומען אין דער ערשטער ריי די ספרים „דרכי תשובה" פונם מונקאַטשער גאון, וואו ער האָט צוזאַמענגענומען אַלע דינים, וועלכע האָבן אַ שייכות צום „יורה דעה", און זיי קלאַסיפיצירט לויט די סימנים פונם שולחן ערוך; כמעט דאָס זעלבע אין ספר „אורחות חיים" אויף אורח חיים. (זע וועגן זיי אויבן, צווישן די ספרי הלכה למעשה).

[40] ר' ברוך בענדיט, געלערנט בייַ ר' משה מינץ, געווען אַלע זיינע יאָרן רב אין העדיעס. זיין ספר „כסף נבחר" איז שטאַרק פאַרשפרייט, איבערהויפט אין די ישיבות, און ס'איז שוין אַ סך מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן. ער איז געשטאָרבן אין 1839.

[41] דער איידעם פון ר' אלעזר רוקח; געווען רב אין טשאט און מער פון 50 יאָר אין ביסירמין. געבוירן 1812; געשטאָרבן 1891.

[42] מחבר פון „עורה שחר", „כנף רננה", „כרם נטע", „לבנון טוב", „כמו השחר", „חק עולם". די אַלע ספרים זיינען באַרימטע חיבורים, און ס'רוב זיינען זיי כללים. ער איז פון בארטפעלד אַוועק קיין אשפּאַנין און דאָרט געשטאָרבן אין 1907.

[43] אַ חשובער תלמיד פונם חתם־סופר. געווען רב אין זשאמבעק, מאגענדאָרף, און שפּעטער זיך צוריקגעצויגן פון רבנות און זיך באַזעצט אין סערדאַהעל און דאָרט געשטאָרבן אין 1859.

[44] ר' יצחק צבי איז געווען רב אין אַבראַהאַם. מחבר פון „תוקף התלמוד" און „בית דוד". געשטאָרבן ו' סיון 1850.

2) אַברהם מאַרמאָרשטיין, פּראָפעסאָר אין „אידישן קאָלעדזש" אין לאָנדאָן, געבוירן אין מישקולץ אין 1882; געווען רב אין סקאטשוי, פון דאָרט באָרופן געוואָרן קיין לאָנדאָן. ער האָט געשריבן איבער תרגום, תוספתא, איבער דער אידישער געשיכטע אין מיטלאָלטער, און נאָך.

3) אַברהם כהן, געלערנטער און שתדלן. געבוירן אין פּרעשבורג 1814, געשטאָרבן אין פּאַריז 1877. געווען אַ שפּראָכנקענער און געלערנטער. קודם געווען פּראָפעסאָר אין ווינער פּראָטעסטאַנטישן סעמינאַר, פון דאָרט געפאָרן קיין פּאַריז אין יאָר 1838, זיך באַקענט מיט דער ראָטשילד־פאַמיליע אין פּאַריז און געוואָרן איר רעליגיעזער עצה־געבער, באַלייטנדיק אויך די מיטגלידער פון דער פאַמיליע אויף זייערע רייזעס. ער האָט מיט אַלע כוחות געהאָלפן זיינע אומגליקלעכע ברידער; קיינמאָל ניט מיד געוואָרן צו פאָרן בעטן פאָר זיי ביי קיסרים און מלוכה־פירער. כהן האָט זיך פאַרשאַפט אַ חשוב'ן פלאַץ אין אונזער געשיכטע.

4) א. (אַדאָלף) נייבויער. אַריענטאָליסט און ביכערקענער. געבוירן אין נאדי ביטשע אין 1831, געשטאָרבן אין לאָנדאָן 1907. געווידמעט זיין לעבן פאָר חכמת־ישראל און געזאַמלט אין די גרעסטע ביבליאָטעקן מאַטעריאַל צו דער אידישער געשיכטע. זיינע ווערטפולע ביכער זיינען דערשינען אין פראַנצויזיש, ענגליש, דייטש. ער איז אויך געווען אַ גרויסער בקי אין דער געשיכטע פון די קראים, און אים האָט פּעטערבורג אויסגעקליבן פעסטצושטעלן די ריכטיקייט פון דעם קראי פּירקעוויצעס אַנטדעקונגען. מער פון 30 יאָר האָט ער פאַרבראַכט אין דער גרויסער ביבליאָטעק אין אָקספאָרד, און דאָרט אויך געהאָלטן פאָרטראָגן. ער האָט זיך אויך געמאַכט אומשטערבלעך מיט זיין מיטאַרבעט צו דער בודליאַנער רשימה.

5) אלחנן יהודה סאבולטשי. געבוירן 1890. רעדאַקטאָר פון דער וועכנטלעכער אונגאָריש־אידישער צייטונג „עדינעלעשעג" (זע ווייטער נומער 28). זינט 1908 טעטיק אין ליטעראָטור־אַרבעט. פיל איבערגעזעצט אויף אונגאָריש, פון העברעאיש און אידיש. נאָך זיין פאָטערס טויט איבערגענומען די רעדאַקציע פון „עדינעלעשעג". געשריבן וועגן חסידות, לעגענדעס איבער בר־כוכבא, און נאָך.

6) בנימין זאב באכער. געלערנטער און היסטאָריקער. געבוירן 1850 אין מיקולאש, געשטאָרבן אין בודאַפעסט 1914. זיין פאָטער ר' שמעון בכרך (באכער), פון דער חשוב'ער משפּחה בכרך, איז געווען אַ פעאיקער דיכטער און אַן איבערזעצער פון אונגאָריש אויף העברעאיש. ער האָט זיינע שירים און אַנדערע שירים, וועלכע ער האָט איבערגעזעצט אויף העברעאיש, אַפּגעדרוקט אין אַ ספר „שער בנימין", דריי טיילן. ער איז געשטאָרבן אין 1891. באכער איז געווען אַ תלמיד פונם ברעסלויער רבנים־סעמינאַר, געווען רבי אין סעגעדין, שפּעטער פּראָפעסאָר אין בודאַפעסטער רבנים־סעמינאַר, און פון 1907 אַן — דער הויפּט פון סעמינאַר.

באַכער איז אינער פון די וויכטיקסטע געלערנטע, וואָס אונגאַרן האָט געהאַט. זיינע ביכער און ספרים זיינען מיסטנס איבער די אידיש־אַראַבישע חכמים פון מיטלאַלטער. ער האָט זיך קונה געווען אַ גרויסן שם מיט זיינע „אַגודת התנאים והאמוראים", וואָס איז אויך איבערגעזעצט געוואָרן אין העברעאיש. ס׳איז כמעט ניטאָ קיין מקצוע אין חכמת־ישראל, אַז באַכער זאָל ניט האָבן בייגעטראָגן צו איר. זיינע וויסנשאַפטלעכע מאמרים צייגן זיך אין די הונדערטער.

7) ברוך שענפעלד. געבוירן אין סעמניץ אין 1778. אין 1801 אַוועק קיין פּראָג. זיינע שירים געדרוקט אין ווין 1814. געשריבן אין „בכורי העתים". אין 1840 זיך באַפרייַנדעט מיט גבריאל ריסער און אים געווידמעט זיין ספר „שלמי תודה". ער האָט אַלע זיינע יאָרן געלעבט פון אָרעמקייט און קראַנקהייט.

זיין לעצטער שיר, פול מיט יאוש, לייענט זיך אַזוי:

עלי ים החלד, גלי העמל שטפוני,
סערי הזמן הדפוני, מסלע לסלע תמיד,
פעם סלפה זולתי פעם אולת אחרים
עיף אני קם הסער לדממה, עתה
בחוף הגני אישן. עתה אנוח, עד קול ישמע:
קומי ישני עפר!

8) גבריאל זידפעלד. געבוירן אין 1799 אין קרוטשין צו ר׳ עזריאל. געלערנט ביי ר׳ עקיבא איגר און ר׳ יעקב לישאר. פון דאָרט אַוועק קיין ברעסלוי, בערלין, פּרעשבורג. געפונען זיין פּרנסה אלס לערער. פון דאָרט אַוועק קיין אַלט־אויפן, און פון דאָנען אלס שול־לערער קיין בודאַפּעסט. געדרוקט אַ סך מאמרים אין „בכורי עתים" און אין זיין ספר „אחוזת מרעים". ס׳איז אויך פאַרבליבן פון אים אַ גרויסע צאָל כתבים (זע אין דער צייטונג „אונגאַרלענדישע יידישע צייטונג" (פון ש. בעטעלהיים), יאָר 1913, זייט 101). געשטאָרבן אין פּעסט אין 1872. ער איז דער פאָטער פון מאַקס נאָרדוי.

9) דוד קויפמאַן, איינער פון די גאָר וויכטיקסטע געלערנטע אין זיין צייט. זיינע וויסנשאַפטלעכע מאמרים צייגן זיך אין די הונדערטער, און זיינע פול־שטענדיקע ספּרים דערגרייכן די צאָל פון 30. קויפמאַן איז געבוירן אין 1852 אין קאיעטין (מערן). אלס 15־יעריקער בחור איז ער אַוועק קיין ברעסלוי אין דאָרטיקן ראַבינער־סעמינאַר. שפּעטער געוואָרן ראַבי אין בערלין, און אין יאָר 1887 אויפגענומען געוואָרן אלס פּראָפעסאָר אין בודאַפּעסטער ראַבינער־סעמינאַר און אַנגעהאַלטן די שטעלע ביז צו זיין טויט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1899 אלס 47־יעריקער מאַן.

ער האָט אין דער קורצער צייט צונויפגעזאַמלט אַן אומגעהייער רייכן מאַטעריאַל צו דער אידישער געשיכטע און כמעט אויף אַלע געביטן, וואָס האָבן צו טאָן מיטן אידנטום. ער האָט אויך געהאַט די מעגלעכקייט צו שרייבן אין אַ סך שפּראַכן. (זע אין „ספר השנה" פון סאָקאָלאָוו, יאָר תר״ס).

10) דוד פריזענהויזען, רב און מחבר פון ספרים אין אַלגעברע און אין דער וויסנשאַפט פון מעסטונג (דזשיאַמעטרי). געווען דיין אין אונצדאַרף און אין אוהעל. געשטאַרבן אין 1828 אין קאַרלסבורג (זע דאָרט). אין יאָר 1797 געדרוקט אַ ספר „כלי החשבון", וואו ער דערמאָנט זיינע וויכוחים מיט די גרעסטע פראָפעסאָרן אין בערלין. אין 1820 געדרוקט דעם „מוסדות תבל", קאָפערניקס שיטה, און נאָך. די גרעסטע גאונים זאָגן עדות אין זייערע הסכמות, אַז דער מחבר איז אַ גרויסער למדן און געלערנטער.

11) חיים ברוידי, געלערנטער און אויבערראַבינער. געבוירן אין אונגוואַר אין 1868, געלערנט אין ישיבות און אין דעם בערלינער סעמינאַר. ער מיט פראָפעסאָר אַהרן פריימאַן האָבן אַרויסגעגעבן די וויסנשאַפטלעכע צייטשריפט פאַר העברעאישער ביבליאָגראַפיע. אין 1912 דערוויילט אַלס אויבערראַבינער אין פראָג. אין 1934 אַוועק קיין ירושלים. ברוידי איז דער גרעסטער אויטאָריטעט איבער שירה און משוררים פון מיטלאַלטער. זיינע דיוואַנס זיינען אַ צירונג אין די ביבליאָטעקן, איבערהויפט זיין אַרבעט איבער יהודה הלוי. ער איז אַן אייניקל פון ר' שלמה גאַנצפריד.

12) חיים צבי קליין (אַרנולד קיש), דיכטער און שריפטשטעלער. געבוירן אין 1869, געשטאָרבן 1940. זיין פאָטער ראַבי מאיר קליין, ראַבי אין אונגוואַר און גרויסבעטשקערעק, האָט איבערגעזעצט דעם מורה נבוכים און בחינת עולם אין אונגאַריש. חיים צבי איז זינט 1901 אַבערראַבינער אין אויפן. ער האָט אַ סך געשריבן איבער דעם אידיש-אונגאַרישן לעבן, אויך איבערגעזעצט רבי יהודה הלוי'ס שירים און מאָריס ראָזנפעלדס לידער אין אונגאַריש, און ווען ראָזנפעלד האָט באַזוכט אונגאַרן, האָט אים קיש פאַרגעשטעלט פאַר דער באַוואוסטער פּעטעפי-געזעלשאַפט פאַרן אינטעליגענטן אונגאַרישן פובליקום. חיים צבי איז אייניער פון די פאָפולערסטע אונגאַריש-אידישע שריפטשטעלער און דיכטער.

13) חנוך יהודה קאהוט, ראַבי און וויכטיקער מחבר. געבוירן אין פעלדהאַז אין 1842, געשטאָרבן אין ניו-יאָרק אין 1894. אַן אייניקל פונם באַרימטן גאון און חסיד ר' עמרם, רב אין מאַדע און אורשע, פון וואַנען ער איז אַוועק קיין ארץ-ישראל. חנוך יהודה האָט געלערנט אין עטלעכע ישיבות און איז דערנאָך אַוועק קיין ברעסלוי אין סעמינאַר. זיין ערשטע שטעלע איז געווען אין שטולווייסנבורק, שפעטער באַשטימט געוואָרן פון באַראָן עטווש, דעם קולטוס-מיניסטער, אַלס גענעראַל-דירעקטאָר איבער די שולעס אין אונגאַרן. ער איז געווען דער סעקרעטאָר פונם אידישן קאָנגרעס אין 1868, שפעטער רב אין פעטש (פינפקירכען), פון וואַנען ער איז אַוועק קיין גרויסוואַרדיין (צו דער רעפאָרם-געמיינדע), און פון דאָרט קיין ניו-יאָרק (אין 1885). זיין גרויסע אַרבעט דער „ערוך השלום" וועט אים אייביק ברענגען כבוד; ער האָט זי געענדיקט אין יאָר 1889. קאהוט איז פלוצים געשטאָרבן אַלס רעזולטאַט פון אַ באַגייסטערטער דרשה איבער לודוויג קאשוט. קאהוט איז אויך דער מחבר פון דייטש און אונגאַרישע ביכער איבער געשיכטע. קאהוט איז געווען פראָפעסאָר אין שכטער-סעמינאַר ביז צו זיין טויט.

14) יהודה לייב בעוי, געלערנטער און רעדאקטאר. געבוירן אין פוטנאק 1861, געלערנט ביי ר' יעקב טענענבוים, פוטנאקער רב. פון דארט אוועק קיין סילאדי־שומלוי צו ר' מרדכי הורוויצ'ס ישיבה, און פון דאנען קיין פרעשבורג. דארט האט ער באשלאסן אויפצוגעבן זיין צוקונפט אלס ארטאדאקס און איז אריין אין סעמינאר אין פעסט. נאכן ענדיקן דעם סעמינאר איז ער באשטימט גע־ווארן אלס פראפעסאר און דארט פארבליבן ביז צום טויט — אין 1936. בעוי האט א סך געשריבן אין חכמת־ישראל און איז אויך געווען רעדאקטאר פונם „הצופה לחכמת ישראל" און פונם אונגארישן „מאדיאר זשידוי סעמלע". זיינע ספרים איבער כישוף אין תלמוד און איבערן גט לויטן תלמוד זיינען וויסנשאפט־לעכע ספרים.

15) יהודה ווארמאן, דיין און מחבר. געבוירן אין 1793, געשטארבן אין 1869. א זון פון ר' ישראל ווארמאן, רב אין פעסט. ר' יהודה האט זיך באי־טייליקט אין אלע וויסנשאפטלעכע צייטשריפטן און אין די העברעאישע העפטן פון זיין צייט: כרם חמד, אוצר נחמד, כוכבי יצחק, אריענט. זיינע ספרים: דת יהודה, תורה ותעודה, מערכת העתקות — זיינען אין זיין צייט בארימט געווען.

16) יהודה לייב דוקעס, פארשער און מחבר. געבוירן אין פרעשבורג אין 1812, געשטארבן אין 1891. אין זיינע יונגע יארן פלייסיק געלערנט. געשלאסן פריינדשאפט מיט זיין בן־עיר מנחם מענדל בר"י שטערן, און ביידע האבן פאר־שפרייט חכמה און וויסן. דוקעס האט געווידמעט זיינע יארן דעם אויפזוכן כתבי־יד פון ראשונים, גאונים און משוררים. ער איז געווען אין אקספארד, לאנדאן, פאריז, און דארט געוואלט א סך מאטעריאל און עס אפגעדרוקט אין זיינע ווערטפולע ספרים: גנזי אקספארד (לאנדאן, 1850), שירי שלמה בן גבירול (ווין, 1858). זיינע מאמרים זיינען דערשינען אין אריענט, כוכבי יצחק, אוצר נחמד. זיין לעבנס־באשרייבונג זע אין בית־אל פון רייך, ערשטער חלק, זייט 128.

17) יוסף פאטאי, רעדאקטאר און משורר. געבוירן אין 1882 אין דינ־דיש פאטא. שוין אלס יונג קינד אפגעפארן אין די ישיבות אין קליינוואלרדיין, אוהעל, חוסט, נייטרא, סאקמיר, פון וואנען פאטאי האט געמאכט פליטה צום פעס־טער סעמינאר; דאך זיך צוגעהערט צו זיינע פרומע עלטערן און פארלאזן דעם סעמינאר, פארנדיק קיין פריישטאט. אויך שטודירט אין דער פעסטער אוני־ווערזיטעט. געשיקט פון דער רעגירונג קיין אקספארד, פאריז, פראנקפורט, מינ־כען צו פארשן די אלט־העברעאישע דיכטער. אין 1907 באשטימט געווארן אלס פראפעסאר פון אונגארישער און דייטשער ליטעראטור אין דער העכערער רעאל־שולע. פון 1902 אן פארעפנטלעכט שירים אונטערן נאמען „שעשועי עלומים". געשריבן אין „אוצר ישראל", „עדיענלעשעג". פון 1911 ארויסגע־בער פונם שיינעם אילוסטרירטן חודש־זשורנאל „מולט עש יעווע" (פארגאנגענ־הייט און צוקונפט), געווידמעט דער אידישער קולטור און קונסט. זיין הויפט־ווערק איז א גרויסע אנטאלאגיע פון דער העברעאישער פאעזיע אין 5 בענד, וואס הייבט זיך אן מיט ר' אלעזר הקליר און דערגייט ביז צום לעצטן משורר — זייערע שירים איבערגעזעצט אין אונגארישע. ער האט אויך ארויסגעגעבן די

ביכער: „נשמות און וועלטן", „שולמית, זעסטו דעם פלאם?", „על נהרות בבל", „ארץ ישראל" און „בבא מציעא".

פאטאי געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל. ער איז פראָפעסאָר אין דער העברעאישער אוניווערזיטעט. איך האָב איבער פאטאי געשריבן אין ד"ר ש. מי־לערס „אפריון", יאָר 1925.

18) יוסף באַנויצי, לערער און פילאָזאָף. געבוירן 1849, געשטאָרבן 1926. פירער פון דער אונגאָריש־אידישער לימטעראַטור־געזעלשאַפט, פּראָפעסאָר פאַר פילאָזאָפיע אין בודאַפּעסטער ראַבינער־סעמינאַר און מחבר פון וויכטיקע ספרים אויף דעם פעלד. ער האָט אויך איבערגעזעצט דעם תנ"ך אויף אונגאָריש. געווען יאָרן מיט־רעדאַקטאָר פון אונגאָריש־אידישן זשורנאל „מאַדיאָר זשידוי סעמלע".

19) יוסף בערגל. דאָקטאָר און היסטאָריקער. געבוירן 1802, געשטאָרבן 1885. ער האָט זיין גאַנץ לעבן געווידמעט פאַר חכמת־ישראל. ער האָט באַוויזן אין זיינע ביכער, אַז דער תלמוד האָט געהאַט אַ גאָר גרויסע ידיעה אין רפואות און זיינע צוזאַמענשטעלער האָבן געוואוסט פון זייער וויכטיקע קראַנקהייטן. ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געשריבן די אידישע געשיכטע אין אונגאַרן. אויך האָט ער געשריבן לידער אין העברעאיש און זיי געדרוקט אונטערן נאָמען „פרחי לשון עבר".

20) יוסף האַלדער, שריפטשטעלער און דיכטער. געבוירן אין 1893 אין ביטשקיף. געלערנט אין ישיבות אין אונגאַרן און אין גאַליציע. צו 15 יאָר אַנגעהויבן שרייבן אין קראַקעווער „המצפה", שפּעטער געווארן אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין אַלע אידישע צייטונגען, און אויך אין „מולט עש יעווע", פאַר־זוכט אַרויסצוגעבן אין סיגעט אַ אידישע צייטונג (זע סיגעט). זיין בוך „אַפּט זינגט זיך" איז אַ ווערטפולער בייטראָג צו אונזער שירים־אוצר. די לעצטע יאָרן געווען אַ באַנק־אַנגעשטעלטער אין בודאַפּעסט.

21) יחיאל מיכל הכהן גוטמאַן, געלערנטער און מחבר. געבוירן אין 1872, געלערנט אין די ישיבות אין באַנהארד און אין פרעשבורג. פון דאָרט אַריין אין סעמינאַר, געווען רב אין טשונגראד אין 1907, דערנאָך פּראָפעסאָר אין ראַבינער־סעמינאַר אין בודאַפּעסט, פון וואַנען ער איז אַוועק קיין ברעסלוי. ער איז צוריקגעקומען קיין פּעסט און דאָרט געשטאָרבן אין 1941. זיינע ספרים זיי־נען באַרימט, איבערהויפּט דער „מפתח התלמוד", פאַר וועלכן ער האָט אַוועקגע־געבן זיין לעבן; ער האָט אַבער די גרויסע אַרבעט ניט פאַרענדיקט: אינגאַנצן זיי־נען אַרויס צוויי חלקים.

22) יעקב קאַפּל דושינסקי, היסטאָריקער. געבוירן 1878. אַ זון פונם באַוואוסטן רב ר' בער דושינסקי פון נאַוועמעסטאַ און אייניקל פון ר' יעקב קאַפּל, רב אין ווערבוי (זע דאָרט). געווען רב אין עטלעכע קהילות. שפּעטער זיך באַזעצט אין לאָנדאָן. ער איז דער מחבר פון וויכטיקע ספרים, צווישן זיי „תול־דות ר' דוד אָפּענהיים", „ר' יעקב קאַפּל חריף", און אין ענגליש — זיבעער די רבנים אין דער גרויסער שוהל אין לאָנדאָן.

23) יצחק יהודה גאָלדציהער, פּאָרשער און געלערנטער. געבוירן אין 1850 אין שטולווייסנבורג. געלערנט אין פּעסט, בערלין, לייפּציג, לײַדן. אלס סטודענט אין לייפּציג איז ער געווען זייער באַפריינדעט מיטן פּראָפעסאָר פּראָנץ דעליטש (זע „אפּריון", 1925, מיין אַרטיקל איבער גאָלדציהער). גאָלדציהער האָט פּאָרן שרייבער פון די שורות דערציילט, אַז דעליטש איז כמעט יעדן טאָג געקומען צו זיין וואוינונג מיט גמרות, כדי זיך מיט אים מפלפל צו זיין. אויך איז ער ביי אים געווען תשעה־באָב מנחם־אבל צו זיין. גאָלדציהער איז געווען אייגער פון די גרעסטע געלערנטע אין זיין דור. סאָקאָלאָוו האָט מיר אַמאָל געשריבן, אַז אונגאָרן האָט געהאט אין איין צייט 4 חכמים, וואָס זייער גלייכן איז ניט געווען אין זייער דור: גאָלדציהער, קויפמאַן. קייזערלינג, באָכער. גאָלדציהער איז געווען דער גרעסטער קענער פון איסלאַם, אַראָבישער קולטור און אַראָביש־אידישער רעליגיעזער פילאָזאָפיע. אַ סך פּראָפעסאָרן זיינען געקומען צו אים, כדי צו הערן זייענ דערקלערונגען איבערן איסלאַם. ער האָט געהאלטן פּאָרטראָגן אין אַ סך אוניווערזיטעטן פון די מוסולמאַנער און איז אויך געווען מיטגליד אין יענע אוניווערזיטעטן. ער איז געווען פּראָפעסאָר אין דער פּעסטער אוניווערזיטעט. זינט זיין זון איז אים געשטאָרבן, איז ער געווארן שטרענג רעליגיעז, געליגט תפילין יעדן טאָג. בשעת זיין קראַנקהייט האָט ער פאַרלאַנגט, מען זאָל מאַכן אַ מנין אין זיין הויז און יום־כפור אַליין געדאַוונט פּאָרן עמוד כל נדרי און נעילה. ער איז געגאַנגען כמעט מיט מסירת־נפש יעדן שבת אין שוהל. אין 1920, דעם 22טן יוני, האָט גאָלדציהער געפייערט זיין 70סטן געבורטסטאָג, און הגם אין יענעם יאָר איז דער אַנטיסעמיטיזם אין אונגאָרן געווען זייער גרויס, זיינען דאָך די גרעסטע חשובים, צווישן זיי דער גרויסער שטאָטסמאַן אַלבערט בערעזוויצי, געקומען צו דער שמחה, און בערעזוויצי האָט געזאָגט, אַז אין אַלע וועלט־טיילן וועלט היינט געפייערט דער געבורטסטאָג פונם גרעסטן געלערנטן.

גאָלדציהער איז געווען אַ גרויסער פּאָרערער פון תורה און חז"ל און אַ גוטער העברעער. זיין לעצטער בריוו פּאָרן טויט אין העברעאיש איז געווען געשריבן צום שרייבער פון די שורות (זע „עדינעשעג", 1921, פון 17טן דעצעמבער, און אין מיין ספר „תולדות חכמי ישראל", זייט 5). ער איז געשטאָרבן 1921.

24) יצחק יהודה וועניאַמינער, געשיכטשרייבער. געבוירן אין קעטש־קעמעט אין 1867, געווען ראַביי אין שומוג, טשורנא, לוגאש, נייפּעסט; אַ סך גע־שריבן איבער פּאָרשידענע וויסנשאַפטלעכע פּראָבלעמען און איבער דער גע־שיכטע פון די אידן אין אונגאָרן (אין אונגאָריש). געשטאָרבן 1922.

25) מאיר קייזערלינג, היסטאָריקער. געבוירן אין האַנאָווער 1829, גע־שטאָרבן אין פּעסט 1905. ער האָט געלערנט אין האַלבערשטאָט, אין פּראָג ביי ר' שלמה לייב ראַפּאָפּאָרט און ביי ר' שמשון רפאל הירש אין ניקולשבורג. אין 1861 איז ער געווען ראַביי אין דער שוויץ, אין 1870 — אין פּעסט, וואו ער איז פּאָרבליבן ביז צום טויט. קייזערלינגס ספּרים זיינען אַ רייכער אוצר אין דער אידישער געשיכטע, איבערהויפּט האָט ער אַנטדעקט פּאָרבאָרגענע זאכן בנוגע דער געשיכטע פון די אידן אין שפּאַניע און אין פּאָרטוגאַל. אויך זיינע ביאָ־

גראָפיעס פון וויכטיקע אידישע פערזענלעכקייטן פאַרנעמען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין אונזער ספרים־אוצר. זיינע ספרים זיינען איבערגעזעצט אין אַלע וויכטיקע שפּראַכן, און זעלבסטפֿאַרשטענדלעך אויך אין העברעאיש. זיינע וויכטיקע ספרים: „די אידישע פרויען אין דער געשיכטע און קונסט", „האַנדבוך דער אידישער געשיכטע", „די יודען מיט קאָלומבוס'ן", „מענדעלזאָהן", און נאָך און נאָך ווערן פאַרבלייבן אייביק ביים אידישן פאָלק.

26) מאיר פרידמאַן, מחבר און מדרשים־זוכער. געבוירן לעבן קאשוי אין 1831, געשטאָרבן אין 1909. אין עלטער פון 13 יאָר אָנעוק קיין אונגוואַר לערנען בייַ ר' מאיר א"ש. צו 20 יאָר געוואָרן אַ מלמד אין מישקולץ, חתונה געהאַט מיט אַ פאַרמערס אַ טאָכטער, געאַרבעט אויפן פעלד. זיין פרוי איז יונג געשטאָרבן. ער איז אָנעוק קיין ווין און אין 1864 געוואָרן לערער אין יעלינקעס בית־המדרש, שפּעטער פראָפעסאָר אין איזראַעליטישן טעאָלאָגישן לערנהאַנשטאַלט. פרידמאַן (איש־שלום) האָט אַרויסגעגעבן אַ סך מדרשים מיט זיין הקדמה. אין יאָר 1881 האָט ער מיט אייזיק הירש ווייס אַרויסגעגעבן דעם „בית תלמוד", וואָס האָט אָנגעהאַלטן 5 יאָר, שפּעטער ספרים פון ראשונים. זיין פּלאַן אַרויסצוגעבן דעם ספרא האָט ער ניט דערענדיקט, ווייל ער איז אין דער צווישנצייט געשטאָרבן.

27) מנחם שטערן, פאָרשער און מחבר. געבוירן אין פרעשבורג אין 1181, געשטאָרבן אין ווין אין 1873. זיין פאָטער ר' יצחק איז געווען אַ שרייבער און דיכטער, געשטאָרבן אין 1833 (זע „כוכבי יצחק", 3, זייט 17)). מנחם איז גערופן געוואָרן קיין ווין פון דעם באַוואוסטן דרוקער שמידט, אָפס בעלמגיה. דאָרט געלאָסן פריינדשאַפט מיט בן־זאב און שלמה לעווינזאָהן, שפּעטער אָנעוק קיין אייזנשטאָט אָפס לערער, פון דאָרט אָנעוק באַזוכן ביבליאָטעקן און חכמים און דערנאָך זיך וויידער צוריקגעקערט קיין ווין אָפס בעלמגיה אין די גרויסע העברעאישע בוכדרוקערייַ פון דעם גויאישן מדפיס שמידט, וואו ער איז שוין פאַרבליבן אָלע זיינע יאָרן. מנחם שטערן האָט אַרויסגעגעבן די צייטשריפטן „בכורי העתים", „כוכבי יצחק" און אַ 40 ספרים, צווישן זיי „אוצר מלים", „בחינת עולם", „כתר תורה", „מוסדות האמונה", „תפארת התשבי", און נאָך.

28) מרדכי סאבולטשי, רעדאַקטאָר. געבוירן (אָפס מרדכי ווייגשטיין) אין 1857 אין טוראן, סאבולטשער קאָמיטאָט. געלערנט אין ישיבות און אין פעסטער סעמינאַר, זייענדיק דער ערשטער תלמיד, וואָס איז אָנגעקומען אין דער נאָר־וואָס געעפנטער אָנשטאָלט. זיך אויסגעצייכנט באַוונדערס בשעת דעם עלילת־דם אין טיסא עסלאָר, קעמפנדיק אין דער פרעסע קעגן דעם טיסא עסלאָרער בלוט־בלבול. אין יענער צייט איז ער אייגנטלעכן געוואָרן פון דער אָלמנה פון מאיר רייז (זע ווייטער, נומער 39) אָפס רעדאַקטאָר פון דער „יידישער פעסטער צייטונג", וועלכע האָט זיך אין 1887 פאַראייניקט מיט דער קאָנקורענץצייטונג פון ערנטייל „נייע יידישע פעסטער צייטונג". זינט 1886 געווען רעדאַקטאָר פונם „עדינעלעשעג". האָט איבערגעזעצט אויף אונגאַריש גרעצט אי־

דישע געשיכטע און אַגדות פון חז"ל. ער האָט אויך איבערגעזעצט אין אונגאַריש אַ סך שירים פון ביאַליק, גאָרדאָן און אַנדערע. געשטאָרבן אין 1915.

29) מרדכי הורוויץ, רב און היסטאָריקער. געבוירן אין לאָדאָן אין 1844, געשטאָרבן אין פראַנקפורט אין 1910. געלערנט אין אייזנשטאָט ביי הילדעס־היימער, געווען רבי אין לויענבורג, גענעזען, און זינט 1878 רב און אב"ד אין פראַנקפורט אַם מאַין. הורוויץ איז געווען דער איידעם פון ר' יעקב עטלינגער און דער מחבר פון „תשובות מטה לוי", „די פראַנקפורטער רבנים", „יידישע ארצטע אין פראַנקפורט" און „די אינשריפטען דעס אַלטען פרידהאָפער פרידהאָף דער איזר, געמיינדע צו פראַנקפורט", און נאָך. הורוויץ איז געווען פון די וויכ־טיקסטע פֿערזענלעכקייטן אין דייטשלאַנד. זיין איידעם איז פראָפעסאָר אַהרן פריימאַן, איצט אַ פּליכטלינג אין ניו־יאָרק.

30) משה ברוין, דיכטער און שריפטשטעלער. געבוירן אין אגוטשא אין 1881. געלערנט אין ישיבות, געענדיקט אַדוואָקאַטור, דאָך טעטיק געווען אין שריפטשטעלעריי און אַ סך איבערגעזעצט פון אונגאַריש אויף העברעאיש און פֿאַרקערט. ער איז געווען עטלעכע יאָר רעדאַקטאָר פונם ציוניסטישן „זשידזי סעמלע", לעצטנס אַדוואָקאַט אין חוסט.

31) משה ריכטמאַן, רעדאַקטאָר. געבוירן אין הימענע אין 1881. גע־לערנט אין ישיבות און אין פּעסטער און ברעסלויער סעמינאַרן. באַשטימט גע־ווארן אלס פראָפעסאָר אין אידיש לערער־סעמינאַר. פון 1914 אָן רעדאַקטירט דעם ציוניסטישן אָרגאַן „זשידזי סעמלע", איבערגעזעצט אויף אונגאַריש אַ גרוי־סע צאָל נאָוועלעס; געשריבן איבער היסטאָרישע טעמעס און אַרויסגעגעבן אין אונגאַריש „ר' יחזקאל לאַנדוי און די אונגאַרישע אידן" און נאָך ווערטפולע מאמרים איבער דער אידישער געשיכטע אין אונגאַרן אין וויסנשאפטלעכן „מא־דיאָר זשידזי סעמלע".

32) משה פרידלענדער, כלל־טוער און פּאָרשער. געבוירן אין סענט יארגאן אין 1842, געשטאָרבן אין ווין אין 1919. ר' שלמה לייב ראַפּאָפּאָרטס תלמיד. קודם געווען אַ לערער אין ווינער גימנאַזיע. אין 1881 באַשטימט גע־ווארן אַכטונג צו געבן אין בראָד (גאַליציע) אויף די צאָלרייכע אידישע פּליכט־לינגע, וועלכע זיינען געפֿאָרן פון רוסלאַנד קיין אַמעריקע איבער בראָד. שפּע־טער האָט באַראָן הירש געהערט פון זיין טעטיקייט אַלס לערער און דערציער און אים באַשטימט צו עפענען 50 שולעס אין גאַליציע פאָר אידישע קינדער. זיינע ספרים: „פאַטריאָטישע און תלמודישע שטודיען", „לעסינגס נאָטאַן דער ווייזע", „אפיון", און נאָך (זע „האשכול", באַנד 5, זייט 195).

33) משה שמואל ניימאַן, משכיל און שרייבער. געבוירן אין באנאוויץ אין 1769, געשטאָרבן אין 1831. זיין פאָטער, אַ חזן, איז געשטאָרבן, ווען ער איז 10 יאָר אַלט געווען. נאָכדעם אריין צו זיין שוואָגער לערנען שניידערייַ, איבערגע־לאָזט די מלאָכה, אַוועק צופוס קיין באסקאוויץ, געלערנט תורה און זיך געווען־גערט אויף די בענק פון די שוהלן. אַוועק לערנען קיין אַלט־אויפן, פּראָג. חתונה געהאַט אין קיצע און געשריבן ווערטפולע ספרים: „בת יפתח", „מעגל

ישר", „שיר מוסר", „חנוך לשון עברי", „הכדור אדער געאגראפישע ענטהאלטענד די מאטעמאטישע, פיזיש־פאליטישע ערד־ און לענדער־באשרייבונג", פראג 1831. איינס פון זיינע קינדער איז געווען הרב ר' אשר אנשל נוימאן, רב אין ווייצען, שפעטער אווען קיין ארץ־ישראל.

34) שלמה לעווינזאהן, משכיל און משורר. געבוירן 1789, געשטארבן 1822. לעווינזאהן איז געווען אין זיין צייט איינער פון די וויכטיקסטע געלערנטע און איז אלס אזעלכער אנערקענט געווארן פון צונץ, לוצאטו, שלמה זלמן שטערן, גרעץ און אנדערע. זיינע יארן זיינען ניט געווען צאלרייך, אבער זיינע ספרים וועלן אייביק בלייבן באריימט אין דער העברעאישער ליטעראטור.

לעווינזאהן איז געבוירן אין מאהר. דארט האט געוואוינט דער בארימטער גביר און למדן ר' נפתלי ראזנטאל, וועלכער האט באלד אנטדעקט אין לעווינזאהנען זעלטענע פעאיקייטן; האט ער אים געהאלפן אין דער היים און אויך אווענקגעשיקט אים קיין פראג, פון וואנען ער איז בארופן געווארן פונם גוי'אישן מדפיס שמיד פון וויז צו זיין זיין בעל־מגיה. אין ווין איז ער פלוצים משוגע געווארן און צו 33 יאר געשטארבן. זיינע ספרים: „שיחה בעולם הנשמות", „בית האוסף", „מלי־צות ישרון", „מחקרי ארץ" — זיינען פערלען אין דער העברעאישער ליטעראטור. זע איבער אים: יוסף קלויזנער אין „היסטוריה של הספרות העברית החדשה", כרך ראשון, דף 232, און אין מיינע ספרים „תולדות משפחת ראזנטאל" און „היהודים באונגאריא".

35) שלמה זלמן שטערן, לערער אין שרייבער. געבוירן אין רעכניץ אין 1807. געווען א לערער אין פאפא, גאלאנטע, שפעטער ארומגעריזט די וועלט, געזוכט כתבי־יד פון ראשונים און זיי געדרוקט. געשלאסן פריינדשאפט מיט ראפאפארט און מיט לוצאטו, געשריבן אין „אריענט", „אוצר נחמד", „בכורי עתים". זיינע ספרים „תשובות תלמידי מנחם ותלמידי דונש", „מחברת הערוך לר"ש פרחון", „יסוד מורא", „בית הבחירה" אויף אבות — זיינען באריימטע זעל־טענע ארבעטן.

36) שמואל קאהן, היסטאריקער און פעסטער אבערראבינער. געבוירן אין באיא אין 1841, געשטארבן אין פעסט אין 1920. ער איז געווען אן אייניקל פון ר' גרעץ שווערן, באוואוסטער באיער רב. געלערנט אין אייזנשטאט און אין פאפא, פון דארט אווענק קיין ברעסלוי צו ר' זכריה פראנקלס טעמינאר און דער־נאך באארופן געווארן אלס אונגארישער רעדנער צו דער בודאפעסטער קהילה (זע בודאפעסט). מחבר פון ווערטפולע היסטארישע ביכער. די אידישע ge־שיכטע אין אונגארן ביזן יאר 1526, דעם מרדכי'ס ביאגראפיע, די ביאגראפיע פון זיין זיידן ר' גרעץ שווערן, די סובאטניקעס, און נאך. אין יאר 1905 באשטימט געווארן אלס רב־הכולל אין בודאפעסט און אנגעהאלטן דעם פאסטן ביז צום טויט.

37) שמואל קרויס, היסטאריקער. געבוירן אין 1866, געלערנט אין יא־נושהאז און ביי הרב שלמה זלמן ברייער אין פאפא, פון וואנען ער איז אווענק קיין פראנקפורט אם מאין. קרויס האט באזוכט דעם בערלינער סעמינאר, געווען פראפעסאר אין לערער־סעמינאר אין פעסט, שפעטער בארופן געווארן קיין ווין

אַ֫ס פּראָפעסאָר אין ווינער סעמינאַר; פון דאָרט אַוועק אין יאָר 1938 קיין ענגלאַנד. קרויס איז אייגער פון די וויכטיקסטע געלערנטע אין אונזער צייט. זיינע וויסנ־שאַפטלעכע אַרטיקלען זיינען דערשינען אין אונגאַריש, העברעאיש, דייטש, און זיינע ספרים זיינען אַ זייער וויכטיקער בייטראָג צו אונזער ספרים־אוצר, איבער־הויפט זיין זייער חשוב ספר „תלמודישע אַרכעאָלאָגיע" אין 3 חלקים, און נאָך.

38) שמעון סאנטוי, געלערנטער און מחבר. געבוירן אין גרויסקאניזשא אין 1819 צו זיין פאָטער הרב ר' מאיר סאנטוי. צו 10 יאָר איז שמעון פאַרבליבן אַ יתום, אַוועק קיין לאָקענבאַך לערנען תורה ביים רב ר' אַברהם אוממאַן, און פון דאָרט אַוועק קיין יעניקוי און פּראָג. ער איז דער מחבר פון „בוצר עוללות" אויפן חומש. האָט רעדאַקטירט די צייטשריפט „נייצייט", זיך באַטייליקט אין אַלע וועלטפוליע צייטונגען און יאָרביכער. ער איז געשטאָרבן אין 1882 אין ווין.

✡ ✡ ✡

די העברעאישע און די אידישע פרעסע אין אונגאָרן

39) בנוגע דער העברעאישער פרעסע — איז אין יאָר 1875 אַרויס אין פּרעשבורג אַ העברעאיש וואָכנבלאַט „היהודי" אונטער דער רעדאַקציע פון יעקב פישער. נאָך פאַרזוכן זיינען געמאַכט געוואָרן — אָבער אָן דערפאָלג. מער הצלחה האָבן געהאַט די תורה־זשורנאַלן; זיי האָבן יאָ זוכה געווען צו אַריכת־ימים. אין 1892 האָט דער גרויסער תלמיד־חכם ר' דוד צבי קאַצבורג אַרויסגעגעבן דעם תורה־זשורנאַל „תל תלפיות" (יעדע צוויי וואָכן), וואו עס זיינען פאַרהאַנדלט געוואָרן אַלע וויכטיקע הלכה־פראַבלעמען און אינטערעסאַנטע שאלות. דער זשורנאַל איז דערשינען אין פאַרלויף פון 40 יאָר, און ר' דוד צבי קאַצבורג האָט אין אים געפונען זיין פרנסה. ער האָט זיך אויך דערוואָרבן אַ דרוקערייַ אין זיין שטאָט וויצען, וועלכע איז שפּעטער אַריבער קיין פעסט.

אין יאָר 1898 האָט דער תלמיד־חכם און למדן ר' יוסף שוואַרץ פון באַנהארד געטאָן דאָס זעלבע; ער האָט אַרויסגעגעבן אַ צוויי־וועכנטלעכן זשורנאַל אונטערן נאָמען „וילקט יוסף", און אויך אויסגעהאַלטן 20 יאָר. אין יאָר 1904 איז דער־שינען אַ צוויי־וואָכנבלאַט „נטעי בחורים" אויסשליסלעך פאַר בחורים, רעדאַק־טירט פון אַביגדור קאַצבורג פון וויצען, ביי דער מיטהילף פון פּעאיקע בחורים, צווישן זיי ד"ר שמואל מילער, איצט אין אַמעריקע, און אַנדערע. אין 1906 איז דערשינען אַ מאַנאַטלעכער תורה־זשורנאַל „אהל יצחק" אין סאַקמיר, רעדאַקטירט פונם פּעאיקן מלקט און למדן ר' יצחק קליין. די אַלע האָבן זוכה געווען צו אַריכת־ימים. ס'זיינען נאָך דערשינען קלענערע און גרעסערע זשורנאַלן, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן אַ קורצע צייט.

אין יאָר 1908 איז אין בודאַפּעסט אַרויס אַ פערטל־יערלעכער וויסנשאַפטלע־כער זשורנאַל אונטערן נאָמען „הצופה מארץ הגר", שפּעטער געביטן דעם נאָמען אויף „הצופה לחכמת ישראל", רעדאַקטירט פון ד"ר יהודה לייב בלוי, ביי דער שפּעטערדיקער מיטהילף פון ד"ר יחיאל מיכל גוטמאַן, ד"ר צדוק העווישי און ד"ר לעווינגער. דער זשורנאַל איז אַרויס כמעט ביז צו דער צווייטער מלחמה.

אַ זייער חשוב'ן מאַנאַטלעכן זשורנאַל אונטערן נאָמען „אוצר החיים" האָט אין יאָר 1925 אַרויסגעגעבן הרב חיים יהודה ערנרייך, דעוואָער און שפּעטער הו־מאַנער רב. דער זשורנאַל איז דער בעסטער אין זיין מין, אַ ריכטיקער און וויכ־טיקער אוצר פון תורה און חכמה. ער האָט אויסגעהאַלטן ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה.

✡ ✡ ✡

כנוגע דער אידישער פּרעסע אין אונגאַרן, האָב איך די צייטונגען און זשורנאַלן אין די פּראָווינץ־שטעט פאַרצייכנט ביי די אַנטשפּרעכנדע שטעט. ס׳רוב פון זיי האָבן ניט געהאַט קיין דערפאָלג. די בודאַפּעשטער אידישע צייטונגען, וועלכע האָבן געדינט דעם כלל־ישראל, האָבן געהאַט מער הצלחה. די ערשטע אידישע צייטונג [45] איז אַרויס אין 1869 אונטערן נאָמען „יידישע פּעסטער צייטונג". די ערשטע צייט איז זי אַרויס וועכנטלעך; אַ דאַנק דער פּראָנאַנציזיש־דייטשער מלחמה אין יאָר 1870 איז זי אַרויס צוויי און דריי מאָל אַ וואָך; און בשעת דעם פּראָצעס פון טיסא עסלאר אין 1882 — אפילו טעגלעך. דער מא־טעריעלער דערפאָלג פון דער צייטונג האָט אַרויסגערופן די דערשיינונג פון אַ קאָנקורענץ־צייטונג, וועלכע איז אויך אַרויס 3 מאָל אַ וואָך אונטער דער רעדאַק־ציע פון אַ געוויסן לעדערער. נאָך רייז׳ס טויט האָט זיין אלמנה איינגעלאָדן אלס רעדאַקטאָר מרדכי סאבולטשי (זע אויבן, נומער 28).

41) משה ערנטייל, לערער און רעדאַקטאָר פון אַ דייטשער חודש־שריפט „יידישע פּאָלקסקונדע" אין אראד, „דאָס טראַדיציאָנעלע אידנטום" אין בודאַפּעסט, האָט געשריבן אין פּאָרשידענע צייטשריפטן, פאַרפאַסט אַ העברעאיש־אונגאַריש ווערטערבוך צום תנ"ך, געווען רעדאַקטאָר ביים וואָכנבלאָט „שבת אחים", אַרויס־געגעבן פון יצחק רייך, פּרעזידענט פון דער עקזעקוטיווע פון די איזראַעליטישע אונגאַרישע שומרי הדת־געמיינדעס אין בודאַפּעסט (די אַגודת הארתודוקסים). שפּעטער זיך צעקריגט מיט רייכן און אַרויסגעגעבן אַ צייטונג אונטערן נאָמען „נייע יידישע פּעסטער צייטונג", וואָס איז אַרויס 2 מאָל אַ וואָך און האָט געפירט אַ קאַמף מיט סאבולטשיס צייטונג (זע אויבן, נומער 28); שפּעטער זיך פאַר־אייניקט (1887) אונטערן נאָמען „אַלגעמיינע יידישע צייטונג". אַבער אַזוי ווי די ביידע רעדאַקטאָרן האָבן געהערט צו די רעפאָרמער, האָבן די אָרטאָדאָקסישע לייענער זיך אָפּגעקערט פון דער צייטונג. דערצו האָט סאבולטשי אין דער צווישנצייט געגרינדעט זיין אַרגאַן „עדיעלעשעג" און האָט זיך צוריקגעצויגן

---

[45] אונטערן נאָמען „אידישע צייטונג" פאַרשטייט איך — און יעדער איד פאַרשטייט מסתמא — אַ צייטונג, וועלכע דינט די אידישע אינטערעסן און איז געשריבן אין דער שפּראַך, וואָס אידן רעדן; זי מוז ניט דווקא זיין אין יענעם אידיש, אין וועלכן די „אַלגעמיינע ענציקלאָ־פּעדיע" איז געשריבן געווארן. די געשיכטע פון די אידישע צייטונגען אין אונגאַרן האָב איך געשריבן פאַר רייזנס לעקסיקאָן. ס׳איז נאָר אַ שאָד, וואָס דער שרייבער אין יע־נער ענציקלאָפּעדיע איז זיין אַרבעט אינם באַגד „יידן 3", האָט זיך ניט באַנוצט מיט מיין מאַטעריאַל; ער וואָלט געווען געלייסט אַ גרויס דינסט פאַר זייגע לייענער.

פון דער רעדאַקציע, איבערגעבנדיק זיין שטעלע צו משה דאַרנבושן (זע דעם פאַלגנדן נומער), וועלכער האָט אין 1891 געגרינדעט אַן אייגענע צייטונג, אַ שטרענג־ארטאָדאָקסישע. האָט מ. בוריאן, דער אייגנטימער פון דער צייטונג, אָפּגעזאָגט ערנטיילן און אינגעלאַדן אויף זיין אָרט לעאָפאָלד גראָסבערגן.[46] ערנטיילט האָט אַרויסגעגעבן ווערטפולע ספרים, צווישן זיי „גאוני בבל", „תולדות אַנשי מופת". ער איז געשטאָרבן אין 1894.

42) משה דאַרנבוש. געבוירן אין פשעמישל (גאַליציע). געווען אַ פּעדאַגאג און טעמפּעראַמענטפולער זשורנאַליסט. אין 1887 איז ער איינגעלאַדן געווארן פון סאבאָטשין איבערצונעמען די רעדאַקציע פון דער „אַלגעמיינע אידישע צייטונג". אין 1891 האָט ער צוזאַמען מיט דעם משכיל א. גייער געגרינדעט אין בודאָפּעסט אַן אייגענע צייטונג „יידישעס פאָלקסבלאַט", וועלכע איז דערשינען 3 מאָל אַ וואָך מיט אַ העברעאישער ביילאָגע אויף שבת. שפּעטער, כדי צו קאָנקורירן מיט גראָסבערגס צייטונג, האָט ער זי פאַרוואַנדלט אין אַ טאָגבלאַט, אָבער סוף־כּל־סוף האָבן קיין צוויי ארטאָדאָקסישע צייטונגען ניט געקענט עקזיסטירן; דערפאַר איז ער אין 1893 דאָרט אַרייַנגעטרעטן אָלס שותף. אין 1899 האָט ער וויטער געפּראָווט גרינדן אַן אייגענע צייטונג מיט דער הילף פון אונטערשטיצונג פון הרב ליפּשיץ, פּרעזעס פון דער ארטאָדאָקסישער לאַנדס־קאָנפערענץ. ער האָט אָבער ניט אויסגעהאַלטן דעם קאַמף מיט גראָסבערגן און געמוזט אָנקומען צו אים, אָבער נאָר אָלס מיטאַרבעטער — ביז צו זיין טויט, אין 1914.

אין יאָר 1893 האָט גראָסבערג פאַרוואַנדלט די צייטונג פאַר אַ טאָגבלאַט (5 מאָל אַ וואָך), און ביסלעכווייז איז ער געווארן דער אייגנטימער. סוף 1918 האָט ער די צייטונג פאַרקויפט, און זי איז אַריבער צו דער מזרחיסטישער אָרגאַניזאַציע, מיט ד"ר משה נחום צאבאל אָלס רעדאַקטאָר. דעם 29טן מערץ 1919 איז די „אָלגעמיינע יידישע צייטונג" אָפּגעשטעלט געווארן דורך די קאָמוניסטן — אָלס קאָנפּעסיאָנעלער אָרגאַן.

43) אין יענער צייט האָבן די אָנהענגער פון „ישוב ארץ ישראל" אַרויס־געגעבן אַ צייטונג אונטערן נאָמען „יידישע וואָכנשריפט", רעדאַקטירט פונם פּעדאַגאג גאלערנטן רב צבי הירש הורוויץ, הערמאַנשטעטער רב, אָבער זי האָט אינגאַנצן דערגרייכט צו 6 נומערן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט בודאָפּעסט געהאַט עטלעכע וואָכן־צייטונגען, אָבער נאָר אין דער אונגאַרישער שפּראַך.

אונגאַרן האָט בייגעטראָגן צו אַלעם, וואָס איז וויכטיק פאַרן קיום־האומה, מער וויפּיל עס קומט אויס אויף איר חלק, און איך בין זיכער, אַז די אונגאַרישע אידן וועלן וויטער פאַרזעצן זייער אַרבעט פאַר דער תורה און פאַרן אידנטום.

---

[46] זייענדיק אַ רב"ס אַ זון און ארטאָדאָקסיש געשטימט, האָט ער געוואונען דעם פאַרטרויען פון די ארטאָדאָקסישע לייענער. זע וועגן אים אין „אוצר החיים", יאָר 1928, זייט 19.